

8/2135

N 23/99

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

M. KIR. MEZŐGAZDASÁGI
MUZEUM KÖNYVTÁRA.

5419. SZÁM.

szak.

KILENCZVENKILENCZEDIK KÖTET.

(271. 272. 273. SZÁM)

GRST. MEZŐGAZDASÁGI KÖNYVTÁR
LELTÁRI SZÁM:
63F

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR. IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1899.

1895h 61

TARTALOM.

CCLXXI. SZÁM.

	Lap
A PARLAMENTEKRŐL. — Berzeviczy Alberttől	1
EGY ÚJ ANGOL REGÉNY. — Jászi Oszkártól	42
ROSKADOZÓ KASTÉLYOK. — Beszély. (II.) — Leskovár Jánkó után, horvátból — Margalits Edétől	72
KÖLTEMÉNYEK: <i>Emléksorok.</i> — Szász Károlytól. — <i>A padlásszoba.</i> — Béranger után, francziából — Lampérth Gézatól	106
QUOTA-TANULMÁNYOK. (II.) — Földes Bélától	109
VOLTAIRE A VÁDLOTTAK PADJÁN. — Rácz Lajostól	124
AMARÚ. — Gábor Ignácztól	141
ÉRTESITŐ: Károlyi Árpád: <i>Magyar országgyűlési emlékek. 1605—1606.</i> — h. — France Anatole: <i>L'Anneau de Améthyste.</i> — P. R. — Loew W.: <i>Magyar Poetry-Selections from Hungarian Poets.</i> — m. k. — Paget Toynbee: <i>A dictionary of proper names and notable matters in the works of Dante.</i> — Kropf Lajostól. — <i>Új magyar könyvek</i>	147

CCLXXII. SZÁM.

A MAGYAROK KIVÁNDORLÁSA AMERIKÁBA. (I.) — Hegedűs Loránttól	161
OROSZORSZÁGI ÉS KELETÁZSIAI EXPEDITIÓM. (I.) — Gr. Zichy Jenőtl	201
PASKIEVICS MAGYARORSZÁGON. — K. J.-től	219
ROSKADOZÓ KASTÉLYOK. (III.) — Beszély. Leskovár Jánkó után, horvátból — Margalits Edétől	260
QUOTA-TANULMÁNYOK. (III.) — Földes Bélától	274
KÖLTEMÉNYEK: <i>A hegytetőn.</i> — Lévy Józseftől. — <i>A kyklops.</i> Theokritos után, görögből — György Lajostól	283
VALLÁSTÖRTÉNETI CONGRESSUS. — rz.-től	287

ÉRTESITŐ : Szentkláray Jenő : <i>A csanádi egyházmegye története.</i> — t —	
z.-tól. — Muntz Eugène : <i>La bibliothèque de Mathias Corvin.</i> — r.-tól. —	
Seccombe Thomas : <i>The surprising adventures of Baron Munchhausen.</i> —	
Kropf Lajostól. — <i>Egy kis polemia.</i> — i.-tól. — <i>Nyílt levél a szerkesztőhöz.</i> —	
Haraszti Gyulától. — <i>Új magyar könyvek</i>	295

CCLXXIII. SZÁM.

TERMÉSZETTUDOMÁNYI ÁLLAPOTAINK. — Richter Aladártól ...	321
A MAGYAROK KIVÁNDORLÁSA AMERIKÁBA. (II.) — Hegedüs	
Loránttól	333
OROSZORSZÁGI ÉS KELETÁZSIAI EXPEDITIÓM. (II.) — Gr. Zichy	
Jenőtől	354
QUOTA-TANULMÁNYOK. — (IV.) — Földes Bélától	375
A SZEPESI 13 VÁROS REOCCUPATIÓJA 1769. — Berzeviczy	
Egyedtől	395
MAGYAR EMIGRANSOK LEVELEI Chassin Károly Lajoshoz. —	
Kont Ignácztól	406
ROSKADOZÓ KASTÉLYOK. (IV.) — Beszély. Leskovár Jánkó után,	
horvátból, Margalits Edétől	422
KÖLTEMÉNYEK: <i>Anyám csókja.</i> — Szaboleskay Mihálytól. — <i>Az utolsó</i>	
<i>illusió.</i> Leconte de Lisle után, francziából — Vargha Gyulától	456
BÁNK BÁN EGY ISMERETLEN FRANCZIA FÖLDOLGOZÁSA. —	
Gombocz Zoltántól	460
ÉRTESITŐ : Tissie F.: <i>Az elfáradás és a testgyakorlat,</i> fordítva Csapodi	
Istvántól. — p. — Soubies A.: <i>Histoire de la musique. Hongrie.</i> Kereszty	
Istvántól. — Wurzbach W.: <i>Lope de Vega und seine Komödien.</i> Kropf	
Lajostól. — <i>Új magyar könyvek</i>	467

A PARLAMENTEKRŐL.*)

I.

Ez a szó «parlament» — mely különben a középkori Róma közéletében is előfordult — a mai megközelítő értelmében Angolország XIII. századbéli közjogi terminológiájának szüleménye. III. Henrik angol király a Runnemede-n tartott országgyűlésre, mely atyjától, János királytól, a «Magna Chartá»-t, vagyis Anglia alkotmánylevelét kicsikarta, 1248-ban így hivatkozik: «Parliamentum Runmede, quod fuit inter Dominum Johannem Regem, patrem nostrum et Barones suos Angliæ». A «parliamentum» elnevezés kétségtől az összes román nyelvekben, s tehát a normann nyelvben is használatos «parlare», «parler» igétől ered, minélfogva a parlament fogalma elválaszthatatlannak látszik a beszélés fogalmától. A latinositott parliamentumból lett az angolban «parliament», a francziában «parlement», az olaszban «parlamento», a németben, magyarban «parlament», mind oly közjogi, politikai intézmény elnevezései, a mely mai alakjában maga is, épen úgy mint neve, Angolországban fejlődött ki először; és a parlament szóból képződik azután több oly fogalommeghatározás, a mely — mint a «parlamentaris», «imparlamentaris», «parlamentarismus», «interparlamentaris» stb. — mind a parlamenti intézményből származtatja le a maga jelentőségét.

Tehát — mint mondtam — a parlament *fogalmának* kifejlődését is Angolországban kell keresnünk.

---

*) E két népszerű előadást a «Szabad Lyceum» fölkérésére a budapesti tanítók casinójában tartotta szerző f. é. márczius hó 13-án és 20-án.

A régi angolszászoknak volt egy «Witenagemot», vagyis bölcsök gyülekezetének nevezett nemzetgyűlésök, a melyet a normannok hódítása után a normann királyok «Curia regis» című királyi tanácsa vált föl, mely azonban kizárólag a király hűbéreseiből állván, eleinte kevés hatalommal bíró tanácsadó közege volt a királynak és egyúttal a legmagasabb bírói forum, egy országos bíróság, a melyben a királynak magának jelen kellett lennie, a mint később is mindig föltételezték jelenlétét. A «magna Charta» biztosította ennek a később már parlamentnek nevezett gyülekezetnek azt a jogot, hogy beleegyezése nélkül a király a szokásszerű alattvalói szolgáltatásokon kívüli adókat, a hűbéri szolgálmányoknak pénzbeli megváltását az országlakókra ki nem vetheti. Anglia bárói gyakran éltek is e jogukkal és megtagadták hozzájárulásukat az ily kivetésekhez; ezen alapul a parlamentáris képviseleti rendszer egyik sarkalatos elve: az adómegszavazás vagy megtagadás joga.

I. Eduard óta vált szokássá a kisebb hűbéreseket a parlamentbe személyesen meg nem hívni, hanem grófságonként bizonyos számú küldöttek által képviseltetni őket; később ezekhez járultak a városok és mezővárosok küldöttei; III. Eduard alatt a tanácsban személyes joguknál, állásuknál fogva helyet foglalók különváltak azoktól, a kik mint választottak, mint bizonyos osztályok és közönségek képviselői jutottak a gyülekezetbe, s amazok a lordok házát, emezek a commonerek házát képezték, vagyis megalakult a két kamara-rendszer. Az alsóház különválasztása, mely eleinte sem bírt a lealacsonyítás jellegével, a reformatio s főleg a XVII. századbeli forradalmak következtében ennek a háznak rendkívül fontos, mondhatni az alkotmányos életben döntő és vezető szerepre való emelkedését eredményezte, a mely Anglia második nagy alkotmánylevelében, a III. Vilmos által 1689-ben kiadott «Bill of rights»-ben nyert teljes kifejezést.

Már I. Eduard alatt kimondatott, hogy Angliában törvénynek csak az tekinthető, a mit a király a parlament hozzájárulásával elhatároz; az így biztosított törvényhozási hatalmon és a Magna Chartán alapuló adómegszavazási jogon kívül azonban az angol parlament a maga sajátságos fejlődésmenetében mind máig megőrizte a bírói hatalom gyakorlásának is sokkal nagyobb mértékét, mint az más államok parlamentjeinél található.

Az Angolországban ekképen kifejlődött parlamentáris intézmény legtökéletesebb típusává lett a népképviselői kormányrendszernek, a miért is nemcsak hogy ennek legtöbb fogalommeghatározását az angoloktól szoktuk kölcsönözni, hanem annak gyakorlatában is minduntalan az angol példára, az angol fölfogásra, az angol præcedensre való hivatkozásokkal találkozunk.

A képviselői kormányrendszer alatt valamely állam törvényhozási és kormányzati hatalmának olyan berendezését értjük, mely szerint az állam akaratának legfőbb kifejezőjeül egy a nemzet összességét képviselő testület van rendelkezve, a melynek föladata a törvények megalkotása az államfővel egyetértésben, a nemzet által viselendő mindennemű terhek meghatározása és a kormányzat folytonos ellenőrzése, esetleg a kormányzást gyakorlóknak felelősségre vonása. Ez a legutóbbi jog monarchiai államokban, a melyekben az állam feje, az uralkodó, személyére nézve szent és sérthetetlen, tehát felelőtlen is, úgy van biztosítva, hogy az uralkodónak a végrehajtó hatalom körében tett mindennemű rendelkezése, intézkedése csak egyik tanácsosának, az úgynevezett ministerek egyikének hozzájárulása, «ellenjegyzése» által lesz érvényessé, végrehajthatóvá; ezek a ministerek pedig minden hivatali eljárásukért az országgyűlésnek felelősek. A ministeri ellenjegyzés egyébiránt köztársasági államokban is megköveteltetik, bár ott a legsúlyosabb esetekben az államfő személyesen is felelősségre vonható.

A képviselői rendszer Európa legtöbb államában a rendiségből fejlődött ki. Rendeknek tudvalevőleg a nemzet különböző kiváltságos osztályait nevezték, a melyek mint ilyenek birtak az állami életben bizonyos testületi jogokkal. A régiebb országgyűlések tagjai részint valamely rendhez való pusztá hozzátartozásuk alapján voltak tagjai a törvényhozó testületnek — ezek voltak az ország főrendjei — részint az által a rend által, a melyhez hozzátartoztak, választattak meg tulajdonképen a rend, s nem az egész nemzet képviselőiül. Így nálunk is 1848 előtt az ország világi és egyházi főméltóság-viselőiből és a született főrendekből, vagyis mágnásokból alakult főrendiház mellett az alsótábla vagy alsóház azokból a «követek»-ből állott, a kiket a megyei gyűléseken a nemesi rend, a városokban és szabad kerületekben pedig ezek közön-

ségei választottak meg; ezekhez csatlakoztak a királyi tábla tagjai, a káptalanok küldöttei és a távollevő főrendek képviselői; ezek mind együttvéve képezték a «tekintetes karok és rendek»-et: incliti Status et Ordines. Hogy a rendi országgyűlés követei nem annyira a nemzet képviselőinek, mint inkább csakis küldöik megbízottainak voltak tekintendők, azt bizonyítja az is, hogy az őket megválasztó testületek utasításokat adtak nekik a törvényhozás körében fölmerülő kérdésekkel szemben követendő magatartásukra nézve, s az utasításának meg nem felelő követet visszahívni is jogosítva voltak.

A rendi országgyűlés nálunk az 1848-iki törvények következtében alakult át népképviseletivé. Ez idő óta az alsóházat nem többé rendeket képviselő követek, hanem a nemzet összességét repräsentáló képviselők alkotják, a kik egymás közt teljesen egyenjogúak s ezért minden kérdésben szavazataiknak száma, vagyis többsége dönt; kerületenként választatnak ugyan, de az állam polgárai lehetőleg egyenlő szabályokon alapuló jogosultsággal s minden tekintet nélkül valamely osztályhoz való hozzátartozásukra gyakorolják a képviselőválasztási jogot; az egyszer megválasztott képviselőt pedig, mint a nemzeti képviselet tagját, csak erkölcsi felelősség terheli választóival szemben, törvényhozói eljárásában utasítással meg nem köthető, se képviselői mandátumától őt választó-kerülete meg nem foszthatja.

A képviseleti kormányrendszer fogalma nem teljesen azonos a parlamentáris kormányrendszer fogalmával, de kétségtelen, hogy annak legtisztább logikai következményeit a parlamentarismusban látjuk. Parlamentáris rendszernek a szó legszorosabb értelmében az oly képviseleti kormányrendszert nevezzük, a mely — mint annak mintaképét Anglia nyújtja — a törvényhozó testületben állandóan szerveződött pártok többségi vagy kisebbségi viszonya szerint érvényesül az ország ügyeinek vezetésében. E szerint a kormány vezetője mindig szükségképen egyúttal vezetője a parlamenti többségnek és a mint a parlament küzdőterén vagy a választási harcban az addigi kisebbség válik többséggé, az államfő szükségképen az új többség vezetőire kénytelen a kormányzatot is bízni. A maga teljességében érvényesülő parlamentarismus ennél fogva elválaszthatatlan a parlamenti többség uralmától; ugyancsak elválaszthatatlan az állandóan szervezkedett politikai pártok

fogalmától s ezeknek a pártoknak a hatalom birtokában való váltakozásától.

A képviseleti rendszert a politikai elmélet és politikai gyakorlat a jelen század folyamában oly általános érvényre emelte a művelt nemzetek állami életében, hogy az majdnem egyértelművé lett az alkotmányosság fogalmával, s hogy még a gazdasági és szellemi kulturának és politikai iskolázottságnak nagyon alacsony fokán álló kisebb nemzetek is kísérleteket tettek és tesznek államszervezetöknek parlamentáris alakú berendezésére. Ha e mellett sok csalódás és kiábrándulás elkerülhető nem volt, ha némely nagyobb államban is a parlamentáris rendszernek hátrányai és veszélyei időnként hatályosabban váltak érezhetőkké mint előnyei és áldásai, ez még nem igazolja azok fölfogását, a kik ma már a parlamentarismus teljes bukásáról beszélnek; legfőlebb azt bizonyítja, hogy a parlamentarismus oly alakban és oly hatással, mint Angliában nyilvánul, meg nem honosítható mindenütt, és hogy az angol parlamentarismus hatásának titka nem egy bárhol és bárki által lemásolható szervezetben rejlik csupán, hanem oly történeti előzményekben, oly nemzeti tulajdonokban és speciális viszonyokban is, a minők épen csak Angolországban találhatók.

Miután a parlamenti rendszerre vonatkozó általános fogalmak fölött rövid szemlét tartottunk, áttérhetek a parlamentek szervezetének és működésének ismertetésére.

A parlamentek szervezetének első és főkérdése az, hogy egy vagy két «ház»-ból, vagy — mint némely nemzetnél mondani szokták — kamarából áll-e a nemzetet képviselő törvényhozó testület?

Mai nap a két kamara-rendszer előnyei oly általános elismerésben részesülnek, hogy a képviseleti alkotmánynyal bíró nagyobb államok valamennyijében ezzel a rendszerrel találkozunk; még a kisebb államok közül is csak Görögország, Bulgária és Szerbia, némely délamerikai köztársaság és kisebb német herczegség bír egykamarából álló törvényhozó testülettel. Ott, a hol több ország vagy tartomány alkot egy közös birodalmat s a törvényhozási teendők is egy birodalmi gyűlés és az egyes országok vagy tartományok képviseltei között oszlanak meg, a kétkamara-rendszer nem szokott mindkét körben teljesen érvényesülni; így az austriai birodalom Reichsrathja, vagyis birodalmi gyűlése két kamarából áll, de az

egyes tartományok Landtagjainak csak egy-egy kamarája van; így a Szent István birodalmának, vagyis a tágabb értelemben vett Magyarországnak országgyűlése is két házból áll, de a horvát tartománygyűlést csak egy ház képezi, mely negyven tagját kiküldi a közös magyar országgyűlés képviselőházába s három tagját főrendiházába. Viszont a német birodalmat alkotó egyes országok — néhány legkisebb hercegséget kivéve — mind a két kamara-rendszer szerint szervezték törvényhozásukat, ellenben a birodalmi gyűlés, a Reichstag a két-kamara-rendszernek tiszta képét nem nyújtja, mert a Bundesrath nem annyira felsőház a Reichstaggal szemben, mint inkább előkészítő fóruma a birodalmi törvényhozásnak s egyúttal közvetítő közeg az egyes országok kormányai közt és legfőbb kormányzati organuma a birodalomnak.

Magának a törvényhozó testületnek és e testület két kamarájának vagy házának elnevezése is országonként nagyon különböző. Nálunk: országgyűlés, melynek két háza: főrendiház és képviselőház; Austriában a Reichsrath felsőházát Herrnhaus-nak, urak házának hívják, az alsót úgy mint nálunk, képviselőháznak; a Herrnhaus név előfordul Poroszországban is; Nagy-Britanniában a «parliament», mint láttuk, a lordok házából (House of Lords) és az alsóházból (house of commons) áll; Franciaországban az assemblée nationale-t — a nemzetgyűlést — a senatus és a «Chambre des députés», vagyis képviselői kamara alkotják. Senatusnak nevezik a felsőházat Belgiumban, Braziliában, Mexicóban, Olaszországban, az északamerikai Egyesült-Államokban, Romániában és Spanyolországban is; az országgyűlés a maga egészében Észak-Amerikában congressus, Spanyolországban cortes, Norvégiában Storting, Hollandiában Generalstaaten, Schweizban Bundesversammlung, Szerbiában Skupstina és Bulgáriában Sobranje nevet visel; különleges elnevezések fordulnak elő még Bajorországban, a hol az első kamarát Kammer der Reichsräthének nevezik, Dániában, a hol a felsőház neve Lands-thing, az alsóházé Folkething, és Schweizban, a hol az első kamara Ständerath, a második kamara Nationalrath nevet visel.

A mi a két kamara, vagy — a nálunk szokásosabb elnevezés szerint — két ház egybealkotását illeti, tulajdonképen a második kamara, vagy alsóház az, a melynek megalakításában a népképviselési elv a maga tisztaságában és teljességében

érvényre jut, bár némely országban a képviselőház tagjainak megválasztása sem megy végbe egészen egyenlő alapon, hanem rész jut benne az érdek- vagy osztályképviseletnek is. Sokkal nagyobb változatokat és különbözőségeket mutat föl a felsőházak egybealkotása, a mennyiben ezeknél a régi rendi szervezetnek még több nyomával találkozunk s az öröklés vagyis születési jog mellett a kinevezés és a választás elvei is különféle mértékben vannak alkalmazva.

A képviselőház egybealkotásának kérdése sok, részben mai nap is élénken vitatott politikai kérdést foglal magában: nevezetesen a választói jogosultságnak, a választás rendjének, módjának, a képviselők minősítésének és másnemű hivatalviselésének, úgyszintén a választások fölötti bíraskodásnak, végül a képviselői megbízás, tehát az országgyűlés időtartamának kérdéseit. Általános szavazatjog, titkos szavazás, tiszta választások, incompatibilitás, választásmegsemmisítés, curiai bíraskodás, ötéves mandátum stb. stb.: mindezek az utóbbi időkben nálunk is sokszor hallott jelszavak ennek a kérdésnek a körében találják meg tartalmukat, magyarázatukat.

Az általános szavazati jog — francziául: *suffrage universel* — fogalma nem veendő a szó betűszerinti értelmében; az a jog, hogy a képviselők megválasztásában szavazatával közreműködjék, sehol sem illeti meg minden kivétel nélkül az ország minden lakosát; nem, kor, elmebeli, erkölcsi és jogi állapot tekintetében bizonyos korlátozások mindenütt fönnállanak; az általános szavazatjog alatt rendszerint csak azt értik, hogy a képviselők választásának joga ne legyen semminemű vagyoni vagy értelmiségi *qualificatio*hoz kötve; míg ott, hol, mint nálunk is és Angliában ilyen vagyoni *qualificatio* megkívántatik, s tehát a szavazatjog nem általános, bizonyos minimuma a jövedelemnek, tehát a gazdasági önállóságnak szokta az *activ* választási jog föltételét képezni; ez a mértéke a vagyoni állapotnak az, a mit *census*nak nevezünk, ily értelemben szoktunk a *census* leszállításáról beszélni, a mi természetesen a választói jog kiterjesztésével egyértelmű, vagy a *census* egyenlősítéséről, ott a hol — mint nálunk az úrbéri $\frac{1}{4}$ telek — vidékenként nagyon különböző értékű vagyoni egység képezi a *census* alapját.

Ez idő szerint az ily értelemben vett általános szavazatjog meg van honosítva Franciaországban, Schweizban, Görög-

országban, Dániában, Spanyolországban, a német birodalomban, az éjszakamerikai államok nagy részében és legújabbban Ausztriában is, de csak az úgynevezett *Allgemeine Wähler-classe* által választandó, szám szerint 72 képviselő választására nézve. Belgiumban szintén általános szavazatjog van, de bizonyos vagyoni qualificációval bírónak kétszeres, sőt háromszorosszavazatot ad a törvény. A képviselőválasztói jog Európában és Amerikában mindenütt csak a férfiaknak van megadva, csupán ott, hol érdekképviselet alapján a nagybirtokos osztály külön választ, mint például Ausztriában, folyhat be néhány nő is szavazatával a képviselők megválasztásába. A kor, amelyhez a szavazatjog férfiaknál kötve van, különböző az egyes országokban; e tekintetben mi liberálisak vagyunk; nálunk már a betöltött 20-ik év jogosít a szavazatjog gyakorlására, Ausztriában például csak a 24-ik év, Franciaországban, Olaszországban, Angliában és a német birodalomban a betöltött 21-ik év. Mindenütt megkívánják, hogy a választó állampolgár legyen; arra nézve, hogy az illető kerületben, a hol választ, mennyi idő óta tartozik lakni, különfélek a követelmények; rendesen ki vannak zárva a választói jog gyakorlásából a tettelegesen katonák, továbbá a gondnokság alatt állók, a csődben levők, a közjótékonyság által eltartottak, és a különösen becsületlenítő bűntények vagy vétségek miatt elítéltek; igen jellemző, hogy például Angliában ki vannak zárva a választói jogból azok, a kik a választást megelőző hat hónap alatt mint valamely jelölt fizetett ügynökei működtek. Értelmiségi tekintetben az olasz választási törvény azt rendeli, hogy választó csak az lehet, a ki írni és olvasni tud és az elemi iskolában előírt tanulmányokból vizsgát tett. Ellenben másutt, oly államokban is, a hol a titkos szavazás divik választásoknál, rendesen nem szokott az írni és olvasni tudás igazolása törvényileg megköveteltetni; az értelmiség előnye a választói jogban inkább annyiban szokott érvényesülni, a mennyiben — mint nálunk is — bizonyos magasabb értelmi qualificációval bírónál, okleveles egyetemenél a census szerinti vagyoni képesítést nem tekinti a törvény, vagy a mennyiben — mint Belgiumban — az iskolavégzeteknek többszörös szavazatuk van.

A képviselőválasztásoknál való szavazatjog, vagy «activ választói jog», mint nevezni szokták, nagyon különböző jelentőséggel és hatályalal bír a szerint, a mint valamely államban

a képviselők közvetlen vagy közvetett választás útján jutnak mandátumukhoz; közvetlen a választás ott, a hol maga a választói joggal bírók összessége választja képviselőjét, közvetett ott, a hol kisebb kerületenként vagy községenként a választók csak a képviselőválasztással megbízandó bizalmi emberekre, a választóférfiakra — Wahlmänner — adják szavazataikat s ez utóbbiaknak a szavazása eredményezi azután a képviselő megválasztását. Ma a legtöbb államban a közvetlen választás rendszere van elfogadva; közvetett a választás Spanyolországban, Poroszországban, Svéd- és Norvégországban, Bajorországban, több német tartományban és részben Ausztriában, a hol e tekintetben tartományonként is eltérő az eljárás.

A modern államok közjoga a népképviseletet nem tekinti mindenütt olyannak, a mely a teljesen egyenlőjogú választóknak csupán kerületekbe osztott csoportjai által eszközölt választások útján alakítandó; részint a rendi szervezet hagyományai, részint czélszerűségi tekintetek és az az igyekezet, hogy a képviselőház ne csak a polgárok mechanikusan szétosztott csoportjainak, de a társadalomban kifejlődött főbb érdekcsoportoknak is kifejezője legyen, a képviselőválasztás berendezését egyes országokban igen bonyolulttá teszik. Így a parlamentarismus anyaországában, Angliában is külön választják képviselőiket a városok és mezővárosok, külön a grófságok, vagyis a falusi választók s végül külön a három egyetem; Poroszországban a fizetett egyenes adó összege szerint vannak a választók három csoportba osztva; Ausztriában az első választói osztályt a nagy földbirtok képezi, a másodikat a városok, a harmadikat az ipar- és kereskedelmi kamarák, a negyediket a falusi községek s végül az ötödiket az általános választói jog alapján választók; itt meg van engedve az is, hogy ugyanaz az egyén különböző jogcímen különböző választói kamarákban, többszörösen is gyakorolja a maga választói jogát. Nálunk némileg az osztályrendszerre emlékeztet egyes városoknak az az előjoga, hogy a régi kerületbeosztási rendszer alapján külön képviselőt választanak, noha sokkal kevesebb választópolgárunk van, mint a legtöbb vidéki kerületnek.

A választási eljárás tekintetében a különböző államok között eltérések vannak arra nézve, vajon a választások községenként vagy a kerület székhelyén, kerületenként csak egy képviselőre, vagy lajstromok útján nagyobb kerületekben

több képviselőre történnek-e? A nyílt vagy titkos szavazásra nézve, vagyis arra nézve, vajon a választó a maga szavazatát előszóval jelenti-e ki avagy írott lapon nyújtja-e be vagy golyó bedobásával érvényesíti-e? újabb időben Magyarország és Poroszország kivételével az összes nagyobb parlamentáris államok a titkos szavazás, vagyis az írott, zárt szavazatlapok mellett foglaltak állást.

Az irodalmi fejtegetések és törvényhozási intézkedések egész sora foglalkozik mondhatni már századok óta azzal a kérdéssel, hogy a képviselőválasztások körüli visszaélések, főleg a választók megvesztegetése, továbbá a jogosulatlan nyomás, megfélemlítés, megtévesztés mindenféle nemei mikép irtassanak ki. Erre célzanak az oly repressiv vagyis megtorló intézkedések, a melyek a visszaélések segítségével létrejött választás megsemmisítésére, a visszaéléseket elkövetők szigorú megbüntetésére irányulnak. De erre szolgálnak az oly, praeventiv, vagyis óvó intézkedések is, a melyeknek célja a visszaéléseket ha nem is lehetetlenekké tenni, de legalább lehetőleg megnehezíteni. Ennek a helyes és nemes igyekezetnek azonban mindenütt nyomában jár az embernek a rosszban való leleményessége és furfangja, a mely minden megtorló vagy óvó rendszabálynak mindjárt a kijátszása módját is megtalálja, úgy hogy e tekintetben tökéletes eredményt elérni eddig még sehol sem sikerült. Tetőpontjokat a választási visszaélések kétségkívül a múlt század utolsó évtizedeiben Angliában érték el, a mikor voltak egyes választások, melyeknek költsége a 150,000 fontot (több mint másfél millió forint) megközelítette, sőt túl is haladta; azóta az angol törvényhozás, és annak példája nyomán különösen a francia, spanyol, belga és a magyar is nagy számú óvintézkedést iktatott törvénybe úgy a választás körül eljáró közegek oltalma érdekében, a választásnál használt okmányok meghamisítása vagy elidegenítése, a választásnak erőszakoskodással való megzavarása vagy szabálytalan kezelése s a szavazat titkának elárulása ellen, mint különösen az etetés-itatás, a választóknak vagy azok hozzátartozóinak pénzzel vagy ígérettel való megvesztegetése, megtévesztése vagy megfélemlítése ellen, mely tilalmak egytől-egyig szigorú büntetések sanctiójához vannak kötve, és pedig nem csak pénzbírságokhoz, hanem szabadságvesztési büntetésekhöz is, valamint az activ és passiv választói jog megvonásához.

A választások körül elkövetett hibák és visszaélések azonban lehetnek oly mérvűek is, melyek a választás eredményét teljesen meghamisítják, vagyis a melyek valószínűvé teszik, hogy elmaradásuk esetében más egyén választatott volna meg az illető helyen képviselővé. Ilyen esetben nem csak a visszaéléseket elkövetők megbüntetésének, hanem a választás megsemmisítésének is kell jog szerint bekövetkeznie; és itt előáll a kérdés, hogy ebből a szempontból bíraskodni a választások fölött, vagyis igazolni a képviselők megválasztását vagy kimondani, hogy a választás semmis, ki, illetőleg mely hatóság lehet hivatva? Nagyon természetesnek és logikusnak látszik, hogy a törvényhozó testület, mint az ország legmagasabb tekintélye, a nemzet souverainitásának letéteményese, azt a jogot, hogy a maga szabályszerű alakulása fölött öröködjék, a maga tagjait ebbeli minőségekben igazolja, vagy a szabálytalan választást megsemmisítván, újat rendeljen el, semmi körülmények közt senki másnak át nem engedheti; ezt a jogot neki magának kell gyakorolnia, mi végből a kebeléből kiküldött bizottságokat bírósági jogkörrel is fölruházhatja. Ennek a fölfogásnak megfelelően a képviselők igazolását, illetve a választások feletti bíraskodást kizárólag maga a parlament gyakorolja, Anglia kivételével, úgyszólván az összes parlamentáris államokban. Angliában a jelen század folyamában fejlődött ki — a szerzett tapasztalatok következtében, — a most jelzettől eltérő az a felfogás, hogy a parlament tekintélye mindezekfölött azt követeli, hogy tagjai megválasztásának kifogástalansága minden kétségen felül álljon s hogy a parlament, a melyben — kivált a választási harcz után — ugyanazok a politikai pártellentétek és szenvedélyek hullámzanak, a melyeknek elfajulása szokta a választási visszaéléseket szülni, nem lehet sem eléggé pártatlan és higgadt, sem másfelől eléggé szigorú a kifogás alá eső választások elbírálására s ezért szükséges, hogy a kifogással, panasszal megtámadott választások érvényének megítélését, illetőleg ebből a megítélésből azt, a minek teljesen pártatlan bírói döntés tárgyát kell tennie, a parlament a maga saját érdekében a független s a politikai ellentétektől távol álló bíróságokra ruházza át. Ez a felfogás csak 1868-ban diadalmaskodott teljesen Angliában; a hat évvel később alkotott magyar választási törvény ugyanezen elv alapjára helyezkedett és kimondta, hogy a kérvénynyel

megtámadott képviselőválasztások felett a bíraskodás joga a királyi curiát, mint az ország legfőbb ítélőszékét illesse meg ezentúl, a mely a képviselőválasztók összeírásából eredő föl-szólamlások és vitás kérdések fölötti végső döntést is gyakorolja; a curia e bíraskodásának szabályait azonban egy későbbi törvénynek lett volna feladata megállapítani; ez a későbbi törvény ismételt kísérletek daczára mindez ideig létre nem jöhetett, meghozatala a legközelebbi jövő egyik föladatát képezi. Ehhez képest tényleg nálunk a vitás választások fölötti bíraskodást — ellentétben a törvényben lefektetett elvvel — ma is a képviselőház gyakorolja bíráló bizottságai útján.)*

A modern állami élet sorszerű és változó szükségletei és a kormányzat ellenőrzésének folytonosságára való tekintet hozzák magokkal, hogy ott, a hol képviseleti rendszer van, a parlamentnek állandónak kell lennie; ha tehát a parlament, vagy a képviselői mandátum időtartamáról, az országgyűlés fölосzlatásáról és egybehívásáról szólunk, ez csak annyit jelent, hogy a törvényhozó-testület azon részének, a mely képviseleti alapon nyugszik, időről-időre meg kell ujíttatnia. Ily megújítás céljából az az időtartam, a melyre a választóközönség által a nemzet képviseletének adott megbízás terjedhet, törvényileg meghatározatik; de ezen az időtartamon belül is az államfőnek rendszerint csak igen csekély korlátozással van megadva a jog, hogy az országgyűlést a mikor szükségesnek tartja, fölосzlassa; s e jogával élni is szokott kivált olyankor, ha a kormány és a nemzetgyűlés többsége között ellentét mutatkozik és föltehető, hogy a nemzet, ha választások által reá appellálnak, a kormánynak adna igazat.

Az országgyűlés törvényszerű, rendes időtartamának meghatározása két szempont mérlegelésétől szokott függni. A képviselői mandátum idejének nem szabad oly hosszúra nyúlnia, hogy a képviselők ez idő alatt elzárkózhatván a nemzetet mozgató eszméktől, megszűnjenek a nemzetben élő közvélemény hű kifejezői lenni; viszont nem szabad oly rövidnek lennie, hogy a gyakran megújuló választások izgalmai a törvényhozás és kormányzás működésének komolyságát és higgadságát veszélyeztessék, hogy a képviselők meggyőződésök

---

*) Azóta már meghozatott a jelzett törvény, vagyis «az országgyűlési képviselő-választások fölötti bíraskodásról» szóló 1899. évi XV. t.-cz.

követésében a vélemények múló hullámzásaira való tekintetek-től túlságosan korlátoztassák magokat.

Nálunk egész 1886-ig az országgyűlési cyklus, illetőleg a képviselői mandátum időtartama három évben volt megállapítva; 1886-ban ez az időtartam öt évre terjesztetett ki. Angliában a parlamenti cyklus ideje hét év, de alig volt rá eset, hogy egy parlament az egész hét évet kitöltötte volna; rendszeren előbb oszlatták föl; Ausztriában hat év, Olaszországban öt, Franciaországban és Belgiumban négy, Poroszországban és a német birodalomban három, az éjszakamerikai egyesült államokban csak két év a mandátum idejének hossza; némely államban azonban — mint például Belgiumban — a képviselők mandátuma nem egyszerre szűnik meg, hanem a képviselőház fele ujttatik meg mindig, míg másik felének a megbízása még tovább tart.

Az activ választási jogtól, vagyis szavazatjogtól megkülönböztetve szoktunk szólni passiv választási jogról vagyis arról a képességről, hogy valaki képviselővé megválasztathassék. Az újabb korban mindinkább elterjedt az a fölfogás, hogy sem a népképviselet eszméjével, sem a gyakorlati czélszerűség tekinteteivel nem fér össze a képviselői állást az activ választási képességen túlmenő akár vagyoni, akár értelmiségi qualificációhoz kötni. Nem tekintve tehát némely állam oly rendelkezését, a mely a képviselőjelölttől hosszabb idejű honosságot követel meg mint a választótól, rendszeren csak a kor az, a melynek tekintetében activ és passiv választási jog között különbséget szoktak tenni, vagyis a képviselőtől magasabb kor szokott megköveteltetni. Angliában és Svájcban ugyan e tekintetben sincs különbség: ugyanaz a kor képesít választásra és megválasztatásra; ellenben nálunk a 24-ik életév, Franciaországban, Belgiumban, Svédországban és az éjszakamerikai államokban a 25-ik életév, a német birodalomban és német államokban, úgy szintén Ausztriában és Olaszországban a 30-ik életév képezi azt a korhatárt, a melyen túl valaki képviselővé választható.

A megválasztásra való személyes képességet nem tekintve a legtöbb állam törvénye bizonyos korlátokat állít föl arra nézve, hogy mily állások és mily üzleti viszonyok nem köthetők egybe a képviselőséggel, úgy hogy a ki ily állásban vagy viszonyban van, az képviselővé érvényesen megválasztható

ugyan, de abban a viszonyban vagy állásban meg nem maradhat, ha a képviselőséget meg akarja tartani. Ez az, a mit összeférhetetlenségnek, parlamenti műnyelven incompatibilitásnak nevezünk. Az összeférhetetlenség elve Angliában először csak az állam hivatalnokaira nézve fejlődött ki. Két irányban látszott veszedelmesnek, hogy az állam hivatalnoka egyúttal képviselő lehessen; először is ez a hivatalnokot a politikai élet tevékeny részesévé tévén, veszélyezteteti pártatlanságát hivatalos eljárásában; másodszor veszélyezteteti a parlament függetlenségét, különösen a kormányzat ellenőrzése tekintetében, a mely alig bizható olyanokra, kik magok is részesei ennek a kormányzatnak. Később azonban fölismerték, hogy a hivatalnoki állásokon kívül lehetnek oly üzleti viszonyok is, a melyek a képviselőket a kormánytól függő helyzetbe hozzák; így szaporodtak az összeférhetlenség lehetőségei és sokszerűbbekké váltak a rá vonatkozó törvényhozási intézkedések, a nélkül, hogy eddig bárhol sikerült volna minden visszaélésnek és kijátszásnak elejét vevő s a törvényhozás érdekeit sem veszélyeztető kimerítő és minden irányban kielégítő rendszabályokat föltalálni.

Jelenleg az államhivatalnokok — néhány csekély kivétellel — ki vannak zárva a képviselőségből nálunk, Angliában, az északamerikai Egyesült-Államokban, Franciaországban, Olaszországban, Belgiumban; ellenben például Németországban, Hollandban a hivatalnokokra nézve incompatibilitás csak annyiban létezik, a mennyiben kineveztetésök következtében magukat új választásnak tartoznak alávetni, a mi a szigorúbb összeférhetlenséggel bíró államokban a képviselőséggel összeférő hivatali állásokra nézve szokott kimondva lenni. Belgiumban és Olaszországban a hivatalos állásokkal s kormánykinevezésekkel szemben a szigor odáig megy, hogy a képviselőség megszűnte után is az illetőnek bizonyos ideig állami hivatalt elvállalnia nem szabad; néhol még az állami nyugdíjasok is ki vannak zárva; Angliában pedig ki van mondva, hogy a sherif a maga megyéje, a polgármester a maga városa területén képviselővé meg nem választható, — a mihez hasonló rendelkezés van most nálunk tervbe véve.*)

---

*) Azóta már törvényynyé vált, az előbbi jegyzetben említett törvényzikkben.

A papok több-kevesebb körülírással ki vannak zárva a képviselősből Angolországban, Hollandban, Belgiumban és Olaszországban. Az üzleti állások, állami szállítások és állami concessiók összeférhetlensége tekintetében többé-kevésbbé messzemenő és részletes törvényhozási intézkedések állanak fenn Belgiumban, nálunk, Angliában és Olaszországban.

Az eddigiekben jobbra csak a második kamara vagy képviselőház megalakításáról szólottam, mint a mely rendszeren az ország lakosainak legszélesebb rétegeit vonja belé a törvényhozó testület szervezésébe és lényegére nézve hasonló alapokon megy végbe mindenütt. Mint már jeleztem, a felsőház, vagy első kamara megalakítása országonként sokkal nagyobb eltéréseket tüntet föl.

Régibb, történetileg kifejtett és mélyreható forradalmak által föl nem forgatott alkotmányok a felsőház szervezetében lényeges szerepet juttatnak az öröklés, az születési jog elvének, kisebbet a kinevezésnek és választásnak, míg az újabb keletű alkotmányok a felső kamarát rendszeren «*Senatus*» név alatt inkább az utóbbi elvek, a kinevezés és választás alapjára fektetik.

Csak néhány, legjelentékenyebb állam felsőházának egybeállításával akarok itt foglalkozni, a végből, hogy saját főrendiházunknak szervezetét — a melyet előre kívánok bocsátani — összehasonlítólag vehessük szemügyre.

A magyar főrendiház legutóbbi, 1885-iki reformja óta a következő tagokból áll: öröklő jogon: az uralkodóház teljes korú főherczegei, azok a magyar mágnások, vagyis herczegek, grófok és bárók, a kik földbirtokuk után legalább 3000 frt adót fizetnek és huszonnegyedik életévüket betöltötték; újon adományozott herczegi, grófi és bárói rang megfelelő vagyoni qualificatio mellett csak az esetben jogosít főrendiházi tagságra, ha ő felsége az illetőnek a főúri rang mellett az örökös főrendiházi tagság jogát is külön adományozza. Méltóság vagy hivatal alapján tagjai a főrendiháznak: az ország zászlósi (ország-bíró, horvát bán, tárnokmester, főpohárnokmester stb.), a pozsonyi gróf, a két koronaőr, a fiumei kormányzó, a kir. curia elnöke és másodelnöke, a budapesti kir. tábla elnöke, újabban a közigazgatási bíróság elnöke és másodelnöke; továbbá a magyar sz. korona országainak katholikus egyháznagyjai, vagyis a primás, érsekek, püspökök, két fölszentelt püspök, a pannonhalmi főapát, jászói prépost és auraniai perjel; nem különben

a gör. keleti egyház főpapjai, és a két evangélikus egyház mindegyike részéről a három-három legidősb püspök és legidősb világi fölügyelő, illetőleg főgondnok s végül az unitárius egyház püspöke vagy főgondnoka közül a hivatalban idősebb. Kinevezés alapján helyet foglal még a főrendiházban ötven a király által élethossziglan kinevezhető tag; végül választás alapján tagja a horvát-szlavon országgyűlés által a maga kebeléből választott három képviselő és átmenetileg azok, a kiket a reform előtti főrendiház a reform alapján kimaradó tagjai közül beválasztott; eredetileg ötven ilyen volt, most annyi, a mennyi közülök életben van. Elnökét és alelnökeit a főrendiháznak ő felsége nevezi ki. A főrendiházi tagság és képviselőség összeférhetetlen; a főrendiház örökös tagjainak ebbeli joga azonban képviselővé választatásuk esetében csak szünetel s újra föléled, a mint képviselők megszűntek lenni.

Az angol lordok háza sok tekintetben hasonló a magyar főrendiházhoz; tagjai egyházi és világi lordok; az uralkodóház nagykorú hercegei után az első helyet az egyházi lordok foglalják el; ezek nem képviselik valamennyi egyházat mint nálunk, hanem csakis az anglikán egyház érsekei és püspökei bírnak helylyel és szavazattal a felsőházban, számszerint huszonhatan. A világi lordok között ülnék: az egyesült királyságok örökös peerjei, vagyis a legalább huszonegy éves hercegek, marquissek, earlek vagyis grófok, viscountok (vicomte) és bárók, akiknek méltósága rendszeren az elsőszülöttség joga szerint öröklődik tovább, — a miért Angolországban a lordság inkább hivatal mint rang és tulajdonképen sokkal demokratikusabb intézmény, mint a continens mágnási méltósága, mert ott az örökös peer testvérei és fiai épen oly commonerek mint bármely más halandó. Az uralkodó korlátlanul szaporíthatja új peeri méltóság adományozásával a világi lordok e csoportját. Világi lordok továbbá: az Írországot képviselő 28 peer, a kiket az ír lordok gyűlekezete választ éltök fogytiglan, a Skóciát képviselő 16 peer, a kiket a skótországi lordok választanak a parlament időtartamára; végül hat lord of appeal, a legfelsőbb bíróságok tagjai. Az angol felsőház elnöke mindig a lord kancellár, vagy főpecsétőr, a kinek hivatala a mi fogalmaink szerint a régi országbírói és az újabb igazságügyminiszteri állás vegyülékét képezi.

Nagy részben az öröklés jogára van a porosz és az

osztrák Herrnhaus is alapítva. A porosz urakházának tagjai jelenleg: az uralkodó ház nagykorú s a király által meghítt férfitagjai, a nemesség örökös jogú tagjai, számszerint 98-an; ezek közt a Hohenzollern-ház feje, egykori — most már mediatisált — uralkodó házak fejei, továbbá a hercegek, grófok és főrendi jogosultsággal bíró nemesek (Herrn), ezeken kívül a király is nevezhet ki öröklő jogú tagokat. Az urak házában azonban nagyobb részét a király által kinevezett tagok képezik; ezek közt foglal helyet az ország négy főméltóságának viselője és számos oly tag, a kiket a király különböző testületek képviselőiül ezeknek jelölése — praesentálása — alapján nevez ki; így nyer képviselőt néhány egyházi testület, a kilencz egyetem, több város, nemesi és hitbizományi testületek.

Az osztrák urakházában helyet foglalnak első sorban az uralkodó ház nagykorú főhercegei, továbbá a császár által az öröklő felsőházi tagság jogával kitüntetett főúri és nagybirtokos családok fejei, egyházi részről az érsekek és hercegi ranggal bíró püspökök, végül az uralkodó által érdemeik alapján életfogytiglan a főrendiházba kinevezett tagok.

Az eddigiektől egészen eltérő képet nyújtanak azok a felsőházak, a melyeknek szervezetéből az öröklés joga teljesen ki van zárva. Így a francia köztársaság senatusának 300 tagja közül az 1875-iki alkotmány szerint 75 elmozdíthatatlan volna, kiket eredetileg a nemzetgyűlés választott, azután a senátus maga pótolta választás útján, 225 pedig az ország megyéi (departementjai) és gyarmatai részéről választandó, közvetett választás útján, vagyis a département székhelyén összeülő választó-collegium által; az 1884-iki reform azután eltörölte — illetőleg kihalási állományra helyezte — az elmozdíthatatlan vagyis élethossziglan választott senatorok intézményét s azok helyeit is a departementek választása útján betöltendőeknek rendelte. A választás kilencz évre szól, de minden három évi ciklusban egy harmadrész megújítandó; a képviselőkre vonatkozó incompatibilitási szabályok vonatkoznak a senatorokra is, azzal a további megszorítással, hogy senator csak legalább negyven éves egyén lehet. Elnökségét a senátus maga választja.

Égészen sajátos nemét a választott felsőháznak láthatjuk a norvég Lagthingben, a mely semmi egyéb mint a teljes országgyűlésnek vagyis Stortingnak saját kebeléből választás útján kiküldött egy negyedrésze.

Egy harmadik típusát a felsőházaknak azok képezik, a melyek főleg kinevezésen alapúlnak. Ilyen az olasz királyság senatusa, a melyben öröklő jogon csakis az uralkodóház nagykorú hercegei foglalnak helyet; a többi tagokat élőkfogytiglan a király nevezi ki, a ki azonban e kinevezést nagyrészt bizonyos, az illető egyén által viselt hivatal vagy méltóság alapján tartozik eszközölni; ily alapon neveztetnek ki senatorokká az érsekek, püspökök, a képviselőház elnöke, a minis-terek, államtitkárok, régebben működő képviselők, a nagykövetek s rangidősb követek, a legfőbb bíróságok bizonyos képviselői, a tábornokok és tengernagyok, különböző állami hivatalok érdemesült viselői; kinevezhet a király ezenkívül általán érdemes és jeles férfiakat senatorokká s végül a legtöbb állami adót (3000 lírán fölül) fizető állampolgárokat is. Az olasz senatus tagjaitól legalább 40 éves életkor kívántatik meg. A senatus elnökségét is a király nevezi ki.

Végül a felsőházak utolsó kategóriáját azok képezik, a melyek szövetséges államokban vannak szervezve, mint Észak-Amerikában, Schweizban; ezeknek egybealakításánál a szövetséget alkotó tartományok képviseltele jut kifejezésre.

II.

Miután láttuk, hogy a parlamentek miként alakíttatnak meg, vizsgáljuk most azokat a jogokat, a melyek a parlament a maga összességében, nemkülömben azokat, a melyek egyes alkatrészeit vagyis egyenként a két házat, úgy szintén azokat, a melyek egyes tagjait megilletik.

A parlament a népképviselési rendszer értelmében első sorban a törvényekben nyilvánuló államakarat kifejezője lévén, természetes, hogy első és fő joga s föladata a törvényeknek az államfővel egyetértőleg való megalkotása. A mi közjogunk a törvények között megalkotásuk módja szempontjából különbséget nem tesz; némely államban az úgynevezett alaptörvények, vagyis az alkotmányt meghatározó törvények létrehozására a rendes határozathozatalra előírtnál nagyobb többség — például kétharmad többség — kívántatik meg; néhol — mint a francia köztársaságban — az alkotmány megváltoztatására a két kamarának együttes tanácskozása és határozathozatala szükséges. A két ház egybehangzó határozatához, hogy

az törvénynyé váljék, csak monarchiai államokban kívántatik meg föltétlenül az államfő hozzájárulása, vagyis szentesítése; Norvégiában ez is korlátozva van, a mennyiben az alkotmány szerint ha a Storthing, vagyis az országgyűlés háromszor határozza el valamely törvény meghozatalát, a király attól a szentesítést meg nem tagadhatja. Köztársaságokban az államfőt, vagyis az elnököt legfőlebb az a jog illeti meg, hogy a parlamentnek meggyőződésével ellenkező törvényre irányuló határozatát újabb megfontolásra visszaküldheti; ha a kamarák ekkor is ragaszkodnak határozatukhoz, az törvénynyé lett.

A törvényalkotás jogával vele jár a törvénymagyarázásra való legfőbb jog. A modern közjogi gyakorlat rendszeren törvényalkotási formát ad a parlamentek azon nevezetes jogának is, a mely szerint az állam bevételeiről és kiadásairól, tehát az állampolgárok által viselendő terhekről is, úgyszintén a kiállítandó ujonczokról évről-évre intézkednek; a nemzetközi szerződések is törvényalakban szoktak becikkelyeztetni. Hasonlóképen a parlament egészét illeti meg az államháztartás kezelésének ellenőrzése, a zárszámadások fölülvizsgálása s a fölmentvény megadása által. Köztársaságban a parlament elhatározása körébe szokott a hadüzenet is tartozni.

A parlament két házának határozathozatala rendszerint külön-külön — és pedig előbb az alsóházé, azután a felsőházé — szokott megtörténni, addig míg egybehangzó határozatot érnek el. Csak kivételesen szokott a két ház együttes működésre egyesülni; ilyen eset — mint láttuk — az, mikor például a francia nemzetgyűlés két kamarája congressussá ül össze, hogy az alkotmányt módosítsa; ugyanígy ül össze a két kamara, a mikor a köztársaság elnökét kell megválasztania. Belgiumban a régens megválasztása céljából a király kiskorúsága esetében s úgy ott, mint Norvégiában a trónutód kijelölése végett, ha gondoskodás szüksége forog fönn, tárgyal az országgyűlés egész testülete együtt. Együttesen szokott a két ház a monarchikus államokban rendszerint megjelenni az országgyűlésnek az uralkodó által vagy az uralkodónevében való ünnepélyes megnyitása és bezárása alkalmával s nálunk azonkívül a koronaörök megválasztása és fölesketése céljából is.

Rendszerint a parlament mindkét házát külön-külön megillető jog a törvényalkotás kezdeményezésének joga, a melynek természetesen meg kell illetnie teljes mértékben a

törvényhozás másik factorát is, az államfőt, ki azt kormánya útján gyakorolja. Nálunk ugyan a gyakorlat úgy fejlődött, hogy a kezdeményezés mindig a képviselőházban történik s a főrendiházba csak a már a képviselőház által letárgyalt javaslatok jutnak. A parlamentarismus mintaállamában, Angliában, a pénzügyi természetű, vagyis az ország erszényét illető törvényjavaslatok azok, a melyeknek kezdeményezése kizárólag az alsóházhoz van kötve, s a melyekre nézve szabály, hogy azokhoz a felsőház hozzájárul vagy azokat egészben elvetheti, de nem módosíthatja; viszont vannak bizonyos, főleg a főrendiház szervezetét és jogkörét érdeklő javaslatok, a melyeknek a felsőházban való kezdeményezését tekintik illendőnek. Továbbá a parlament mindkét háza jogosítva van kérvényeket, föliratokat fogadni el, azokat tárgyalni s azok alapján vagy saját kezdeményezéséből a kormánytól jelentéseket, fölvilágosításokat kívánni be, esetleg a kormányt ilyen vagy olyan eljárásra utasítani.

A kérvények bemutatása, úgyszintén a kormányhoz kérdések — interpellatiók — intézése, nemkülönb törvényalkotásra vagy egyéb határozathozatalra irányuló indítványok megtétele tulajdonképen a parlament minden tagjának joga, a melyet annak a háznak a körében gyakorol, a melyhez tartozik.

Mindkét háznak saját autonom jogát képezi a maga eljárási szabályainak a törvények keretében való megállapítása, a maga bizottságainak, tisztviselőinek megválasztása, kivéve, a mennyiben azok egyike vagy másikára nézve — mint például a felsőház elnökségére nézve a legtöbb államban — királyi kinevezés joga áll fenn. Rendesen a megnyitó trónbeszéd tárgyalása alkalmával szokott mindkét ház az ország állapotai, kívánságai fölött, monarchiában a fejedelemhez intézett fölirat alakjában nyilatkozni. Ha tanácskozásai közben annak szükségét látja, mindkét ház megteheti — bár a felsőnél ritkán szokott előfordulni — hogy egyes kérdések tanulmányozása egyes ügyek megvizsgálása czéljából külön enquêtetek tart s e végből bizottságokat küld ki; általános parlamentáris szabály, hogy az ilyen parlamenti enquête előtt megjelenni, annak kérdéseire nyilatkozni minden állampolgár kötelességének ismeri. Némely államban a ministerek vád alá helyezésének joga mindakét

kamarát megilleti, miután azonban a legtöbb parlamentáris államban úgy mint nálunk is, az angol rendszer divik, a mely a vád alá helyezést a képviselőház s a bíraskodást a felsőház jogkörébe utalja, ezzel a kérdéssel külön az alsóház és külön a felsőház eljárása szempontjából fogok foglalkozni.

A parlamentnek mindazokat a jogait, a melyek nem közvetlenül magára a törvényhozási eljárásra vonatkoznak, az angol közjog és politikai gyakorlat a «privilegium» nevével szokta megjelölni. Az angol parlament privilegiumainak jogrendszere fölötté érdekes fejezete a parlamentárismus tudományának, mert kifejlődése és működése egyfelől a parlamenti mindenhatóságra való törekvésnek, az állami hatalmi tényezők olykor megzavart egyensúlyának, sőt a parlamenti rémuralomnak nem egy jelenségét mutatja, míg másfelől bámulatot kelt az a szilárdság és feltékeny szigor, melylyel az angol parlament a maga jogainak megóvása fölött őröködik s az a tekintély és jogtisztélet, mely azoknak érvényesítésében megnyilatkozik.

Úgy Angliában mint több más államban is a parlamentnek és a parlament tagjainak privilegiumszerű jogai nem csupán törvényeken, hanem gyakran hagyományon és gyakorlaton alapúlnak. Privilegiumszerű a parlamentnek az a joga, hogy a maga tagjainak megválasztását igazolja s a szükséghez képest az időközi új választásokat maga rendeli el; láttuk, hogy ezt a jogot a parlament a kérvénynyel megtámadott választások fölötti bíraskodás tekintetében mennyiben szorította meg saját elhatározásából Angliában és nálunk.

Privilegiumszerű joga továbbá a parlamentnek az a fegyelmi hatalom, a melyet úgy saját tagjai, mint bizonyos körülmények között a parlamenten kívül állók fölött is gyakorol; e jog gyakorlásának módjával jobbra a parlament működése rendjének ismertetésénél fogok foglalkozni, itt főleg határait kívánom megjelölni, utalással az angol példára, mely e határokat legmesszebbre tolja ki.

A parlament fegyelmi joga saját tagjai fölött nyilvánul egyebek közt az incompatibilitás elvének alkalmazásában egy már megválasztott képviselővel szemben, a ki összeférhetlen állásáról a megszabott időben önként le nem mond; nálunk az összeférhetlenségi bizottság ily esetekben ítéletszerűen mondja ki a mandátum megsemmisítését. Az angol fölfogás szerint azonban a parlament kizárhat kebeléből egyes tagokat

valamely megbecstelenítő cselekmény miatt is; így különösen ha rájuk bizonyúl, hogy meg voltak vesztegetve, vagy azért is, mert a parlament szabályaival éles összeütközésbe jöttek. Ez az eljárás mindenesetre azzal a veszélylyel jár, hogy ha az illető választókerület újra megválasztja képviselőjeül a kitaszítottat, parlament és választóközönség között nyílt conflictus tamad. Ilyen, nagy föltűnést keltett esete volt az angol parlamentnek csak nem rég, a nyolczvanas években Bradlaugh képviselővel. Az angol parlamentnek szabályai szerint — mint az némely más országban is szokásos — a képviselőnek belépésekor esküt kell tennie; Bradlaugh képviselőt közismeretű és nyíltan vallott istentagadó meggyőződése miatt az alsóház esküre nem bocsátotta, ezért helyét sem foglalhatta el s kerületében ismételve új választást rendeltek el. A kerület azonban mindig újra megválasztotta Bradlaught s végre is a parlament kénytelen volt az istentagadó esküjét elfogadni, hogy a dilemmából szabadúljon. Később aztán szabályt hoztak, a mely szerint ünnepélyes fogadalom is pótolhatja az esküt.

Még jellemzőbb az angol privilegium-jogra nézve, a mely a parlamentnek oly messzemenő birói hatalmat ad, a fegyelmi jog, melyet az angol parlament mindkét háza a rajta kívül állók fölött gyakorol, ha azok a parlamentet akár működésében zavarják, akár jogaiban vagy tekintélyében megsértik. Míg más parlamenteknél ez a fegyelmi jog legfőlebb odáig terjed, hogy a ház — rendesen elnöke által — jogosítva van a saját épületében s annak táján a tanácskozás érdekében szükséges rendet fönntartani s e végből a fegyveres erőt is igénybe venni, addig az angol parlament «privilegiumszegés» alapján üldözöbe vehet, elfogathat, sorompója elé idézhet, megróhat, megbírságozhat, sőt börtönbe is vethet polgárokat, a kik példáulül közegeinek ellenszegültek, a parlament rendelkezéseivel szemben engedetlenséget tanusítottak, vagy a parlamentet vagy egyes tagjait szóval vagy sajtó útján megsértették. Az újabbkor sokat enyhített az angol parlament erre vonatkozó gyakorlatán s szembetűnő, hogy a «privilegium» hogyan engedi át lépésről-lépésre a tért a rendes bíróságok ítélkezésének; de jogilag ma is a maga teljességében áll fönn az angol parlament mindkét házának birói hatalma privilegiumainak vagy rendjének minden megsértőjével szemben.

Fölötte nevezetes kiváltsága a parlamentnek, tagjai ügy-

nevezett mentelmi joga, vagyis immunitása. Ez a jog különböző elemeket foglal magában. Magában foglalja először is a «*salvus conductus*» jogát, — mint régibb törvényeink nevezik, — vagyis a törvényhozás tagjai részére biztosított oltalmat arra nézve, hogy kötelességek teljesítésének helyén akadálytalanul és veszélytelenül megjelenhessenek; magában foglalja azt a jogot, hogy a törvényhozás termében mondott szavaiért és követett eljárásáért a parlament tagja más, mint a parlament által felelősségre vonható és megfenyithető ne legyen; továbbá a tilalmat arra nézve, hogy a törvényhozás tagja, míg e minősége tart — rendesen a tetten éretés esetének kivételével — sem letartóztatható, sem bírósággal üldözhető ne legyen mindaddig, míg a törvényhozás illető háza erre az engedélyt meg nem adja, vagyis az illetőnek mentelmi jogát föl nem függeszti. Végül a mentelmi jogból származtatható le az az elv is, hogy egy képviselő megsértése, bántalmazása, kötelességei teljesítésében való akadályozása különös súlyosan büntetendő cselekményt képez. A mentelmi jog legsajátabb eleme és lényege mindig: a törvényhozás tagjai függetlenségének megóvása a kormányhatalom részéről való minden zaklatás, nyomás, megfélemlítés vagy jogosulatlan eltávolítással szemben. Kétségtelen, hogy a parlament az immunitás oltalmazása körül is a bírósági hatalom egy nemét gyakorolja, mint privilegium-kérdésekben általában.

Ezek után már most szemügyre kell vennünk a parlamenteknek azokat a kiváltságait és jogait, a melyek tekintetében a két ház között megkülönböztetést szokás tenni.

Ilyen megkülönböztetést tesz az angol parlamenti jog az uralkodó elé járulhatóság kiváltsága tekintetében. Minden parlament, megnyitása alkalmával újabb megerősítést kéri és kapja meg többek közt abbéli privilegiumának, hogy tagjai a király — illetőleg most királynő — előtt akadálytalanul megjelenhessenek. Az alsóház tagjaira nézve ez a jog most már csak annyiban van gyakorlati érvényben, a mennyiben fölratok átnyújtása alkalmával követhetik elnöküket a trón elé s joguk van az uralkodó előtt polgári öltözékben megjeleneni. A lordok házára nézve ez a jog többet jelent ma is; minden lord, mint Anglia peerje, született tanácsadója az uralkodónak s ez alapon mindig joga van kihallgatásra jelentkezni.

Több parlament megkülönböztetést tesz továbbá a két

ház tagjai között az állásukkal járó illetmények tekintetében; a képviselőknek szokott napidíjszerű vagy átalányozott pénzbeli illetmények lenni, az első kamara tagjainak ellenben nem. E tekintetben két irányban mutatkoznak eltérések; vannak államok, mint Anglia, Olaszország, Spanyolország, a német birodalom és a legtöbb német állam — a melyekben a képviselőknek sincs semmi fizetésök; viszont azokban az államokban, a melyekben a felsőház is választás alapján nyugszik, többnyire a felsőház tagjai is húznak, a képviselőkével rendszeren egyenlő fizetést, így: Franciaországban, az éjszakamerikai Egyesült-Államokban és Svájcban. A díjtalan szolgálat mellett szól az a szempont, hogy a törvényhozásban való részvétel az állampolgárok bizalmának legmagasabb kifejezése lévén, azt nem szabad egyúttal jövedelmező állássá tenni s hogy csak így biztosítható kizárólag a független elemek részesezése a törvényhozás teendőiben. Viszont azonban ezzel szemben áll az a megfontolás, hogy ha, a kötelességeiket híven teljesítő emberekre nézve modern államokban meglehetősen terhes képviselői állást semmi legcsekélyebb anyagi kárpótlással sem kötjük össze, a kevésbbé vagyonos egyénekre nézve a képviselőiséget egyszerűen lehetetlenné tesszük s ezzel a parlamentet igen értékes szellemi erőktől fosztjuk meg.

Az alsóház hatáskörének specialitása rendszerint az államháztartás irányozásában és ellenőrzésében, a felsőházé viszont bizonyos állambirósági funktiók teljesítésében szokott rejleni. A végrehajtó hatalom működésének ellenőrzése mindkettőnek föladata, de hatályosabb mértékben az alsóházé, mert parlamentáris fogalmak szerint az alsóház többségének bizalma az, melyre a kormány támaszkodik s melynek megvonása a kormány bukását idézi elő. Ebből folyólag egy, az állam joga vagy érdeke ellen súlyosan vétő kormány felelősségre vonása és vád alá helyezése is a legtöbb parlamentáris állam közjoga szerint s így nálunk is az alsóház hatáskörébe tartozik; ez a jog némely államban nem csak a ministereknek, hanem az államtanács tagjainak, sőt Angliában bármely magasabb államhivatalnoknak a parlament általi beperlésére, valamint általában az állam ellen elkövetett súlyos vétségek megtorlására is kiterjed. A vád alá helyezett ministerek fölött Belgiumban, Poroszországban a legfőbb bíróságok ítélnek; Svédországban, Norvégiában és Ausztriában egy külön e cél-

ból összeállított állami bíróság, a mely néhol a legfőbb bíróságok és hatóságok, részben a parlament tagjaiból áll, néhol a parlament által választott független polgárokból. Ez utóbbi eljárás van megállapítva az Ausztria- és Magyarország közös ügyeit vezető közös miniszterekre nézve is, a kiknek vád alá helyezését a delegáció, vagyis az ausztriai és magyar törvényhozás küldöttsége együttes eljárással van hivatva elhatározni.

Nálunk a képviselőház általános szótöbbségével vád alá helyezett miniszter fölötti bíráskodásra a felsőházról saját kebeléből titkos szavazás útján választott bíróság van hivatva; a főrendiház 36 tagot választ meg e célra, kikből 12-öt a vád alá helyezett miniszter vagy miniszterek, 12-öt pedig a képviselőház által a maga kebeléből a vád képviselétére kiküldött biztosok visszautasíthatnak; a megmaradó 12 tag képezi azután a bíróságot. Az bíróság által elmarasztalt miniszternek a király csak általános közböcsánát — amnestia — alkalmával kegyelmezhet meg.

Angliában az úgynevezett «impeachment» vagyis a parlament előtti vádper az állam ellen súlyosan vétkező vagy az államra káros eljárást követő miniszterek és más közhivatalnokok ellen — tulajdonképen parlamenti jog szerint bárki ellen — megindítható az alsóház által, melynek a vád alá helyezést kimondó határozata következtében az ügy tárgyalás és eldöntés végett a lordok háza, mint «high court of parliament», parlamenti főbíróság elé kerül. Ha a vádlott peer, vagyis a felsőház tagja, akkor ily esetekben a Lord high steward elnököl, ellen esetben a lordkanczellár; a lordok háza mindig teljes ülésében tárgyalja és bírálja el a pert s tagjai becsületökre való hivatkozással jelentik ki szavazatukat. Az alsóház kiküldöttei a lordok házának sorompója előtt képviselik a vádat, a vádlott ügyvédje a védelmet; mindkét részről tanúk is hallgathatók ki; ha az elmarasztalás kimondatott, ismét az alsóház képviselői teszik meg a büntetés kiszabása iránti indítványt, az uralkodó azonban az elmarasztaltnak kegyelmet adhat.

Az angol parlament az ilyen vádpertől eltérő alakban, teljesen törvényalkotási formában is gyakorolta azt a bírói jogát, hogy egyes egyéneket a haza ellen elkövetett cselekményökért megbélyegezzen és megbüntessen. Az ily eljárást célzó törvényjavaslatot bill of attaindernek nevezik. Ez tulajdonképen sokkal messzebbmenő jog, mert a törvényhozási forma lehetővé tette a tulajdonképeni vizsgálat teljes mellő-

zését, ha azt a parlament jónak látta; az ilyen ítélethez — úgy mint minden törvényhez — az alsó- és a felsőház meg egyezése és a korona szentesítése szükséges. Bill of attainder útján lett az angol forradalom előjátékának idejében lord Strafford halálra ítéltve.

A felsőház állambírósági jellege, mely Angliában az egykori Curia regis hagyományaira vezethető vissza, a legtöbb államban némi kifejezésre jut. Nálunk is a főrendiház nem csak a vád alá helyezett ministerek fölött ítél, de tagjait kiküldi a legmagasabb bírói hivatalok viselői fölött fegyelmi úton itélni hivatott országos legfőbb fegyelmi bíróságba. Olaszországban és Franciaországban is a senatus ítél úgy a vád alá helyezett ministerek tényei, mint az állam biztonsága ellen elkövetett bizonyos politikai vétségek fölött; Olaszország senatusa a maga tagjainak bizonyos büntetési fölött is bíraskodik, a mi szintén az angolországi példán alapúl, a hol a lordok háza az illetékes bíróság a peerek főbenjáró bűnügyeiben.

Mint a felsőház egy speciális kiváltságát említhetem föl a francia senatus abbeli jogát, hogy a köztársasági elnöknek fölhatalmazást adhat a nemzetgyűlés idő előtti föloszlatására. Ehhez hasonló a német birodalom Bundesrathjának az a joga, mely szerint a birodalmi gyűlés föloszlatásához az ő hozzájárulása szükséges.

Áttérek már most a parlamentek belső szervezetének, ügykezelésének, eljárásának ismertetésére, szólva mindig legelőször saját parlamentünk szabályairól és gyakorlatáról s ezzel szembeállítva az angol és a francia példát; más parlamentekre figyelemmel csak annyiban leszek, a mennyiben azt különösen aktuális vitás kérdések, vagy nevezetes és érdekes specialitások teszik szükségessé.

A parlamentek belső életének és működésének rendjét a házszabályok határozzák meg, a melyeket a francziák *règlemens*-nak, a németek *Geschäftsordnung*-nak, az angolok *Standing orders*-nek, vagy *sessional orders*-nek neveznek, a szerint a mint állandó érvényűek, vagy csak egy ülésszakra szóló hatálylyal állapítottak meg. Az osztrák Reichsrath két házának szabályai részben törvénybe vannak iktatva, rendszerint azonban mindkét ház teljesen autonom jogkörben állapítja meg a maga szabályait, melyeknek csupán gyakori és elhamarkodott módosításai ellen szoktak némi korlátokat föl-

állítani; így nálunk azt a rendelkezést, hogy a házszabályok lényegesebb részeinek módosítása csak az ülésszak berekesztése előtt, a Ház előtt levő összes ügyek elintézése után vehető tárgyalás alá s a módosítás érvénye mindig csak a jövő ülészekkal kezdődik. A parlamentek eljárásának igen sok szabálya azonban — kivált a régibb parlamenteknél — nem írott szabályzatokon, hanem csak a hagyományon, a gyakorlaton és szokáson alapul.

Nálunk — úgy mint a legtöbb parlamentben — mindkét ház első összejövetelénél a legidősebb tag, mint korelnök foglalja el az elnöki széket s a hat legifjabb tag a jegyzői helyeket; ezeknek az ideiglenes functionáriusoknak a működése mindaddig tart, míg az országgyűlés ünnepélyes megnyitása után a képviselők számának felénél többen megbízóleveleiket benyújtották, a ház elnöke, alelnökei s jegyzői megválasztottak, illetőleg a főrendiház elnökségének kinevezése kihirdettetett. Az országgyűlést megnyitó trónbeszédet nálunk — épen úgy mint a bezárót — a királyi várak tróntermébe meghítt főrendek és képviselők jelenlétében ő felsége személyesen szokta a trónról fölolvasni. A francia kamarákban a korelnök csak addig szerepel, míg a ház ideiglenes elnökét megválasztotta, a kinek elnöklete alatt megy aztán a végleges megalakulás, vagyis az elnök és többi tisztviselők megválasztása végbe. Az angol gyakorlat az, hogy miután a felsőház termében megjelentek a koronát képviselő biztosok és helyet foglaltak a trón és a lordkanczellár mint elnök ülőhelyéül szolgáló kerevet — az úgynevezett gyapjúzsák — között, a felsőház szertartásmestere, a fekete pálczás ajtónálló (gentleman usher of the black rod) az alsóház termébe megy s az ott egybegyűlt képviselőket fölszólítja, hogy a felsőház sorompója előtt jelenjenek meg; ez megtörténvén, a lordkanczellár ő felsége nevében fölhívja a két ház tagjait a parlament összehívása által szükségessé vált teendőkre, nevezetesen az alsóház elnökének megválasztására és az eskü letételére. Ezután az alsóház ismét visszavonul termébe és a ház kinevezett titkára a clerk, ki időközben átvette a képviselők megválasztására vonatkozó jegyzéket, a nélkül, hogy az elnöki széket elfoglalná, vezeti az elnökválasztást, a mely rendszeren 2—3 fölszólalás után szokott egyhangúlag vagy szavazás útján megtörténni. Megválasztatván az elnök — speaker, vagyis

beszélő, mint az angolok nevezik — ez a képviselőktől követve ismét a lordok házának sorompója elé vonúl s ott bejelentvén megválasztatását, kéri úgy annak, mint az alsóház privilegiumainak legfelsőbb megerősítését. A lordkancellár a korona nevében megadja a megerősítést s csak ezután, és miután az alsóház tagjai az elnök előtt letették az esküt az uralkodó iránti hűségre, megy végbe a lordok házában a királynő személyes jelenlétében a parlamentet megnyitó trónbeszéd föl-olvasása. Olaszországban is az a szokás, hogy a király maga jön a parlamentbe annak megnyitása végett, mely alkalomra az elnöki emelvény trónemelvénnyé változik át. Svédországban az országgyűlés tagjai a királyi palotába vonulnak s a király a trónbeszédet hermelin-paláستtal a vállain és koronával a fején tartja meg, miközben körülötte a királyi hercegek szintén palástokban, hercegi koronákkal a fejükön, sorakoznak.

A képviselői megbízó-levelek vagyis választási jegyzőkönyvek elbírálásának elvéről már szóltam; itt csak megjegyezni kívánom, hogy a mi képviselőházunkban, úgy mint a legtöbb parlamentben, mindjárt az első alakuláskor kisorsolt osztályok járnak el ebben a tiszten, míg a kifogásolt választások megvizsgálása és elbírálása a bíráló bizottságok föladata.

A ház tagjai nagyobb részének igazolása után a tisztviselők megválasztása a legelső teendő, mely által a ház megalakulása teljessé lesz. Nálunk az elnökön kívül általános szótöbbséggel két alelnököt és egy háznagyot, azonkívül viszonylagos többséggel a házszabályok szerint hat, a gyakorlat szerint nyolcz jegyzőt választ a képviselőház és pedig csak egy-egy évi ülésszakra; csupán az elnök megválasztása szól az országgyűlés egész időtartamára. A főrendiház csak jegyzőit és háznagyát választja maga, szintén ülésszakonként; mindezek a választások titkos szavazással ejtetnek meg. A ház elnöke vezeti a tanácskozásokat, tartja nyilván a képviselőket, kiknek rövidebb időre szabadságot adhat; ő intézi a ház adminisztratív teendőit s nevezi ki a ház hivatalnokait, kik az ő fegyelmi hatósága alatt állanak; teendőiben helyettesei az alelnökök. A jegyzők föladata a ház jegyzőkönyveinek vitele, ők járnak el a szónokok fölhívása, az ügydarabok föl-olvasása s a szavazás körül az ülésekben; azonkívül ellenőrzik az irodai kezelést; végül a háznagy tiszte a ház gazdasági ügyeiben való eljárás és a ház rendjének fönntartásáról való gondoskodás.

A francia képviselői kamara és senatus elnökén kívül négy alelnököt, nyolcz jegyzőt és három háznagyot választ; valamennyi választás csak egy-egy évi ülésszakra szól. Mindkét kamaraelnök a házszabályok értelmében az illető kamara palotájában lakik, melynek belső és külső biztonsága fölött örökösök s e végből a belátása szerint szükséges katonai erővel is rendelkezik; a francia kamara minden ülésének idejére egy század katonaság vonúl föl és helyezkedik az elnök parancsa alá. A német birodalmi gyűlés quæstorait, vagyis háznagyait az elnök nevezi ki a képviselők közül. Az osztrák Reichsrath képviselőházában is két háznagy van, Ordner elnevezés alatt; ott az elnök az alelnökökkel, jegyzőkkel és háznagyokkal alkotja a ház intéző bizottságát, mely a házi rendet is megállapítja.

Az angol parlament két házának elnökeiről már szoltam; ott a többi tisztségekre nézve a continensitől egészen eltérő gyakorlat áll fenn. Az angol alsóháznak alelnökei nincsenek; egyes esetekben létrejött megállapodásokon nyugvó gyakorlat az, hogy akadályoztatása esetében a speakert a pénzügyi bizottság (committee for ways and means) elnöke helyettesíti, de ez mindig csak a ház által egyes ülésekre vagy az elnapolás tartamára adott megbízásnak tekintetik. Épen úgy a jegyzői és háznagyi tisztelet sem látják el e célra megválasztott képviselők. A jegyzői teendőket a korona által éltehoszsiglan kinevezett clerk teljesíti két segédjével. A háznagyhoz némileg hasonló, bár alsóbbrendű hivatal a Serjeant at arms-é, kit szintén a korona nevez ki, de a kit a ház elmozdíthat; ő a ház legfőbb rendőri közege; mint ilyen, az elnök utasításai szerint jár el s a parlament elfogatási parancsait is ő teljesíti. A lordok házában elnök, a lordkanczellár, nem szükségkép tagja a felsőháznak; őt akadályoztatása esetében a korona által esetleg kinevezett helyettes elnök vagy ilyennek nemlétében a lordok által választott ideiglenes elnök helyettesíti. A lordok házában különben az elnöknek a rendes tanácskozásoknál majdnem semmi szerepe sincs. Itt is egy clerk segédeivel, továbbá a már említett fekete pálczás ajtónálló és egy Serjeant at arms járnak el mint főhivatalnokok a ház szolgálatában.

A parlament megalakulásához tartozik még az osztályok és bizottságok megalakítása. Ezelőtt e tekintetben két rendszer állott egymással szemben: a francia osztályrendszer és az angol comittee-, vagyis bizottságrendszer. Az osztályrend-

szer abból áll, hogy a ház megalakulásakor sorshúzás útján lehetőleg egyenlő számú osztályokra oszlik — nálunk a képviselőház kilencz osztályra, a franczia képviselői kamara tizenegyre, a senatus kilenczre; — ezeknek az osztályoknak föladata volna minden a ház elé kerülő fontosabb ügy előkészítő tárgyalása. Ennek a rendszernek előnyeül tekintik azt, hogy az osztályok fesztelenebb, a nyilvánosságot mellőző tárgyalásainál a hozzászólás a szónoki képességekkel nem bíró tagra nézve is könnyebb, a javaslatokkal így minden képviselő kénytelen foglalkozni s azok gondosabban előkészítve kerülnek a plenum elé. Másrészt, ha elgondoljuk, hogy mai nap a javaslatok túlnyomó nagy részénél mily fontos és terhes szerep jut a kormány képviselőinek, be kell látnunk, hogy szinte lehetetlen minden javaslatot kilencz vagy még több osztály által tárgyaltatni végig külön-külön, mielőtt a döntő tárgyalás elérkeznék. Ezzel szemben a bizottsági rendszer abból áll, hogy a javaslatok előkészítő tárgyalását főkép a szakértelem szempontjai szerint összeállított szakbizottságok végzik; ennek előnye a gyors és a mellett szakszerű tárgyalás, hátrányául tekinthető, hogy aránylag kevés képviselő vesz befolyást a javaslatok előkészítésébe s ismerkedik meg azok részleteivel.

Nálunk a házszabályok még fönntartják az osztályrendszert, de combinálva a bizottságrendszerrel; a gyakorlatban pedig teljesen áttértünk a tiszta bizottsági rendszerre s évek sora óta nem volt tárgy, a melyet a ház az osztályokhoz utasított volna, a melyek egész céltalanul alakúlnak meg minden ülősszak elején. A franczia kamarák ugyan még az osztályokban — bureaukban — is tárgyalnak, de mindinkább túlsúlyra vergődik ott is a bizottságok szerepe s az osztály főteendőit ott is, mint a német és osztrák parlamentekben tulajdonképen a bizottságok tagjainak osztályonként való megválasztása képezi. Az angol parlament nem ismeri az osztályokat, ott csak bizottságok vannak, de viszont ott egy oly neme a tárgyalásnak divik, a mely nem egyéb, mint az osztályokban való tárgyalás módjának alkalmazása az egész házra; ez tudniillik a háznak bizottsággá való alakulása; az egész ház bizottsága, mint mondani szokták (committee of the whole house). Ha a ház bizottsággá alakul át, a speaker elhagyja helyét s az elnöki jogart — a macet — mely fölvonulásoknál az elnök előtt vitetik és mely a míg ő ül ez elnöki

székben, mindig a ház asztalán fekszik, az asztal alá helyezik; a bizottsággá alakult házban az elnöklést, mint «chairman» rendszeren a pénzügyi bizottság elnöke veszi át, s ilyen bizottságszerű tárgyalásánál a háznak joga van minden tagnak egy-
szernél többször is hozzászólni a tárgyhoz. Mai nap majdnem minden fontosabb tárgyat a ház bizottságilag is tárgyal, a mi nem zárja ki a külön bizottság általi előzetes tárgyalást; ilyen külön bizottságai az angol parlamentnek kétfélék vannak: állandók és ideiglenesek; megválasztásukat részint a ház maga eszközli, részint a committee of selection-re, a választó bizottságra bizza. Az északamerikai Egyesült-Államok congressusának bizottságrendszere, úgy mint általában belső szervezete lényegileg megegyezik az angollal.

A magyar képviselőháznak a házszabályok szerint az állandó igazolási és összeférhetlenségi bizottságon kívül tizen-négy állandó szakbizottsággal kell birnia, de a gyakorlat már az állandó bizottságok számát is szaporította s ezenkívül néha előfordul egyes speciális javaslatok vagy ügyek tárgyalása alkalmából külön ideiglenes bizottságok kiküldése. A főrendiház bizottságainak száma az igazoló bizottságon kívül csak hat.

A népképviseleti intézmény természetéből folyó szabály a parlamentek tárgyalásainak nyilvánossága; ennek megfelelően nálunk is úgy a képviselő-, mint a főrendiházban a közönségnek az ülésterem karzataira való bocsátásáról gondoskodva van s a nagy közönségnek a sajtó útján való értesülése érdekében a hirlaptudósítók részére mindkét házban külön karzatok vannak fönntartva, a tárgyalások pontos följegyzése céljából pedig gyorsírók alkalmazva.

A nyilvánosság megszorítása, esetleg kizárása csak két esetben következhetik be: ha a karzati közönség elnöki figyelmeztetés után is a rendet zavarja, mely esetben az elnök a karzat illető részének és szükség esetében az egész karzatnak kiürítését rendeli el; és ha a ház az elnök, vagy a ministerek, vagy tíz*) tag kívánatára zárt üléssé változik át. Határozat azonban egyik esetben sem hozható mindaddig, míg az ülés a nyilvánosság számára újból meg nem nyitott. Ellenben a két ház bizottsági ülései csak a ház tagjaira nézve nyilvánosak; e tekintetben kivételt csupán a közös ügyek tárgya-

---

*) Újabb módosítás szerint húsz tag kívánatára.

lására kiküldött bizottság — a delegatio — plenáris ülései képeznek.

Sajátságos, hogy a parlamentarismus mintaállamában, Angliában a két ház tárgyalásainak nyilvánossága mindeddig legkevésbé vált a közönség elismert jogává. Az angol parlamenti fölfogás még ma is ignorálja az idegenek jelenlétét a karzaton, azokat csak mintegy megtűri, úgy hogy ha egy tag figyelmezteti az elnököt, hogy idegenek vannak jelen, mintha az valami rendellenes dolog volna, az elnök azonnal kérdést tartozik intézni a házhoz s ennek elhatározását kérni, vajon az idegenek eltávolítandók-e? a mit egyébiránt az elnök saját hatáskörében is bármikor elrendelhet. Csak a nők iránt — a kik egészen elkülönített karzatot foglalnak el — kiméletes és elnéző az angol eljárás, a mennyiben olyankor, ha a ház a karzat kiürítését elrendeli, a nőkkel rendesen csak közölni szokták, hogy mi lesz a tanácskozás tárgya s az ő belátásukra van bízva, vajon maradni akarnak-e vagy távozni? Magától értetődik, hogy az idegenek eltávolítása az angol parlament tárgyalásait semmi tekintetben sem akasztja meg, viszont azonban a karzati közönségre nézve az angolok nem tesznek különbséget a között, vajon a ház mint «ház» vagy mint «bizottság» tanácskozik-e s az egész ház bizottságának ülésein is megtűrik a közönséget. Megjegyzendő, hogy a lordok háza megengedi a képviselőknek az ülésteremben való bennlétét, de csak a «gyapjúzsák» környékén, a melyet a házon kívül levőnek tekintenek.

A francia parlament szabályzata szerint a kamara csak akkor alakul át zárt üléssé, ha azt húsz tag kívánja és a kamara elhatározza; mihelyt a zárt ülés oka megszűnt, a tanácskozás ismét nyilvánossá válik. A francia és az olasz házszabályok épen oly szigorúan tilalmazzák idegeneknek a parlamenti tagok tanácskozási céljaira fönn tartott helyiségekbe való behatolását, mint az angol alsóház szabályai; e tekintetben sajátos eltérés mutatkozik az északamerikai Egyesült-Államok congressusának gyakorlatában, a mennyiben ott a képviselőház és senatus tagjain kívül a hirlapírók, főbb hivatalnokok, az egyes szövetséges államok törvényhozásának tagjai s az elismerésben és kitüntetésben részesített főbb katonatisztek magában az ülésteremben foglalhatnak helyet.

A parlamenti ülések rendes ideje nálunk a képviselő-

házban délelőtti tíz órától délutáni két óráig, a főrendiházban délelőtti tizenegy órától délutáni három óráig szokott tartani; ritkán volt délutáni, még ritkábban éjjeli ülésre eset; ha az ülések meghosszabbítása vált szükségessé, rendszeren egy órával tolták csak meg a szabályszerű időt. Az angol parlament alsóháza a hét négy napján délutáni három órákor, a lordok háza rendszeren öt órákor kezdi ülését; az ilyen délutáni ülés a house of commonsban — ha az elnapolás előbb ki nem mondatik — éjjelutáni egy óráig tarthat; a szerdai napot szokta az angol parlament a kisebb fontosságú ügyek elintézésére szánni s ilyenkor az ülés déli tizenkét órákor kezdődik és hat óráig tarthat. A nyugaton általában szivesebben használják a délutáni és esti órákat az ülésezésre, mint a délelőttieket; a meghosszabbított ülések dolgában körülbelül a lehetőség végső határát közelítette meg az osztrák Reichsrath képviselőháza a két év előtti obstructió idejében a maga majdnem 24 órás üléseivel. A házülések és bizottsági tárgyalások idejének kellő megosztására nézve czélszerű rendelkezést tartalmaznak a franczia képviselőház szabályai, melyek szerint a hétnek két napja rendszerint a bizottsági üléseknek hagyandó fönns s ilyenkor ház-ülés nem tartatik.

Az ülések külső formája és bevett szokásai leghívebben szokták a nemzet jellemét és sajátosságait kifejezni. Nálunk általában meglehetősen pongyolaság s a formák és külsőségek elhanyagolása vált az utóbbi évtizedek alatt parlamenti életünkben uralkodóvá; viszont azonban társadalmi illemszabályainknak megfelelően a legnagyobb illetlenségnek tartanók az ülésben kalappal a fejünkön jelenni meg. Az angol parlament hihetetlen merevséggel ragaszkodik minden régi, bevett formához és czeremoniához, nem törődve vele, hogy annak a mai korban talán már semmi értelme sincs, de egyáltalán nem lát tiszteletlenséget abban, ha a parlament tagjai — a mint az ott a clubokban is szokásos — kalappal a fejükön ülnek helyeiken. Egyébiránt a kalaplevegés- és föltevésnek az angol parlamentben megvannak a maga szabályai; így nevezetesen illik a képviselőnek kalapját levenni, mihelyt fölkel helyéről, vagy mihelyt őt beszédjében valaki megszólítja. A hagyományok kedvéért az angolok sok kényelmetlenségnek is alávetik magokat; az alsóházban a speaker allongeparókával a fején és robeban, vagyis hosszú palástban ül helyén; a lordoknak

és képviselőknek, sőt még a ministereknek is nincs semmi asztalkájok vagy polczuk helyeiken, csak padjaik, s jegyzeteket legfőlebb a térdökre tett papiroson tehetnek. A lordok házában az elnök mögött álló trón emlékeztet arra, hogy az uralkodó az üléseken mindig jelen lehet, a minthogy régiebb időkben — még a múlt században — tényleg gyakran jelen is volt, olyankor is, ha nem jött prærogatíváit gyakorolni; a megjelenő lordok a trón előtt mindig meghajtják magokat, mint a képviselők is az elnökség előtt.

Az angol parlamentben nincs szószék, mindenki a maga helyéről beszél, biztos helyeik azonban a képviselőknek szintén nincsenek s az a szokás, hogy az alatt az ima alatt, a melyet az ülés megkezdése előtt a ház káplánja mond az angol parlamentben, úgy mint az északamerikaiban, igyekszik magának kiki helyet foglalni s azt névjegyével vagy kalapja letevéseivel megjelölni. Nálunk is a szószéket a képviselőházban csak a bizottsági előadók szokták használni, nem úgy mint Franciaországban, a hol külön elnöki engedéllyel lehet csak máshonnan, mint a szószékről beszélni, még a névszerinti szavazásoknál is szavazólapjuk átadása végett a kamara tagjai a szószékre mennek föl.

A parlamenti tárgyalások formális szabályainak tüzetes fejtegetésébe jelen előadásom keretében nem bocsátkozhatom; sokszerűek és bonyolultak azok s a tárgyak természete szerint is némileg különbözök, a mint törvényjavaslatok vagy kérvények, interpellációk vagy ügykezelési kérdések forognak szóban. Csak röviden jelzem tehát, hogy nálunk a múlt ülés jegyzőkönyvének hitelesítése után mindenekelőtt az elnök, a bizottságok előadói és a kormány tagjai szokták bejelentéseiket megtenni, melyek rendszerint nem igényelnek érdemleges határozatot, azután jön a napirendre tűzött ügy tárgyalása, és pedig — a mennyiben törvényjavaslat forog szóban — előbb az általános tárgyalás, azután a szakaszonkénti vagyis részletes tárgyalás s végül — de sohasem ugyanabban az ülésben, a melyben a részletes tárgyalás befejeztetett — az úgynevezett harmadszori olvasás, mely után a javaslat a főrendiházhoz küldetik át s ha hasonló eljárással ott is letárgyaltatott, a két háznak egy közös bizottsága vizsgálja át a megállapított szöveget szentesítés alá terjesztés végett. A képviselőházban hetenként kétszer van helye indítványok bejelentésének és

interpellációk előterjesztésének és egyszer a kérvények tárgyalásának. Interpellációknál csak az interpellálónak s a miniszternek, kihez a kérdés intéztetik, van szólásjoga s a ház vagy tudomásul veszi a választ, vagy napirendre tűzi azt. Minden vitában mindenki csak egyszer szólhat s terjeszthet be módosítást vagy határozati javaslatot, csak a bizottsági előadók s azok, kiknek javaslatát legalább tizen írták alá, élhetnek még a zárszó jogával is. A miniszterek bármikor fölszólhatnak; szót kérhetnek ezenkívül bármikor azok is, kik személyes megtámadásra válaszolni, a házszabályokra hivatkozni vagy félremagyarázott szavaik értelmét helyreállítani, vagy végül indítványukat visszavonni akarják. A szavazás rendszerint fölállás és ülvemaradás által, húsz tag írásbeli kívánatára pedig név szerint történik. Határozatképes a képviselőház, ha száz, a főrendiház, ha ötven tagja van jelen.

A francia képviselői kamara szabályainak a mieinktől való lényegesebb eltéréseiképen fölemlíthetem, hogy ott az interpellációk fölött vitának van helye s a ház különböző indokolással mondhatja ki a napirendre térést. A törvényjavaslatok tárgyalása ott meglehetősen bonyolult, mert tulajdonképpen kétszeri részletes vitának van helye, melyeknek második csak öt nappal az első után indulhat meg, és mert a módosítványok rendszerint a bizottsághoz küldendők, de a sürgősség kimondásával az eljárás lényegesen egyszerűsíthető és megrövidíthető. A francia kamarában pénzügyi természetű törvényjavaslatok fölött szükségkép név szerint kell szavazni; határozathozatalhoz a képviselők összes száma abszolút többségének, vagyis 291-nek kell jelen lennie. A minisztereknek és a kormány képviselőinek ott is bármikor szabad fölszólalniok, de utánuk a képviselők szót kérhetnek akkor is, ha a vita bezárása után szólaltak föl. Ha a két ház valamely javaslatra nézve eltérőleg határozott, közös egyeztető bizottság kiküldésének lehet helye, a melynek javaslata alapján határoz azután újból a két ház.

Az angol parlament a maga teendői tekintetében megkülönböztetést tesz a public-billek és a private-billek közt; az előbbieket oly közérdekű javaslatok, a melyeket a ház tagjai terjesztenek elő, — ott tudniillik a kormányjavaslatokat is a miniszterek úgy, mint a ház tagjai mutatják be; az utóbbiak rendszeren a házon kívül állók folyamodásai alapján kerülnek

szőnyegre s oly, inkább magánérdekű ügyekre vonatkoznak, melyek — mint a honosítás, jogi személyiség adományozása, vasuti concessió stb. — más államokban kormányzati, nem parlamenti hatáskörben intéztetnek el. Ezekenkívül a tanácskozás tárgyát interpellációk — questions, — kérvények — petitions — és különböző indítványok — motions — képezhetik. Az ügyek e különböző csoportjainak tárgyalására az ülések idejének más-más szaka van kijelölve, úgy hogy az illető időpont elérkeztével rend szerint a másik ügycsoportra kell áttérni. A billek, vagyis törvényjavaslatok tárgyalására a szabály három olvasást kíván meg; az első csak formális, melyet vita nem követ, csak a javaslat kinyomatása; a második az általános vita; ha ennek befejeztével a ház azt határozza, hogy a javaslat tárgyalásába belémeget, akkor az vagy külön bizottsághoz, vagy az egész ház bizottságához utasítatik s a bizottság körében megegyezésként a részletes vita végbe. A bizottság tárgyalásáról a chairman, vagyis bizottsági elnök jelentést tevén a háznak, ez legfőleg szövegbeli módosítások után szokta harmadszori olvasásban elfogadni a billt, mert ha érdemleges módosítások szüksége forog fönn, a bizottsághoz való visszautasítás hozandó javaslatba. A harmadszori olvasásban elfogadott bill a másik házhoz megy át; a két ház eltérő nézeteinek kiegyeztetésére kiküldöttekből alakuló értekezletek szoktak tartatni. A lordok háza határozatképesnek tekintetik, ha csak három lord van jelen, ellenben az alsóházban negyven a «quorum», vagyis a határozathozatalhoz megkívántató legkisebb száma a jelenlevőknek. A mennyiben szavazás szüksége áll elő, a tagok az előtermekbe, a lobbykba mennek s a szerint a mint igen-nel vagy nemmel szavaznak, két különböző ajtón lépnek be az ülésterembe s a belépéskor vétetnek számba szavazataik.

Az interpellációk az angol parlamentben forma tekintetében nagyon szűk keretben mozognak, a mennyiben sem hosszabb beszéddel össze nem köthetők, sem vitára nem vezethetnek; viszont azonban az interpellálandó személyére nézve tulajdonképpen a parlament minden tagjára kiterjeszthetők; nem csak ministerekhez, de egyéb oly hivatalnokokhoz vagy a kormány megbízottjaihoz, a kik tagjai a háznak, intézhetők hivatalos hatáskörükre vonatkozó kérdések, sőt egyéb tagokhoz is a parlament tevékenységét érintő ügyekben. Ellenben nem

intézhető interpelláció oly miniszterhez, a ki nem tagja annak a háznak, mert az angol parlamenti jog és gyakorlat szerint a miniszterek is éppen csak mint lordok vagy képviselők jelenhetnek meg és szólalhatnak föl egyik vagy másik házban s innen van, hogy ha a miniszterelnök véletlenül lord — mint a jelenlegi is — egy más miniszter viszi az alsóház leaderének, vagyis vezetőjének, tudniillik a kormány alsóházi első képviselőjének szerepét.

Az utóbbi időben majdnem az összes parlamenteknek gyakran kellett küzdeniök oly törekvések ellen, a melyek a parlamentáris szervezet rendes működésének megakasztását vagy teljes megghiúsítását czélozzák. Ezek nyilvánúlhatnak ismétlődő és hosszantartó rendzavarásokban, esetleg erőszakoskodásokban, és nyilvánúlhatnak az eredményes tanácskozásoknak parlamentáris formák között való megakadályozásában, részint szándékosan szertelenül hosszúra nyújtott, mindig megújuló vitákkal, részint szavazások, halasztási indítványok s egyéb effélékkel. Az ilyen, parlamentáris formák között való megakadályozása az eredményes tárgyalásoknak az, a mit obstrukciónak szoktunk nevezni. A rendzavarás és az obstrukció ellen a parlamentek szabályai és gyakorlata számos többé-kevésbé hatályos ellenszert alkalmaznak.

Itt első sorban a cloture fogalmával találkozunk, a mely semmi egyéb, mint annak lehetősége, hogy bármely vitának bizonyos időpontban vagy szabály szerint, vagy tett indítványra a ház többségének határozatával berekeszthetőnek kell lennie, tekintet nélkül arra, szándékozott-e még valaki a vitában felszólalni vagy nem. Ez a rendszabály ma — a miénket kivéve — úgyszólván az összes nevezetesebb államok parlamentjeiben valamely alakban megvan.

A francia képviselőház szabályai szerint ha az elnök be akarja rekeszteni a vitát, kérdést intéz a házhoz; a berekesztés ellen csak egy tag szólalhat föl; ha a bezárás melletti többség kétes, a vita folytatódik, ha nem, berekesztetik. Az osztrák Reichsrath képviselőházában egy tag is indítványozhatja a vitaberekesztést, mely fölött a ház nyomban egyszerű többséggel határoz; ha a berekesztés ki van mondva, a jelentkezett és a vitáról lemaradt szónokok egymás közt egy vezérszónókot — Generalredner — választanak, ha pedig megegyezni nem tudnak, a sors dönt. A német Reichstagban 30 tag által

támogatott indítvány alapján határozhatja el a ház a vita berekesztését. Angliában legutóbb 1888-ban alkottak szabályt a cloture tekintetében. E szerint bármely képviselő indítványozhatja a vita berekesztését, de az elnök belátásától függ, vajon a kérdést a ház elé terjesztendőnek találja-e? ha igen, száz tagból álló többségnek a berekesztésre szóló szavazata elegendő annak kimondására.

De a cloturenek ezeknél az európai fajainál még sokkal messzebb menő az az eljárás, a melyet a viták szabályozására az északamerikai államok congressusának képviselőháza alkalmaz, s a melyet általában time-rule-nak, időszabályozásnak szoktak nevezni. E szerint nem csak a teendők nemei vannak órák szerint beosztva — mint részben Angliában is — de a beszédek hossza is meg van szabva: különös engedély nélkül egy óránál tovább nem szabad beszélni, szövegmódosítás melletti fölszólalás öt percznél tovább nem tarthat s ellene csak egy szónok szólalhat föl szintén öt perczig; esetről-esetre az egész vita hossza előre megszabható s a bizottság eljárásának befejezésére is záros határidő tűzhető ki; ha egy javaslat részletes vitájának határideje előre ki volt szabva s akkorára a ház a részletekkel el nem készült, a javaslat egész hátralevő része fölött egyszerre ejtetik meg a szavazás. Szóval, ilyen szabályok mellett a parlament egész működése egy óraművé változik.

Az obstructió elleni küzdelem azonban nem érte be a vita hosszúra nyújtása elleni hatályos rendszabályokkal, hanem a tapasztalás útmutatása szerint a házszabályszerű rendelkezéseknek egész sorát léptette életbe különösen Angliában, a melyek a tárgyalásoknak egyesek vagy egy kisebbség részéről való önkényes megakasztása, összekuszálása, meddővé tétele ellen irányulnak;*) ezek közül különösen egyre kívánok utalni, melyet az angol alsóház 1888-ban hozott be a könnyelműen és vexatorius czélból előidézett névszerinti szavazások ellen; e szerint az elnök, ha azt a benyomást nyeri, hogy a névszerinti szavazás — melyet ott két tagnak van joga kívánni — csak vexatorius czélból kéretik, föllállásra szólítja föl először az egyszerű szavazást kívánókat, azután az azt ellenzőket, s ha a kisebbség szembeszökő, a névszerinti szavazás elmarad.

---

*) Legújabbán nálunk is a képviselőház szabályainak több pontját módosították ily irányban.

A belső rendzavarások és a házszabályok megsértése elleni erősebb rendszabályok s a parlament fegyelmi hatalma saját tagjai fölött szintén élénken vitatott kérdései az újabbkori parlamentáris gyakorlatnak, a melyeknek megoldásában ugyancsak Anglia járt legelől, a hol tudvalevőleg régebben a legszigorúbb rendszabályokat alkalmazták egyes tagok ellen s a képviselőségtől való megfosztásra, letérdeletésre és bebörtönözésre is volt elég eset.

Nálunk a képviselőház szabályai először is jogot adnak az elnöknek, hogy az oly szónokot, a ki a közerkölcsiséget és illemet sértő, vagy egyébként a ház tekintélyével össze nem férő kifejezést használ, vagy valamely osztály, nemzetiség vagy hitfelekezet ellen gyűlöletre izgat, vagy végül a ház valamely tagja ellen durva sértést követ el, rendreutasíthassa, sőt tőle a szót már az első alkalommal is megvonhassa, ha pedig ugyanazon beszédében másodszor is ugyanezen hibába esik, tőle a szó okvetetlenül megvonandó, sőt a körülményekhez képest, ha a szónok magát elegendőképen ki nem mentené, a ház vita nélkül, egyszerű szavazással jegyzőkönyvi megrovást is határozhat el. Továbbá kimondják a házszabályok, hogy az elnök névszerint rendreutasíthatja azt is, a ki a rendet zavarja; ha pedig az illető tag a rendzavarást folytatja és rögtöni intézkedés szüksége nem forog fönn, valamint az elnök iránti engedtlenség egyéb eseteiben az elnök kérdésére a ház utasíthatja a mentelmi bizottságot, hogy a további intézkedés iránt huszonnégy óra alatt javaslatot tegyen. A mentelmi bizottság javaslata, mely fölött a ház vita nélkül határoz, ily esetben a háznak ünnepélyes megkövetésére, vagy a jegyzőkönyvi megrovásnak a hivatalos lapban és az illető képviselő kerületében falragaszok által leendő közzétételére, sőt ismétlés esetében határozott tartamú időleges kizárás elrendelésére terjedhet ki. Ily eljárás alkalmazható az oly szónok ellen is, a ki már jegyzőkönyvi megrovást kapott s ugyanabban az ülésszakban ugyanazt a hibát újból elköveti; ily eljárás azonban eddig tényleg nem alkalmaztatott.

A francia képviselői kamara szabályai szerint a rend és fegyelem ellen vétő képviselőkkel szemben alkalmazható fegyelmi eszközök a következők: rendreutasítás, rendreutasítás jegyzőkönyvbe való beírással, censura vagyis megrovás, végül censura az ülésekből való ideiglenes kizárással. A másodfokú

fenyítés, vagyis a jegyzőkönyvbe beírt rendreutasítás az oly képviselőt éri, a ki ugyanabban az ülésben már egyszer rendreutasított s következménye a képviselői illetmények felének tizenöt napra való megvonása. A rendreutasított képviselőnek mindig joga van — meghajolva egyébként az elnöki kijelentés előtt — saját mentségére szót emelni, az elnöktől függ a rendreutasítás föntartása vagy elejtése; az egy ülésben kétszer rendreutasított képviselőtől a ház határozatával a szólásjogot arra az ülésre megvonhatja. A censura alkalmaztatik oly képviselő ellen, a ki kétszeri rendreutasítás után is vét a rend ellen ugyanabban az ülésben, vagy a kit harmincz nap leforgása alatt háromszor ért a rendreutasítás, mi végből a jegyzők nyilvántartják az adott rendreutasításokat; ugyancsak censura alá esik az oly képviselő, a ki a rendzavarásra, vagy a törvényhozási munkától való tömeges tartózkodásra jelt adott, vagy a ki egy vagy több tagtársa ellen sértő, kihívó, vagy fenyegető nyilatkozatot tett. A censura is beiratik a jegyzőkönyvbe s maga után vonja a képviselői illetmények felének megvonását egy óra s a censurát tartalmazó jegyzőkönyv kinyomtatását és községenként falragaszokon való kihirdetését az illető képviselő kerületében az ő költségén. Végül az időleges kizárással egybekötött megrovás az ugyanazon ülésben már kétszer megrótt képviselő ellen alkalmaztatik, úgyszintén az olyan ellen, a ki nyílt ülésben erőszakoskodásra, polgárháborúra, törvényszegésre hí fel, vagy a kamarát, egy pártot, az elnököt, a kormány tagjait, a senátust vagy a köztársaság elnökét, sértéssel vagy fenyegetéssel illeti. A kizárás első ízben tizenöt, másodízben harmincz ülésre szól. A censura mindkét nemét a ház egyszerű szavazással határozza el s ha a kizárt képviselő vonakodik távozni, az ülés felfüggesztendő és az illető képviselő letartóztatható; ha pedig a kizárt képviselő a kizárás tartama alatt behatol a kamara helyiségeibe, a háznagy őt elfogathatja s egy e célra rendelt szobában letartóztathatja.

Az angol képviselőházban a rendföntartás legerősebb eszköze a speaker, vagyis elnök hagyományos nagy tekintélye, a mely gyakran oly szembetűnően nyilvánul, hogy például elég az elnöknek székéről fölállnia, hogy a zajongó ház lecsendesedjék. Továbbá a hosszú gyakorlat Angliában igen részletesen és pontosan írta körül úgy a szónok, mint az őt hallgató tagok magoktartásának szabályait, úgy hogy ott bármely sza-

bálytalanság megállapítása körül kétség alig merülhet föl. Mégis jellemző, hogy ott is, főleg az újabb időben kellett a parlament fegyelmi szabályait szigorítani s az elnök jogait kiterjeszteni, főkép a tanácskozások akadályozására irányuló kísérletekkel szemben. A ki az angol alsóházban a szabályokkal, az elnök tekintélyével összeütközésbe jön, a ház által megrovással, az ülésektől való felfüggesztéssel s végül elzárással is büntethető; a felfüggesztés első ízben egy hétre, másodízben két hétre, harmadízben egy hónapra szól; ily büntetés a tagokat a háznak bizottsági tárgyalásai alatt való magoktartásaért is érheti, de annak kimondása csak nyílt ülésben a speaker által történhetik. A mennyiben nagymérvű rendzavarás rögtöni intézkedést tesz szükségessé, ház-ülésekben a speaker, bizottsági ülésekben a chairman jogosítva van a rendzavaró tagot a serjeant at arms által rögtön kivezettetni s az ülés további folyama alatt többé be nem bocsátatni. Tagoknak egymás közt váltott sértő kifejezéseivel szemben az angol parlament igyekezete mindig oda irányul, hogy a sérelem jóvátételessé s az ellenséges felek kibéküljenek. Egy parlamenti tagnak ülésben tett nyilatkozataért való kihívását az angol parlament privilegium-sértésnek tekinti s mint ilyet bírálja el. Ha egy tag a másikat nyílt ülésben sértéssel illeti, rendesen mindkettőt a serjeant at arms őrizetére bizzák s addig el nem bocsátják, míg a házat nem biztosítják felőle, hogy egymás ellen semmi ellenséges lépést sem fognak tenni.

Ezek a legfigyelemreméltóbb rendszabályok, melyek a parlamenteknek különösen újabbkori életében fegyelmi, belső rendjük és tekintélyük fentartása érdekében kifejlődtek. Hatásuk titka rendesen alkalmazásuk igazságos, időszerű és szükséges voltában rejlik; hogy tudniillik sohase tűnjenek föl úgy mint egyes kisebbségek elnyomása a többség részéről, de mint — mondhatni — a parlamenti és az országos közvélemény igazságszolgáltatásának tényei.

BERZEVICZY ALBERT.

EGY UJ ANGOL REGÉNY.★)

Ez a regény nem közönséges föltűnést keltett külföldön, főleg hazájában és Franciaországban. Előkelő szemlék tanulmány tárgyává tették s valóságos vita keletkezett körülötte, melynek hullámai a templom szószékét is érintették, mert a külföldön jól ismert író e könyve sokak véleménye szerint támadás a katholicismus ellen.

Csak növelheti érdeklődésünket az a sajátságos körülmény, hogy a legmerevebb katolikus álláspont emberei is eltérően fogják föl e munkát. Az egyik a katholicismus legcsunyább travestiáját látja benne, a másik köszönetet mond neki, hogy vallásukról egy olyan pompás és magasztos képet nyújtott.

De bármily eltérően is ítélik meg egyesek a könyv czélzatát, jellemeit, értékét, abban az egyben megegyeznek, hogy nagy elismeréssel szólnak a Mrs. Ward értékes és ritka írói tulajdonságairól és regénye szépségeiről.

Így talán nem lesz érdektelen, ha mi is közelebbről megismerkedünk e regénnyel és a különböző megítélések okait keressük és megmagyarázni igyekszünk azt a nagy és általános hatást, melyet e könyv keltett.

Ennek egyik okát, mint általános jelenséget és reánk — irodalmunkra — sem érdektelent, mindjárt itt kiemelhetjük: azt a szokatlanul nagy érdeklődést, melylyel korunkban a külföldön a regény felé fordul épen a társadalom legműveltebb része, e műfaj felé, mely talán legnagyobb mértékben vette

---

★) *Helbeck of Bannisdale*. By Mrs. Humphry Ward. Tauchnitz Edition. In two volumes. 1898.

föl magába a kor irányító eszméit, mely szinte a jelenlegi eszmeirányzat egy tudományos módszertani formájává nőtte ki magát, a lélektani s sociologiai kutatás némely eredményei demonstrálására.

És midőn Taine a lélektani igazsággal megírt regényt érték és a kor megismerése szempontjából a legjobb történetírói productumok mellé helyezi, mert hisz mind a két tér alkotásai végeredményökben a pszichologiai és sociologiai törvények fejlődésmenetét világosítják meg, a regény tényleg az emberi szellem azon termékei sorában foglal helyet, mely méltó arra, hogy a kor legkiválóbb szellemeit is — nemcsak mint a pusztá gyönyörködtetés eszközei — foglalkoztassák.

Így lesz a modern regény az unaloműzés játékszeréből társadalmi tanulmány, mint a hogy a tudományos történetírás magvait is naiv históriás énekekben találjuk fel.

Nem árt erre a jelenségre a mi irodalmunk szempontjából rámutatni, mert bizony mai regényeink jórésze csak az unaloműzés játékszere, még pedig egy nem nagyon magasrendű társadalmi kör számára.

És itt igen kecsegtető volna az úgynevezett «gyönyörködtetés» föladatát megvizsgálni, s a mi ezzel együtt jár, a regényalkotás értékét a feldolgozott tárgy szempontjából megítélni s mérlegelni az író jogát, mennyire szabad regénye tárgyát állandóan egy és ugyanazon forrásból, társadalmi körből vagy típusból meríteni — mert szerintünk újabb magyar regényirodalmunk meglehetősen szomorú állapota ezekkel a kérdésekkel van szoros kapcsolatban — de ez túlmessze vezetne azoktól a föladatoktól, melyeket magunknak kitűztünk.

Félreértések kikerülése végett azonban meg kell jegyeznünk, hogy nem az irányregény dicsérete foglaltatik a főntebbiekben; a modern regény nincs vele semmi közvetlenebb kapcsolatban, mint a régi. Sőt — bár jogosultságát nem akarjuk kétségbe vonni — az irányregényre aggodalmakkal tekintünk, mert közel áll a veszély, hogy az író szemlélődésének objectív nyugalma csorbát szenved és a reformer író a politikusok talán fényes és nagyhatású, de rendesen csak féligazságokat nyújtó eszközeit használja fel. Ez a veszély — mondom — közel áll, de el is kerülhető.

Az alábbiakban meglátjuk a Mrs. Ward «irányregénye» melyik fajtából való.

Két ellentétes milieu szembeállítás, két ellentétes légkörben született és kifejlődött férfi és nő találkozása, küzdelme, majd később szerelme, gondolkodásuk, életfölfogásuk tökéletes különbözőségének hatása e szerelemre, mely a férfi szívének összezúzására s a leány tragikus halálára vezet: ez a Mrs. Ward regényének alapgondolata.

Egy nem pillanatnyi tűzből, hanem lassan és az előítéletektől fölkeltezt gyűlölet és ellenszenv ellenére fokként nagyranőtt szerelme egy fiatal leánynak és egy meglett férfinak — mely egyéniségek egyenlő nemessége s kiválósága, büszkesége és finomsága által akaratuk ellenére hatalmába keríti őket — ennek a szerelemnek harca a környezettől megteremtett s a viszonyok meg a nevelés által megkövesített ellentéteivel a világnézetnek s a gondolkodás irányának, a mely küzdelemben az ész nyújtotta rationalis motívumok lesznek győztesek a szerelem testi és érzelmi indokain: ez a felszines milieu-összeütközésnél mélyebb és érdekesebb lélektani problémája a regénynek.

Alan Helbeck, Bannisdale ura, egy ősrégi katolikus család sarja, jezsuita befolyás alatt, több kétely diadalmas s — mint ő hiszi — földöntúli erő segítségével való legyőzése után, vallása rajongó hive és harczosa lesz.

Mint a negyven felé közeledő férfiút ismerjük meg az ódon, zord bannisdalei kastélyban. Izmos, nagy, erős, szálas férfi, mint a milyen vallásos meggyőződése. Westmoreland komor szépségű vidékén itt él ő évek során az ősi birtokon, minden gondolatával, minden érzésével az ég felé fordulva. Nemcsak a vallásos gyakorlat, ima, mise, böjt, szent olvasmányok terén ritkítja párját, hanem nagy áldozatokat hoz egyházának. Maga egy asketa életét éli, míg az ősi kastély műkincseit egymásután eladogatja, birtokait elárúsítja, hogy szent céloknak áldozhasson, árvaházakat építhessen s fegyvert kovácsolhasson a gyűlölt protestantizmussal szemben.

«Nem volt sem tanult, sem tudós ember, de voltak bizonyos szenvedélyes előítéletei, sejtelmek, indulatai, melyeknek néhány könyv volt forrása és fentartója.» (I. 240. l.)

Szóval Helbeck bigot férfi. Ifjúsága kételyeit legyőzve, nem ismer többé ilyeneket.

Gondolkodás, észrevétel, töprengés nélkül, betűszerint hiszi vallása dogmáit, kerüli a világot, csupán papokkal, apá-

czákkal, jezsuitákkal érintkezik, mindannyi rajongó és tökéletes hívővel s nincs más gondolat, mely foglalkoztatná, mint az örök élet s a mennyei kegy elnyerése.

A szomszéd városba naponként bemegy misét hallgatni, a vallási gyakorlatok odahaza egyre folynak, szabad idejében az általa alapított szomszédos árvaház ügyei és egyháza érdekei foglalkoztatják szüntelenül, mert a jezsuiták ugyancsak kihasználják dédelgetett kedvenczök hitbéli elragadtatását.

A *Szentek élete*, egyházi rendtartási szabályzatok, útmutatások s más kegyes könyvek egyedüli olvasmányai Szent Ferencz harmadik rendje e buzgó tagjának.

Semmi világias érzés vagy gondolat. A festéssel, melyhez nagy tehetsége volt, rég fölhagyott, ifjúkori szerelme emléke elmosódott, így se nő, se könyv, se művészet, nem férközött vallási lelkesedéstől lángoló lelkéhez.

Egyoldalú ember, egyetlen felszeg érzés- és tudásbeli tartalommal.

S mégsem ellenszenves alak. Rendíthetetlen meggyőződése, nemes egyénisége, finom gyöngédsége, mely távol tartja őt az erőszakos térítgetési kísérletektől, türelme másokkal szemben, elnézése, jóakarata az angol gentleman egy teljes példányává teszik őt, kitől valamelyes rokonszenves érdeklődést nem tagadhatunk meg.

Ebbe az észak ködös tartományába, a zordon, a hit által kifosztogatott kastélyba, Alan Helbeck misés, tömjénes, papos, apáczás világába, a hit e sajátságos minden kételytől ment szigetére kerül a regény hősnője: Miss Laura Fountain, Helbeck nővérének 21 éves mostohaleánya.

A véletlen úgy hozta, hogy a színtelen, vénülő Helbeck kisasszony a Laura apja második felesége lett. Helbeck rideg világától — bár a mély vallásosság az ő vérében is benn volt — irtózva, önállóságra vágyva, neje lett a kis meglehetősen obscurus cambridgei tanárnak s néhány halovány, jelentéktelen évet élt vele, mint a milyen szegény volt kiválóságokban összeaszott egyénisége. A kis tanár meghal s a regény kezdetén bátyja házához jön a súlyos beteg özvegy, kit mostoha leánya önföláldozóan ápol, mint az ő szeretett atyja feleségét.

Csak a kötelesség hozta ide Laurát, mert csak ellenszenvvel jöhetett annak a férfinak a házába, kiről tudja, hogy

atyjával haragban élt, abban a haragban, melyet a vakbuzgó aristocrata érez az istentagadó plebejus iránt.

És ő az apja leánya, a kicsiny, törekény, finom, szabad, hajthatatlan, büszke Laura. Korán özvegységre jutott atyjának hű társa volt. Apja tudományos dolgaiba be nem avatva, de velök nem is törődve, csak egyes beszélgetésekből és elejtett megjegyzésekből tudva rólok valamit, annál inkább szitta magába e szabad, a világot lenéző, a népszerűtlenséget hajhászó, könyveinek élő, különben szellemileg sem valami nagyméretű ember egyéniségének általános és érzelmi tartalmát, s főleg engesztelhetetlen gyűlöletét a vallások s mindenekfölött a katholicismus ellen. Mélyen a lelkébe eszi magát a meggyőződés, hogy a vallás az emberi fejlődés, az emberi méltóság ellensége, hogy az emberi tehetségek megcsonkítására vezet, hogy elfogult elmék tápláléka, egy csúnya élősd, mely a haladó világ testén rágódik s mindenekfölött olyan buták, olyan nevetségesek, olyan fölháborítók a szertartásai.

Ez talán az egyedüli, teljesen kiképzett gondolatmenet — de ez is minden tudományos alap híján való — a Laura Fountain kis koponyájában.

E mellett néhány modern jelszó, néhány fölületes adat hallomás útján, néhány sejtése az emberi problémáknak. Mert nem tanult ő tulajdonképen semmit, csak kénye, kedve szerint futkosott az emberi tudás rétjén s szinte szeszély szerint szakított le róla egy pár tüskét, egy pár virágot. Járt iskolába, ha akart, s akkor hagyta félbe, a mikor ráunt. Apja nem is akarta tudóssá tenni, nem volt neki se tanítványa, se munkatársa, csak pajtása. Együtt verték magukat keresztül német eredetiben *Faust* első részén, együtt ujjongtak a költészet alkotásain, együtt tanulták könyv nélkül a helyeket, melyek őket elragadták. Aztán a zene volt a Fountain kisasszony nagy szenvedélye, melyben nem közönséges készségek voltak.

Így áll előttünk a regény szőke hősnője, a modern egyetemi város legmodernebb légkörének gyermeke szellemi tartalomban. Nem valami «university girl», tudós angol miss, hanem inkább van benne valami a nagy orosz regényírók hősnőiből, csak több a gyöngédsége, nőiessége, önállótlanúsága s rationalismusa.

Csaknem olyan félszeg s egyoldalú, mint Helbeck a saját terén, de míg ennek félszeg gondolkozásmódja a szükséges er-

kölcsi és szellemi támaszkövekkel bir, nagy moralis fegyelemzettséggel s az egyházi tanok s traditiók alapos ismeretével, addig a Laura világnézetét nem támogatja semmi ilyen a küzdelem nehéz óráiban, a kétely keserves perczeiben, azért lesz az ő katastróphája súlyosabb.

Csakugyan oly leány ő, kinek sem erkölcsi, sem intellectualis «training»-je nincs, mint a hogyan valaki a regényben megjegyzi reá; olyan ebben, mint a legtöbb continentalis leány.

De a kétely és a szabadság leánya, a művészet s a természet szeretetével szívében és vérében, nyílt, nemes, gyöngéd és heves, kifakadó és ellágyuló, egészségesen érzéki, sokat tudó és tudatlanul szemérmes, hű, önfeláldozó és kötelességtudó, æsthetikus és nőies, distingualt és finom nála minden, az aranyos hajától kicsiny lábacskaíjáig, egy nő méltó reá, hogy a század egyik legkiválóbb munkás fiának női geniusa legyen.

Bannisdale-ben együtt élve, a két egyéniség rejtett kincsei lassan napfényre kerülnek s elűzve az ellenszenvet és a gyűlöletet, szerelembe sodorják őket.

A mi az alaptermészet bennök, az összeforr és kiegészíti egymást; a mit a környezet, a világ, a nevelés ültetett beléjük, az ellentétes, egymást kizáró.

S míg a férfi szerelme talán képes volna nem törődni a nő lelkével, képes volna elviselni, hogy a szeretett nő lelke mélyén éljen egy világ, mely az övével ellentétes, sőt ellenséges, addig a leány, a gyengébb idegrendszerű, a talán tudatlanabb, de harmonikusabb és teljesebb ember azt nem bírja elviselni, érzi, hogy ez árulás volna a férfiú ellen, kit szeret, érzi, hogy a vallás előbb vagy utóbb vetélytársnője lenne. Kevésbé szilárd világnézete hamar inogni kezd s míg a férfi hajthatatlan marad, ő kezdetben titkon, majd nyíltan, teljes erővel igyekszik «megtérni».

És mikor belátja, hogy ez nem lehet, mert szabad természet és kételyekre s szemlélődésre nevelt agya nem adják meg magokat, mikor mind jobban érzi, hogy «bünt követne» el Helbeck ellen, ha idegen lelkével, ellenséges agyával nőül menne hozzá, mikor meggyőződik róla, hogy eltávozása, meszsze elköltözése mit sem használna, mert Helbecket fölemészténé a vágy — ha az egybekelés valamelyes lehetősége még

fönmaradna — a lelki egyensúlyában megrendült leány, a szerelmes leány öngyilkos lesz.

Mostoha anyja halálával nincs kötelesség, mely a világhoz fűzné, csak egy kötelességet érez, Helbecket visszaadni az ő zavartalan égi világának, a hitre bízni, hogy a megmáshatatatlannal kiengesztelje s a kis Miss Fountain habozás nélkül adja oda törékeny karsú testét a hullámoknak.

Ezt a lélektani processust rajzolja meg a Mrs. Ward regénye, nézzük mennyi igazsággal és természetességgel? Főladata olyan, mely a legnagyobb írói tehetségeket is próbára tenné.

A módszer nem lehet más, mint a megfigyelés módszere s megfestése annak a sok apró eseménynek, kicsiny ténynek, változó hangulatnak, morális, physikai és psychikai behatásnak, melyek rendesen inkább alakítják a jellemet s irányítják az akaratot, mint a nagy események.

Nagy jellembeli változásokat többnyire sok ezer apró, részben rejtett motívum eredményez, nem pedig hirtelen elhatározások hoznak létre.

Az író főladata tulajdonképen nem más, mint az akaratalakulás folyamának föltárása, föltüntetése az egymással küzdő öntudatra jutott és öntudatlan motívumok harcának, s megnyugtató bebizonyítása annak, hogy az adott esetben, környezetben és mult mellett az adott individuumban, a logika törvényei szerint ezeknek az okoknak kellett diadalmaskodni az ellenokokon, vagy ennek a compromissumnak kellett közöttök létrejönni, szóval így kellett az akaratnak determinálódnia. Ez az, a mit közönségesen psychologiai igazságnak szokás nevezni.

Ez a Mrs. Ward módszere is s véleményünk szerint teljes birtokában van az erre szükséges tulajdonságoknak: a logikus agyműködésnek, éles szemnek, finom és sokat megérező idegrendszernek s a világnézet szükséges emelkedettségének, mely néhol egészen a humor magaslatára emelkedik.

A miket Laura jóideig Bannisdaleben és urában tapasztal, mind fölötte ellenszenves dolgok. Az első benyomások a rajongó házban: az örökös misék, gyónások, a kenetteljes pápok, lesütött szemű apácák, a látvány, hogy műkincseiből a vakbuzgóság hogy kifosztotta a házat, a melynek utolsó áldozatául Romney egy még megmaradt csodaszép képe, mely a

leány elragadtatását kelté föl, van kiszemelve, a szórakoztató és fölélenkítő teljes hiánya — lehangolják, elkésérik Laurát.

S azután micsoda emberek!

Mennyi szenteltvizés idomtalanság s a leány æsthetikai érzékét sértő alak.

Az örökös éneklés, zsolozsma, mormogás, tömjén-szag physikailag is ingerlik. A külsőségek merev kultusa, a szertartások és eszközeik mélyen sértik intelligentiáját, mely nem eléggé kiművelt, hogy azokat más szemmel, mint a gyűlölet szemével nézhesse.

Azután a házi pap, Bowles atya elhízott, vörös pofájú, esetlen, műveletlen, kennetteljes egyénisége.

S micsoda traditiók nála!?

Az első ebédek egyikén történik. (Figyeljen az olvasó. Sokan izléstelen támadást látnak benne a catholicismus ellen s a külföldi nagy szemlék terjengő alapossággal vitáznak rajta.)

«Bowles atya hirtelen fölemelkedik helyéről, asztal-kendőjével kezében a szobán keresztül az ablakhoz rohan és hevesen csap le egy légyre, mely az ablaktáblán zümmögött. Azután óvatosan kinyitja az ablakot s a hullát a párkányról lefricskálja.

— Bocsánatot kérek — szól alázatosan Fountain aszszonyhoz mikor visszatér helyére — egy gyalázatos légy volt. Nem türhetem. Mindig Belzebub jut eszembe, ki a legyek fejedelme volt.» (I. 75. l.)

A derék férfiú e passionatus légygyilkosságai képzelhetni hogyan hatnak a cambridge-i missre. Szegényke föl van háborodva. S azt hiszi gyűlöli Helbeck-et, ennek a rettenetes világnak vezérét.

Ilyen hangulatokban látogatja meg atyjának közelben lakó rokonait, Mason-ékat, félparaszt, dialectust beszélő embereket, vakbuzgó anglikanusokat, Helbeck halálos ellenségeit, — kegyeletből atya emléke és daczból Helbeck iránt. És önmaga előtt titkolni igyekszik, hogy ez a durva kör neki visszatetsző s szeretni igyekszik «atyafiait». Mégis itt támad föl szívében először a rokonszenv érzése Helbeck iránt, akkor, mikor ezek az emberek durván támadják meg személyét és mindenképen legyalázzák.

A család egyik tagja, unokatestvére, Hubert, némileg ki-

válik e körből. Csinos, hatalmas szál legény, bárdolatlan-ságában sem minden természetes kellem híján. Azután ott van a zene, melyért rajong, mely közelebb hozza a leányhoz. Laura jól látja a hatást, a mit a fiúra gyakorol, s hiúságának hizeleg hatalmába keríteni ezt a szilaj, természetes, ebből a körből menekülni s haladni vágyó, szép nagy gyermeket.

Ez is féktelenül ócsárolja Helbecket s minden rosszat mond róla, melyből kilátszik a fanatikus, műveletlen ember gyűlölete, úgy, hogy Laurának a tisztelet egy nemével kell gondolnia arra a komor, egyszerű, önfeláldozó emberre, ki türelmes nyugalommal, jóakarató elnézéssel — még Mason-ék iránt is — jár a maga útján.

Mégis borzasztó világ a Helbeck otthona!

Helbeck árvaházának egy kicsiny leánynövendéke a minap milyen szörnyű históriát mesélt el neki, melyre kegyes nevelőnői tanították.

A szent papról mesélt, a ki bűnös, haldokló, rég nem látott fivére előtt nem árulja el, hogy testvére, és halni engedi a nélkül, hogy ismét fölkeresné, mert főnöke megtiltotta neki, hisz az Isten majd úgy is gondját viseli. S erről a kis hívő úgy beszél, mint a legszebb istenes cselekedetről.

Laurában megborzad a vér. Micsoda irtózatosságokra tanítják a vallás nevében a gyermekeket!

S este Helbecknek is elmondja ezt a kegyetlen mesét, a ki megrója érte, hogy nemtetszését elárulta a gyermek előtt s így a kétely magvait hintette el benne s «a kétely nyomorúság!»

«Apa arra tanított, hogy az az élet, és én hiszek neki.»

És sok más dolog is ingerli a leányt. Hogy ezek az emberek úgy beszélnek Lourdes csodáiról, mint kész igazságról, a butaság ellentmondást nem tűrő tekintélyével.

Azután meghallja a Williams történetét, egy nagy festői tehetségű paraszt fiút, kit — állítólag — Helbeck térített meg, ki jezsuita növendék lett, kit társai haldokló anyja ágyához nem bocsátottak, ki támasz nélkül hagyta szegény családját; a fölháborodott nép egyszer meg is kövezte érte Helbecket, a sebhely még mindig ott van a homlokán...

A leány borzadva gondol ezekre a dolgokra.

Igen, gyűlölnie kell ezt az embert!... De azon veszi

magát észre — bár nem akarja bevallani — hogy ez a szomorú asketa ember, ez a rendületlen rajongó, ez az önföláldozó fanatikus kezd nem közönyös lenni előtte, hogy ez az érdekes, bús férfialak, ez a figyelmes, gyöngéd, méltóságos ember valami különös hatással van rá.

Ugyanilyen hangulaton megy Helbeck is át. Megejti a fiatalság varázsa, a lélek nemessége, a gondolkodás szabadsága.

Végre is hitetlensége, szerinte, csak egy rosszul nevelt gyermek éretlensége, de az alaptermészet nemes, hű, jóságos benne.

Ezeket a csirázó érzéseket csak növeli a leányban egy kaland.

Az aggódó Helbeck kérése ellenére — ki sok rosszat tud Hubert szilaj féltelenségéről — bálba megy egy este Masonékkal. Ez a műveletlen, duhaj, durva társaság, hol beszennyeződik fehér ruhácskája s csunya szavak sértik fülét, a berugott Hubert szerelmes kitörései s vad társaságában a hazakocsizás éjjel, a fiú ittas föllángolásai, kitörései Helbeck ellen, s azután a legkellemetlenebb helyzetben, a Helbeck nyugodt alakjának a föltünése, ki megszabadítja ittas udvarlójától, gyöngéd finomsága, figyelmes, biztos, szilárd férfiasága . . . mindez mélyen hat a Laura lelkére és félig öntudatosá teszi maga előtt vonzalmát Helbeck iránt.

Mégis tovább tart a dacz, s a bűnbánó levelet írt Hubertnek, megadja a kért találkát a park egyik elrejtett zugában, hogy a fiú — kinek végre sikerült anyja ellenállását megtörni s most szerencsét megy próbálni a világba — elbúcsúzhassék tőle.

De valami lelkiismereti furdalás fogja el s fölszólítás nélkül magyarázatokat ad Helbecknek esti sétájáról a parkban, s midőn igyekszik büszke s támadó lenni, elárulja maga és a férfi előtt, hogy mennyi érdeklődés és vonzalom van e büszke támadás mögött.

Föltámad lelkében a gondolat, hogy távozzék, de Helbeck mostoha anyja veszélyes állapotára utal s a leány nem mehet el.

Marad minden a régiben.

Büszke elzárkózottság mindkét részről, kiméletlenségek a leány részéről Helbeck vallásos meggyőződéseivel szemben. Szenvedélyes támadások, melyekből azonban kierzí a férfi a

szerilem első csiráit, s jól esik szívének, mely már szereti a leányt.

Nemsokára jön a fordulópont. Egy szép nyári napon Laura unokanővérevel egy távolabb eső városba rándul ki, hogy Hubertet új otthonában fölkeressék. Hubert a pár hónap alatt városi gavallér lett, törekvő gyári alkalmazott, kiről teljesen lemállott a természetes falusi fiúnak az a szilajon érdekes vonása, mely egykor talán nem hagyta egészen közönyösen Laurának, ha nem is szívét, de érdeklődését.

Most egy félművelt kisvárosi gavallér, szűk látkörrel, kicsinyes becsvágygyal. Csak gyűlölete Helbeck ellen a régi, s kifakadása ellene.

S a leányt most utálatszerű érzés fogja el s szinte mystikus magaslaton tűnik föl előtte ezzel a silány üzletemberrel szemben annak az őszes, szenvedő, rajongó lelkű férfinak az alakja.

A vasgyár megsejmlélésekor — melyben Hubert alkalmazva van — véletlenül egy szerencsétlenségnek lesznek tanúi.

Egy árván maradt kis leányt Laura vesz szerető, vigasztaló ápolás alá. A kis munkáslakásban dédelgeti, s a kitűzött órát, melyben unokanővére hazautazik, elmulasztja, s azt határozza, hogy — mint megtudja — a pár órával később induló vonatot, mely éjjel ér haza, fogja igénybe venni. Úgy is tesz. Estére a kis leány lecsendesül s elalszik. Most már könnyebb szívvel utazhatik el. A Mason-fiú kikiséri a vonathoz. Mikor a leány már a vonaton ül, hallja meg Hubert a kalauztól — a mit különben már előbb sejtett — hogy a vonat csak egy középső állomásig visz, honnan reggelig nincs összeköttetés Bannisdale-re.

Alvó szenvedélye fölgyúl fékezhetetlen vérében s az épen induló vonatra veti magát. Éjfélhez közel érnek az utolsó állomásra, s mikor Laura a helyzetet megtudja, maga előtt látja Hubert fölhevült alakját.

Elég okos és eleget tud, hogy fölfogja a veszélyt, melybe jutott. Minden erejét összeszedi, hogy lélekjelenlétét megőrizze, s a fiút a városba küldi azzal, hogy lakást nézzen a hételban, ő majd azalatt az állomáson vár reá.

Nem messze az állomástól egy kőbányát vett észre az úton. Oda menekül Hubert elől s elrejtőzik és reggel gyalog

fog nekiindulni a nyolcz mérföldes útnak. A pályafölvigyzóval azt a hamis üzenetet adhatja a visszatérő szerelmesnek, hogy gyalog már hazaindult. Hubert szenvedélytől űzve utána ered s a leány meg van mentve, minden úgy történik, mint tervezte. Egy testi és lelki kinokban gazdag éj után, a reggeli szürkületben útra kél s gyalog, majd később szekeren menve, kora reggeli órában, tántorgó léptekkel, zavaros agygyal, didergő tagokkal haza ér.

Helbecket nem sokkal jobb állapotban találja. Az erős férfit kétségbeesés mardosta s a féltékenység; egész éjtszaka nem tudta szemét lehunyni. Tudakozó távirataira kapott értesítések a lakástkereső fiatal emberről csak fokozták izgalmát és tehetetlen aggodalmait.

És így találkoznak a hűvös reggelen, mikor még alszik a ház és félálomban van a természet.

A két elgyötört embert elfogja az öröm, a physikai és lelki kimerültség megsemmisíti azt az eddigi önfegyelmet, mely őket büszkékké és hidegekké tette s egy megragadó igasággal s egyszerűséggel megírt jelenetben a szerelem egész hatalmával dobja őket egymás karjaiba.

A leány megindító közvetlenséggel mondja el a történeteket.

«Az unokatestvérem ott volt az átszálló állomáson. Nekem nem volt rá szükségem. Nem kívántam, hogy vele legyek; nem volt semmi joga, hogy kövessen. Hát elküldtem a fogadóba, hogy kérdezősködjék... és én...

— Ön?

— Én elrejtöztem a kőbányában, míg ő oda volt. Mikor visszajött, a homokmezőkre ment engemet keresni... talán mert azt hitte, hogy a rossz helyek egyikén elvesztem.

Halkan, szeszélyesen felsóhajtott, mintha öröme esnék a fiú esetleges félelmeire s vándorlásaira gondolni.

Helbeck feléje hajolt.

— Hát azért, hogy elkerülje őt?

A leány követte szemét, mint egy gyermek.

— Egy kőbányát vettem észre az út mögött. Fölmásztam oda s a gépház alatt ültem reggelig. Látja ön — s lélegzete zihált — nem lehettem biztos tőle. Ő józan volt. Mondhatom, nevetséges volt — de én olyan megrémült voltam... és neki nem volt ott semmi dolga...

— Nem tett önnek semmi czélzást, hogy el akarná önt kísérni?

Valami ösztönözte, hajtotta a férfit, hogy ezt kérdezze durva, remegő hangon.

A leány nem felelt. Csak ránézett, miközben a könnyek csendesén tiszta szemeibe tolultak.» (II., 18., 19. l.)

És így tovább, egyszerű szavakkal, semmi pose, semmi szavalás, míg egymás karjaiba esnek.

De a szerelem első, legboldogabb órájában is ott állnak közöttök az őket elválasztó eszmék:

— «Ön nem szerethet engemet, nem szerethet.»

Majd később:

— «A legkülönösebb dolog a világon, hogy mi megszerettük egymást. Mire vezethet? Gyűlöltem önt mikor idejöttem, vagy legalább úgy hittem. És — itt kiegyenesedett és oly elragadtatással szólt, mely a szint visszahozta arczába — én soha, soha sem lehetek katolikus!» (II., 20., 21.)

Azután:

— ... Hogy vehet el ön egy hitetlent?

— Az én egyházam megengedi, bizonyos föltételek mellett.

— Tegyük föl, hogy féltékeny vagyok egyházára s gyűlölöm.

— Nem, szeretni fogja én értem.

— Nem ígérhetem meg. Két én lakik bennem. Összes katolikus barátai, Leadham atya, a tisztelendő anya kétségbe fognak esni.»

Majd alább:

— «Nem volna szabad férjhez mennem önhöz... de... de akarom. Jól van, vegyen el! Fog-e vezetni?»

— Minden erőmből. (II., 23., 24. l.)

És más ilyen, meg hasonló megjegyzések. A katasztropha árnya itt van már a szerelem első bizalmas együtt-létében.

E reggeltől Laura Helbeck menyasszonya a világ előtt is. Az a szorongatott hangulat, mely eddig kísérté Helbecket és Laurát, a két világnézet fájdalmas találkozásai, az ideges szenvedések miattok, az egymást ingerlő tények, szók s érzések tovább tartanak. Hisz nem is történt semmi változás. Egy már előbb létrejött érzelmet vallottak be csupán, de bennök

s körülöttök minden a régi. Sőt Helbeck érezve környezete bizalmatlanságát, rosszaságát s bánkódását elhatározása miatt, még szigorúbb és hajthatatlanabb eddigi életmódjában, hogy bebizonyítsa, hogy szerelme érintetlenül hagyta hűségét az éghez.

Leszámítva egy tengeri kirándulás zavartalan boldogságának rövid idejét, hol az őket környező bántó világból csak a Mrs. Fountain könnyen elviselhető alakja van jelen, e szép napokat, melyekben «minden szó, minden tekintet történeté vált», a helyzet még nyomasztóbb volt, még feszültebb, még nehezebben elviselhető.

Mert ha a meghittség édes pillanatai el is jöttek néha, a nagyobb bizalmasság még világosabbá tette azt a mélységes örvényt, mely lelkeiket elválasztotta.

Laura jól látja azokat az erőket, melyek Alant befolyásolják» . . . erőket és befolyásokat, melyek nem az övéi, melyek harcolnak az övéivel és mindig is harcolni fognak. Szenvedélye ezer új és féltékeny igényt kezdett támasztani; és ellenállásra találván benne, csak akarata aczélosodott meg». (II. 44 l.)

Hiába igyekszik legjobb akaratallal környezetéhez gyöngéd lenni. Nehezen megy s újabb sebek. A Romney pompás képe el fog adatni, pedig Helbeck megígérte neki, hogy megtartja számára ezt az egyedüli kedves dolgot a kastélyban s mint-hogy a pénz az apácák otthonára sürgősen kell, inkább elfogja adni birtoka egy részét. De az utolsó napon megtudja, hogy a névleges vevő mögött az anglikán egyház lappang, mely oda templomot s paplakot fog építeni.

Igy hát az eladásból nem lesz semmi s minthogy a pénz kell, a képet fogja eladni. A gyűlölt anglikán egyház egy talpalatnyit, egy újjnyit nem fog kapni abból a mi az övé! Úgy is eleget raboltak el a katholicismustól. Hiába a leány minden esdeklése s kifakadása. «Mért ad ön annyit az apácáknak? Nem helyes ez! Igen rosszul nevelnek . . . Senkinek sem lenne szabad tanítani, a ki olyan mint Angela nővér . . . Nincs jól nevelve. Sohasem hallottam olyan tudatlanul fecsegni, mint ő szokott Augustinával. És a gyermekek persze semmit sem tanulnak — mindenki mondja». (II. 53 l.)

Helbeck nem enged. A legyőzhetetlen nehézségeket hozza föl. «Nem volna egy sem» feleli hevesen Laura,» ha

nem... gyűlölné úgy felebarátait». Mélyen szívéen találja őt e jelenet s bár a férfi szerelmes engesztelődése ellágyítja, érzi a veszedelmet, mely közeleg. «Van bennem valami, a mi semmitől sem fél — még a szívünk megszakadásától sem». (II. 55 l.)

Williams, a jezsuita novitius hosszabb időre Bannisdale-ba jön. Hisz úgy tekint Helbeckre, mint megtérítőjére, bár, mint megtudjuk, Helbecknek nem volt közvetlen része a dologban. A fiatal ember fest a kápolnában s Laura nagy tehetségét látva, fájdalmasan gondol arra a pusztító munkára, a mit a vallás ezen a fiun végezni fog — mint egykor Helbecken — fokról, fokra kifogják ölni belőle e világias tehetséget. Már is azon az úton van.

Ismét eszébe jut Williams megtérésének története és szíve megborxad az embertelenségen.

Helbeck védi, hogy csak rosszul számították ki az időt s így elkésve érkezett édes anyja halálos ágyához.

A leányt irtózat fogja el s megvetés. Rosszul számítani — ilyen dolgokban! Milyen mondás.

Helbeck kedélyállapota javul. Szerelme egyre forróbb és vallásos gondolkozásmódja Laura hitetlenségében az ég egy különös rendelését látja, mely örvendetes megtéréssel fog végződni.

Szegény Laurára nem volt ilyen vigasz. Hogy szúrta minden szó, hogy bántotta!

Mikor a jezsuitanövendék s Helbeck a hittérítési munkálatokról beszélgettek s kárörvendő gyönyörrel mondták el egymásnak a mi gyászos és hihetetlen mesét anglikán vetélytársaikról csak hallottak, «ezek a dolgok egy új elemet tártak föl jelleméből előtte, valami kicsinyest és visszatetszőt, a mely olyan volt mint a rothadó rész egy szép gyümölcsön, vagy inkább mint egy rossz kelés fölfedezése a külső egészség és erő alatt». (II. 67 l.)

Ilyen gondolatok szállják meg a leányt, miközben kutyájával játszva nézi a két férfit s szívében valami aggódó ellen-szenv ébred föl a jezsuita-novitius iránt.

És este félig véletlenül tanuja lesz egy párbeszédnek, egy kenetteljes szent álomlátás elbeszélésének, melyet az egyház ifjú harczoza olyan sok pathossal és hosszú hálálkodó bevezetés után ad elő az ő «térítőjének».

Borzasztó álma volt s félti jóltevőjét a szent ifjú.

Ájtatos tömegben látta Helbecket követve a Messiást. Vele volt, kivált a népből, valami különös fény nyel homloka körül s egyedül ment az Üdvözítő után. Már csak egy lépés, hogy följérjenek a halomra... De egyszerre egy alak Helbeck mellé kerül és ő elterül a földön... Jajgató sikoly hallatszik, az Úr arca elborul. Egy sötét felhő esett le a mennyboltról s elborította Helbecket...

Az egyház harczos rendjének e méltó követője aztán ismét hálálkodni s bocsánatot kezd kérni. Hála s lekötelezettség ösztönözték csak csodálatos álma elmondására. De nem sokáig folytathatja, mert az a «sötét felhő» előjön a függöny mögül egy fehérruhás leányka képében.

«Az ablakban voltam, néztem a hold fölkelését. Nem tudta ön?»

«Egyenesen feléje tartott s habozás nélkül azt tette, a mit eddig még sohasem tett tanuk előtt: kicsiny kezét az övébe csúsztatta. A férfi lenézett reá, sáppadtan, reszkető ajakkal. S visszahúzván kezét nyugodtan s büszken fonta a leány körül karját. Ez ugyanolyan büszkeséggel és szó nélkül fogadta a mozdulatot». (II. 75 l.)

Hiába. A félelem, a kétely, a sötét előérzet s a féltékenység még jobban szorongatják szegény szívét ez éjjel.

S másnap egyszerű nyíltsággal mondja meg Alannak. «Bizonyosan a mi viszonyunkat értette az ön elesése s a sötét felhő alatt, mely önt eltemette». Majd tovább: «Egészen véletlen, hogy ott voltam, de hogyan tarthattam volna magamat vissza a hallgatózástól? Tudnom kell — szükséges tudnom, — hogy az ön katolikus barátai, mit gondolnak, mit mondanak rólam». (II. 79 l.)

És ismét egy fájdalmas beszélgetés Szt. Ferencz harmadik rendje tagjainak kötelességeiről, melyekhez a színházbajárás tilalmán (némi kivételekkel) kívül a bőjtölés, misemondás s szigorú egyszerűség tartozik.

A leány feje fölött mind jobban beborul az ég. «Oh nem tudom elviselni! Nem látja ön, mindez hogy el fog választani minket? Künn fogom érezni magam, mint egy paria. Olyan az, mintha semmi közöm sem volna az ön fél életéhez — egy zárt ajtó van köztem és közte». (II. 82 l.)

Aztán föléled benne a félelem a téritéstől: «Igérje meg, hogy sohasem fog erőszakolni s ne küldjön senkit hozzám».

A régi benyomások nem veszítenek semmit sebző élők-ből, sőt a leány mindinkább fölizgatott idegrendszere még súlyosabban érzi azokat s mind erősebben éled föl benne a vágy a Helbeck lelkébe férközni, megérteni s átérezni tudni azokat az érzelmeket, hangulatokat és sejtelmeket, melyek a férfi lelkében élnek. De olyan nehéz minden kísérlet. A hit szörnyű kegyetlenségét, mely megalázza a hívőt, mely lesza-kitja az egyéniség legbensőbb titkainak leplét, mely igába hajtja az akaratot, valóságos merényletnek érzi méltósága és szabadsága ellen.

Gyakran úgy tűnt föl fölizgatott s túlfeszített képzelme előtt, hogy az egész katolikus rendszer egy nagy vadászat, vadászokkal és kopókkal s az üzött vad a szegény emberi szellem, melynek minden erőszakkal és ravaszsággal védelmezni kell magát.

De mire támaszkodják szegény agya, szegény meggyö-tört szíve? Hisz mindez csak a vére föllázadása, a természete lázongása, de semmi sincs a mi megtámadott lelke állás-pontja mellett egy érvet adna, egy bátorítást, egy támasz-követ. Így hát a megzavart lelki egyensúly némely keserves pillanataiban a szegény «üzött vad» Alan szent könyvei között lapoz.

Hátha itt találna egy útmutatót jobbra vagy balra? Szeme véletlenül Szt. Borromeo Károly élettörténetében e sorokra esik: «A tisztaság legaggodalmasabb szereteténél fogva asszonyokkal nem beszélne, még kegyes nagynénjével sem, sem nővéreivel vagy valamelyik apáczával, ha csak nem leg-alább két személy jelenlétében és oly kevés szóval, mint csak lehetséges». A leány lecsapta a könyvet. Ő reá, ki egyre papoktól volt körülvéve — szembe állítva a scholastikus lesütött szemeivel — ez a hely, mint egy insultus hatott. Az arca égett... (II. 91 l.)

Izgalma, lelki meghasonlása egyre nő.

«Erzem, más dolgok jönnek szerelmem előtt. Mondja, jogom van tudni, sohasem fogok én először jönni — legesleg-először — soha?» És szemei akaratlanul bejárták a szobát, megakadtak a kereszten, a térdeplő párnán, Szt. József kis oltárán, a megviselt könyveken az asztalon... Egy ellenség pajzsai és symbolumai voltak ezek előtte. (II. 102 l.)

És mindehhez még sok mende-monda, összesűgás, plety-

kálás róla, Helbeckről, amaz éjjeli útjáról, — melyek csacska unokanővére útján füléhez jutnak, — hogy még jobban elrabolják szegény szíve nyugalját.

Mindez így folyik tovább. Titkos küzdelme, hogy találjon valamit, a mi Helbeck világához közelebb hozná. Hiába olvassa könyveit. Hiába. Sokszor ül kétségbeesetten közöttök, kezeibe temetve szegény forró fejét: «Nem tudok — nem tudok! Akarnék, ha tudnék — nem tudok!...»

Nem, sehogysem sikerül. Mentől többet olvas, annál jobban föllázad agya.

Ismét egy fölháborító szent történetre akad olvasás közben. Szt. Borgia Ferencz élete ez, a mit rémülettel beszél el Helbecknek. Szíve dobog a fölindulástól, mikor Helbeck véleményét kéri a szent férfiúról, kinek az égi szózat megadja a hatalmat, hogy megmenthesse haldokló feleségét, de hozzáteszi, hogy az a kegyes férfiú lelkére nem volna előnyös. S az egyház buzgó fia halni hagyja nejét a saját lelke érdekében. «Aztán három év alatt valahogyan rendelkezett nyolcz gyermeke sorsáról — egnéhány közülök számításom szerint egészen kis baba lehetett — fölvette a fogadalmakat, jezsuita lett, Rómába ment... Helyesli ön mindezt?»

Helbeck elpirult. «Az az idő nagy harcziideje volt az egyházért — szólt keményen kis szünet után — és a jezsuiták képezték az előhadat. Ilyen időkben az Isten egy férfit rendkívüli tettekre és áldozatokra hívhat».

— Én pedig — szólt a leány kissé pihegve — midőn ma reggel elolvastam ezt az életet az ön szobájában, úgy éreztem, mint Iván a Browning költeményében — emlékszik-e reá? — az anyáról szól, ki gyermekeit egymásután dobja oda a farkasoknak, hogy megmentse nyomorult életét. Szerettem volna a baltát a Szt. Borgia Ferencz nyakára csapni.... egészen rá.... csak egy kicsit.... élesre kivenve.... mikor ő imádságait mondogatta és élvezte égő szerelmét s minden tartozékait.... — Tudja ön, hogy ilyesféle dolgokat olvas ön mindig, naponként. És épen olyan a dolog ma is. Az a huszonhárom éves leány, a kiről Augustina beszélt, a ki zárdába megy, pedig az anyja csak a mult évben halt meg és hat fiatalabb fiú- és leánytestvére maradt otthon és az atyja mondja, hogy megrepeszti vele a szívét — ez a leány is olvasta biztosan Szt. Borgia Ferenczet. Talán ő is «égő szerelmet érzett»

és «könyárait hullatott».... De Iván a baltájával.... ezt az alakot vinném el hozzá, ha tudnám!» Majd tovább:

«Tegyük föl, tegyük föl, hogy beteg volnék, halálos beteg és a szózat jönne: Hadd őt menni. Útadban van. Jobb volna rád nézve, ha meghalna.... Elhagynál menni, lehagynál sülyedni... le.... le az örökkévalóságba? hogy megmentsd lelkedet?!(II. 124 l.)

És így tovább árad a szenvedélyes beszéd a szegény leány végletekig megkínzott lelkéből. Helbeck is megdöbben. A fölindulás e szenvedélyes pillanataiban elmondja a leánynak élettörténetét, ifjúsága kételyeit, mystikus megtérését. A leány szíve megrázkódik az elbeszélés alatt. Nem mintha tartalma ragadná meg, hisz nincs benne semmi, mi megváltoztathatná meggyőződését, ha mélyen meg is hatják Alan kínos szenvedései, — de az, hogy ez a szilárd, büszke férfi úgy föltárta előtte lelke minden zugát, megindítja szíve mélyéig. «Nem voltam méltó reá, hogy csak egy szót is szóljon nekem.... De...» — Egy darabig nem jutott szóhoz. Aztán hirtelen sietőséggel mondta s a vér visszatért arczába. «Ez volt a legszen- tebb megtiszteltetés, melyben valaha részesültem. Köszönöm, köszönöm, köszönöm önnek...» (II. 136 l.)

Bűn volna, *bűn* nőül menni hozzá» mondja ez este Laura, mikor szobájába tér.

Körülbelül itt éri el a válság tetőpontját és érlelődik meg elhatározása elhagyni Bannisdale-t.

A mi még hozzájön, az a pár újabb zaklatása agyának és szívének, melyeket az irónő még Laura elhatározása okai között említ, csak olyan mint a színig telt edénybe folyó víz: változatlanul hagyja a fölfogott víz térfogatát, legföljebb az atomok mozgását erősíti. Sőt a végkatastrophának is minden eleme, minden oka és rúgója már ekkor befészkelte magát a Miss Fountain idegrendszerébe, a «kopóktól üzőtt» szegény agyába.

Ez inkább már csak egy utolsó kísérlet kimenekülni, kisiklani a közeledő végzet elől.

Laura Cambridge-be megy dr. Friedlandhez atyja, egyetlen meghitt barátjához, kinek leányához régi, gyermekkori barátság fűzi. Apjától örökölt kis évjáradéka anyagi függetlenségét biztosítja, melyre sokat ad Laura.

De kedélye, nyugalma nem tér vissza.

A Helbeck világnézete ott lebeg fölötté, benne az ösztönszerű, roskadozó régi, körülötte a Friedlandék vallásos liberalismusa, a modern komoly tudós levegője, ki épen oly kevéssé tud positiv hívó lenni, mint atheista, a ki inkább közelebb áll ahhoz az utolsó föltételezéshez, melyet az «ignorabimus» álláspontja mögött sejt az ember.

Nem lel tehát háborgó lelke itt sem támpontot, útmutatót a borzasztó kételyek között, melyek zaklatják.

Ellenkezőleg helyzete még rosszabb. Szerelme és aggodalma mostoha anyja állapota miatt, kit ott hagyott, szemrehányásai ezért önmaga ellen, csak válságosabbá teszik lelki állapotát.

A bizonytalanság és egy új életfölfogás félig átértett álláspontja csak növelik szorongatottságát.

Úgy hogy mikor Williamssal találkozik véletlenül az utcán, a ki időközben ott hagyta a jezsuitákat s most ellenök s Helbeck ellen kiméletlenül kikel, végtelen undor, megvetés, fölháborodás fogja el ez ellen az ember ellen, pedig nem is oly rég még óhajtotta, hogy ez történjék.

Ez a kedélyállapot odafokozódik, hogy Laura titkon templomba megy s térdre rogyik.

De nincs megváltás. Csakhamar a Mason-házban találjuk, hogy Helbeck távollétében titkon átlopózzék beteg mostohájához.

De ez a titkolózás nem tart soká; egy éjjel Fountain asszony állapota hirtelen válságossá válik s Helbeck maga viszi a leányt a halálos ágyhoz.

Mélyen megindulva érkezik meg a leány. A haldokló újra erőhöz jut. Szent barátai nagy, ritka kegyben részesítették. Szt. János reliquiáit hozták el neki egy szekrénykében, ezeket a drága kincseket. S a súlyos beteg arcza fölragyog a boldogságtól s érzi miként jön meg ereje a szentséges tárgytól.

— Úgy-e, kegyes volt ez a drága apáczáktól? kérdi elragadtatva Laurát.

— Én... én... úgy hinném, dadogja Laura zavartan, mert a reliquiák látása eszébe juttatja egy másik szent történetét, kinek holt testét kegyes rablók megcsonkították, hogy csak szent reliquiákhoz jussanak. És Laura tűlzigatott lelkében föltámad a gondolat: hátha ez a reliquiaszekrényke is

ilyen halottcsönkítés eredménye? ... És physikai borzadály járja át a lelki mellett.

Ilyen vadállatokká lesznek az emberek a vallásban, sirrablók, a halottak nyugalmanak zavarói.

De Fountain asszony s környezete nem tudja, mi folytatott le a Laura lelkében, zavart mondasában csak a hit elleni egy újabb kifakadását látják, a mely kínosan nehezedik a nagy betegre és környezetére.

Úgy hogy Helbeck keserűen figyelmezteti még az éjjel, magokra maradva, a leányt, hogy ilyen «cambridgei vitatkozásokkal» nem volna szabad a haldokló nyugalmit megzavarni. Majd tovább: «Az ön megvetése azokkal a szertartásokkal szemben, melyek föntartják s vigasztalják a katholikuskokat, oly erős, hogy senki félre nem ismerheti a nehézséget, melyet önnek okoz, hogy elrejtse azt. De kérnem kell önt, hogy rejtse el az ő érdekében.... (II. 235 l.) Egy újabb csapás, ezúttal a félreismerés fájdalma éri Laurát.

Másnap a haldokló jobban van s kéri a leányt, hogy mentse meg testvérét. Elmondja, hogy mit szenved ez a férfi, kinek semmi öröme nem volt e földön, hogy kinzó gyötrellem élete Laura nélkül.

Csak egy keveset tenne meg maga részéről, a többbit a kegyes egyház fogja megtenni. És minden magától meg fog jönni.

És Laura elhatározza magát, hogy engedelmeskedik. Hisz a haldokló óhaja csak az volt, a mire ő is vágyott, a mit már előbb megkísérlett titokban.

Most csak ezt a titkot hozza nyilvánosságra Helbeck előtt. «Nem szeretek önnek fájdalmat okozni. Örömet megérteném — legalább jobban, mint teszem — — szeretnék tanulni — szeretném, ha tanítanának. Mit gondol ön, talán Leadham atya magára venné az alkalmatlanságot, hogy velem levelezzen, hogy például könyveket jelölne ki számomra, melyeket olvasnék». (II. 246 l.) És az elragadtatás néhány rövid pillanata.

Igen sikerülni fog. «Én csak egy tudatlan, bolondos leány vagyok s ő (Leadham atya) már oly sok okos embert megtérített. Sokszor mondta ön ezt nekem. Oh megkell, megkell térítenie!! (II. 249 l.) Csaknem a teljes boldogság pillanatnyi hangulata. A szerelmes leány most először borul a

férfi szívére, ha nem is mint hívő, de ki hinni akar s hiszi, hogy nemsokára egygyé lesz vele lélekben. De már késő. A katastropha már itt van. A mikor az öröndetes elhatározást a haldoklónak jelenteni akarják, azt egy roham hirtelen megöli. Ez volt az utolsó csapás Laurára. Végső menedékvárát zúzta össze.

— Milyen különös, milyen különös, mormogja aléltan. Hogy az a végtelen kegyes, irgalmas mennyei hatalom nem hagyta megérni annak a szegény boldogtalan asszonynak azt az örömet, mely élete egyetlen öröme lett volna, hogy megtudja, hogy Laura teljes erejéből akar hinni, megtérni.

— Milyen különös, milyen különös . . .

A szegény leányka végkép elveszti azt a kevést, a mi fekező erőnek megmaradt benne. . .

S milyen tragikum.

Sokat kinzott, zaklatott szívének a kegyelemdőfést egy vallási, egy dogmatikus gondolat adja meg, az ő szegény vallástalan szívének . . .

És jön egy borzasztó éj a halott mellett, kivel kívánatára egyedül hagyják. Idegei e túlfeszült állapotában tisztán hallja atyja szavait: «Laura, te ezt nem teheted, nem teheted!»

És ha ezt nem, mi egyebet?

Micsoda élet volna az már most, messze valahol, távol Helbecktől, kinek szíve napról napra el fog vérezni, úgy mint az övé.

Megöli hát magát, de azt a látszatot keltve, mintha virágszedés közben baleset érte volna s ezzel megadja a módot, hogy Helbeck rajongó lelke vigaszt találjon hitében, az isteni végzés gondolatában.

— «Mindig azt kell hinnie — írja levelében Friedlandékhoz halála előtt — hogy véletlen baleset volt. Úgy is fogja. Mindent oly világosan látok. De félek tenni vagy mondani valamit, nehogy mások gyanúját felköltsem. Fejem nem tiszta. Nem emlékszem egyik perczről a másikra. Értik . . . nem szabad őt tovább zavarnom. És más út nincs erre. Ezt a tél bebizonyította. Mert a halál véget vet . . . (II. 268 l.)

És úgy is lesz. Helbeck, kire sem örömet, sem bánatot nem hozhat már a szörnyű csapás után az élet, mely most már egészen jelentéktelen lesz számára, a jezsuita rendbe lép, hogy teljesen az égnek éljen.

Talán sokaknak túlterjengősek voltunk azon részletek elmondásában, melyeket az író megfest, hogy azt a meglehetősen bonyolult lelki hangulatot megelevenítse, mely e regényen végighúzódik, hogy a tragikai végeredményt elfogadhatóvá tegye.

Úgy hisszük — ezzel szemben — eléggé válogatósak voltunk a regény anyagának reprodukálásában, mert az ezernyi adatból, hangulatból, bizalmas közlésből csak azokat emeltük ki, melyek szükségeseznek látszóttak arra, hogy az olvasó magának az egésztől képet alkothasson s megbirálhassa azt a lélektani munkát, melyet az író végzett.

Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a jó regény mindenha pszichológiai tanulmány volt. Az új csak annyiban különbözik ebben a régitől, hogy ez a tanulmány öntudatos törekvése lett az írónak az öntudatlanból, a tudomány némely e téren való többé-kevésbbé exact eredményeinek fölhasználása mellett. (Átöröklés, evolutio, milieu-theoria, determinismus.)

És ebben van válaszuk arra a kérdésre, a mely sok esetben és e regény elolvasásakor is az emberben feltolul: «problemát» tűzött-e ki magának az író s «problemát» oldott-e meg? Erre a válasz önként következik s általánosan szól: minden regény, melynél az események a mellékesek, melyet nem a történetdőkért, hanem az alakok kedvéért írnak «problemát» tűz ki magának s igyekszik megoldani, mert írója föladata az, hogy bizonyos adott egyéniség jellemének alakulását és cselekvőségének törvényszerű fejlődését bizonyos adott körülmények között kifürkészsze, a mint a physikus is problémát tűz ki magának s old meg, ha például egy villamos áram hatását valamely közegen át állapítja meg.

S egészen úgy, a mint physikai erőknél cél és kombinálás nélkül való működtetése csak gyermekjáték, a regény, mely ilyen problema híján való nem komoly írói föladat.

Az igaz író a regény kidolgozása előtt már tisztában van, hogy milyen jellemnek milyen környezetben való működését akarja föltárni s ennyiben mindig «problemákkal dolgozik», míg annak az írónak, ki csak mulattat, egyéb célja nincs, mint hogy egy érdekes mesét mondjon el.

Ez nem problema, de nem is írói föladat.

Ezek szerint a Mrs. Ward regénye problémát tűzött ki és oldott meg.

S ennek a problémának érdekességében látjuk mi a regény nagy hatásának okát. Angliában a hitbéli kérdések sokkal élénkebb érdeklődés tárgyai, mint a continensen — bár az érdeklődés itt is növekvőben van — s Franciaországot is erősebben foglalkoztatják most, mint már régen.

Ezt a hatást csak fokozta egy másik szempont kiemelkedése e regény fölfogásában, mely egyszersmind igen eltérő fogadtatásának magyarázata, hogy tudniillik sokan Mrs. Ward könyvét irányregénynek tekintették, egy irányregénynek, mely a katholicismus vészes hatását van hivatva bebizonyítani, egyszersmind immoralitását és alacsony szellemirányzatát demonstrálni. Innen a különböző megítélése ennek a könyvnek az emberek meggyőződéseinek és szenvedélyeinek megfelelően a regény iránya szempontjából.

Míg egész más eredményre jut az, a ki mint mi, azt állítja, hogy nincs irányregénnyel dolgunk, mely esetben elesik a subjectiv szempontok szenvedélyessége és a regényt kizárólag a szerint itéli meg, a mit nyújt. A ki egy regényre erővel rámondja, hogy irányregény és ebből a szempontból akarja ezt megítélni, igazságtalanságot követ el s a legjobb regényt hazugnak és ferdítőnek jelentheti ki épen úgy, mint az, ki minden áron olyan oldalról és távlatból akarna megítélni egy képet, a mely a festő intentióival ellentét. Kétségtelenül a legnagyobb festői műemkek is izléstelennek fog látszani. Szerintünk így bánt el a Mrs. Ward könyvével nem egy bírálója.

Hogy álláspontunkat indokoljuk, lehetőleg szabatosan meg kell állapítanunk az irányregény jellemző tulajdonságait. Az irányregény körülbelül úgy viszonylik a tulajdonképeni regényhez, mint az államférfi beszéde a sociologus tanulmányához.

A mint a sociologus csak megállapít bizonyos jelenségeket, levon bizonyos törvényeket a nélkül — vagy legalább is nem ez a főczélja, — hogy rábirni igyekeznék az embereket, hogy eljárási módjaikat kutatása eredményeihez alkalmazzák, úgy a regény, mint fönt említettük, bizonyos viszonyok között tárja föl bizonyos egyéniségek alakulását, a nélkül, hogy ennél továbbmenő czélja volna.

S a mint az államférfi — ha csakugyan az és nemcsak beszélő alak — bizonyos, szerinte főnforgó s a közre nézve

fontos közszükségleteknek megfelelő eljárási módokra akarja rábírní embertársait, a rábeszélés minden eszközével, gyakran elhomályosítani igyekeztven az egyes eseteket, hol az a társadalmi törvény, melynek alapján áll, nem, vagy másképp működik, fölládozva így részleteket az általánosnak s nem teljes tudományos igazságra, hanem részleges, de gyakorlatilag hasznosabb igazságokra törekszik, — akként az irányregény bizonyos általánosan főnforgó helyzeteknek bizonyos átlagos nagyobb embertömegre való rendes hatását akarja olyképp demonstrálni, hogy az az emberi akarat vezetésére is alkalmas legyen, — nem törődve a kivételekkel, sőt gyakran szánt szándékkal elhomályosítva némely eseteket, az egyes egyéniségekre való rendkívüli hatását az illető körülményeknek.

Az irányregény charakteristikonja tehát egy általános igazság hatásának kimutatása az emberek egy nagyobb körére azon czélzattal, hogy őket bizonyos eljárási módokra figyelmeztesse.

Ebből következik, hogy az irányregény objectiv ismérve nem lehet más, mint az, hogy egy szigorúan körvonalozott törvény hatását festi olyan emberekre, kik egy nagyobb embertömeg rendes typusaiként jelentkeznek. Eseményei, hangulatai, jellemfejlései tehát olyanok, melyek egy nagy körre ráillenek, ráillenek az olvasóra is, mert csakis e módon remélheti az író, hogy akaratára hatni fog.

Jelen esetben tehát, ha Mrs. Ward irányregényt akart volna írni, föladata ez lett volna: Lásd olvasó, a katholicismus, annak ez meg ez az irányzata, így hat erre a tipikus egyéniségre, erre a kis Laurára s így hatna a leányodra, a feleségedre is, kik mind ugyanez ismert typus alakjai.

És ha megengednők is, — a mit nem teszünk, — hogy a katholicismus bizonyos irányzatának tipikus személyesítője Helbeck, egész határozottsággal állítjuk, hogy Miss Fountain épen nem typus, hanem egy rendkívül ritka milieu, rendkívül ritka terméke.

Mert ugyan hány angol vagy continentalis leány nem lenne nevévé egy férfinék, a kit szeret, vallásos nézeteiért és ugyan hány leányt vezetne egy ilyen ellentét a folyó halált-hozó hullámaiba?

Azt hiszszük, érthető ezek után az a visszatetszés, melyet egyesekben a regény keltett, mikor föltételezték, hogy az író

vallásuk általános hatását akarta föltüntetni, a mi a vallásukhoz legjobban ragaszkodókban sem ébredhetett volna föl, ha nyugodt ítélettel megállapítják, hogy ez a könyv csak a katholicismus egy bizonyos irányának hatását mutatja egy sajátosságos, szerfölött rokonszenves, de olyan félszeg egyéniségre, a milyen félszeg maga ez az irány. És egy írónőtól a Mrs. Ward magaslátán, a mély és finom szemlélődőről, ez objectiv ítélkezőről, a humor tisztító szemüvegén át nézőről ugyan kinek van joga föltételezni, hogy ő azt vélte, hogy az a katholicismus, melyet fest az általános katholicismus, hogy Helbeck a tipikus katolikus előharczos, Bowles atya a tipikus pap s a kis Laura a tipikus angol miss. Mrs. Ward bizonyosan épen olyan jól tudja, mint mi, hogy a katholicismus főjellemvonása épen abban a hajlékonyságban áll, mely céljainak megfelelően más és más alakba öltözteti azt, hogy az inkább egy kaleidoscopikus látványt nyújt a szemlélőnek, mint egy homogén szilárd egészet; bizonyára emlékszik a történelemből, hogy a katholicismus sokszor nem a Helbeck merev, harcziás, gyűlölködő álláspontja, hogy a Bowles atyák mellett épen olyan típusok azok a katolikus papok, kik lakk abbéczipőikben épenséggel nem sértik a modern nagyvilági hölgy legkeresettebben aesthetikus életmódját, hogy Laura ritka alakja mellett, milyen nagy a vallásos angol missek száma.

Igy teljességgel nincs okunk a csodálkozásra, hogy a jezsuita tábor egyik képviselője az irányregény szempontjából megbotráncozott a gonosz «travestián», míg egy másik tagja, a ki a könyvben bizonyára csak regényt látott, örömmel fogadta, mert végre is Helbeck az önföláldozó, lelkesedő vallási harczos példányképe s az, hogy ez az irány egy «moralis és intellectualis training nélkül való leány» katastrophájára vezetett, nem alterálhatja e megítélést. Ha tehát a Mrs. Ward regénye nem irányregény, megítélés alá csak ezek a szempontok jöhetnek: létezik-e a katholicismus ilyen iránya, melyet Helbeck és köre képvisel, létezik-e vagy létezhetik-e egy olyan női egyéniség, mint Laura és ha igen, valószínűvé tudta-e tenni az írónő a regény lélektani kifejlődését és eredményeit?

És ezekre a kérdésekre habozás nélkül igennel válaszolunk.

A katholicizmus azon iránya, melyet az író fest, igenis létezett és létezik, ez a szigorú, rideg, gyűlölködő, a vallás tanait betűszerint értelmező, szenvedélyes, sötét irányzat. És az író által fölhozott sereg adat és megfigyelés között nincsen egy sem, mely ezzel az irányzattal ellentmondó volna, vagy a mely túlzott vagy rosszakaratólag ferdített volna.

Úgy annyira, hogy bizonyos csekélyebb módosításokkal ez az irányzat egy irányregény egyik elemét is szolgáltathatná a katholicizmus ez ágára vonatkozólag. Épen ilyen valószerű a Miss Laura alakja. Talán nincs senki, ki hasonlóval ne találkozott volna életében, persze vérmérsékleti s intellectualis módosulatokkal, mert ez a hősnő minden egyéni sajátsága mellett is telivér angol-szász nő.

S a harmadik kérdésre is csak igenlő lehet a válasz, a mivel nem akarjuk mondani, hogy a jellemek kifejlését teljessen hibátlannak tartjuk.

Nem. Vannak részletek, melyeket jobban szerettünk volna kidomborítva látni, — így maga a szerelem létrejötte a leányban, a korban, érzületben olyan eltérő, kezdettől fogva gyűlölt ember iránt nem eléggé meggyőző — vannak megfigyelések, melyek talán a helyezethez mérve erőszakosak, analysisek, melyek nem egészen elfogadhatók, bonczolgatások, melyek pontatlanok, — mint mikor az anatomus kése félresiklik s egy olyan izomrostot hasít át, melyet nem kellett volna.

De nagyban és egészben találónak véljük a jellemek azt a kifejlését, az akaratok olyan determinálódását, az összehatások azt a végeredményét, a melyet az író nekünk föltárt. Találónak, valószerűnek s elfogadhatónak.

Szóval ez a regény tartalmazza azt, a mit a regény főföladatának s az írói tehetség mértékének állítottunk. De tartalmaz olyan tulajdonságokat is, melyek bár nem a legfontosabbak, de a regény æsthetikai értékéhez nélkülözhetetlenek.

Értem a biztonságot a meseszövegsben, a párbeszédek finomságát, élezettségét s mégis egyszerű természetességét, érzéket a harmonia iránt, erőt és bájta leírásokban.

Vannak e regénynek leíró részletei, melyek olyan igazak és közvetlenek, mint csak a legnagyobb tájfestők képei.

E mellett az író kitűnő és gyakorlott stilista. Jártas abban a művészetben, melyben gyakran minden szónak, szó-

fűzésnek, mondatkötésnek megvan a maga jelentősége, melyben a rendszerint helyettesíthető szavak helyettesíthetetlen dolgokká válnak.

És minden mögött, a mit ír, teljes tárgyilagossága, sőt mondhatni részvétlensége mellett is ott lappang az író nő egyénisége, mely egy logikus s jól fegyelmezett agyat, egy kiművelt szívet és nem közönséges műveltséget rejt magában. Összegezve a mondottakat, a Mrs. Ward könyve kiváló regény, egy érdekes írói föladat ahhoz méltó kidolgozása, tanulságokban s gyönyörködtetésben egyaránt sokat nyújtó mű.

JÁSZI OSZKÁR.

ROSKADOZÓ KASTÉLYOK.

Beszély.

Második közlemény.*)

IX.

Városiasan öltözött, alacsony termetű, rokonszenves arcú ügyes fiatal ember lépett be a szobába. A házbelleket mint régi ismerős köszönti, Petrovics előtt pedig ügyesen meghajtotta magát, sőt be is mutatkozott neki. Szabó mesterember volt és Petrovics Pál csakhamar megtudta, hogy ez az ember Bajorországban és távolabb Németországban járt, hogy Svájcban is időzött, hol megtanult francziául. Most, mint sok más, hazatért. Petrovics csakhamar észrevette, hogy a fiatal szabó a sociál-democrátia szólásait használja és nem tartott sokáig, hogy a jövevényből kibujt a tiszta sociál-democrata. A legényke hallott valamit Bazardról, Proudhonról, Luis Blancról, nem is említve Lassallet, Marxot és az ujabbakat. Petrovics unokatestvérei a szabóra bizonyos tisztelettel tekintettek. Pillantásaik elárulták gondolatukat: «biz ez okos fej» «nézd csak őt, testvér.»

És ő valóban ördögös legény volt. Az igaz, hogy nem értette mindazt, a mit mondott, de volt a gyereken lelkesedés. A városból jöven, rokonlelkeket keresett és elkezdette hirdetni a sociál-democrátia programját. Ő maga is azon volt, hogy a szerint éljen, kezdve a nyolcz órai munkaidővel. Mesterségével föl hagyott, mert a parasztnak olcsó, nem finom munkát keresnek. A földet művelte óráihoz tartva magát. De ebben nem talált követőkre. A parasztnak általában visszautasítják azt, a mit magok is képesek fölfogni, vagy a mi tőlük

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 270. számában.

áldozatokat kíván. Így volt ez a kórházakkal és iskolákkal. A mi azonban nem tiszta előttök, vagy a mi nem ment az ő számlájokra, arra ráállottak, mondván: «ah, ez jó volna.»

Petrovics Pál az első perczen elcsodálkozott. Nem hitte, hogy szülőhelyén az új társadalmi eszmék izgatóira talál. De elmúlt csodálkozása, a mint egy kissé átgondolta szülőföldjének viszonyait. Egészen természetes, hogy a mesteremberek odahagyva a várost nem képesek hamarosan elhagyni azon gondolatokat és eszméket, melyeket belsejökbe oltott a város. Egy ideig ismét falun kell élni, míg ez mind kipárolog a fejből és más alakot ölt.

A szabó egy kicsit példázgatni kezdett Marx elméletéről, «a munkáról és kapitalisról.» Ekközben az öreg nagybácsi elszunnyadt. A mint Petrovics Pál nézegette, miként konyult az öreg mellére öreges, kopasz feje, úgy rémlett előtte, hogy vele elszunnyadt az egész mult azokkal az annyira kedves emlékeivel. És a szabó szavai: «munka és tőkepénz, kiszípolozás, rabság» szüntelenül csengtek. Petrovics Pál kellemetlenül érezte magát s fölkelt hogy távozzék. Ekkor a falí óra is megmozdult és erős óraütései fölkeltették az öreget is.

— Ah, Pál, hát te már mégy. — És az öreg fölkelt.

— Igen, nagybácsi, már ideje is.

Az öreg mentegetőzni kezdett, hogy még egy pohár borral sem kínálhatták meg, de a phylloxera elpusztította a szőlővesszőket. Fiai hozzátették: «ő majd megbocsát, hiszen tudja, hogyan van.» Az öreg kétszer is mondotta: «Jójezakát Pali-kám» «adjon Isten neked jó éjtszakát» és még utána is kiáltotta: «Édes álmokat». Idősb unokatestvére ismét azt mondotta: «Szervusz,» a fiatalabb: «Jó egészséget» és a fiatal socziálista, megfélekezve a sociál-democrátia programjáról, módosan hajlongott: «Alázatos szolgálja.»

X.

Petrovics Pál otthon meglehetősen zajos jelenetet talált. Az öreg komornyik még nem távozott. Vacsorán volt nálók és az öreg emberke kicsit többet ivott a kelleténél, nem fogott ki a meséiből, leszólta a sárga földig földesurát, dicsérte a boldogult «kegyelmes asszonyt» — «a mi jó anyácskákat» —

emlegette a garasos kötelet és a vén fűzfát, a lelkészt sem kimélte. Végre sírni kezdett. Épen mikor Petrovics Pál belépett apja így csititgatta: «No, no, ne félj öregem, nem fogsz még meghalni. Lám mily vastag és erős vagy.» De az öreg komor-nyik még erősebben sírt: «Meg fogok halni, ó, meg fogok halni.» Mindannyinak volt körülötte dolga, hogy lecsendesít-sék, és ő könyörgött, hogy ne felejtkezzenek el a papokról, mind a három jöjön, még a mester is, és hogy szépen keresztyén módon temessék el, úgy a hogy azt az anyaszentegyház rendeli.

— És te . . . fordult könnyeit törülgetve az öreg Petrovicshez, te ne kinozd a feleségedet, nézd milyen gyöngé. Te, te . . . nem tudod, milyen feleséged van, te marha . . . És maga — fordult a fiatal Petrovicshez — és maga vigyázzon reá, mert csak egy édes anyácskánk van . . .

— Minden jó lesz komornyik úr — szólt Petrovicsné — maga csak menjen haza és szépen aludja ki magát.

Az öreg Petrovics is ez este jókedvű volt, de azért mégis gondos. Kifogásolta, hogy a folyosón ég a gyertya és maga oltotta el . . . A tűzre is túlságosan raktak. A bort óvatosan töltögette, hogy ki ne öntse, de a komornyik mégis orra előtt háromszor is feldöntötte a telt poharat. Az egész szoba büzlött a kiöntött bortól és a fojtós szivar füsttől. A fiatal Petrovics hamar otthagya az öregeket és szobájába vonult. Ez este sokáig nem tudott elaludni. Hallotta a mint a vendéget kikisér-ték, a mint a szolga dűnnyögött, mert el kellett kísérnie a komornyikot Dobrováczra. Még éjfélkor is csikorgott az ajtó valahol a konyhában.

XI.

Másnap reggel alighogy virradni kezdett, Petrovics Pál már fölébredt. Gyöngé, bizonytalan világosság szűrődött be hozzá a függönyök közül, a fal mellett a szoba sarkai felé sötét árnyak huzódtak, úgy hogy ott még egészen sötét volt. A füg-gönyök közt egy darabka halvány szürkés ég látszott. Az udvar-ból fölhallatszott a kakasok kukorékolása és a völgyben meg-toldva válaszoltak reá más kakasok. Kívülről fölhatott ková-esuknak álmos hangja is, a mint a lustálkodó Miklóskát hívogatta. A kulcs is megfordult a kulcslyukban, a kovácsműhely

ajtaja is csikorgott, kevéssel utóbb megmozdult a fujtató is, és a mester egyre valamit kalapálgatott, alkalmasint hideg sínvasat veregetett, mert a vas erősen csörgött. Övéi is fölébredtek. Édes anyja reggeli imáját suttogva már elhaladt aijtaja előtt és apja a folyosó tulsó oldalán levő szobájában ágyában imádkozta az «Urangyalát.» Végre ő is papucsával csoszogva végig sétált a folyosón a cselédszobába, honnan a cselédség szétszaladt munkára.

Petrovics Pálnak még sokáig nem volt kedve fölkelni az ágyból. Hallgatózott hogyan gyülekeztek ablaka alatt a verebek és czinkék, hogy mennek a lovak a vízre patájokkal nehezet lépegetve. Emberek is kezdtek áthaladni az úton Pregradába a törvényszék elé, a mi kitudódott beszédökből, mert az egyik rikácsoló hangon kiabált: «megesküszöm reá,» a másik tompa hang megfelelt reá: «tudom, tudom, egy itcze borért te még a lelketet is eladnád az ördögnek.» Ismét fölhangzott a rikácsoló hang, majd meg a tompa, de csak érthetetlen hangok hatottak a szobába, a szók elvesztek a messzeségben.

Petrovics Pál fölemelkedett ágyában és Dobrováczt felé pillantott. Innét a kastély homlokzatának északi része volt látható.

— Mégis csak szerettem őt . . . suttogott egyszerre magában, és tekintete íróasztalára esett. Ezen arany keretben egy aquarell festmény állott, mely Dobrovácztot ábrázolta, magába foglalva valamicskét a parkból és völgyecskéből is. Innét az ablakból festette ezt (Petrovics kedvelte ezt a művészetet). Ugyanezen a képen, lent a keret sarkában egy felül préselt ibolya koszorúcska, más felől pedig nefelejcs-koszorucska volt, melyet valamikor Borkovics leánya maga szedett és neki adott (emlékezett most mosolyára és tekintetére, sőt még mákvirágos florentini szalmakalapjára is). Három év előtt valami csodálatos módon megkimélve maradtak ez emlékek, míg az ő pasztell-arcképét (mely különben nem valami különösen sikerült neki) visszajövet ama fenyvesek alól, darabokra szétépte. Petrovics Pál most örült neki, hogy e két jelentéktelen emlék megőrződött. Tegnap találkozásuk óta mintha megbékölt volna a multtal. Borkovics leányára egy cseppet sem haragudott, sőt titokban hizelgeni kezdett neki az a gondolat, hogy a leány szerelmes belé. De ennek semmi további fontosságot nem tulajdonított. Az ibolya- és nefelejcs-csokrokról

tekintete édes anyjára esett, ki belépett a kávéval. Azonnal víg és tréfás hangba csapott át, hogy az öreget jókedvre hangolja, mert kint valahol összeszólalkozott férjével. Gyöngé testalkatú, nagy, sötétbarna szemű, sovány asszonyka volt ez, ki tekintve ötvenes voltára, mégis elég fiatalos és forgolódó volt. Fáradhatlanul sürgött-forgott a házban, korholva a szolgákat és szolgálókat és panaszkodva férjére, mert míg ő nagyon is adakozó volt, titkon segítette atyafiságát és a szegényeket, addig férje takarékoskodó volt. Ma is összeszólalkoztak, mert valakinek elajándékozott egy avult kabátot, melyet az öreg Petrovics még hordozni akart. Lecsendesítvén anyját a fiatal ember, dúdolgatva fölkelt. Ma apjával a szőlőbe kellett mennie. Reánézve e kirándulások régóta különös varázsszal bírtak. Két-három negyedóra út után szemök elé tárult olyan vidék, hol sok négyzetkilométernyi területen sorakoznak a hegyeken a szőlők és bennök guggolnak a présházak. Csak alacsonyan lent a hegyaljánban, vagy itt-ott a csucson voltak parasztházak. Ide évek hosszú-hosszú sorozata óta ki-kijárogatnak a parasztok hordókkal és kulacsokkal, az ajtók a száraz fa ajtósarkokon rémségesen csikorognak és csikorgásukkal hívják a vendéget, a gazda pedig a hordócska előtt guggol, fakalapáccsal veregeti a csapot és csakhamar folyni fog az illatos csepp. Hát még ősszel mily idyll! Az egész szőlőhegy hangos a tücskök danájától, a szőlő érik és úgy szólva minden istenadta présházból hallatszanak kalapácsütések, az emberek fölverik az abroncsokat, azután rövid időre reá kezdődik a borprések hosszantartó nyikorgása és az egész vidék illatos az új bor szagától. A parasztok a musttól szutykosan és piszkosan egymáshoz ellátogatnak és éjfélentúl is a borprés mellett maradnak, a présházakból pedig késő éjszakáig kipislognak a mécsesek. Ide jöni, kinyitni a présház ajtaját és a küszöbnél, honnét száz zaborjei dombra nyílik a kilátás, leülni a fölfordított dézsákra, előszedni sajtot és kenyeret s pohárba töltögetni friss, gyönyöző bort . . . igazán kellemes.

Még nem igen régen ezelőtt így volt ez, de most, Petrovics tudta, hogy ez egészen megváltozott, mert még mielőtt ő Szlavoniába távozott, mutatkozott a phylloxera. Midőn Petrovics Pál estefelé apjával hazatért, magával vitte e szőlőhegyek szomorú képét. Nincs szőlővessző, messze a dombokon minden föld kopár, csak itt-ott látni rakásban néhány száz kipusztult,

kivágott szőlővesszőt. A sűrűn sorakozó présházak különös látványt nyújtanak, a mint a kopár földön egymás mellett gubbasztanak. Egyiket-másikat nyitva lették, paraszt guggolt benne kis hordócska előtt, töltögetett bele, de savanyú, eczetes szag áradt ki belőle; a préskád fölborítva, nyitva feküdt a földön, üresség tátongott ki belőle. Petrovics nem tudott szabadulni e kellemetlen hatástól. Ehhez járult még, hogy útközben zsandárokkal találkozott, kik három embert kísértek, mindannyian sárosak, izzadtak, kivörösödött arczuak. Egyben fölismerte a tegnapi sociál-democratát. Az esettel hamar tisztában volt. — Izzatók, titkos összejövetelek — mondotta a zsandár, de a szabó nyomban tiltakozott ellene. — Azok csak eszmeeserék voltak — úgymond — melyeken megbeszéltük, hogyan segítsen a nép maga-magán, minthogy «azok a mások» nem gondolnak vele.

Otthon a boltocskában, mely a földszinten volt, elég sok népséget találtak. Volt ott mindenféle kora ember. Az öregebbek hitványul voltak öltözve, volt fejükön honvéd vagy közösseregbeli sapka, kétségkívül katona viselt fiuk révén, volt kinek viseltes városi cipő volt a lábán, amott meg egy hitvány emberke (valóságos torzkép) úgy volt fölöltözve, mint egy nagyvárosi gigerli, Bécsben élő fia küldte neki viseltes ruháját. Ez az élteőbb népség, mely nem tudott magán segíteni a phylloxera miatt és a rajtok mindinkább erőt vevő szegénység miatt, mintha egészen elvesztette volna tekintélyét az ifjabb nemzedék előtt, mely hányódott-vetődött a világban vagy munkában volt a földesuraknál. Az ifjabbak szemére vetik az öregeknek, hogy jobb időkben mit sem tudtak megtakarítani, hanem hogy csak sorbajárták kulacsokkal, hordócskával a présházakat, az öregek meg azt válaszolták nekik, hogy nem tudják megbecsülni az öregséget és a régi jó idöket. Most is vita volt köztök, mely a mai elfogatások körül forgott. Egyik rész azt erősítgette, hogy az elfogottaknak semmi bántódásuk nem lesz, mert vannak barátaik a városban, a kiknek gondjok lesz reájok, és hogy ez az egész eset beléjön majd az ujságokba. Némelyek elhitték ezt, mások kételkedtek benne, ismét mások az ellenkezőt állították és azt mondták, hogy legjobb volna ezt az egész szocialistaságot abba hagyni. Mit tehetnek ők, ehhez kissé másfajta emberekre volna szükség.

Petrovics Pálnak nem volt kedve, hogy vitájokba keve-

redjék, de tegnapi és mai élményei hatottak reá. Nem is lépett be a szobába, hanem tovább ment az országúton és gondolatai a helyi körülményeken fölülemelkedve az általános társadalmi helyzet vizsgálatába merültek. Előtte elvonultak az emberi társadalom főbb korszakai jellemző sajátágaikkal... Azt látta, hogy minden rendszeren keresztül mindenütt átokként áthúzódik a nyomor és szegénység. Minden kísérlet elhárításukra balul ütött ki és az a remény, hogy a társadalmi egyenjogúság őket meg fogja semmisíteni, ez a remény sem teljesedett be. Mindinkább kiderül, hogy egy emberi alkotás sem tökéletes. Petrovics mindinkább elmélyedett gondolataiba és e miatt valami bús kedélyhangulatba jutott. Ekközben a nap a dombok mögött leáldozott és az eget elöntötte esti pirral. A dobrováczi dombok fölött, abban a keskeny félkörben, melyet a lealkonyodott nap aranyragyogással elöntött, már fönt reszketett egy csillag ezüst fényben ragyogva. A sötét erdőből a homály szétáradt a völgyben, mindenütt csend honolt, csak röviddel ezelőtt az alsó részről valahonnét egypár varjú repült föl és az erdőségben csöndesen leereszkedett éjjeli szállásra, a mely fölött az ég még tűzben égett.

XII.

Másnap Petrovics Pál egész nap el volt foglalva, hogy vendégei számára a szobákat rendbe hozza. Az első emeleten mindössze négy szoba volt. A vendégek számára az öregek átengedték az ő két szobájakat, igazán kellemes szobácskákat, de csak egy bejáratuk volt. Az elsőt a menyasszony anyósának szánták, a másikat magának a menyasszonynak. No de volt ám dolog ezzel a berendezéssel. Az öreg Petrovics, a ki nélkül nem esett meg a környéken árverés, összevásárolt tengersok legkülönbözőbb tárgyat s belőlök sokat belerakott e szobákba is, minden választék és izlés nélkül. Az egyik szobában egy gótizlésű szekrény állott s mellette szorongott egy másik, valami falusi asztalos munkája, mely csak úgy ragyogott a politurtól, míg ugyanezen szekrény párja a másik szobában állott. Így a különböző árveréseken összevásárolt barokk és gót stílű, kerek és fonott székek is összekeverve egymás mellett barátságosan sorakoztak. Míg az ifjú Petrovics elrendezte

ezeket a tárgyakat, áthelyezte a képeket, kiürítette a zugokat, melyekben egész tárlata volt a különféle üvegtermékeknek, csizmáknak, botoknak és esernyőknek — már délre is járt az idő. Mikor még ebéd után beaggatta az ablakokat csipkés fehér függönyökkel s szétterítette a padlón a szőnyegeket — akkor a lakás tisztára másképp nézett ki. Petrovics egy ideig szemlét tartott fölötte és megemlékezve az öreg asszonyra, Mária napára, előkeresett egy porcellán szenteltvíztartót, melyet egy sérült orrú angyal tartott s fölakasztotta az öregasszony ágyafejéhez, beletöltött szenteltvizet, s aztán útnak indult Dobrovác felé. No de ez a látogatás kis híja hogy kellemetlenül nem végződött.

XIII.

Bekanyarodva a serpentinutra, a mely mindinkább emelkedve a kastély felé vezetett, valami kocsi érte utól . . . Most lassan haladt utána és ő észrevétlen hallhatta, a mint valami urak Ludmilla nevét emlegették. Tisztán és jól hallotta, a mint valami rekedt hang nevetve azt mondotta: . . . Tehát az én Gézám szerelmes, ha, ha, . . . Ekkor a kocsi a fordulóhoz ért és Petrovics szembekerült vele. Erre mind a két hang elhallgatott, csak az ostor suhogott élesen a levegőben, a lovak nekiiramodtak és a kocsi egy pillanat alatt elvágtatott mellette. A két fiatal úr oldalvást futó pillantást vetett Petrovicsra, előkelően ültek magas első ülésén a barnára füstött sport kocsinak, a liberiás kocsis a hátulsó ülésen ült, mellén keresztbetett kézzel, oly feszesen, hogy még a szemével sem hunyorított.

Petrovics Pál meglassította lépteit. Nem érintette őt kellemesen, hogy az urak Ludmillát említették . . . Maga sem tudta miért. Nem kívánt megismerkedni a jövevényekkel s már azon gondolkozott, ne forduljon-e vissza. De mégis tovább haladt, mert végre is, s ez a földolog, a kastélyból bizonyosan már észre is vették. A mikor már a folyosón volt, hová a vendégszobából az ismeretlen jövevények hangja kihallatszott, ismét érezte, hogy valami visszatartja. De ő mégis ajtót nyitott és a szalon kellemesnek tűnt föl neki. Kellemes ibolyaszag ütötte meg arcát és az ablakokon szétáradt a tavaszi nap

fénye. A háziúr vigabbnak látszott neki, mint midőn utoljára látta, szívesen fogadta és Ludmillát is itt találta, ez mosolyogva fogadta s feléje nyújtotta szép kezét. Ő is szép volt. Sötétkék seviot ruhája, minden dísz nélkül elegánsan omlott le a földig s a hol csak testére feszült, mindenütt a szüziességek nyomait mutatta. De legnagyobb báj ömlött el feje körül. Gyönyörű orrocskája, szája, homloka, fekete szemének fénye, bőrének mély fehérsége, sötét haja, ez mind oly fölséges összhangba olvadt, valami oly tiszta volt, hogy ebből magából szétáradt a szeretetre méltó szüziesség varázsa.

Petrovics Pál tisztelettel meghajolt előtte. E közben a két fiatal úr oldalvást állt túlbő nadrágban, széles kabátban, a magas inggallérban hátravetett nyakkal, leeresztett karral, hogy gigerlisen csüngjenek a nagy manzsettákban, arcuk borotvált, bajszuk fölfelé kunkorodó, mindketten bőrig rövidre nyírva, tarkójuk erős, húsos, testes külsővel s fölfújtt ábrázattal. Várták hogy bemutassák, mindkettő fontoskodó arccal és méltóságteljesen állott ott. Ez az önérzet szemlátomást öregbedett bennök, midőn a háziúr Petrovicsot bemutatván, hozzátette azt a szót «ekonomus» . . . Ők azt várták, hogy valami nagyobb fogadjon hallani, no de mégis leereszkedőleg kezelt nyújtottak Petrovicsnak. Ezt valami különös kellemetlen érzés fogta el. Már kint úgy rémlett előtte, hogy ezeket az arcokat ismeri és most tényleg emlékezett, hogy találkozott velök Zág-ráiban. Sőt emlékezett annak a szökevénynek a nevére is és arra, hogy egy napilap tárczájában «Metamorphosisok» cím alatt, ezt az urat is beleszötte és elmondotta, hogy Mladetichből hogy vedlett át «Mladetich»-re. Mikor a háziúr neki bemutatta ezt az urat mint szomszédját és kruseváci új földesurat, Petrovics nem állhatta meg, hogy finoman meg ne jegyezze: «Tehát uraságod is kegyeskedik ekonomiával foglalkozni». Ezt az is szöcskét Petrovics megnyomta, de ez észrevétlenül elmúlt.

Nemes Mladetich Géza figyelmével kitüntette Borkovics leányát . . . Petrovics lelkében a leánynak külön szerencsét kívánt s az a vágy szállta meg, hogy ennek az embernek elrontsa számítását.

Rövid idő múlva alkalom kínálkozott neki, hogy otthagyhatta a háziurat és azt a másik urat, kinek nevét nem jegyezte meg magának és közelebb léphetett Mladetichhez és Ludmilához. Petrovics észrevette, hogy ez a fiatal úrnak nem volt

inyére, de ő ennek örült. Mladdetich egy ideig izgett-mozgott és valahogy féloldalt nézett Petrovicsra, egyre várva, hogy tőlük távozzék. De mikor Petrovics onnét nem mozdult, akkor azt javasolta, hogy valamit énekeljenek vagy zongorázzanak... sőt ajálkozott, hogy valami dalt maga fog elénekelni és Ludmilla a zongorához ült, hogy kísérje. Megállapodtak. Mladdetich Vilhar szerzeményét választotta: «Mondd meg nekem, mondd». Kézzel-fejjel segítve magán, színpadias túlzással szerencsésen a végére jutott. Ez bátorságot öntött beléje és belefogott Zajcz «Esti dalá»-ba. De itt csúf fiasko érte. Itt nem segített rajta sem a színpadias erőlködés, sem a fejjel-kézzel való taglejtés, mert ezeknél a szavaknál: «oh mikor, oh mikor fogsz szívem», a mikor a magas «g»-t kellett volna kiénekelnie, a mely pontnál Petrovics három év előtt ugyanezen szobában bariton hangjának egész csengését tudta kifejteni, ugyanennél az «oh»-nál csütörtököt mondott Mladdetich úr hangja és sehogy sem tudta kiénekelni. Petrovics Ludmillával szemben ült. A leány futólag reápillantott. Ő megértette és ez oly tűzbe hozta, hogy megfedekezve magáról, tapsolni kezdett és a kínlódo művészenek oda kiáltotta: «Éljen». Arról a pillantásról ítélve, a melylyel őt megtisztelte nemcs Mladdetich Géza úr, összetűzésre került volna a dolog, ha e pillanatban ott nem terem barátja, a ki tréfásan tapsolt neki: «Bravo, baritonista, bravo. Újra, újra!» Borkovics is e fölsülést tréfával ütötte el. Így a magas «g» a társaságot vig hangulatba hozta.

Ekkor belépett a fehér keztyűs szolgál és Petrovicsnak levélkét adott át. Azonnal megismerte jegyese irását. Föltépte a borítékot s benne a következő gyorsan odavetett szókat találta: «E perczen megérkeztünk». Petrovics a levél tartalmát megmutatta Borkovicsnak és távozni készült. A mint Ludmillától búcsúzott, úgy rémlett előtte, hogy kissé elhalaványult. Mind a két merev nyaku fiatal úr méltóságosan meghajlott előtte, letekintve öblös nadrágjukra és Petrovics előtt fölsíllámlott két bőrig lenyirt tőkfej.

XIV.

Mikor Petrovics a kastély elé ért, valami olyast érzett, mint mikor álomból ébred az ember. Érezte, hogy belsejéből

eltűnt az a homályos, az az érthetetlen kedélyhangulat, a melyet előbb igazán észre sem vett. És íme kis hija volt, hogy ebben a kedélyhangulatban össze nem kapott avval a nyírot-tal. No még csak ez kellett volna neki, naplopókkal czivódást kezdeni! Mint álom úgy tűnt el a távolban az az ő csodás kedélyhangulata s előtte állott a valóság az ő előre meghatá-rozott útjával s ez benne világos érzelmeket keltett. Arája tehát nem várhatta meg a holnapi napot, előbb jött, menyasszonyára gondolt s a völgyön át háza felé tekintett: talán meg fogja őt pillantani. Az országúton kissé távolabb házatól csakugyan észrevett valakit és jobban oda tekintve, abban a távolságban csakugyan egy női öltözék homályos körvonalait vette észre, reáismert mozdulatairól. Arája eléje jött. Ez kéjesen fölizgatta.

Petrovics Pál szerette jegyesét. Miután két egész évet átélt Szlavoniában, reáakadt egy faluban. Petrovics jószág-igazgatónak jött oda, valami báróhoz, a ki Pesten lakott. Mos-tani arája ott élt férjével, kinek nem messze az erdőben fürész-malma volt egész munkás teleppel. Férje ismerős volt Petro-vicscsal még Zágrábból, hol Petrovics mint deák egy ideig szálláson volt az anyjánál. A hetvenes évek után, midőn a káptalani téren még virágzott a fazekas kereskedés, volt az öreg asszonymnak a püspöki vár tornya mellett két nagy rakás fazeka és «anyuska» néven ismerték. Mikor később lebontották a tér közepén álló régi tanácsházat, fölállították a Mária szob-rot és elűzték a káptalani térről a fazekasokat, akkor az öreg asszony elment fiához Szlavoniába. Itt akadt reá Petrovics és az öreg a mint őt megpillantotta, nem tudta hová legyen örö-mében. Valóban jobban szerette fiánál, a ki szívesen leitta magát s akkor nem volt a legszeretetre méltóbb. Petrovicsnak már az első találkozáskor megtetszett a fiatal Braticsné. Csakhamar udvarolni kezdett neki, és csábítói szándékai voltak. De a fiatal ember megcsalódott: ledér szerelmeskedés helyett komoly érzelem ébredt föl benne. Braticsné asszo-nyom is sokaig ellentállott neki. Azonban egyszer, midőn ismét egyedül találta, elkábulva szépségétől, kérte hogy leg-alább azt engedje meg neki, hogy megcsókolja gyönyörű kezét és lázas izgatottságban gyorsan szétkapcsolta keztyűjét és simogatni kezdte szép, könyökig mezetlen kezét elborítva azt csókjaival, akkor az asszony egyszerre megölelte őt és fejét keblére hajtva suttogta: «Oh, mit kínzasz, hát nem látod,

hogy szerencsétlen vagyok». Aztán eltaszította magától s némi rémülettel kérte, hogy fusson innét. De Petrovicsnak nem volt erre kedve, mert őt az a bolond vágy szállta meg, hogy szétkapcsolja gallérját és hogy fehér nyakát csókolgassa le egész a válláig. «Én téled semmi mást nem kívánok — így szólt egyszer — csak még ezt az egyet engedd meg nekem». És az asszony végre engedett neki és egy napon így szólt hozzá: «Holnap egész délután magam leszek, jöjj látogass meg».

Azonban a csábító Petrovics most a maga valóságában mutatkozott. Másnap elmenekült a faluból. Fölébredt benne a régi Petrovics, ki mint egyéves önkéntes, nem mert asszonyhoz közeledni, míg nem felelt meg magának arra a kérdésre: «vajon elvenném-e feleségül», fölébredt benne az a Petrovics, ki deák korában nem akart oly regényt olvasni, melynek asszony volt a hőse . . . A helyett hogy elment volna a szerelmi légyottra, elment a szomszéd városkába, igaz hogy hűvös sorokban kimentette magát azzal, hogy hosszabb időre teendők hívják a városba. Való, hogy nem egészen hazudott, mert volt ott valami dolga az uradalom ügyében, de az is való, hogy az nem volt sürgős. Azonban Bratics asszony utána ment a szökevény Petrovicsnak «rokonok látogatásának» ürügye alatt, tényleg pedig azért, mert fülig volt szerelmes a fiatal emberbe. Az utcán találkoztak, de e találkozáson az ifjú arcán nem rajzolódott valami túlságos elragadtatás.

— Neked, látom, nem tetszik, hogy eljöttem — szólt az asszony — s te talán rosszat gondolsz felőlem, de én nem jöttem — s itt elpirult — hogy magamat reád erőszakoljam, hanem itt vagyok rokonaimnál s ha egyszer-máskor, hébe-hóba meg fogsz látogatni minket, én neked azért igen háladatos leszek.

A városkában teljes tizennégy napig maradtak és Petrovics látogatóba jött rokonaihoz. Ez az idő igen nagy jelentőségű volt reájok nézve. Az a kis udvarlás, mely néhanapján lángra lobbantotta Petrovics vérért, valamikép eltűnt . . . Petrovics tiszta, szüzsies költészettel teli szerelemre vágyott. És az az idő, melyet a városban töltöttek, nagyon alkalmas volt arra, hogy Mária szerelme más alakot nyerjen, mint a milyen volt falujokban, hol az érzékies felé süllyedt. Az érzelemnek a rokonok előtt való titkolásában, a tartózkodásban, váratlan elpirulásokban, ritka találkozásokban, azokban az egészen

másfajta pillantásokban, volt valami, a mi Petrovicsot igazában megnyerte. Midőn egyszer ismét eljött rokonaihoz, őt nem találta ott. Azt mondták neki, hogy férje gutaütésben meghalt és Mária a kapott táviratra elutazott. Számára egy betű írást sem hagyott. Petrovics ezért egy kis becsülést is érzett iránta és mikor letelt a gyász év, megkérte kezét. Ez úgy egy hónap előtt történt . . . Az esküvőnek úgy ősz felé kellett megtörténnie és most arája idejött napával és itt fognak maradni, míg a krapina-teplici fürdőidény meg nem nyílik. Az öregasszonynak volt szüksége a fürdőre.

«Az igazán gyönyörű gondolat volt tőled — írta utolsó levelében — hogy néhány napot a te tetőd alatt töltsünk. Az anyuska, mihelyt ezt meghallotta, azonnal helybenhagyta azzal az előtted ismeretes fohászával: Ó az én fiókám! És én, ugyan hogyan is írhatnám le azt teneked? Mióta elutaztál még egy tervet szőttem. Ó, az fölséges lesz! Én azon leszek, hogy a fürdőben akár őszig is maradjunk. És a te otthonod oda olyan közel van, mint mondád és én nem felejtettem el, csak három-negyed órányira. Ó, az nagyszerű lesz, mindennap látjuk majd egymást. Ha tudnád milyen nehezen várom már, hogy ismét melletted lehessenek — írta utolsó levelében — én már az órákat is olvasom».

Petrovicsnak ez a levél jutott eszébe, a mint nézte hogy siet eléje ott az országúton . . . Kétségkívül ő is meglátta őt s azért gyorsítja lépteit. Petrovicsot kellemes érzet fogta el és ő is gyorsabban lépdelt. Gyorsan haladt a magas nyárfa-fasorban és ott, hol ez végét éri az országútnál, már előtte állott arája. Magas, kecsesen kifejlődött alak volt. Úti öltönyében, mely szorosan megfeszült derekán és keblén, kíváncsú, szép asszony rejtőzött. Közeledés közben fiatal teste oly kecsesen mozgott, szemei ragyogtak és mosolygó ajkai fehér fogsorát kedvesen föltakarták.

XV.

Petrovicséknál ez este nagy ünnepély volt. Az öreg Petrovics megemlékezett az ajándékba kapott új kabátra — és kihi-vatta feleségét a szobából, ki beszédbe ereszkedett az anyuskával és már sajnálkozott is rajta — és suttogva kérdezte tőle

(mert fontos körülmények között az ő szavára is hallgatott), hogy épen most érkezvén haza az erdőből, mit gondol, nem kellene-e nekie szebb kabátot felöltöntenie és tiszta üngöt váltani.

— Hála isten, csak hogy ezt mégis beláttad — felelt ez, épen nem nyájasan, a mi az öregnek nagyon zokon esett. — Persze hogy szükséges volna, de meg az is reád férne, hogy megmosdjal — tette hozzá csipősen. És az öreg Petrovics rendbe hozta magát és ismét hívta feleségét, hogy kapcsolja föl kravátliját és megbocsátván neki minden sértését, bement az anyuskához, kit már régóta ismert. Okosan elbeszélgetett vele, először is a gyermekekről . . . Komolyan folyt köztük a beszéd, mert öreg koruk is komoly volt, noha az öreg Petrovics a falusi szokásos őszinteség rovására egy kissé hizelgett is az anyuskának (ezt az uraktól tanulta) hogy nem igen öregedett meg. És az anyuska (hatvan év körüli asszony, még élénk tekintetű, testes nő,ős időktől fogva minden változtatás nélkül ugyanegy szabású ruhába öltözik, ugyanegy fajta mindig sötét színű széles szoknyába, ugyanegy fajta bő réklibe, fejét pedig fekete kendővel takarja) nagyot sóhajtott és levéve fejéről a kendőt, megmutatta az öreg Petrovicsnak ősz haját, sopánkodott kihullott fogain, no de még ez hagyján, legalább nincs mi fájjon neki, de lábai, ime ezek az ő lábai, főkép ez a jobbik . . . Ó, aranyos lábacska — fohászkodott érzelmesen az öreg, s nagy nehezen föltápászkodva, mert a kövérségtől alig tudott mozdulni: «Ó, ez fáj nekem» fohászkodott s kezével fölemelte jobb lábáról szoknyája szegélyét. «Ime, nézze édesem, milyen az én aranyos lábacska». És igazán kiderült, volt oka az aggodalomra, mert az ő lábacska oly rengeteg volt, mint egy fatörzs. Az öreg Petrovics vigasztalta, hogy majd a Surics borbély ötször-hatszor megköpülőzi, aztán megint rendben lesz minden. Ámde a köpülőzés tilos s mikor eszökbe jutott ez a szomorúság, akkor beszédjök még komolyabbra fordult, egészen sopánkodóvá lett, mert mind a ketten, az öreg Petrovics is, meg az anyuska is, sokkal többet bíztak a borbély köpülőzéséhez, mint az összes orvostudományhoz. .

Erre beléptek a gyermekek is, a hogy az öreg asszony nevezte menyét és Petrovics Pált, és Petrovicsék komoly hajléka megelégnült. Bratics Máriában sok vig temperamentum volt és ma különösen virágos jókedve kerekedett. Boldogságban úszott, ez arczáról volt olvasható; valami pajzán lángoska

játszadózott ajkán, csillogott szemében, fölhangzott nevetésének csengésében. E lángocskával megmutatta Petrovics Pálnak az anyuska «arany lábacskáját». Mintha e lángocskától pergett volna nyelve, forgott volna ide-oda csinos fejecskéje, mintha ettől származott volna nyughatatlan, kövér kezecskéjének, takaros testének minden mozdulata. Petrovics Pál nem emlékezett, hogy valaha is ilyennek látta volna és visszaemlékezvén elég nagy komolyságára, melyet látott rajta, mikor házához járt s különösen akkor tűnt föl neki, mikor abban a városban időztek, elgondolta magában: «Lám, lám, benne, az én galambocskámban csak most nyilatkozik meg szabadon az ő igazi természeté».

Az öreg Petrovicsot rohammal hódította meg. Már maga az a hír, hogy százezer forintot hoz fiának, határtalan tisztelettel töltötte el őt iránta, de az öreg elgondolta, hogy ez valami rátartós, büszke úri nő lesz, a ki alig fog reá nézni is. És íme egészen más. Oly kedvesen mosolyog reá, oly nyájas hozzá és ezt a szót «atyuska» oly édesen mondja ki, mint a hogy ő azt sohasem is hallotta. Az öreg annyira volt elragadtatva, hogy a takarékoság minden mellétekintetére elfelejtkezett e napon — felesége nagy csodálkozására . . . Ő maga rendelte el, hogy a folyosón lámpa égjen. Szokása ellenére a nyolczvanötös termésből tiszta bort töltögetett a vacsorához a palaczkokba s egy csöpp hitványabbal sem keverte. De a legnagyobb csoda akkor esett meg, mikor a vacsoránál az asztalon fölesillámlott az ezüst, melynek létezéséről senki sem tudott a házban. Isten tudja, melyik szekrényből szedte elő az ezüst kanalakat, villákat, késeket és a két ezüstgyertyatartót . . . Később kitudódott a dolog: ezt összevásárolta a boldogult bukováczi földesúr után tartott árverésen, a ki meghalt valami tíz év előtt. Ez volt oka, hogy Petrovicsné néhányszor csipősen rátámadt az urára. De kiderült, hogy nem adhatja elő magát semmisem, mi ez ünnepély kellemességét megronthatná. Még az anyuska is föl hagyott panaszával az ő lábacskájára és a komornyik is, ki úgy véletlenül vetődött ma ide Petrovicsékhez, senkit nem ócsárolt, nem mesélte el az ő meséit, illendően viselte magát, tiszteletét tanusítva a fiatal asszony iránt azzal, hogy öreges fejét udvariasan hajtogatta, valahányszor csak reánézett az s úgy szólította, a hogy uraságát szokta: «kegyed», «méltóztas-sék», «tessék», a fiut pedig, ki az asztalnál szolgált, nyájasan

figyelmeztette: «Te medve, vigyázz, hiszen az önagságának válla». Petrovics is, Petrovicsné is nyájas szemmel nézték s azon voltak, hogy kedvében járjanak. Az anyuska meg boldog volt és rátekinve Petrovics Pálra, ez este számtalanszor azt susogta fülébe: «Ó fiókám! fiókám!»

Petrovics Pál és jegyese szorosan egymás mellett ültek s látva ezt a szeretetet, csak melegen mosolyogtak az öregekre. Ez este a fiatalok keveset beszéltek — az öregek vitték a szót — és ők csak hallgattak s e hallgatásban éledegettek szívek közelségében.

Az öreg Petrovics elmondotta üzletének történetét, hogy szállította azelőtt a sót Károlyvárosból, mert akkor még nem volt Zágrábban sóraktár, dicsérte a régi időket s végre azon végezte, hogy akkoriban az asszonyok is megbecsülték az urukat.

— No hát nem akarnád most is, hogy a feleséged mosogassa a lábaidat? Gondolja csak meg nagysád — fordult a komornyik az ifju nőhöz — a felesége neki valamikor a lábát mosta és még valami tizenöt év előtt magázta az urát! . . .

Az öreg Petrovics azzal védekezett, hogy akkor olyan volt az élet.

Petrovicsné hosszasan mesélt fia gyermekkoráról, az anyuska pedig ifjukoráról. Milyen fiú is volt az (fiókám! — mondá nyájas tekintettel), milyen készséges volt mindenkor mindenre, még a fazekait is segítette elrakni, gyékénynyel letakarni, és milyen szófogadó volt . . . oly szép szemei voltak, hogy az ember nem győzte nézni . . .

— Most is vannak anyuska — szólott duzzogást színlelve a fiatal özvegy.

— Oh édesem, én most már gyengén látok — fohászodott az öreg.

— De én azért jól látok anyuskám. — Itt a fiatal asszony egyszerre lángvörös lett és egészen zavarba jött.

— Legyünk vigak! — szólott az öreg komornyik s gyorsan fölugorva és neki feszülve felköszöntötte a jegyeseket.

Petrovicséknál késő éjjelig tartott a mulatság és a mikor náluk minden lecsöndesedett, akkor ott túl a völgyön a dobrováczai kastélyban két ablak még világos volt . . . Petrovics Pál ágyából sokáig nézte őket s azt kérdezte magától: «Ugyan mit csinálhat olyan későn?»

XVI.

Dobrováczban ezalatt az apa vigasztalta leányát. Nem-sokára Petrovics után eltávozott Mladdetich úr is barátjával; Ludmilla szobájába vonúlt, Borkovics pedig föl-alá sétált szobájában, várva a postát. Ma várt feleletet a részvénytársaságtól, melynek megvételre följánlta birtokát. Már alkuba is bocsátkoztak; neki már nem volt más menekülése, mint csak az, hogy eladja családi birtokát. Mert mikor rokonától báró Ehrenfelstől megvette Dobrovác másík felét, adósa maradt neki teljes harmincz ezer forinttal, azonkívül saját adóssága is volt, ezek együtt elég magas összegre rúgtak. Borkovics még nem határozta volna el magát az eladásra, mert az volt szándéka, hogy parcellirozza, azonban az ő rokona Ehrenfels rengeteg összeget vesztett a börzén és váratlanul fölszólította őt, hogy fizesse ki egész tartozását. Borkovics először is kísérletet tett a banknál, no de oly nagy összeget nem kaphatott már úgy is eladósodott birtokára. Így hát eladásra kellett a dolognak kerülnie. Evvel a megoldással is megbarátkozott. Így majd megszabadul attól az örökös vergődéstől, az adósságokra való gondtól, és úgy számított, hogy annyija megmarad neki, miből ő és leánya megélhetnek, az igaz, hogy nem fényesen, de legalább is inséget nem fognak szenvedni. Nemes Borkovics Zsigának különben sem kellett sok. Ő mintegy magába zárkózott. Igaz, hogy nem is futotta volna neki, hogy nagy lábon éljen, de ő nem ezért vonúlt vissza . . . Ez már természetében volt. Régóta érzett magában hajlamot a csendes élet iránt. Csak fiatal éveiben nem tudta magát kiragadni a nagy világból. A víg társaság, szenvedélyes természete elcsábította őt . . . No de mindig volt valami belsejében, mi egyidejűleg fölkeltette benne azt az érzést, hogy mindez semmis, üres, értéktelen. Már akkor is birtokára szokott volt menekülni, hogy ott a magányban éljen, míg ismét rejtekéből ki nem üzte a társaság és ennek üres mulatságai utáni vágyakozás. Most végre lecsendesedtek szenvedélyei és Borkovics boldognak érezte magát a csendes elmélkedésben, az izgalmak nélküli életben, hideg bölcsészeti művek olvasásában. Nyugalmat csak egy dolog zavarta. Ez leányának jövője volt. Noha

fejében motoszkáltak holmi bölcészeti gondolatok az élet értéknélküliségéről, ürességéről, a kék vérről, mégis azt óhajtott, hogy leánya előkelő házba menjen férjhez; ő maga most nem becsülte nagyra a fényt és pompát, de mégis azt kívánta, hogy gyermeke ezeket ne nélkülözze. Szerette egyetlen gyermekét. Bántotta az, hogy a Borkovicsok oly mélyre sülyedtek, búsult ezen főképen miatta; most nehezebben fog számára valami fényes család akadni . . . Még nem is régen azon volt, hogy vele a világban mutatkozzék: a telet a városban töltötték, eljártak mulatságokra, hangversenyekre, színházba; voltak fürdőkben is. És mind ezek mellett csodálatosnak tűnt föl neki, hogy Ludmilla mindezekért nem valami különösen rajongott. Még jobban elcsodálkozott, mikor a mult télen épen leánya maga rábeszélte őt, hogy ne menjenek Zágrábba, és azt épen akkor tette, mikor azt gondolta, hogy ott épen most talált reá igazi szerelmére. No de leánya ugyanazt az urat, kiről ő azt hívé, hogy ez «az igazi», e télen, midőn kérőbe jött, kikoszorazta. Borkovics ezen csodálkozott, de még jobban csodálkozott azon, mennyire megváltozott. Valaminek mégis történnie kellett vele. Egy ideig azt hitte, hogy ezt szűkös viszonyaik idézték elő, melyek közt éltek. Talán nem vágyódik nagyobb fényre? De leánya épen oly nagy szeretettel foglalatoskodott az aprólékos házi gondokkal és nyilvánvaló volt, hogy semmi sem vonzza a nagy világba. Ez Borkovicsot végre megnyugtatta s így annál könnyebben rászánta magát, hogy birtokát eladja. Ma volt szándékában, hogy elmondja neki, miről van szó és hogy így előkészítse arra, hogy e régi kastélytól el kell majd búcsúznia. Csak még a postát várta. Már sötétedni kezdett, mikor a fiú a postát bőr tarisznyában Pregradából elhozta. A többi levél között megtalálta a részvényesek válaszát is az ő utolsó levelére. Az alkuban csak még ezer forint különbség volt köztük. Borkovics elhatározta, hogy még ezt az ezer forintot is leengedi és így ime minden el van intézve. Még egy kissé belepillantott az újságokba, azután fölkelt és megindult leánya szobája felé.

A mint hozzá belépett, előtte egyszeriben meg volt fejtve leányának egész titka. Mindenféle apró disztárgyakkal, faragványokkal, arczképekkel elfüdült asztalkája előtt ült, kezait ölében nyugtatta s tartotta azt az eljegyzési kártyát, mely őt Petrovics eljegyzéséről értesítette. A lámpa egészen megvilági-

totta arczát. Egészen le volt sujtva s arczán még meglátszott a könnyek nyoma (látta a kastélyból Petrovicsnak szíves találkozását jegyesével s alig várta Maddetich és barátjának távozását, azután szobájába futott, hogy magát bújának átengedje.) A mint őt apja így búbamerülten megpillantotta, kezében Petrovics eljegyzési kártyájával — rögtön fölfogta az egész szerencsétlenséget. Nem kérdezte ő magától e pillanatban, vajon helyeselné-e ő leányának ezt a szerelmét, ha esetleg viszonzásra talált volna — erre nem is gondolt. Szemei előtt csak leányának bánata rajzolódott.

— Oh szegény leányom . . . szólalt meg izgatottan, feléje terjesztve kezeit. És leánya rávetvén tekintetét, fölsikoltott, fölkelt s keblére borúlt. Följajdulva csak ezt volt képes kimondani: «Atyám, ó atyám!»

— Te szereted őt, szegénykém — szól Borkovics, keblére szorítva gyermekét . . . Szegény gyermekem . . . Itt semmit sem tehetünk . . . semmit, szegény gyermekem . . .

Leánya semmit sem szólt, csak mikor lecsendesedett, könnyek közt mosolyogva így szólt: — Oh én ezen már megvigsztalódtam . . . Csak olyas valami jött reám . . . Erre apja előtt zavarba jött és zavartalan lesütötte szemét. Azután ismét összeszedte magát s apjára tekintve így szólt: — Most megint jól van, elmúlt. — Aztán ismét mosolyogni próbált . . .

Sokáig maradtak együtt. Atyjának eszébe jutott, hogy gyermekét valamivel vigasztalnia kellene. Mindennapi közönséges, üres szók neki túlságosan hiábavalóknak, hatástalanoknak látszottak. Ő értelmes leány, gondolta Borkovics, nála mélyen kell kezdeni a dolgot . . . És a férfinak eszébe jutott, hogy őt azon elmélkedő magaslatra emelje, melyről az utóbbi időben maga is nézte a világot . . . Most segítségül hívta eszméit és ez élet ürességének bizonyítására fölhozta mindazokat a bölcsészeti nézeteket, melyekre csak tudott emlékezni. Beszért az élet jellegéről. Elkezdte a férgéken, melyeknek élete alig tűnik föl az emberi szemnek és mely mégis csupa kinlódás a faj föntartásáért, azután előrehaladva folytatta mindaddig, míg az emberhez ért és végezte a rabságon, melybe a test az ő vágyaival az emberi lelket lelánczolja, és azon pontig érve, hol az ember a külső és belső fölébredés által megszabadul a vágyak és szenvedélyek e békőitől s önmagától beáll a békeség, Schopenhauerral azon végezte: «És akkor

mindegy, nézed-e a nap alkonyodását tömlőczből vagy palotából. Mindezen beszédre nem volt nagy szükség . . . A leány már úgyis bizonyos elhagyatottságot és ürességet érzett s gondolatai most valami rendszerbe kapcsolódtak össze . . . Jobban hatott reá a hír Dobrovác eladásáról . . . Ez nem szomorította őt el, hisz már őt semmi súlyosabb csapás nem érhetne, mint az, a mi az ő bánata volt. Sőt ez némi megszabadulás volt reá nézve . . . Hisz már azelőtt is néha elfogta a vágy, hogy elmeneküljön innét valahova messze, messze . . . Látva most, hogy ez a pillanat közeledik, hallgatta apját és halkan helyeselte fejtegetéseit. És ő sokat beszélt. Nagy vonásokban igyekezett neki lerajzolni jövő életöket, melyet a városban vagy legalább annak közvetlen közelében szándékozott kettőjük számára berendezni. — No ezt reád hagyom, te válaszd meg lakhelyecskénket — szolt Borkovics leányának, és gyengéden megfogta kezét, mely a karosszék támláján nyugodott . . .

XVII.

Bratics Mária napával tizennégy napig maradt Petrovicséknál, azonban nem volt több oly vig estéjük. Valami érthetetlen komolyság fészkelte be magát e házba. Petrovics Pál, mikor jegyeseinek megérkezése után fölébredt és elgondolta, hogy jegyese vele ugyanazon tető alatt aludta át az éjtszakát, hogy csak a folyosó és az öregnek szobája választotta el tőle, maga is elsodálkozott saját hidegségén. Mily kevésbé izgatja föl ez a közelség! És mégis nem lehet, hogy nem szeretné. Hisz milyen öröm vett erőt rajta csak akkor is, midőn az kimondotta, hogy felesége kíván lenni! És még tegnap is, midőn Dobrováczból távozott, mily érzelem fogta el őt és egész este mily boldog volt mellette! No de hiába idézte föl mindezeket emlékezetében, ő nem érezte azt, a mit várt és a mit akart volna. Ez különben csak jókor esett meg vele, mert Pregradába kellett mennie, hogy a törvény előtt valami peresügyben apját képviselje s így képes volt az iratokat nyugodtan áttanulmányozni és apjával megbeszélni. Arája e reggelen sokáig nem mutatkozott. Az ifjú szerette volna távozása előtt látni, de nem volt kész öltözkéivel.

Visszatérve Pregrádából, Mária eléje sietett, még reggeli wateau öltönyében volt. Petrovics még nem látta ebben a ruhájában és úgy tűnt föl neki, hogy ez a szabás nem jól áll neki. És nemcsak hogy nem jól áll neki, hanem azt is észrevette, hogy ebben a bő ruhában nem szép, hogy nagyon testes benne . . . már egész mámi . . . Hiába erőlködött, hogy erre ne gondoljon . . . Kérte őt, hogy öltözzék át, mert ez a szabás neki nem rokonszenves. Átöltözött, fölhúzott fölhajtott ujjú derekat. Az ifjú megpróbálta egy párszor megcsókolni szép kezét, de hiába: szíve hideg maradt.

— Mi van velem? — kérdezte magát a fiatal ember . . . Talán már nem képes szeretni? Vajon filiszter-e ő, filiszter még a szerelemben is? Ez a bolondság majdnem tetszett neki. Vagy hát ő férjecske, igazi férjecske, ötlött eszébe. Nem ébredt-e föl benne az apja . . . Hát persze, ő tökéletes mustra férj. Így valahogy szeretnek a parasztok is, kik szerelmesebb szemmel nézik a fiatal borjút, saját feleségöknél. Ez a gondolat kitünőnek látszott Petrovics Pálnak, mert őt ma jobban érdekelte az a tárgyalás a hitvány útról, mint a jegyese, mert különben hogy lett volna képes őt elhagyni? És íme, most is mint valami nagyon fontos dolog az jutott eszébe, hogy a szőlőbe kell elmennie, hogy lássa, mikép rigoliroznak a legények, meg az erdőbe, hol karót vágnak. Hát nem mustra férfi ő, valóságos mustra férfi? Így tett apja is — emlékezett anyja panaszára — a ki már az első napon menyekzőjök után elment az erdőre, hogy onnét éjszakáig haza sem térjen . . . Egyébiránt ez a dolog folytatódott és a dolgok úgy fejlődtek, a hogy senki sem kívánta.

Petrovics Pálnak föltűnt, hogy jegyese túlságos sok gondot fordít öltözkéire. Ez sem tetszett neki. No de evvel még nem sokat gondolt . . . De a mint egy délután sétálás közben véletlenül találkoztak Borkovicsékkal, épenséggel kellemetlenül érintette, hogy viselkedett jegyese ez előkelő emberekkel szemben. Nézete szerint mosolygása nem volt helyén, túlságosan feszesen hajtotta meg magát, aztán meg beszéde épenséggel helytelen volt. És nemcsak helytelen volt. Petrovicsnak úgy tetszett, hogy szavaival magát tisztára leleplezte . . . Elpirúlt mikor Mária Borkovics kérdésére: «hogy tetszik neki itten», ily szerencsétlenül válaszolt: «Hát igen, elég jól, de kérem önt, a mi Szlavoniánk! aztán meg nekem úgy tetszik

hogy unalmas lehet e falutlan, görbe országban». Ezt a szót «unalmas», Petrovics Pál sehogyan sem tudta elfelejteni. Nohát az ő jegyesének itten már most igazán elég unalmas lehetett... Hiszen úgy is nevelték, hogy unalmas legyen...

Úgy tíz éves lehetett, mikor anyja egy napon örökre elhagyta házukat. Közönséges história, csak avval a különbséggel, hogy ez alkalommal az apa játszotta a «szerelmest», a mi azonban nem gátolta meg abban, hogy lelketlen asszonynak nevezze feleségét, a ki képes elhagyni saját édes gyermekeit. Az apa, hogy eltakarja hibáját, túlságosan jó volt gyermekeihez, különösen legidősebb leányához, Máriához. Azon volt, hogy mindenben kedvét töltse, gyermekkorában: szép ruhák, játékszerek, cifraságok, szaladgálás pajtásaihoz; leánykorában: a környéken minden ünnepélyre, mulatságra elvezette; maga a falu tele úri néppel, barátnéja anyyi, hogy nem jutott elég idő arra, hogy a szobákat rendbe hozzák, a ruhákat rendben tartsák, haját megfésülje, arcát behajporozza. És mikor Mária a gazdag Braticschoz férjhez ment, akkor sem unatkozott... És most, midőn egyszerre egy zagorjei elrejtett völgy magányában találta magát, csak úgy csodálkozott magában, ugyan hova is jutott. Míg Petrovics Pál volt mellette, elfelejtette a magányosságot, de a mikor nem volt otthon, és ez gyakran megesett, akkor nem tudta, mihez fogjon. A Pál szüleivel való beszélgetést mindennapi közönséges tárgyakról, főkép gazdaságiakról, hamar megelégette, és az anyuska sem értett máshoz. Egy napon rettenetes unalom szállta meg. Már reggel is borús volt, kilencz óra körül még jobban beborúlt, megeredt az eső. Künn minden elcsendesült és elhagyatottá lett, csak néha kukorékolt valahol valami kakas, az esővíz pedig a folyókákban szüntelen zuhogott. A szél is időnként az esőt odacsapkodta az ablakokhoz, elhomályosítva azokat. Az ég egészen beborúlt, a felhők alatt lebegtek, belőlök sűrűn zuhogott az eső a völgy mentében, mintha dézsából öntenék... úgy hogy teljesen eltakarta a szomszédos dombokat. Mária hallgatva kinézett az ablakon. Petrovics Pál nem volt otthon és apja is valahova elment. Anyja valahol a konyhában forgolódott és az öreg «anyuska» babot kért és azt válogatta az utolsó szobában folytonosan imákat mormogva. Ezen a napon a jegyesek közt komoly nyilatkozatokra került a dolog. Mária már jólakott azzal az élettel is az ő szlavoniai falujában, a hol mégie

elég úri nép volt együtt és maga a parasztok élete is át van szöve tarka változatossággal és néha érdekes is. Ő már ott is fohászzkodott a város után, hát még itt, hol magát oly vidéken találta, hol nem látni házat, hol az első szomszéd is félóránnyira van, itt úgy megszállta a vágy, mint soha ezelőtt a társaság, város és a városi szórakozások után. Már maga az a gondolat is, hogy egész életét itt kellene eltöltenie, azt idézte elő, hogy a hideg rázta. De az együgyű is lett volna. Vajon rászorultak-e ök, hogy itt az unalom emészsze és a gazdálkodással kinlódjanak? Ő elég gazdag és így a városban is kellemesen élhetnek és Pál bizonyára erre reá fog állani.

Mikor Petrovics Pál hazajött, elmondta neki gondolatait, azonban ez egészen más nézetet volt. Ő régtől fogva szerelmes volt a falusi életbe és most át is volt hatva azon hivatás érzetétől is, hogy ezen a helyen, mint az emberi társadalom tagja, kötelességét teljesítse.

— Komolyan gondolod ezt? — nézett reá meglepetve Petrovics.

— Komolyan, egészen komolyan, kedvesem — csengett melegen hangja. Petrovics Pál hallgatott s ő e hallgatást jó jelnek véve, megragadta mindkét kezét és elmondotta neki, mint vágyódik már régen a város után. A városi élet az ő körútjaival, sétatereivel, hangversenyeivel, színházaival (hisz mindent elő sem tud sorolni) már régen belevette magát lelkebe, mint az emberi törekvés eszménye és csúcspontja, hogy vele ezt az életet megszépítse, kellemessé tegye. Csak tőle függ, hogy ez beteljesesdjék. Petrovics Pál pártolni kezdte a falusi életet, és végre mit is csinálna ő a városban? Az ő képzettsége falun jelölte ki helyét.

— Oh miféle rendeltetés — csodálkozott ez. — Hát nem egészen mindegy, itt vagy ott töltöd-e el ezt az életet? Mindenesetre okosabb ott, a hol jobb, csak ez a különbség! Hát nem tesz-e mindenki így? — És mit csinálnál te, ugyan hogy is kérdezheted, hogy mit is csinálnál a városban? — csodálkozott a fiatal özvegy. Ő azt hiszi, hogy a városban mindenki találhat magának foglalatosságot és ő végre is erre reá sem szorult. Talán ők szegények lesznek?

Ez rábirta Petrovicsot, hogy új okokkal kezdje védeni álláspontját. Főlemlítette azon férfiak hitvány szerepét, kiket feleségek tart el, ezeknek az emberi társadalomban nincs sze-

repők és az emberiségre nézve nincs semmi jelentőségök. — És akarnál-e te oly férjet, ki téged pénzedért elvesz? — fejezte be Petrovics Pál. — Hát a mi házasságunk nem ilyennek látszanék?!

Mária csókkal némitotta el, kezét nyaka köré fűzte és ez a beszélgetés befejezetlen maradt. De Petrovics Pál lelkében egy új összhangtalan hang csendült meg. Visszaemlékezett arra a napra, mikor Borkovics leányának említette a «két rokon lelket» s azután kérdezte: «Hát rokon lélek-e velem az én jegyesem?» Ez pedig nem volt bolond kérdés. Hiszen ő eddig nem is tanulmányozta jövődöbeli feleségét és nem is volt erre igazi alkalma. Eljárt hozzá szabott időben, az kifogástalan öltözékben nyájasan fogadta és egy pár óráig szerelmes enyelgéssel csevegtek, vagy egészen jelentéktelen dolgokról beszélgettek. És igazán szólva most sem határozta el magát reá hogy tanulmányozza, hanem ennek szüksége és alkalma magától előállott.

Ebben az időben a socialista izgatók a parasztok közt munka-szüntetések rendeztek. A földesuraktól magasabb napszámot követeltek és bekövetkezett azok rémitgetése, kik nem akartak az elégedetlenekhez csatlakozni. Hogy ezeket megvédelmezzék, fegyveres erőre volt szükség. Ez néha Petrovics Pált is aggasztotta. Jegyese észrevette, hogy az utóbbi időben valahogyan megváltozott. — Neked valami bajod van? — kérdezte tőle. — Mondd meg, mi bajod van? — Ő csak a socialistákkal mentegette magát s maradt a milyen előbb volt. De másnap, mikor jegyesével Dobrovácza ment, hova meg voltak híva, nem tűnt el arczáról a titkolt elégedetlenség kifejezése. No de azért az ő jegyese csak úgy ragyogott a boldogságtól, vagy mitől is. Dél előtt kérdezgette Pált, lesz-e ott nagy és mulattató társaság, melyik ruháját öltse föl, melyik kalapját tegye föl. Sokáig öltözködött, úgy hogy már boszankodott is reá, mert nem tudta kivárni. No, a mikor végre megjelent kis «toques» kalapjában tollakkal és rózsákkal, mely oly pompásan illett arczához, és izléses ruhájában, mely sokkal karcsúbbá tette, mint a milyen a valóságban volt, akkor mosoly futott át arczán. Mária szép volt. Sőt külseje az első találkozáskor hódító is volt. De ez az első hatás nem volt tartós. Nem volt benne az a fajta szépség, mely minden pillantásra újból megnyer, folyton új bájakat tárva föl. Bőre finom

volt, vonásai szabályosak, idomai teltek, de arcán nem rajzolódott valami különös szellemesség. Ha az ember egyszer már hozzászokott mosolyához, akkor arcza egy egészen közönséges asszony benyomását keltette. Ez Petrovics Pálnak erősen szemébe tűnt, midőn őt Dobrováczban Borkovics leánya mellett látta. És Ludmilla? Ez ugyanabban a sötétkék seviot-ruhában volt, minden dísz nélkül, melyben a minap látta; olyan egyszerű és mégis oly elegáns volt. Ugy látszott, hogy ő maga nem oly ragyogó, nem oly hódító; azonban arcán, szemeiben, tartásában, mozdulataiban volt valami, a mi a lelket úgy megragadta, egész alakjából, mintha valami láthatatlan báj áradoznék szét. És ez a titokszerű valami mintha észrevehetetlen kapcsolatokkal mindinkább odatapadna a lélekhez és minél tovább tartott ez a hatás, arcza annál inkább átszellemült. Vonásainak plasztikája, ajkai, szemei, egész arcza úgy látszott, hogy minden pillantásra szebb és szebb lett. Mintha valami körülövezné, betakarná egész szép fejét, őt magát egészen és azok a láthatatlan kapcsolatok mind mélyebben megragadják a lelket s mind erősebben vonzanak. — Kedves báránka — suttogott lelkében Petrovics Pál, a mint reánézett. — Édes leányka, és te engem szeretnél, az nem lehet, az csak káprázat volt. És Ludmilla tényleg semmivel sem árulta el magát. Nyugodtan beszélgetett jegyesével. — Mily kéj — gondolta ismét Petrovics, a mint rátekintett — mily kéj volna a te szerelmed! És Petrovics érezni kezdte, mily kedves, mily kimondhatatlanul kedves neki ez a leány. A mint aztán reánézett jegyesére, akkor neki ennek arcza üresnek, szellemtelennek és túlságosan kövérnek tűnt föl. Jellemzően domborodó homlokán és a kissé, nagyon kissé tompa orrocskáján egy kis önfejlőség honolt és tartása, mozdulatai elárulták, hogy maga is tudja, hogy szép. Petrovics Pál az urakhoz távozott.

E napon hallgatag volt, nem ereszkedett bele a társalgásba, noha a szocializmusról és e vidéken való jelentkezéséről volt a szó.

— Te nem vagy ma jókedvű? Mi a bajod? — kérdezte őt Mária hazamenet szorosan hozzásimulva.

— Nekem? Semmi, úgy... néha valami reájön az emberre — felelt neki és hideg maradt az ő szoros odasimulására. Mária tovább nem kérdezősködött, hanem elégtlenül elmondta neki, hogy mily hamar mult el neki ma az idő.

— Oh, milyen mulattató urak ezek. Meg is ígérték, hogy a fürdőben meglátogatnak.

Petrovics Pál egy szót sem szólt.

— Van talán valami kifogásod ellene? — kérdezte tőle.

— Nekem? Mért? Nekem nincs ellene kifogásom.

XVIII.

És Petrovics Pál nem mondott nem igazat. Hadd jöjjenek, hadd mulattassák, neki úgy tetszett, mintha ez a dolog őt nem is érdekelné. Nem érzett semmi féltékenységet, neki mindegy. Ő nem boszankodik, hogy Mária ilyen. Sőt másnap, midőn őt elvezette egy közeli dombra, honnét gyönyörű kilátás nyílt majdnem egész Zágorjára, nem is igen csodálkozott, midőn őt a természet ennyi szépsége nem igen ragadta el. A mint ott álltak a dombtetőn és megnyílt előttök a láthatár egész az ivánicsi kékes hegyekig, dél és kelet felé az összeszorult uszkoki hegyekig erdőkig és a hosszasan elnyúló zágrábi hegyekig, arra nyugat felé pedig kiterjedve a kosteli hegység alacsony csúcsain túl, egész a szávai alpesekig Stájerországban és a magas karavanaki hegyekig, a karantániai határig, melyek ott a távol ködében látszanak, e látkörben állván, Petrovics Pál nem nagyon csodálkozott, midőn Bratics Mária mindezen látványon összes lelkesedését e két szóval fejezte ki: «Igazán gyönyörű». Ott pedig messze nyugaton a kékes ködöcskében úszó alpesek felé a nap nyugovóra készült, s onnét küldözgette sugarait a zágorjei hegyekre, melyek szemök előtt egy óriási katlan körül mint megszámlálhatlan hullámok sorakoztak, melyek magokon mint hajócskákat hordozták a fehér templomcskákat karcsú tornyocskáikkal, a paraszt házakat s úri udvarházakat. Ő (gondolta Petrovics) semmit sem vett észre abból a csendes költészetből, mely nyilatkozott a mély csendben, mely pihent a csendes kék égen, azokon a hegyeken, melyek ott a távol láthatáron rajzolódnak, azokban a napsugarakban, melyek oly csendesen szétáradnak a zágorjei dombokon és völgyekben. És Petrovics Pált nem lepte meg, mikor Mária nyomban azt kérdezte tőle: merre fekszik Zágráb, Pest, Bécs és hozzátette, mily nagyszerűen fejlődött ki Pest és beszélni kezdett neki Budapest szépségeiről, mert Petrovics még nem

volt ott. S ő egészen belemélyedt ebbe az elbeszélésbe, pedig körülötte királyi szépségű természet költészete tárult fel. Lágys, langyos szellő nyájasan lengett, illatosan a fenyvesek és fenyőbokrok gyöngye kigőzölgésétől, melyek a domb nyugati oldalát díszítették; a nap mindinkább lealkonyodni készült ama távoli homályos hegyek mögé, melyek aljában a völgyben már árnyékok kezdtek jelentkezni.

— Oh, mi nem értjük meg egymást kedvesem — gondolta e perczben Petrovics Pál, de hallgatott vele. Érezte, hogy nincs joga, hogy neki valamit mondjon, mert bűnösnek érezte magát jegyese előtt. A fiatal ember tegnap Dobrovácztól levén, végre belátta, hogy ő voltaképen már nem is szereti Bratics Máriát, érezte mily rendkívülien megtetszett neki Borkovics leánya és mily boldogító érzet támadt benne, mikor reánézett. Ez a boldogító érzet lelkiismereti furdalást okozott neki. Hisz ime, ő hurczolta ide Máriát oly nagy távolságból, az ő kedvéért jött ide, szereti őt, hisz benne — s ő meg azon az úton van, hogy megcsalja. Szabad-e neki, mint becsületes embernek ezt tennie? — De ő nem ért meg téged, ő nincs számodra teremtvé — sugta neki valami ugyan e perczben. Most meg ez a gondolata támadt: Hát hibás ő valamiben? Hisz én magam kezdtem, én szőttem be a szerelmi viszonyba, én kértem meg kezét. És az, hogy most kiábrándul fogyatkozásai miatt, vajon jegyese-e hibás ebben? Hisz ez most is ugyanaz, a ki volt és semmiben sem változott, az ő belső kifejlődése már régen bevégezett dolog... Ugyan hogy hibáztathatná most a nőt azért, hogy ő maga vak volt? És végre is valódi fogyatkozások-e azok a dolgok, a mik neki annak látszanak... És nincs-e mindezek után a nőnek joga ahhoz, hogy megvetőleg szemébe ne mondja neki: «Jellemtelen». Igen is, jellemtelen vagy, te hitvány ember!

Mindez arra az elhatározásra bírta Petrovics Pált, hogy tűrni, tűrni fog legalább addig, míg Borkovics leányával el nem költözik, mert kitudódott, hogy Dobrovácztól el van adva. És akkor, legalább akkor váljanak el; akkor legalább nem kell, hogy önmagának szemrehányásokat tegyen állhatatlansága, hűtlensége miatt.

Bratics Mária nagy változást vett rajta észre és így szólt hozzá: — Oh, te egészen más vagy, mondd, mi bajod van, ne titkold!... Nem vagyok-e neked elég szép?

— Te szép vagy — szokta neki ilyenkor mondani Petrovics Pál.

— Vagy nem szeretsz már? . . . Ne titkold!

— Milyen gondolataid vannak! — s megnyugtatta, megcsókolva kezét. Az meg őt megölelte: «Ó, szeress, szeress! Hogy élhetnék én nélküled!»

Ezek Petrovics Pálra nézve kínos napok voltak, de ő mégis azzal vigasztalódott, hogy ő «férfi» . . . Ez a gondolat nagy erőt kölcsönzött neki és ő magát neki egészen föláldozta. Sőt voltak percek, mikor egy pillanatra úgy tetszett neki, hogy ő jegyesét mégis szereti . . . Ezek a pillanatok képesek voltak a nő minden kételyét eloszlatni és szemei csak úgy ragyogtak a boldogságtól . . .

XIX.

Ez így tartott egészen május hó végéig. Bratics Mária napával már régen a Krapina-teplici fürdőben időzött . . . Petrovics Pál elég ritkán ment át hozzá. Benne szüntelen megújult a belső harcz . . . Kóborolt a mezőkön, erdőkben, szűkség nélkül ment ki a szőlőbe és egy párszor Pregradában is volt prédikáczió, melyeket a Dalmáciából jött misszionáriusok tartottak . . . Ezek a jámbor emberek itt egész kis csodákat műveltek. A nagy Mária templom reggeltől estéig tele volt néppel. Némelyek fohászkodtak, mások hangosan sírtak, ismét mások alázatosan mellőket verték. És kint: az ellenségek megbékültek, a kis tolvajok és csalók megtérítették a mit bűnös úton szereztek vagy eltulajdonítottak . . . A kereskedők visszakapták pénzüket, melylyel elszámolták magukat. No de volt elég eltévelyedett bárány, ki hangosan mondotta: «Együgyiek . . . inkább azok adják vissza a mienket». Az öreg Petrovics és Petrovicsné is meggyóntak. Az öreg asszony rendkívül megváltozott. E prédikácziók után kettős szorgalommal kezdett osztogatni alamizsnát a szegényeknek.

A mikor Petrovics Pál utoljára volt ezeken a prédikácziókon látta a templomban Borkovics leányát is. De nem közeledett hozzá. Az reá sem nézett, de lehet hogy nem is látta. Béke és nyugalom volt arczán, mintha ez a béke egész lényét áthatotta volna. Nem tekintve sem erre, sem arra, meg sem

mozdulva szemét nyugodtan a prédikáló misszionáriusra függesztette. A mint Petrovics Pál rajta felejtette tekintetét, eszébe jutott, hogy az most talán utoljára van e templomban . . . Pár nap múlva már el kelle utaznia apjával. Már minden kész az indulásra, mondta neki a komornyik. El fog távozni és nincs remény, hogy valaha is visszatérjen e vidékre. Elgondolkodva ezen, Petrovics Pált megmérhetlen szomorú érzet fogta el.

— Tehát te is elmegy, édes leányka . . . suttogta magában, a mint őt maga előtt látta és nem volt képes tovább a templomban maradni . . . Még elszorultabb lélekkel, mint a minővel belépett, távozott és nyugtalanul tért haza. Otthon levélkét talált. Dobrováczból való volt.

Borkovics írta neki, hogy mennyire sajnálja, hogy távozása előtt tőle személyesen el nem búcsúzhatik. Száz apróságot, száz aprólékos dolgot kell még elintéznie, elrendeznie . . . Őn ezt maga is beláthatja, írta neki, és bocsásson meg, hogy csak e sorocskákkal válom meg öntől. Végre fölemlítette, hogy reményli, hogy Petrovics őt emlékezetében meg fogja tartani, valamint ő is barátilag fog reá visszaemlékezni és sok szerencsét kívánva neki abban az életben, mely íme most nyílik meg előtte, megemlítette a végén, hogy Ludmilla is üdvözlétét küldi.

— Sok szerencsét az életben, mely íme most nyílik meg előtte . . . Nagyszerűen nyílik meg! gondolta magában Petrovics Pál és fájdalmas mosoly kísért e gondolatot. De nem ezért, hanem más valamiért igazi bűbánatot vett rajta erőt. «Nehezen fogjuk egymást valaha látni». — Ez állt a levélkében . . . «Nem lehet, nem lehet» . . . ismételte hangosan Petrovics — ez lehetetlen! . . . Petrovics Pál nem lelte helyét. Egyik szobából a másikba ment, bejárta az egész gazdaságot a nélkül, hogy ott valamit igazán észrevett vagy látott volna. Végre délután útnak indult Dobrovácza felé. «Hogy neki legálább istenhozzádót mondjak» . . . suttogta magában.

***

A kastély előtt a komornyikot találta. Az öreg nagyon búsan állott ott, nyakát behúzta, vállait erősen föltolta. És ez érthető is volt. Egy ember, a ki tizenkettedik évétől fogva, mikor mint kertészsegéd Dobrovácza jött, itt élt s itt teljes

ötven évet eltöltött, látta a boldogult titkos tanácsos halálát, meggyújtotta a haldokló kegyelmes asszony szentelt viaszgyertyáskáját — ember, kinek szeme előtt felnőtt s ime már majdnem meg is öregedett a mostani földesúr — ez az ember nem maradhatott hideg, mikor e családnak most utolsó napjait látja ez ősi tetők alatt. És az öreg nem is volt olyan mint más szolga, ki mással nem törődik, mint avval, mi a dolga meg a fizetése. Ő a hosszú idő alatt megszerette a dobrováczi erdőket, mezőket, réteket . . . Ő a föld minden rögöcskéjét ismerte és szerette, mint a dobrováczi épületeket, melyek az ő szemeláttára pusztultak, megigazítottak, megszépítették . . . Mind ennek hatnia kellett az öregre. A mint Petrovicsot meglátta maga előtt, csak hadonázott kezével s oly szókkal ment eléje, melyekben szomorúság is, elkeseredés is hangzott.

— Így van, látja, egy két hónap mulva ez a kastély is eltűnik . . . A zsidók el fogják adni a cserepet, követ, téglát, a parasztok százfelé fogják széthordani, és a földek, a földek . . . mind mind szét fogják darabolni.

Az öreg szomorúsága nem érdekelte Petrovicsot. — Itthon vannak-e? — kérdezte az öreget némi nyugtalansággal.

— Igen is, igen is itthon vannak. Az úr bent ír, egészen nap ír, a kisasszony a parkban van.

Petrovics Pál gyorsan befordult a parkba.

XX.

A két-három holdas területű park mindjárt a kastély mellett, a domb nyugati oldalán terült el s lassanként leereszkedett a völgybe a halastó felé. Ez elhanyagolt díszkert volt. Az utakat fölverte a fű, a díszbokrok csoportjaiban itt-ott paraj van, az élősövény nyiratlan, száraz galy halomszámra. De ez még sem volt kellemetlen kép, mert mindez valami különösen bájos látványt nyújtott, mintha minden örvendett volna azon, hogy nem jár erre ember fejszével, ollóval és minden szabadságot élvez, melyet eddig csak a büszkén magasba emelkedő fenyők, akáczok, hársfák s néhány nyárfa élveztek. Úgy körülbelül a park közepén volt egy nagyobbacska tisztás térség virágcsoportokkal, rózsákkal, orgonákkal, jaszminokkal. Itt egy nagyobb térség kavicscsal volt behintve, középen orosz teke-

pályával, melynek most csak a kerete van meg a földben, köröskörül néhány pad állott. Nem messze innét volt egy helyecske, melyet három oldalról orgona- és jázminbokrok öveztek s benne hevenyészett padok és asztalka. Innét kilátás nyílt lefelé a halastóhoz vezető völgy szorosba s a tuloldalon a fiatal bükkfa erdővel benőtt dombra.

Ez volt Ludmilla kedvencz helye. Itt, a magas nyárfák közelében, melyekről hűvös szellőcske ereszkedett alá, sokszor el-elábrándozott, hallgatva a közelben levő fenyvesek titokzatos suhogását. Most is itt volt, de nem azért, hogy egy kis időt átábrándozzon, már régen nem engedte át magát e kedélyállapotnak, hanem most, mikor pár nap múlva itt kellett hagynia ezt a kastélyt és legkevésbé sem volt alkalom arra, hogy szárnyra ereszsze képzelmét, hanem minden körülmény arra nógatta, hogy e napokban végtelen fájdalommal elkínozza lelkét, szívét, hisz ő maga szedte le a festményeket és arczképeket a vén falakról, melyek annyi éven át neki és övéinek otthont adtak. Közönséges viszonyok közt, rendes kedélyhangulatban ő bizonyára átszenvedte volna a lelki fájdalmak egész súlyát, de ez mind oly perczen érte őt, midőn ez a távozás reá nézve csak más kinoktól való szabadulást jelenthetett.

Egyébiránt a leányka se nem érzett nagy fájdalmat az e vidéktől való elszakadás miatt, se ez a távozás nem nyújtotta neki a megszabadulás valami különös megkönnyebbülését. Ő ekkor már abba a lelki állapotba merült, melyet rezignációnak hívnak. Szerelmének sorsa lelkét valami ürességgel töltötte el s őt a semmiségnek valami különös érzete szállta meg, a mely különben előtte még nem volt egészen világos és érthető. Csak a mióta apja bölcselmi úton megmagyarázta neki az élet értéktelenségét, azóta jöttek rendbe gondolatai . . . Ez egyébiránt csak értelmi megítélésére hatott, azonban pontosan látogatva a misszionárius prédikációit és hallván szavait e világ hiábavalóságáról és az ember igazi hivatásáról, akkor ébredt föl benne a vágy, hogy lemond a világról és zárdába lép. Erről apjának még egy szót sem szólt, de e vágytól eltelve rakosgatta az utitáskákba a családi ékszereket. Igaz, hogy szemei előtt lebegett szüntelen az a komoly valóság is, a mely most lejátszódott otthonukban, no de ez mind nem volt neki oly fájdalmas. Petrovicsról sem feledkezett meg, azonban reá-

gondolva, csak azt az egyet kívánta neki: «*hogyan legyen boldog . . .*» Így várta a közeli elutazást és ilyennek találta őt Petrovics a parkban . . .

Rejtekhelyén ült. Ide inkább szokásból jött, mintsem azon vágyból, hogy mint valaha, a természet szépségében gyönyörködjék. Szemei előtt a világ most másnak látszott. Előbb mintha ő maga lett volna annak középpontjában, minden ő körülötte forgott, közvetlen közelében hullámozott, élénk zajával, sürgésével, fölkiáltásaival, gondjával, szenvedélyeivel elkábította; különböző alakjaival, ragyogásával, tarka színeivel elkápráztatta. És most — ő már nincs is e zaj, e sürgölődés, ez izgalom középpontjában — ő egészen félreállt, mindez őt nem érinti, mindez messze távozott tőle és az ő közvetlen közelében körülötte csak valami érzéketlen üresség van. És az, ami a valóságban körülötte történik, ami van — tőle oly messzeesőnek tetszett neki, mintha valamely regényben történnék . . . És az ő rejtekhelye is, meg az orgonafák, a térség, a virágszönyegek, rózsák, nyárfák, fenyvek, a gesztenyefa-álé, meg az a halastó ott a völgyecskeben, szemei előtt úgy rajzolódott, mintha ez is mind valami regényben volna. Sőt mikor a fasorban észrevette Petrovicsot, a mint megállt és körültekintett — ezt is olybá vette, mintha valami könyvben történnék és ő csak olvassa. Mindez mintha nem is volna való élet.

Petrovics észrevette őt és feléje indult. Most a leány izgatottá lett és látván, mikép jó feléje Petrovics közelebb és közelebb — érezte, hogy mindaz, ami kevéssel ezelőtt még oly távol volt tőle, vele együtt ismét közelébe visszatér.

Nagyszerű időjárás volt. Dél előtt szitált az eső és a föld párolgott, a légáramlat tiszta, lágy és puha volt, mint a tej és mindent fölűdített. Az egész park első zöldjében van. Fölötte a keskeny láthatáron apró felhőcskék úsznak és fölöttök cikázva röpködnek apró, csicsergő fecskék, a nap meg oly közel ereszkedik le a hegy mögé. Ludmilla az ágas-bogas nyárfák, a sötét fenyőfák, bokrok, virágok, rózsák közelségét is érezte s mind ez elárasztotta őt üde leheletével, illatával, élénk színeivel. Ő ezt nem nézi, de mind ez itt van, itt körülötte . . . Mindenből élet rezeg feléje. Úgy érzi magát, mintha álomból ébredne és újra az élet színpadán találná magát . . .

XXI.

És Petrovics előtte állt. Az ifjú meg volt semmisülve. Ludmilla megszabadulva a resignatio palástjától, ismét érzi, hogy visszakerült régi helyére — ime előtte áll az, kit szeret, szeme előtt újra jelentkezik a «vőlegény» szó, — de arczára tekintve kinézése egy perczre lekötötte figyelmét. Bizonyára beteg, ez a gondolat villant át fején.

— Tessék leülni . . . megkínálta helylyel.

Petrovics leült a székre. Csönd következett. Ludmilla ölébe bocsátotta le kezeit és Petrovics lesütött szemmel, botjára kissé megtámaszkodva ült.

— Ejlöttem — kezdé s kissé fölegyenesedett — eljöttem magam, hogy istenhozzádot mondjak önnek. — Petrovics Pál gyászosan nézett ki. Halvány volt, szemei zavartak s reátekintvén Ludmillára így folytatta :

— Hogy öntől elbúcsúzzam és hogy önnek boldogságot kívánjak, igazi boldogságot, tartós boldogságot.

Ludmilla nem volt képes elviselni fájdalmas tekintetét. Lesütötte szemeit.

— Köszönöm, én is ezt kívánom önnek.

Petrovics arczán fájdalmas mosoly jelentkezett. A mint a leány reánézett, halkan azt kérdezte magától : «Istenem, mi baja lehet?»

— Ó kisasszony, az én boldogságom ! — felelt az ifjú — végre is oly kevés van ebből a boldogságból a világon. Valahol azt olvastam : Az élet nem olyan ajándék, melyet élvezetre kapunk, és nekem úgy tetszik, hogy ez igaz is.

A leány reánézett. — Igen, nem könnyű az élet, Petrovics úr. De a mi föladatunk, hogy elviseljük.

— Úgy látszik csak ez a mi föladatunk, nehéz föladatunk.

Ludmilla ismét reánézett és elgondolkozott. «Hát ő nem volna boldog?» kérdezte magától.

— És mikor utazik el? — kérdezte őt Petrovics.

— Holnapután.

— Holnapután! És Horvátországban fog tartózkodni?

— Egy-két hónapig Zágrábban.

- És azután elhagyja a hazát ?
  - Apámnak ez a szándéka.
  - És ön, ön könnyen távozik innét ?
- Ludmilla nem felelt azonnal.

— Bocsásson meg, ez olyan együgyű kérdés. Bocsásson meg ! Én már azt sem tudom, mit beszélek . . . Oly különösen érzem magamat . . . Ismét csönd lett. Petrovics Pál tényleg e perczben nem volt arra való, hogy társalgást folytasson. Keblében túlságosan erős érzelmek hullámozottak és fejében nagyon is ellentétes gondolatok forogtak . . . Eszébe jutott jegyese is, meg a «jellemtelen» ember és a mellett valami fontos, valami óriási dolog is jelentkezett szívében. Ez az érzés azt kiáltotta : «Édes leánya, hát én téged örökre elveszítselek . . . Ő nem, nem, ez annyi mint mindent, mindent elveszíteni, az egész életet megsemmisíteni». No de másrésről ismét fölütötte fejét a «fenyvesbeli» kételkedés — hogy visszautasítson téged ismét. — De jelentkezett az a «találkozás» is . . . megjött bizalma is . . . Ámde ismét valami balvégzet visszatartotta és nem tudta magát elhatározni, hogy nyilatkozzék neki. Ismét «menyasszonya» és saját semmisége ötlött eszébe és agyában valami eltompultság keletkezett . . . És meg sem gondolva, mit beszél, még együgyűbben folytatta. — Persze, persze, hogy nem volna ! Minden válasz nehéz, hogy ne volna ez.

Ludmilla hallgatott, nem nézett reá Petrovics Pálra, hanem csipkedte az estikevirágokat, melyek előtte az asztalon feküdtek. Petrovics Pál pedig fölkel s vele szemben állva így folytatta : — A mikor itt hagyja egész multját és nemzetségét . . . Petrovics megrázkódott. Ó mily együgyűek ezek a szavak, ő maga is, meg ez a világ is. Csak egy perczre hogy nem vigyázott szavaira — és ime öntudatlanul jelentkeztek benne elődei. Így parasztok vigasztalnak és ime, ő belsejében még mindig az a közönséges ember . . . De már nagyon is késő volt bánkódni.

A leánya megfosztva a resignatio pajzsától egyszerre oltalom nélkül érezte magát és azt látta hogy egész életével közreműködik a drámában, mely ime körülötte lejátsszódik. Mindazon családi arczképek története, a családi ereklyék, az ő sirjaik, az ódon épületek, a park, életének elmúlt napjai, ez mind most föltámadt szemei előtt hogy ezzel az égholttal, dombokkal, völgyekkel, ezekkel a napsugarakkal egy egészbe egybe-

olvadjon és a mit úgy mondanak ki: «Otthon». És ez otthonra támaszkodik az a szeretet, mely szülemlett fáinak árnyékában, a levegőben, mely illatos virágainak szagától. És ez a szeretet, igaz, reá nézve már elveszett, de belőle mégis valami édesség el van temetve a park tekervényes útjaiban is, a száradó fatörzsekben is, lehellete mintha még most is rezegne a tó fölött. Ebből a szeretetből még megvan valamelyes kastélyuknak falai között is, annak termeiben is, meg a pregradai templomban és e völgyekben is mindenütt, mindenütt érzi lehelletét akárhol is vele együtt, bár kis ideig is, időzött.

— És ön, ön könnyen távozik? — kérde őt Petrovics. Ez nem volt képes neki válaszolni, mert érezte, hogy szive összeszorul . . . És azután azok az ő könnyörgő, résztvevő szavai: «bocsásson meg, ez oly együgyű kérdés, bocsásson meg! ezek őt oly váratlanul lepték meg. Igen, igen, ime ő is látja, mily elhagyatott árva . . . És sokáig visszatartott könnyei most majd hogy ki nem csordultak. Elfordította fejét és nyugtalanul tépdeste a gyöngéd virágocskákat az orgonaágacskáról, melyet csak az imént szakított le. Petrovics Pált engedte tovább beszélni s könnyek jöttek szemébe. Az első kettő nyomot hagyva az arczon, lepergett az ágra. A napsugarak áthatolva a közeli nyárfa lombkoronáján, körülragyogták bájosan lehajlott szűzies fejét, nyugtalanul hullámozó keblét és az asztalon fekvő orgonaágacskát azzal a két könnyecseppel, melyek megnedvesítették annak kellemesen illatozó bájos virágait.

Petrovics Pál izgatottan lehajolt az asztal fölé, arcza közel volt a könnyázott orgonavirágokhoz és egészen közel bájosan lehajtott fejéhez. Tisztán látta arczán a könnyek friss nyomát, keble oly közel pihegett hozzá, egészen érezte gyors lélekezését, ennek melegét és valami kábító illat áradt szét gyönyörű arczának, az orgonavirágoknak közelségéből. E perczen Petrovics Pál elfelejtett mindent, a mi őt lesujtotta, hogy mért, azt nem is tudta, és egészen megittasult e közelségtől, ez illatos levegőtől. — Ludmilla! — suttogta fölhevülten — Ludmilla! — És a leány e perczen hangos sírásra fakadt s fejét kezeibe rejté. Az ifjú még közelebb hajolt hozzá. Megragadta kezét s reányomta ajkát és könnyben úszó szemeibe nézve és nem bocsátva el kezét, körülment az asztalon és mellette termett. Pár pillanat múlva az ifjú keze a leányéban pihent, és ez érezte, mint simogatja folyton kezét az sima

ujjaival. Egymás mellett ültek boldogságukban némán, a meleg érzelem drága hulláma közt, mely őket eltöltötte. Az ifjú még érezte saját arcán a leány könnyeinek nedvességét és ajkain, melyek annyi kínlás után váratlanul édes csókban találkoztak, ábrándos boldog mosoly játszadozott. De a leány egyszerre megrázkódott és eleresztve kezét ijedten nézett reá.

— De szép-e az, a mit mi itt mivelünk? — kérdezte elkomorodva.

Petrovics megértette őt, ő maga is előbb zavarba jött, megemlékezve jegyeséről. «Nem becsületes eljárás» súgta neki valami. De ez csak egy percig tartott s azután úgy érezte, hogy nem bűnös. E nélkül is Ludmilla elköltözése után elvált volna jegyesétől. Ő egészen becsületesen gondolkozott, elhatározta, hogy győz önmagán és egy hónapnál tovább kitartotta, hogy nem is közelített Dobrovác felé. És most bevallotta Borkovics leányának minden gondolatát, minden kínját és elhatározását. És midőn végre még azt is megmondotta, hogy mindjárt holnap elmegy Krapina-Teplicre, hogy mindent bevalljon «volt» jegyesének, akkor végre a leányka is megnyugodott.

Már az esti nedvesség is kezdett szétáradni, a nap lealkonyodott és a parkban a sűrű falombok árnyéka is mind homályosabb lett. És akkor ők ketten, kéz a kézben, édes szerelmi szókat suttogva megindultak a kastély felé, hogy elmondják az apának, mi történt. A kertajtóban találkoztak vele és kéz a kézben, elébe álltak.

— Ó — kiáltott meglepetve Borkovics. — Mit, ti vagytok gyermekeim! — Hangjának csengésében nem rezdült meg a helytelenítésnek egy rezgése sem. Őt csak elárasztotta az a boldogság, melyet egyetlen gyermekének arcán olvasott. És ez eleresztve Petrovics kezét, apjához ugrott és nyakába borult.

— De hogy történt meg ez? És ön Petrovics úr, nem értem! És önnek jegyese? . . .

Ludmilla Pálra nézett . . . Mindent el fogok mondani — szólt Petrovics, és a kastély felé indultak.

LESKOVÁR JÁNKÓ után, horvátból

MARGALITS EDE.

EMLÉK-SOROK.

I.

Jól gondolkodni, szépen érzeni,
Ha szeretettel van szived teli;
Élvezni tudni mit jó sorsod ád,
Nyugton viselni gondját, bánatát;
Olykor a gond és munka közepett
— Vagy ha egy fájó érzés meglepett —
Egy régi dallam szárnyán égbe szállni,
Ott enyhülést keresni és találni,
Fejünk' egy hű kebelre hajtani,
Hol nem érnek a sors villámai,
És azokért, a kiket szeretünk,
Örömmel áldozhatni életünk':
Im ebben áll az asszony végzete,
S ez az élet legszebb költészete!

II.

Keressük a boldogságot,
Járjuk érte a világot,
De ott nem találjuk azt:
A nagy útról visszatérve,
Egy virágban leljük végre,
Melyet kis kertünk fakaszt.
Te is ezt a jobb részt válaszd!
Mit keressz: itt fölhaláld azt:

Egész boldogságotat !
A hű férjnek meleg keblén,
Gyermekiddel enyelegvén,
Érezd boldognak magad'!

III.

Szépségnél többet ér az Ész ;
Észnél a Jóság és Erény ;
Mindezzel bírva : játszva mésszsz
Az élet zajgó tengerén :
Kivált ha kísér tégedet
A legfőbb Jó : a Szeretet.

SZÁSZ KÁROLY.

A PADLÁS-SZOBA.

Régi tanyámat ime, újra látom,
— Husz éves voltam jól emlékezem —
Hol, bár nyomorral küzdött ifjuságom :
Volt hű barátom, bohó kedvesem ;
Kikaczagtam az élet szenvedését,
Világ bölceit és bolondjait,
Vigan másztam öt emeletet végig,
— Husz évvel milyen boldog voltam itt!

Itt laktam im, e kis padlás-szobában,
Miként ha látnám — ott volt asztalom,
Emitt rozoga s olyan kemény ágyam,
Néhány rimem még látszik a falon . . .
Oh, de hiába sirja vissza lelkem
A vig napoknak édes álmait . . .
Órámat kellett bár zálogba tennem,
— Husz évvel milyen boldog voltam itt!

... Hol késik oly soká ma kis virágom?
 Oh, itt jön ép' — lám, új ruhát kapott...
 Kendőjével — hogy senki be ne lásson,
 Elfüggönyzi a kicsiny ablakot.
 Baba-kalapját leteszi az ágyra:
 Össze ne törjük gyöngyvirágait...
 (Most tudom csak: honnan került az ára!)
 — Husz évvel milyen boldog voltam itt!

Az asztalnál ott, egykor — pénzhez jutván —
 Kocintgatánk — hű czimborák velem —
 S ujjongó lárma harsog fel az utcán:
 «Napoleon... Marengó... Győzelem!...»
 Az ágyudörgés mint megváltó hang szól,
 S dalra szívem' új eszmék ihletik:
 Frankhonba' többé király nem parancsol!
 Husz évvel milyen boldog voltam itt!

El innen, el — kábit, szédít az emlék!
 — Te szép idő, ki ad vissza nekem?
 Éltemből mindazt, mit le nem éltem még:
 Egy napodért od'adnám szívesen;
 Hir-, szerelemről mennyi álmot szőttem,
 S hogy mind betöltse szívem vágyait,
 Egy élet állott biztatón előttem...
 — Husz évvel milyen boldog voltam itt!

BÉRANGER után, francziából

LAMPÉRTH GÉZA.

QUOTA-TANULMÁNYOK.

Második közlemény.*)

Közel egy század óta húzódik, mint láttuk, az Anglia és Írország között főnforgó pénzügyi viszonynak igazságos alapra való fektetésének kérdése, a nélkül, hogy azt kölcsönös megelégedésre meg lehetett volna oldani. Majdnem évről-évre szóba hozatik. Az utolsó költségvetési vita alkalmával az általam ismertetett enquête-munkálatokkal kapcsolatban újból napirendre kerülván, az angol pénzügyminister arra utalt, hogy ha Írország érdekében ismét külön adórendszerhez és quota-viszonyhoz vissza akarnának térni, akkor azt természetesen a kiadásokra is kellene alkalmazni. Már pedig ez Írország hátrányára volna, mert Írország 1897/98-ban a birodalmi terheknek csak $\frac{1}{36}$ -od részét viselte és az újabban tervbe vett adóreformok után épen csak $\frac{1}{52}$ -ed részt viselne. Ehhez járul még az, hogy míg minden az önkormányzatra költött font sterlingből a birodalom $9\frac{1}{2}$ sillinget visel, addig Írországban $13\frac{1}{2}$ -et.

Épen oly tanulságos, mint a Nagybritannia és Írország közötti pénzügyi viszony története, tanulságos a svájci pénzscala (ez a quotának ott elfogadott elnevezése) története is. Ez is majdnem egy század óta húzódik, a nélkül, hogy tudtak volna olyan kulcsot találni, mely az állam egyes részeinek hozzájárulását a szigorúan vett viszonylagos adózási képesség szerint biztosítaná. Lássuk röviden a svájci pénzscala történetét. A felhasználandó adatok és bizottsági jelentések a svájci statisztikai hivatal szívésségéből bocsáttattak rendelkezésemre.

A svájci pénzscala az I. Napoleon alatt keresztülvitt

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 270. számában.

mediatizálás idejéből származik; 1803-ban először alkalmaztatott és pedig az azóta elejtett katonai scala helyébe; később megállapított 1816/17-ben a tizenötös szerződés elfogadásakor és ismét szövetségileg húsz évvel később 1838-ban. Az 1848-iki svájci szövetségi alkotmány a 39. szakaszban a szövetség bevételei közé számítja a szövetségi hadikincs, a svájci határvámok, a posta- és löporigazgatás jövedelmei mellett, mint további jövedelmi forrást, mely a szövetség kiadásainak fedezésére szolgál, az egyes kantonok járulékait azon különös meghatározással, hogy e járulékok csak a szövetségi gyűlés határozata alapján vethetők ki és pedig egy pénzscala alapján, mely minden húsz évben átvizsgálendő. Ez alkotmány egy további pontja azt mondja, hogy ez újabb kiszámításnál egyfelől a népesség száma, másfelől az egyes kantonok vagyoni és kereseti viszonyai veendők alapúl. Ez elvek keresztülvitelére a szövetségi tanács 1850-ben előterjesztett egy pénzscala-tervezetet, mely mindenekelőtt egy bizottsághoz utasított beható tárgyalásra. E bizottság 1851. márczius 6-án nyújtotta be jelentését a nemzeti tanácshoz. A bizottság jelentésének legelején már kijelenti, hogy a pénzscalát biztos matematikai alapra nem lehet fektetni, hanem csak bizonyos tapintattal lehet azt megállapítani. Igaz, hogy az alkotmány világosan és határozottan megjelöli azon tényezőket, melyek a pénzscalánál tekintetbe veendők, tudniillik a népességet egyfelől, a vagyoni és kereseti viszonyokat másfelől. Azonban e tényezők megjelölésével addig nem nyerünk semmit, míg azok egyike még megközelítő pontossággal sem határozható meg. Ez pedig áll az egyes kantonok vagyoni és kereseti viszonyairól. Igaz, hogy egyenes vagyon- és kereseti adók, melyek a kantonokban fönnállanak, azok gazdasági állapotjának kifürkészésénél alapúl szolgálhatnak. Azonban egyes kantonokban ilyenféle adók nem is léteznek, a hol léteznek, különböző alapon nyugosznak vagy legalább különböző módon hajttnak végre. Megbízható képet a kantonok vagyoni és kereseti viszonyairól ily alapon nem lehet nyerni. Más módon kell tehát eljárni, de ez is a statisztikai kutatások tökéletlensége miatt igen nehéz. Szükségképen tehát oda kell jutni, hogy ugyan mindazon tünetek, melyek az egyes kantonok gazdasági helyzetének megítélésénél tekintetbe jönnek, figyelemmel kísértetnek, a mellett azonban szörszálhasogató szá-

mitások mellőzésével, szabad belátással és bizonyos tapintattal taksáltassanak az egyes kantonok. Ez volt a bizottság által kihallgatott szakértők véleménye is, és ez volt a szövetségi tanács álláspontja is, mely üzenetében kijelentette, hogy a pénzscalát jurszerűen kell megállapítani. Ez elveket alkalmazva, fölállították a svájci pénzscala, mely némi módosítással tényleg törvénynyé vált 1851 július 9-én, még pedig az alkotmány értelmében húsz évre. Így tehát 1871-ben a pénzscalát ismét újra kellett volna kiszámítani. Azonban 1871-ben a nehéz kérdést elkerülték, bár a pénzscala rendszerét föntartották, de annak szabályozását az akkor függőben levő pénzügyi és közgazdasági kérdések elintézéséig fölfüggesztették. 1875-ben törvénybe ígtatták ismét a pénzscalát, mint szövetségi bevételi forrást, közelebbi szabályozását a kantonok adóerejétől tették függővé. Minthogy e törvény ismét húsz évre szólt, 1895-ben újra szükségessé vált a pénzscalát vagy revideálni vagy a fönnállót határozott vagy határozatlan időre föntartani. A szövetség ez utóbbira határozta el magát és az 1895 április 5-diki törvény a pénzscalát továbbra is és határozatlan időre föntartja. Érdekes, mit e határozat indokolására a szövetségstanács mond. Az 1875-diki törvény revisioját — mondja — azért kell mellőzni, mivel nagy nehézségeket okoz a kantonok járulékainak kiszámítása. E járulékokat főleg a kantonok adóerejéhez képest kell kiszámítani, ezt kívánja az alkotmány. De miképen lehet ez adóerőt kikutatni? A kantonok adórendszerei igen különbözők; míg egyesek főleg egyenes adókkal birnak, addig mások inkább fogyasztási adókat szednek; vannak kantonok, melyekben egyenes adók általában nincsenek. Így tehát lehetetlen kimerítő, megbízható és összehasonlító adatokat előteremteni az adóképes ingó és ingatlan vagyonról. De nem is volna elég az activákat ismerni; arra, hogy az adóerőt, vagy az alkotmány szövege szerint a népjólétet és a gazdasági kútforrásokat (az alkotmány szavai szerint «*richesse et ressources imposables*») ismerjük, a passivákat is kellene ismerni; hogy pedig ez milyen nehézséggel jár, azt a földbirtok eladósodottsága iránt tartott értekezlet eléggé mutatta. 1875-ben megelégedtek a statisztikai hivatal által a kantoni bevételekről és kiadásokról szerkesztett összeállítással, melynek gyarlóságát azonban azonnal fölismerték. 1851-ben szakértők segítségével és a gazdaságilag fontos összes tünetek

figyelembevételével szerkesztettek egy javaslatot, melyet azonban lényegesen át kellett dolgozni. Biztos adatok hiányában tehát mindannyiszor meglehetősen szabad belátás szerint kellett a scalát szerkeszteni. Minthogy azonban ez jelenleg is, mint azelőtt, kellemetlen tárgyalásokat idézne elő, itt-ott elégtelenséget szülne, mely a küszöbön álló nagy közgazdasági reformoknál szükséges összeműködést zavarná, legjobb ezt mellőzni. Könnyebb tehát — mondja a szövetségstanács — a régi scalát meghagyni, mint újat elfogadtatni.

A svájci szövetségi tanács üzenetéből kiválóan érdekes még azon nyilatkozat, hogy egy újabb revisió is az 1851-ben fölállított osztályozást csak keveset változtatná. A viszonyok itt-ott, talán nem is lényegtelenül változtak, de az eredeti osztályozás mégis a helyes volt, mi abból látszik, hogy a pénzscala nagyban és egészen a mediatizálás ideje óta ugyanaz maradt. A pénzscala jelenleg a következő, az 1875-diki osztályozás és az 1888-diki népszámlálás szerint :

	fejenként	összesen
Uri	10 rappen	1.728 franc
Obwalden	15 „	2.254 „
Nidwalden	15 „	1.878 „
Appenzell J. Rh.	15 „	1.936 „
Schvyz	20 „	10.075 „
Graubünden	20 „	19.247 „
Wallis	20 „	20.367 „
Glarus	30 „	10.138 „
Zug	30 „	6.936 „
Tessin	30 „	38.083 „
Luzern	40 „	54.288 „
Freiburg	40 „	47.811 „
Solothurn	40 „	34.283 „
Basel-Landschaft	40 „	24.861 „
Appenzell A. R.	40 „	21.676 „
Schaffhausen	40 „	15.150 „
Sz. Gallen	40 „	91.746 „
Thurgau	40 „	42.048 „
Zürich	50 „	169.528 „
Bern	50 „	269.702 „
Aargau	50 „	96.917 „
Waadt	50 „	125.648 „
Neuenburg	50 „	54.518 „
Genf	70 „	74.716 „
Basel-Stadt	90 „	66.820 „
összesen		1,302.353 „

Megjegyzendő azonban, hogy Svájcban is a quota gyakorlati jelentőséggel régóta nem bír, minthogy a szövetség egyéb bevételei az állami szükségletet födözik és így a járulékokra szükség nincs.

Míg a Svájcban a népesség, de főleg a jóléti viszonyok alapján akarták a quotát megállapítani, a járulékoknak tisztán a népesség alapján való megállapításának talán legkövetkezetesebb, legszigorúbb példáját a dán monarchiában találjuk. Itt az 1854-diki alkotmány megállapította, hogy a közös kiadások első sorban a monarchia saját bevételeiből fedeztessenek. Ilyenek voltak állami jószágok, egyéb állami activák kamatai, vámok, posta, lotto stb. E bevételek együtt az 1856-diki normal budget szerint 24·9 mill. tallérra becsültettek; a közös kiadások 28·3 millió tallérban állapították meg: 3·4 millió tallér e szerint az egyes államrészek által járulékok alakjában fedeztetett. E járulékok fölosztása Dánia és a slezwig-holsteini herczegségek között a népesség arányának szigorúan megfelelt. Az 1863-ban létesített alkotmány Dánia és Slezwig számára hasonlóképen a népességi számot vette alapul és a quotát megállapította 79·61 : 20·39 arányában. Úgyszintén az 1864-diki békeokmány is kimondta, hogy a herczegségekre eső része bizonyos terheknek (apanage, nyugdíj stb.) a népesség arányában állapítandó meg: az arány 63 : 37 volt, mely az akkori népességi számnak felelt meg.

A Dániában követett eljárástól ismét különbözik az, mely Svédországban és Norvégiában van elfogadva. E két államban közösen viselendő kiadásnak el van ismerve 1. a civillista, 2. a diplomatiái kiadás, 3. a consularis kiadás. A mi az elsőt illeti, a fölosztási kérdés nincsen végleg megállapítva, de évek hosszú során át a fölosztás megfelelt a népesség arányának, még pedig úgy, hogy Svédország $\frac{12}{17}$, Norvégia $\frac{5}{17}$ -ed részt viselt. A diplomatiái költség ugyanazon arányban osztatott meg. A consularis költségvetés fedezésére szolgálnak első sorban a consularis díjak, melyeket minden állam törvényhozása önállóan állapít meg, azonkívül pedig a két állam járuléakai. E járulékok is egészen önállóan állapíttatnak meg a két állam részéről, de 1857 óta a 3 : 4 arányban szavazták meg a járulékokat. Ez arányt egy bizottság állapította meg, mely 1856-ban kiküldetett, hogy ez iránt javaslatot tegyen és mely természetesen svéd és norvég állampolgárokból állott. 1857 előtt arány nem

volt megállapítva. E bizottság alapúl elfogadta a népességet, a kereskedelmi hajózást, a be- és kivitelt, a mit következőképen számítottak :

	Svédország	Norvégia
népesség — — — — —	5	2
kereskedelmi hajózás — — — — —	1	2
kereskedelem — — — — —	3	2

Itt tehát tekintetbe vétetett Norvégiának jelentékeny kereskedelmi hajózása és ennek megfelelően jelentékenyebb díjbevétele e forrásból. A bizottság kijelentette azt is, hogy az arány nem lehet állandó, hanem szükséges időről-időre annak revisiója, ha a számítás alapjai változnak. Mindamellett máig semmi változás nem történt. 1875-ben ismét egy bizottság tárgyalta a kérdést ; de az eredmény az volt, hogy a választott arány helyes. Csak abban történt változás, hogy a bizottság a számítás módszerét módosította. A bizottság a következő kérdést tette föl : miképen történjék az összes kiadások fölosztása ? A régi alapokat vették : népességet, hajózást, kereskedelmet, minthogy azonban a kereskedelem nagy mértékben függ a népességtől, úgy vélekedtek, hogy a kettőt egy tényezővé kell egyesíteni olyképen, hogy a népességi szám módosítandó a fejenkénti kereskedelem számával ; továbbá helyesnek találták azt, hogy a hajózás az összes kiadások két harmadára legyen irányadó. A bizottság ez alapon következő eredményhez jutott :

Norvégia hozzájárulása Svédországhoz következő arányban álljon :

A kiadás egy harmada fölosztatik ez arány szerint :

Svéd. Norv.

5 : 12 (népesség)

1,4 : 1 (kereskedelem fejenként)

vagyis 7 : 12

A kiadás két harmada pedig fölosztatik a következő arányban :

Norv. Svédor.

3 : 1 (a kereskedelmi hajózás tonna-aránya)

E szerint Svédország aránya következőképen alakúl : $12/19 \times 1/3 + 1/4 \times 2/3 = 43/114$; Norvégia aránya $7/19 \times 1/3 \times 3/4 \times 2/3 = 71/114$ vagyis 7 (Svédország) : 4 (Norvégia).

Minthogy pedig ez az arány már eddig is létezett, fönn-

tartották a mai napig jelentéktelen változtatásokkal. Meg kell csak jegyezni, hogy e számítások sem egészen szabatosak, mert a fizetésnélküli consulok díjbevételei ismeretlenek és így e tényezőt a számításnál tekintetbe venni nem lehet.

A két skandináv állam között elfogadott kules különösen két okból érdekes; először azért, mert itt több, még pedig pontosan meghatározható adat, illetőleg jelenség alapján történik a számítás, másodszer azért, és ez még nagyobb figyelmet érdemel, mert e körülménnyel másutt nem találkozunk, hogy a különböző tényezőknek nem tulajdonítatik egyenlő súly, illetőleg befolyás a quota kiszámításánál.

Érdekességből említjük itt még a régi németalföldi köztársaság példáját. Az egyesült németalföldi tartományok szövetségi költségvetése a külügyre, hadügyre és a tengerészetre szorítkozott. Az e kiadásokra vonatkozó költségvetés évenként az államok tanácsa elé terjesztetett és általa állapított meg. A költségvetés két részből állott: a rendes és rendkívüli költségvetésből; de a rendes költségvetés sem állósított. E szövetségi kiadásokra rendelkezésre állott a köztársaságnak több rendbeli saját, de elégtelen jövedelmi forrása: 1. a jövedelmek Flandria, Brabant és Limburg azon részeiből, melyek a spanyol koronától elszakadtak; e jövedelmek származtak államjavakból, bérleti összegekből és adókból; 2. vámok, kikötői és hajózási illetékek, melyek kizárólag a tengerészeti kiadások fődözésére szolgáltak. A mi még hiányzott a köztársaság kiadásainak fődözésére, és az nem volt épen kevés, azt az egyes tartományok tartoztak a szövetségi pénztárba beszolgáltatni a következő arányok szerint:

Holland	---	---	---	---	---	---	---	57 ⁵ / ₈	%
Friesland	---	---	---	---	---	---	---	11 ¹ / ₂	•
Zeeland	---	---	---	---	---	---	---	9 ¹ / ₈	•
Utrecht	---	---	---	---	---	---	---	5 ³ / ₄	•
Gröningen	---	---	---	---	---	---	---	5 ⁷ / ₈	•
Geldernland	---	---	---	---	---	---	---	5 ⁵ / ₈	•
Overyssel	---	---	---	---	---	---	---	3 ¹ / ₂	•
Dronte vidék	---	---	---	---	---	---	---	1	•

E járulékok quotának neveztettek. Ezek 1634 óta változatlanul hagytak meg a rendes szükségletnél; a rendkívüli szükségletnél időre-időre változások történhettek, rendszerint akképen, hogy Holland és Zeeland nagyobb quotát vállaltak.

A két tartomány és Dronte vidék különben egészen függetlenek voltak saját adórendszerök rendezésében.

A quota kiszámításának alapja meglehetősen önkényes volt; nem a népesség szolgált alapul, hanem a hozzávetőleges aránya az anyagi jóllétnek. Mindig úgy fogták föl a dolgot, hogy Hollandiának legtöbbet kell fizetni, sőt Hollandia gyakran a többi tartományok quotáját előlegezte, a nélkül, hogy az előleget mindig visszakapta volna.

Az államkapcsolatok pénzügyének egyik legérdekesebb példáját nyújtja Németország. Laband szerint a német birodalom háztartása nem tisztán állami háztartás, hanem itt egy vegyüléke az állami és egyleti háztartásnak állott elő. A német birodalomnak vannak saját állami bevételei, melyeknek lényege az, hogy a bevételeket közösen, együttesen, egyenlő mérték szerint szolgáltatják; azonkívül vannak bevételek, melyek az egyleti bevételek természetével bírnak. Itt a birodalom mint üzletvezető szerepel, ki a társulatnak, mely az egyes államokból áll, ügyeit viszi, és e célból az egyes tagoktól a szükséges összegeket behajtja, avagy minden egyes államnak részét a bevételekben és kiadásokban kiszámítja és a hiányt járulékok beszedése útján fődözi. Ilyen háztartás sajátsága abban is mutatkozik, hogy vannak bevételek úgy mint kiadások, melyek nem az összes tagokat illetik, hogy az egyes tagok nem egyenlő arányban vesznek részt a bevételekben és kiadásokban, hogy a bevételi vagy kiadási többlet utólagos leszámolás tárgyát képezi. Ez esetek mindegyike előfordul a német birodalomban. Így Bajorország, Würtemberg, Baden és Elzász-Lotharingia saját számlájukra szedik a söradót, Bajorország és Würtemberg továbbá önállóan rendelkeznek a posta- és távirda bevételeivel. Ennek következtében e bevételi ágak jövedelmeiben nem vesznek részt, ellenben pedig ezzel szemben anyakönyvi járulékok magasabb. A mi pedig különösen a kiadásokat illeti, úgy a német birodalom közös kiadásaihoz az egyes államok hozzájárulási aránya bizonyos tételeknél különböző: bizonyos kiadásokhoz egyes államok általában hozzá nem járulnak. A birodalom egyleti háztartásának jellege azonban a leghatározottabb kifejezést talál az anyakönyvi járulékokban.

A német birodalom alkotmányának 70. §-a ugyanis azt rendeli, hogy, addig míg külön birodalmi adók nem létesíttetnek, a mennyiben a vámok, fogyasztási adók, és egyéb közös

bevételek és az előbbi évek fölöslegei, nem elegendők a kiadások fődözésére, az egyes államok a népesség arányában járulékokat fizetnek. Az összes német államok közös bevételeit képezték a vámok, a sóadó, a cukoradó, a dohányadó, a váltóbélyeg; ezekhez járul még az illeték, a szeszadó, a posta és távirda, végre jövedelmek a birodalmi vasutak, birodalmi bank és nyomda után, bevételek a rokkantalapból és különféle igazgatási bevételek. A mennyiben e bevételek a kiadások teljesítésére nem elegendők, a hiány fődöztessék az anyakönyvi járulékok által. A járulék kiszámítása, melyet gyakran egészen egyszerűen a népesség száma alapján képzelnek, épen nem egyszerű. Laband a tengeri biztosítás példájával illusztrálja, a mennyiben nem egyszerűen a bevételek a kiadásokból levonatnak és a hiány a népesség szerint fölosztatik: hanem alapul szolgál egy bonyolult számítás, mely vizsgálja azt, mily arányban vannak az egyes államok a bevételeknél és a kiadásoknál részesítve és csak ennek alapján történik a járulék megállapítása a jelenlevő jogi népesség, nem pedig a tényleges népesség alapján (mely a vám- és pénzügy kulcsát képezi). Az egyes államok által szolgáltatandó összegek tehát nem viszonylanak egyszerűen úgy mint a népesség.

A járulékok rendszere ellen igen korán hangzott föl erős tiltakozás. Legjellemzőbb és legismertebb Miquel fölszólalása, ki a kérdés tárgyalásánál következő kijelentést tett: A szövetség oly tehermegosztást hoz be, mely arczúl üti a közgazdaság minden alapelvét. A szövetség visszanyúl a középkorba, az adótörvényhozás első kezdeteire: behoz egy fejadót és ezzel a szövetség adórendszere el van ítélve. Oly járulék, mely 100,000 brémait és 100,000 thüringiait egyformán adóztat meg, nem lehet a szövetség adórendszerének tartós alapja . . . A járulék egyenlőtlenségét egészen mellőzve, az összes tagállamok költségvetéseit szerencsétlen anarchiába és zavarba fogja vezetni. Ha lehetetlen minden egyes államra nézve előre meghatározni a terheket, akkor azok vagy óriási fölöslegekkel vagy ugyanolyan hiányokkal fognak gazdálkodni. A járulék a pénzügyi anarchia és romlás proclamatiója. Bismarck is kijelentette, hogy a lakosság száma szerinti súly egy tökéletlen módszer és csak átmeneti jelleggel bírhat. 1874-ben kiváló német közgazdasági és politikai tekintélyek gyűlést tartottak, melyen azok gyülekeztek össze, kik át voltak hatva azon meggyőződéstől, hogy a népes-

ségi szám szerint az egyes államok gazdasági és pénzügyi ereje tekintetbe vétele nélkül kivetett anyakönyvi járulékok tarthatatlanok és mielőbb külön birodalmi bevételek által helyettesítendőek. Az anyakönyvi járulékok rendszere hátrányosnak találtatott nemcsak igazságtalansága miatt, hanem azért is, mert a bevételi források különbsége egyes államok szerint számos hátrányt szül. Az egyes államok adórendszere szerint igen különböző a járulékok által okozott nyomás, már pedig kívánatos, hogy a birodalom az egyes polgárokat képességek arányában vegye igénybe. A gyülekezet tényleg az anyakönyvi járulékok ellen nyilatkozott és egy külön birodalmi még pedig egyenes adónak, egy birodalmi jövedelmi adónak behozatala mellett foglalt állást. Érdekes annak felemlítése, hogy több oldalról különösen arra is hivatkoztak, hogy a birodalmi egység szilárdítását egy ilyen adó, mely az összetartás és a közös teherviselés elvét jobban juttatja kifejezésre, nagyon előmozdíthatja. A német birodalom régebben is addig erősebb volt, míg a birodalomnak önálló jövedelmi forrása volt, míg a császár kivethette a közönséges fillért és hatalma hanyatlott, mikor az egyes államoknál pénzért kellett koldúlni. *)

Németországban a szakférfiak egész sora nyilatkozott az anyakönyvi járuléknak a népesség alapján történt megállapítása ellen. Schäffle azt mondja, hogy az anyakönyvi járulékoknak és az átutalásoknak a népességi szám szerinti megállapítása ellenkezik a teljesítési képesség szerinti terheletés és a fogyasztási képesség szerinti hozzájárulás elvével. Az anyakönyvi járulékok rendszerének következménye, hogy a birodalom és az egyes államok egymást folyton zavarják. Az államok csipdesik a birodalmat az átalakulásokkal, a birodalom az államokat a járulékokkal. A két pénzügyi kör egymást zavarja,

---

*) Ezt ugyan némi kétséggel kell fogadni, mert az úgynevezett közönséges fillér nagyon rendetlenül folyt be, úgy hogy Zsigmond császár annak elejtésével behozta az úgynevezett «római hónapokat» (Römermonate), járulékokat, melyek a birodalmi kincstár javára szolgáltak. Csak az az egy bizonyos, hogy a német birodalom gyengesége kétségtelenül következménye volt a pénzügy ziláltságának, mert lehetetlen volt a birodalom számára jövedelmi forrásokat teremteni. Csak a birodalmi városok adószolgáltatása nyújtott némi támaszt, ezt nem tekintve, a római birodalom német császára a legrosszabb forrásra volt utalva, az adósságszinálásra.

feszélyezi, huzogatja, mint a sziámi ikrek. A birodalmi fölöslegeket az átutalások, az állami fölöslegeket az anyakönyvi járulékok fölfalják. Az államok igényei gátolják a birodalom adóügyi fejlődését, viszont a birodalom folyton zavarja az államok pénzügyi egyensúlyát. Schäffle szerint jobb fölosztási módot kell keresni. Ilyennek tartja az anyakönyvi járulékoknak fölosztását egyenlő birodalmi törvények szerint szabályozott állami főadók és esetleg épügy szabályozott örökösödési adók arányában.

Figyelemreméltó Scheel kritikája is. Scheel szerint a népesség szerinti kulcs nyers. Azonban majdnem lehetetlennek tartja a pontos arányok megállapítását. Az csak úgy volna lehetséges, ha a népesség mellett a vagyonnak teljes katasztere fölvetetnék. Legkevésbé alkalmas szerinte az adójóvedelem. Még leghelyesebbnek tartja a viszonylagos népesség számát, mert az az egyes államok viszonylagos gazdasági erejét legjobban juttatja kifejezésre. Igen helyes Scheel azon megjegyzése, hogy a viszonylagos népesség azért is figyelemreméltó körülmény, mert gyéresebb népesség mellett a pénzgazdaság gyengébb, a jövedelmek jelentékeny része terményekből áll és így olyan ország, mely gyéren van lakva, nehezebben fizeti a pénzbeli adókat, mint oly állam, melyben a pénzgazdaság jobban elterjedt. — Schanz a német birodalmi pénzügyi rendszert «formalisztikus esztelenségnek» nevezi.

A német birodalomban tehát a szövetséges állam pénzügyének fejlődése következő sajátságokat mutat. Egyfelől természetszerűleg érvényesült a törekvés, a birodalmat az egyes államoktól pénzügyileg függetlenné tenni; másfelől azonban a fontosabb adónemek az egyes államoktól már le voltak foglalva és attól kellett tartani, hogy a birodalom az egyes államok adóügyébe zavarólag nyúlhatna be. Ebből következett szükségszerűleg a megoldás azon módja, hogy bár szóba került egyes közvetlen adónemek behozatala, a birodalom csak a már azelőtt a német vámegyletben létezett közös vámjövedelmet foglalta le, azon kívül csak egyes közvetett adókat, — melyek különben is léteztek — igénybe vett, egyébként pedig az államoknak anyakönyvi járulékaire volt utalva. Minthogy az anyakönyvi járulékok a birodalom költségeinek fedezésére elegendők nem voltak, a birodalmi háztartás, a nagy hadisarcz mellett is, hiánynyal záródott éveken át, melynek fődözé-

sére kölcsönöket vettek föl. Másfelől azonban a helyzet tartóhatatlanságát belátva, a birodalom számára jövedelmi forrásokat kerestek és találtak. E források igénybevételének következménye volt az úgynevezett Frankenstein-féle záradék, melynek megfelelően bizonyos birodalmi bevételeknek 130 millió márkát meghaladó összege ugyanazon kulcs szerint mint az anyakönyvi járulék az egyes államok között fölosztandó, illetőleg azok javára átutaltványozandó. Ezzel természetesen a népességi számon alapuló kulcs tökéletlensége nem szűnt meg, mert valamint a fizetési képesség, úgy a fogyasztási képesség, forgalom stb. nem egyszerű függvénye a népességi számnak. Az új reformok következtében tehát az anyakönyvi járulék tulajdonkép mint pénzügyi teher, már évek óta megszűnt. Az egyes államok a birodalmi jövedelmekből magok is jövedelmet meritenek, persze előbbi jövedelmek föláldozásával. Az inaugurált pénzügyi rendszernek tehát az volt a további következménye, hogy a birodalom a bevételeknek bizonyos részét az egyes államoknak engedte át, úgy hogy az egyes államok a közös birodalmi államháztartással nemcsak az adózók viszonyában állottak, hanem onnét bevételeket is nyertek. Gyakorlati tekintetben tehát Németországban épen úgy mint Svájcban a járulékok mint a tagállamok szolgáltatásai nagyobb jelentőséggel nem bírnak.

Mutatják ezt a következő számok. Az 1899-diki költségvetés szerint tettek az anyakönyvi járulékok illetőleg átutalások:

	járulék ezer márkában	átutalás
Poroszország	290.487·4	298.040·5
Bajorország	53.060·6	54.733·0
Szászország	34.540·8	35.465·3
Würtemberg	18.978·5	19.693·2
Baden	15.727·4	16·265·1
Hessen	9·475·1	9·716·8
Mecklenburg-Schwerin	5·448·1	5·593·5
Szász-Weimar	3·093·4	3·176·1
Mecklenburg-Strelitz	926·0	950·1
Oldenburg	3·408·2	3·496·2
Braunschweig	3·959·7	4·063·8
Szász-Meiningen	2·133·9	2·189·1
Szász-Altenburg	1·644·3	1·689·3
Szász-Coburg-Gotha	1·975·2	2·026·1
Anhalt	2·674·6	2·745·2
Schwarzburg-Sondershausen	712·0	728·9

	járulék ezer márkában	átutalás
Schwarzburg-Rudolstadt	808·7	830·4
Waldeck	526·8	540·3
Reuss (régí vonal)	615·3	631·3
Reuss (fiatalabb vonal)	1.204·9	1.241·5
Schaumburg-Lippe	375·9	385·6
Lippe	1.229·8	1.263·5
Lübeck	759·8	779·5
Bréma	1.791·1	1.838·3
Hamburg	6.216·0	6.376·4
Elsasz-Lotharingia	14.964·5	15.494·8
Összesen:	476.738·0	489.953·8

Minden egyes államnak e szerint a birodalmi viszony alapján nagyobb a bevétele mint a kiadása.

A német birodalomban még egy sajátsterü államkapcsolatra akadunk Oldenburgban. Az oldenburgi hercezség három önálló területből áll: Oldenburg, Lübeck és Birkenfeld. Az 1852. november 22-iki alaptörvény szerint minden országrész külön élvezi bevételeit és külön földözi kiadásait; a nagyhercezség osztatlan tulajdonában levő államjóságok bevételei és kiadásai három részre osztandók. E szerint a fejedelemségben négy költségvetés készítendő. A közös költségvetés bevételei állanak a központi pénztár jövedelmeiből, a birodalmi vámokból és adókból Oldenburgra eső részből és az egyes államrészek járulékaiból. E járulék «quota», egyfelől az adóerő, még pedig a földadó és jövedelmi adó eredményei, másfelől az állami jóságok hozadéka arányában állapítatik meg, még pedig 6—6 évre. A közös ügyek szorítkoznak az államfőre, a birodalom- és a külföldhöz való viszonyra, a központi vezetésre, az országgyűlésre és még néhány intézetre (könyvtár, levéltár, statisztikai hivatal). A közös költségekhez fizetett járulék változni szokott és megállapítása alkalmat nyújt alku- dozásokra, melyeknél minden fél a maga terhéért természetesen könnyíteni akarja. A quota tett

	1882—7	1888—93	1894—99
Oldenburg hercezség számára	76%	76%	79%
Lübeck számára	16	16	14
Birkenfeld számára	8	8	7

Valamint Németországban az egység erősítésére célzó törekvések szükségkép birodalmi jövedelmi források létesítésé-

hez vezettek a laza járulékrendszer háttérbe szorításával, úgy történt az már a múlt században az északamerikai Egyesült-Államokban.

Észak-Amerikában az 1776-ban megalkotott független államconföderatióban az egyes államok teljes souverainitása mondatott ki és csak némely jog ruháztatott át a szövetségre. Önálló jövedelmi forrásai a szövetségnek nem voltak; a vám-szedés joga az egyes államokat illette; a szövetség egyedüli pénzügyi forrásait képezte a papirpénz kibocsátás és a kölcsön fölvétel.

Nem sokára belátták az 1776-ban alkotott szervezet hibás voltát és így keletkezett az 1788-diki alkotmány. Ez alkotmány szerint a szövetség jövedelmi forrásait teszik a vámok, díjak, illetékek, egyenes és fogyasztási adók, de ez adók egyformán szedendők minden államban és minden egyenes adó a népesség vagy más előbb megállapítandó mérték arányában alkalmazandó. A szövetség itt tehát az összes jövedelmi források fölött rendelkezik, melyek közül ugyan az egyenes adókat csak ritkábban és kivételesen alkalmazta az újabb időkig, annál inkább azonban a vámokat, a belső fogyasztási adókat és az illetékeket. Az észak-amerikai Unio pénzügye e szerint inkább az egységes állam képét nyújtja.

A többi tengerentúli conföderatiókban, így Kanadában, Ausztráliában a szövetségi háztartás egészen vagy túlnyomóan vámokon nyugszik.

Visszatekintve tanulmányunk első részére, annak főbb eredményeit most már a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Mindenütt azon tapasztalatra jutottak, hogy két állam viszonylagos gazdasági erejének és teherviselési képességének föl kutatásánál matematikai pontosság el nem érhető és a jelenleg rendelkezésre álló statisztikai eszközökkel és általában kutatási módokkal csak megközelítő értékek nyerhetők.
2. Azt látjuk, hogy különböző tüneteket tartottak alkalmasnak a viszonylagos vagy összehasonlított teherviselési képesség megítélésére, leginkább azonban a jövedelmi adó alapján kiszámított nemzeti jövedelmet, az örökösödési adó alapján megállapított nemzeti vagyont, kevésbbé a külkereskedelmet stb.
3. Legkevesbbé alkalmasnak találták a népességet — pur et simple —, igen csekély mértékben a fogyasztást és a fogyasztási adót.
4. Alig itt-ott történt az adószolgáltatás eredményének tekin-

tetbe vétele, sehol csak az adószolgáltatásé. 5. A mennyiben az államkapcsolatok közös jövedelmi forrásokkal bírnak, ezek túlnyomóan a fogyasztási adók körében kerestetnek, ritkábban az egyenes adók körében, bár erre is vannak példák.

Áttérünk már most tanulmányunk második részére, mely az államkapcsolatok háztartásának, különösen pedig jövedelmi forrásainak kérdésével foglalkozik.

FÖLDES BÉLA.

VOLTAIRE A VÁDLOTTAK PADJÁN.

Miként Wallenstein, a harminczéves háború nagyhíré és szomorúvégű hadvezére hosszú-hosszú ideig a pártok és felekezetek tusájának áldozata volt, s elfogulatlan méltatás és megítélés helyett egyik részről sárral dobálták be a nevét, őt fondorlelkű, hűtlen árulónak nyilvánították, a másik részről viszont minden tettét jogosnak, önvédelemből s a német nép érdekében színműzőnek tartották föl, — úgy történt Voltaire-rel, a XVIII-ik század genialis képviselőjével, a felvilágosodás világhíré előharczosával is: egyik életírója szerint ő az a francia ember, a kiről a legtöbb jót és a legtöbb rosszat mondtak.*) Csakhogy míg Wallensteinra nézve végre kisütött az igazság napja s ma már meglehetősen biztosan és egyértelműséggel mond ítéletet jelleméről és tetteiről a történetírás, — Voltaire-rel szemben, bár halála óta több mint száz év telt el (vagy talán éppen azért, mert még csak ennyi telt el), az objectiv megítélés kora még mindig nem köszöntött be. Őt sokan még mindig egyoldalú, nemzeti vagy felekezeti szempontból ítéli meg, s hatását csak egy oldalról, (tudniillik az árnyoldalról) vizsgálják és világítják meg. Ha ezt a felekezet, a tőle vérig sértett, halálra üldözött irányzat képviselői teszik, hagyján! pártírótól nem szoktunk pártatlan ítéletet várni! De ha ezt a tudományos kritika képviselői teszik, azon már méltán megütközhetünk. A dologban az az érdekes, hogy nagyjából honfitársai azok, kik nem tudják őt eléggé méltányolni (köztük Brunetiére is), míg kritikus ellenfeleik: a németek (Schlosser, H. Grimm, H. Hettner,

---

*) *Histoire de la Langue et de la Littérature française des Origines à 1900. publié sous la direction de L. Petit de Julleville. Tome VI, Dithuitième siècle. Paris. 1898; p. 480.*

Du Bois-Reymond, Strauss, Carriere) s angolok (Carlyle, Buckle) mind több igazságérzetet s elismerést tanúsítanak iránta, — holott első tekintetre ennek éppen az ellenkezőjét várnók!

Ily elfogúlt s egyoldalú ítélettel találkozunk Faguet Emil: «*A XVIII. század. Irodalmi tanulmányok.* Fordította Haraszi Gyula» című művében, mely a múlt év vége felé jelent meg a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó-vállalatában. Faguet jőnevű író és kritikus, a Sorbonne-on a francia irodalom tanára; itt említett műve hat év alatt tizenöt kiadást ért, a mi egyfelől az író kiváló tulajdonságai mellett szól, másfelől azt mutatja, hogy eszméi erős visszhangra találtak a francia közvéleményben, — művét tehát joggal tekinthetjük úgy, mint a mai francia gondolkodás kifejezését. Ezek a körülmények indokoltta teszik, ha művével,*) illetőleg Voltaire-ről mondott ítéletével kissé bővebben foglalkozunk. Hiszen Voltaire ma mindnyájunk tudatában él, ő csaknem annyira a mienk is, mint a francziáké; ha ma a türelem és humanitás szelleme uralkodik nálunk is a vallásfelekezetek közt s uralkodik az igazságszolgáltatásban, ha a részvét közös érzete fűzi az emberi szíveket össze valami nagy szerencsétlenség, valami nagy igazságtalanság hallatára, — úgy ezek fölébresztésében, ezek kivívásában s egyetemesség tételében Voltaire-nek oroszlánrésze volt; **) ha ma mindannyian hódolunk a francia nyelv és szellem előtt, ha úgy gondolunk a francia nemzetre, mint a műveltség, társadalmi simaság első képviselőjére, minden fenkölt, nemes eszme, igaz ügy fogékonykeblű barátjára, — e vélemény megszilárdításában, e tulajdon-

---

*) A mű a XVIII-ik századból 11 francia író arczképét nyújtja 687 lapon: a bevezetés szerint (1. lap) «a XVIII. század legkiválóbb íróit» tárgyalja, s mégis egy d'Alembert, Turgot, Beaumarchais. — kik közül a két utóbbinak írói hatása, irodalmi élete ma is tart, — hiányzik belőle, míg egy Fontenelle, Marivaux helyet talál benne; továbbá, bár a XVIII. század szellemi képét akarja megrajzolni, alig szól valamit e század legnagyobb szellemi mozgalmáról, legfontosabb irodalmi eseményéről, az *Encyklopaediáról*, csak úgy mellékesen említi meg Diderot-nál abból a szempontból, hogy mily munkarenddel dolgozott rajta Diderot. Azt készséggel elismerem, hogy e tanulmányok finoman, vonzóan, szellemmel vannak írva, itt-ott mélyreható lélektani elemzéssel találkozunk bennök, — de viszont sok helyt nagyon kihívják a bírálatot.

**) Carriere, *Die Kunst im Zusammenhang der Culturentwicklung*. V. Band. II. Aufl. Leipzig, 1874; S. 108.

ságok meggyökereztetésében a Voltaire tolla, szereplése hathatós tényező volt.

A végből, hogy Voltaire-t méltányoljuk, nem szükség Voltaire vak imádóivá, föltétlen magasztalóivá válnunk: ilyen ember talán nem is képzelhető, hisz' Voltaire annyi gyöngeséget, gyarlóságot tár elénk, fényoldalaira oly erős foltok vetnek homályt, a vallás (s általában minden szent) kigúnyolásával és profanizálásával annyi ember lelkét megmérgezte, erkölcsi emelkedettségének, szívnemességének, férfiaságának hiányával, hazudozásaival, pénzmanipulatioival, szertelen hiúságával oly szomorú színben áll előttünk hogy ezek előtt egy józan ítélőnek sem lehet szemet hunynia. Az elfogulatlan bírálónak ezeket föltétlenül számba kell vennie, mielőtt ítéletét fölötte kimondaná; de aztán két dolgot szintén nem szabad felednie: először érdemeinek kellő mértékek szerint való mérlegelését, maradandó becsű irodalmi vagy társadalmi alkotásainak, kivívott, s az egyesekre mint a közre üdvös sikereinek teljes mértékű elismerését; — s másodszor gyöngéinek, gyarlóságainak megítélésénél a korviszonyokat is figyelembe kell vennie, vagyis megtekintenie, hogy mennyiben gyökerezik Voltaire azoknál kora viszonyaiban s mennyiben független egyéni sajátságai azok neki. Csak ily alapon fog igazságos ítéletet hozhatni fölötte.

Faguet-nek Voltaire-ről mondott ítéletében épen ezzel a két dologgal nem találkozunk; hiányzik egyfelől érdemeinek, jeles tulajdonságainak és alkotásainak kellő ismertetése és méltatása, s hiányzik másfelől, minthogy a fősúlyt hibáinak, gyarlóságainak teljes felsorolására, kiszínezésére fekteti, ezek megítélésénél a történeti szempont. S e körülmény a legvilágosabban mutatja, hogy Faguet — bármennyire tiltakozik is a Voltaire-rel való közösség, a Voltaire iránya s eljárása ellen — szintén a Voltaire tanítványa, mert ime nála is hiányzik a történeti felfogás, hiányzik az objectivitás; a különbség csak az, hogy Voltaire a XVIII. század gyermeke volt, Faguet pedig a XIX. században él, a melyet bátran lehet egyebek közt a történeti felfogás és méltatás századának is neveznünk.

Mi az a történeti szempont és felfogás? Beállítani az illető írók kora középebe: elénk varázsolni azt a kort nevelésével, hitével, erkölcsével, eszményeivel, társadalmi és magánéletével, külső és belső politikájával, íróival s tudósaival, szóval összes ható tényezőivel, feltüntetni, mi módon hatottak ezek — valamint természetesen saját életkörülményei, életsorsa is — az illető íróra, mi részök

van jellemének, erkölcsének, világfelfogásának, vallásos és politikai meggyőződéseinek kialakulásában, mennyiben emelték vagy csökkentették az illető írói sajátosságait. Ehhez járul aztán, ha még tovább akarunk haladni, a milieu-elmélet, melyet Faguet három honfitársa: Montesquieu alkalmazott először (az *Esprit des Lois*-ban), Comte jelölt meg e névvel *) s Taine fejlesztett ki tüzete-
sebben, egyúttal némileg túlságba is hajtván azt, s a mely a fent-
említett tényezők mellett a levegőt, talajt, hőmérsékletet, táplálko-
zást, életmódot, öröklött szokásokat s hajlamokat is figyelembe
veszi az elemzett író vagy művész lelki világának, alkotásainak,
sikereinek megítélésénél. S tagadhatatlan, hogy a főtebbi ténye-
zők mellett, ezeknek is van befolyásuk a lelki világ kifejlődésére,
ezek is nyújtanak egy kis fonalat kezünkbe a szellemi alkotások
létrejövételének megértésére, kimagyarázására. Már pedig minden
irodalom- s művészettörténeti vizsgálat s előadás célja, feladata :
megérteni s megállapítani, hogy mily tényezők befolyása alatt, mily
okok közreműködése mellett, esetleg mily elemekből jő létre a
szellemi alkotás! Csak így viszünk be valami törvényszerűséget
tudományunkba. A helyes megértés fogja aztán az embert helyes
ítéletre képesíteni: ha ilyen meg ilyen körülmények s életviszo-
nyok közt csak ilyen szellemi légkörhez s ilyen egyénnek lehetett
létezni, ebből szükségszerűleg csak ilyen meg ilyen szellemi alkotá-
soknak lehetett következniök. Szóval, ítéletünknel is a történeti
szempont lesz előttünk irányadó, s nem a jelen szempontjából
fogjuk az elmúlt eseményeket, személyeket, szellemi műveket
megítélni.

E történeti szempontból, Voltaire-re vonatkozólag, semmi
sem található Faguet-nál, arra a Voltaire-re vonatkozólag, ki jobban
a maga korában gyökerezik, mint bárki, ki tökéletes képe a
XVIII. századi francia társadalomnak, ki tükörmódra sugározza
vissza mindazt, a mi azt a kort oly mozgalmassá, érdekessé, szel-
lemessé, szenvedélyessé, frivollá, túlzóvá teszi.***) Természetesen
aztán nem is tudja megérteni Voltaire egyik-másik jellemvonását,
művét, irányát; ha nem érti, nem is tudja helyesen méltatni, meg-
ítélni őket, vagyis minden erkölcsi foltot, jellembeli hibát — s ezek,

*) Comte, *Cours de philosophie positive*. Tome III, p. 209.

**) Voltaire, *Sechs Vorträge von David Fr. Strauss*. II. Aufl. Leipzig, 1870; S. 348. — *Die kulturhistorische Bedeutung Voltaires*. Von Prof. Dr. Hagmann. Hamburg, 1891; S. 26.

mint láttuk, szép számmal vannak Voltaire nél, — minden írói gyöngeséget kérlelhetetlenül elítél, pellengérre állít, pedig hát, ha jobban utána nézne, láthatná, hogy ezek jelentékeny része nem egyenesen a Voltaire, hanem a kor hibája, a Voltaire-é csak annyiban, a mennyiben nem tudta magát kora befolyása alól emancipálni, persze ezeket ő nála a szellemi nagyság gyújtotta fény révén fokozott világításban látjuk. Ha a történeti módszert alkalmazza, Faguet sok hibát, gyarlóságot megérthetett volna Voltaire-nél s e megértés egyúttal szelidítette, mentette volna azokat szemében, mert hiszen *tout comprendre c'est tout pardonner*. Én nem tartom ugyanazt, hogy a kor hibái, gyarlóságai menlevelet adnak a kor emberei számára azok szabad elkövetésére, mert az erkölcsi törvények minden korban egyformán érvényesek maradnak s a nagy szellemtől azok iránt fokozott tiszteletet várunk, de másfelől az is tény, hogy senki sem vonhatja ki magát teljesen kora alól, a kor szelleme, általános iránya nagy mértékben enyhítő körülménynek tekinthető, mint a hogy manapság a büntetéseknél a testi-lelki dispositiókat, nevelést s minden egyéb tényezőt számba veszünk, s ahhoz szabjuk ítéletünket.

Szerzőnk mindezt nem akarja érteni, vagy inkább Voltaire-nél figyelembe venni. Mert ha ügyet vetne rájuk, ha az enyhítő körülményeket is tekintetbe venné, akkor egyik-másik ítéletének másként kellene kiütnie. Megróvja Voltaire-t, hogy eszközeiben nem válogatós, lelkiismerete cseppet sem érzékeny, — de azt nem veszi figyelembe, hogy Voltaire a jezsuiták növendéke volt, hogy keresztapja s védnöke, a ledér Châteauneuf abbé, ez az epikureus libertinus, már tizenhárom éves korában bevezette őt Ninon de Lenclos szalonjába s itt készült elő Voltaire a philosophiára és erényre,*) valamint a Hôtel du Temple szilaj, kicsapongó körébe, s tudjuk, hogy az ifjúkor emlékei, benyomásai gyakran egy egész életen végigkísérik az embert; nem veszi figyelembe, hogy a régenség alatt, tehát az erkölcsi feslettség virágkorában volt 20—30 éves fiatal ember, vagyis volt abban a korban, melyben jellemünk kialakul, lelki irányunk megszilárdul.

Megróvja, hogy közömbös hazája iránt, oly kevésé hazafi, hogy hazát változtat, semmi érzéke nincs Franciaország politikája

---

*) Egyik bírálója szerint: «toute la philosophie de Voltaire est sortie des principes de Linon de Lanclos». Petit de Julleville. *Histoire de la Langue et de la Littérature française*. Tome VI. p. 459.

és érdekei iránt. *) De azt felejtí, hogy a nemzetiségi elv a francia forradalom nyomában fakadt fel, hogy a hétéves háború előtt Poroszország még nem volt Franciaország ellenfele, sőt inkább szövetségese, hogy kortársai majd mind így gondolkoztak s a rossbachi vereség után Choiseul panaszkodott, hogy nemcsak a hugonották, hanem fél Páris örült Frigyes diadalának; **) felede, hogy a «république des lettres» határai, kivált régebb korban mindig messzebbre terjedtek, mint a haza szűk határai s a humanitas eszméje e korban minden nemzetet átölelt, ***) hogy Grimm és Holbach Párisban éltek s francia írókká lettek, Maupertuis és La Mettrie meg Berlinben éltek és haltak meg; hogy Kant örömmel üdvözölte a francia forradalom kitörését, s Goethét jóval mozgalmasabb korban szintén nemzeti közömbösséggel vádolták honfitársai.

Vádolja őt, hogy álnév alatt írt műveivel mennyi sértést követett el s műveit arcátlanul letagadta, — de felede, hogy ez akkor napirenden volt, s hogy micsoda tapasztalatok kényszerítették őt, — ha már csipős, gúnyolódó nyelvét fékezni nem tudta — művei megtagadására, tudniillik mit kellett így is műveiért szenvednie, hányszor kellett futva menekülnie, hány művét égették el nyilvánosan hóhér kezével; feledeje hány művének kiadását tiltották el, sokszor pusztá gyanúra, köztük olyanokat is, melyek alapos, jóra való, tisztességes munkák, mint a *Henriade*, *Histoire de Charles XII.* és *Le Siècle de Louis XIV.*; felede, hogy ily körülmények *közt az álnév használatáról lemondani annyi lett volna, mint harczait feladni, ellenségei előtt meghódolni. Igaz, Voltaire nem sok személyes bátorsággal dicsekedhetett, a gyávaságig aggódó, félénk volt, de annál több erkölcsi bátorság lakott benne, mert

---

*) E vád legközelebb még élesebb alakban újult meg Broglie herczeg *Voltaire avant et pendant la guerre de sept ans* (1898) című művében.

**) P. Sakmann, *Voltaire und einige seiner neueren Kritiker. Wiss. Beilage zur Allgemeinen Zeitung.* 1897. Nov. 18. S. L. Crouslé legújabb *Voltaire tanulmányában* ezt olvassuk II. Frigyesről: «Pendant bien des années, les Français se firent un singulier plaisir d'epalter cet ennemi de leur pays, pour blesser leur propre gouvernement». Petit de Julleville, *Histoire de la Langue etc.* p. 113.

***) Lessing szerint a hazafi elnyeli a költőt, nem tagadja meg teljesen a hazaszeretetet, de azzal a föltétellel, hogy a hazafiság ne feledtesse az emberrel, hogy a világ polgára. (*Werke*, Bd. XII. S. 125, 127, éd. Lachmann).

midőn a hatalmasok bosszújától való félelem miatt senkisem mert a jogtalanság és elnyomás ellen föltámadni, a gyáva, aggodalmaskodó Voltaire-nek egyedül volt bátorsága a jogért és igazságosságért sorompóba szállni.*) A ki oly szenvedélyesen szerette azon igazságokat kimondani, a melyeket mások nem merészeltek kimondani, azon kötelességeket teljesíteni, a melyeket mások nem merészeltek teljesíteni, annál az erkölcsi bátorság mellett a physikai bátorság hiánya alig jöhet számításba.

Szemére veti, hogy philosophiai gondolkodásában nincs semmi következetesség, hogy egyes fontos philosophiai problémák felől (Isten, gondviselés, lélek, szabadság) nincs megállapodott, határozott nézete, hanem most ezt, majd annak épen az ellenkezőjét hirdeti, hogy meggyőződéseai változnak, a pillanat benyomásai szerint alakulnak. Szent igaz; de ne feledjük, hogy Voltaire háta mögött egy 60 éves írói pálya fekszik s egy 25 éves ifjú más szinten láthatja a világot, másként ítélhet meg egyes dolgokat, mint egy 84 éves aggastyán; ne feledjük, hogy Voltaire a pillanatnak, a benyomásoknak embere volt s legtöbb műve alkalmi rögtönzés. nem pedig mélyenjáró, hosszú elmélkedés szülötteként előálló bölcselmi tanulmány, s hogy még így is egészen másként szól az ember hozzá egyes kérdésekhez egy regényben, novellában vagy költeményben, s másként egy történeti vagy természettudományi műben s esetleg másként soha nyilvánosságra nem szánt, teljesen bizalmas jellegű leveleiben, már pedig Faguet ily különnemű forrásokból állította össze Voltaire philosophiai ellenmondásait, azt nem is említve, hogy kedvenczét, a mindenféle jelességekkel fölruházott Buffont nem róvja meg érte, hogy „változtak nézetei, ellentmondott magának; ritka dolog, hogy ne két eszméje legyen egy helyett (542 l.)». S aztán kérdem: hát oly nagy dolog-e ily kérdésekben a nézetváltoztatás? nem egészen természetes-e, hogy helyesebb megismeréssel, a dolog lényébe való mélyebb behatolással előbbi, felszínezebb nézetünket helyesebb fölfogással cseréljük föl? A ki ezekben a komoly kérdésekben sohase ingadozott, most ide majd oda lyukadva ki, az nem is gondolkodott komolyan rajtok; ez ingadozások, változások Voltaire-nél épen vizsgálódásának komolyságát s igazságszeretetét tanusítják. Egyenesen kimutatható, hogy Voltaire előbb a szabadakarat híve volt, a mi akkor Francia-

---

*) Ed. Hertz, *Voltaire und die französische Strafrechtspflege im XVIII. Jahrhundert.* Stuttgart, 1887; S. 153.

országban általánosan uralkodott, de utóbb, főképp az angol philosophusok befolyása alatt, a determinismus híve lett; a *Philosophe ignorant* XIII. fejezete, mely a természeti kényszerűség előtt való meghajlást hirdeti, azzal a vallomással záródik, hogy ez a kételkedő philosophus ugyan nem mindig így gondolkozott, de végre meghódolt az ellenérvek meggyőző ereje előtt. Ime ebben áll az ő ellenmondása, ide-oda-csapongása! Más ember azt mondaná rá: «sapiens est consilium mutare in melius!» Ugyanígy áll a dolog a többi ellenmondásával is, melyeket Faguet oly szívesen állít össze. Előbb optimista volt, utóbb — a lissaboni földrengés hatása alatt — sokat töprengett e kérdés fölött s végre is abban állapodott meg, hogy a gondviselés jóságába való bizalom az egyetlen menedék az emberre nézve gondolkodásának homályosságában és tetteinek szerencsétlenségében.

«Un jour tout sera bien, voilà notre espérance,
Tout est bien aujourd'hui, voilà l'illusion».

De sohasem kételkedett a világ czélszerűségében, sem ennek alapján Istenben. Nála az Istenbe vetett hit, az igaz, nem kedélyi szükséglet, hanem gondolkodásának elutasíthatatlan következménye, él benne a rendíthetetlen meggyőződés, hogy se a természet teremtő és föntartó nélkül, se az emberi erkölcs és műveltség az erény és véték fölötti végső bíró nélkül nem gondolható. «Elítéljük az atheismust, utáljuk a babonát, szeretjük Istent és az emberi nemet, — ez a mi hitvallásunk kevés szóbán», mondja a *Profession de Foi des Théistes* című művében. — A mi a lélek halhatatlanságát illeti, Voltaire sohasem győzte le teljesen ez irányban, mint a sensualismus híve, a kételyt, de inkább azon érveknél időzött, a melyek mellette szólnak, mint az ellenkezőknél, mivel e hit föntartását az erkölcsi életre szükségesnek tartotta. — Hogy ő, ki a morálnak a hit fölött való túlsúlyát hirdette, az erkölcsi törvényt csak negative fogná föl, ne tudná, mi a felebaráti szeretet, ezen joggal lehet kételkednünk, ha tudjuk, hogy az ő erkölcsi alapelve ez: «Vis, comme en mourant, tu voudrais avoir vécu; traite ton prochain comme tu veux qu'il te traite!» S másutt így szól:

«Les miracles sont bons; mais soulager son frère,
Mais tirer son ami du sein de la misère,
Mais à ses ennemis pardonner leurs vertus,
C'est un plus grand miracle et qui ne se fait plus».

S ha tudjuk, hogy Voltaire emberszeretetét fényes tettekekkel is kimutatta, ha tudjuk, hogy a türelem, lelkiismereti szabadság, az emberi jog és méltóság, az igazságosság kincseiért egy hosszú életen keresztül fáradhatatlan buzgalommal, szenvedélyes odaadással, a szellem minden fegyverével, első sorban rettenetes gúnynyal küzdött — mosolyognunk kell Faguet azon állításán, hogy Voltaire «tulajdonképen nem is ismerte, mi az igazi morál!» — «Mit tanít viszont a politikában: liberalismust-e, vagy despotismust?» Felelet: Voltaire a fölvilágosult absolutismus híve, ő mindent felülről várt (követelése: sajtószabadság, a büntető törvények szelidítése, a népoktatásügy javítása, az adó igazságos kivetése), a felülről jövő fölvilágosult reformoktól, nem a forradalomtól várta az állapotok javulását. A szabadság és egyenlőség hirdetője, csak hogy az előbbi alatt a törvény uralmát, csupán a törvénytől való függést, utóbbi alatt a jogegyenlőséget érti. «God and Liberty» — mondá kevéssel halála előtt a Franklin unokájának, áldólag fejére tévén kezét.

Vádolja Faguet Voltaire-t, hogy kimélettlen támadásaival sokat ártott a vallásnak, kiirtott az emberek kebléből minden tiszteletet a vallás és annak képviselői iránt, hogy az: *écrasez l'infame* egyjelentésű lett az *écrasez la religion*, *écrasez Dieu* jelszóval. Elismerem, hogy e vád jogos, hogy Voltaire sokak kegyes érzését megháborította, még többek keblét elfordította a vallástól, de feledi Faguet, hogy Voltaire körül a levegő ily szellemmel s hanggal volt tele úgy Franczia-, mint Angolországban, hogy Montesquieu, Voltaire-t megelőzőleg, a *persa levelekben* (1721) szintén «csak gúnytárgyat lát a keresztyénségben; később ugyan komolyabb bánásmódra érdemesíti, de sohase lesz képes teljesen átérteni, még kevésbbé átérezni» (201 l.); feledi, hogy az orléansi herczegnő, a régens anyja ezt írja 1722-ben: «Párisban a papok közt, valamint az előkelőbb emberek közt alig van már 100 személy, a ki a mi Megváltónkban hiszen».*) Feledi, mily általános volt az ő korában a babona, tévhit, előítélet; hogy a legképtelenebb vallásos mesék, tételek föltétlen hitelt, azaz igaz gyanánt való elfogadást követeltek, míg ma nyugodtan beszélünk a vallás mythoszképző erejéről, történetileg tárgyaljuk az egyes dogmák keletkezését. Ha Voltaire-nek semmi érzéke nem volt azon szerep iránt, melyet a keresztyén vallás az emberiség fejlődéstörténeté-

---

*) Charles Aubertin, *L'esprit public au XVIII-ième siècle*. Paris, 1873; p. 63.

ben betöltött, ha a vallást csak papi csalásnak nézte, tekintete csak azért volt ennyire megzavarodva, mivel ez a vallás a türelmetlenség és üldözésvágy alakjában lépett elébe. E vallás és egyház érdekében nemcsak ezrek meg ezrek vére folyt ki, hanem még most is lobogott védelmezésére a máglya, még most is folyt az ártatlanok vére. Ez egyház hatalmát csak ily élet-halál harczzal lehetett megtörni s tőle a vallásos türelmet, lelkiismereti szabadságot kicsikarni; ha Voltaire-ék nem tiporták el az infáme-ot, az infáme tiporta volna el őket! Igaz, hogy megtámadta a kereszténységet, megtámadott minden pozitív vallást, de ezt azért tette, mivel azzal a fanatizmust, babonát, előítéletet, orthodoxiát, mindenemű hatalmaskodást és visszaéléseket egybeforrvá, szinte elválaszthatatlanul összenőve találta! az a vallás, az a papság, mely sötét fanatizmusból ártatlanokat kerékbe töretett, egész családokat kiirtatott, semmi kiméletet nem érdemelt. Voltaire, mint a türellem, szabadság, testvériség hirdetője inkább keresztényen, mint Bossuet, a türelmetlenség és zsarnokság védelmezője. S ne feledjük: a feslett erkölcsű abbék csaknem annyit tettek a vallás discreditálására, mint Voltaire és az encyklopædisták! Valamint azt se, hogy Voltaire elkeseredett harcot folytatott az atheismus és materialismus ellen, a *Homme machine* és *Système de la nature* ellen.*) Aztán még egyet: míg Baco és Descartes csak a philosophusokat és tudósokat, Voltaire a művelt emberek nagy zömét szabadította föl a hagyományok, a tekintély járma alól, s fölhívta, rávezette őket az önálló gondolkozásra, önálló véleményalkotásra. Igaz, hogy ezt legelsőben úgy a hittel, mint a többi fönnálló nézetekkel, intézményekkel szemben negatív, destructiv eredménnyel érvényesítették, de utóbb eljött a pozitív használat kora is, s valljuk meg, az a hit, a melyet valaki csupán azért vall, mert véletlenül abban született, azt örökölte apáitól, alig érdemli meg a hit nevet azzal szemben, melyet az ember szabad meggyőződésből vall, józan megfontolás után követ.

Kicsinyléssel, sőt megvetéssel szól Faguet Voltaire üzérkedő szelleméről, vagyoni speculációról. Igaz, ezek nem nagyon harmonizálnak a poessal s Voltaire-nél ezek túlságosan előtérben állanak, de itt is feledi, hogy viszont vagyoni függetlensége juttatta őt abba a helyzetbe, hogy egész Európa antichambrirozott Ferney-

---

*) Faguet azon állítása, hogy Voltaire atheista, hogy művei atheizmust sugalmaznak — nem egyéb üres, igaztalan vádnál.

ben», mint egy francia író mondja, s így sokban hozzájárult ahhoz a tekintélyhez és befolyáshoz, melylyel rendelkezett s melynek alapján bátran szembeszállhatott a francia igazságszolgáltatás ropant hatalmával, még szörnyűbb tévedéseivel s rehabilitálhatta az ártatlanul elítélt Calas-t, Sirvent, La Barre-t, s ezzel halhatatlanná tette nevét az igazságszolgáltatás és művelődéstörténet évkönyveiben.

Vádolja, hogy a hírszerzés ösztönözte írásra. Igaz, Voltaire-nél jelentékeny szerepet játszott a hiúság, ez volt tetteinek egyik jelentékeny rugója, s az is igaz, hogy az igazi költő csak akkor dalol, ha szíve sugallja s nem bánja, ha senki nem hallja is — de hát vajon oly hiba-e egy költőnél az írói hírnév után való törekvés? s oly szokatlan dolog-e ez, hogy Voltaire-nél külön megjegyzést és megrovást érdemel? Nem úgy áll-e inkább a dolog, hogy Voltaire író volt minden ízében, hogy neki életszükség volt az írás minden időben, hogy őt emésztette a belső láz, s addig nem volt nyugta, míg azt ki nem elégítette? hogy az a könnyű, hajlékony, gúnyoros, mindig eszes, de nem mindig gyöngéd szellem, mely a társalgásban örökké ajkain ült — öltött ruhát s törekedett a világ elé irataiban is?

Vádolja, hogy semmi történeti érzéke sincs, fogalma sincs a történeti fejlődésről. De hisz' ez az egész fölvilágosodás korának általános jellemvonása, Rousseau-nak csak úgy, mint Kantnak, a francia forradalomnak csak úgy, mint a német rationalismusnak! A fejlődés tana meg épen a legújabb keletű, s szoros összeköttetésben áll a Comte és H. Spencer nevével.

Vádolja, hogy hizelgő, csúszó-mászó volt, hogy örökké a nagyok, hatalmasok kegyét kereste. Igaz; de feledi, hogy már XIV. Lajos Versailles-ban összpontosította Franciaország életét, az ország születési és szellemi aristocratiája mind az udvar körül forgott, mindenki az udvari kegy sugaraiban vágyott sütkérezni, s az udvartól távol lenni fölért egy száműzetéssel. Feledi, hogy a kir. udvar nem tűrt férfiakat maga körül, hanem csak bábokat, s ezért bábbá tett mindenkit. Feledi, hogy a szalonélet páratlanul kifejtette az udvariaskodás, szépet-mondás művészetét, s ha Voltaire korának legelső udvarlója, legszellemesebb csevegője volt, akkor a legnagyobb bókólónak, szépet-mondónak is kellett lennie. Feledi, hogy kora a kegyenczek, maitressek kora volt, ezek szava döntött legtöbbször az író hírneve, kedveltsége, valamint vagyoni jóléte fölött, s így a hiú, nem finnyás, erősen reális érzékű Voltaire-nek

nem lehetett előttük térdet-fejet nem hajtania. Voltaire mindebben nem volt rosszabb kortársainál; — de ha hizelkedett a hatalmasok előtt, egyúttal eszközül használta őket a humanitas ügyének előbbvitelére. Az igazságszolgáltatás áldozatainak megmentésére magas pártfogóinak befolyása nélkülözhetetlen volt; ilyen szövetségesek és támogatók nélkül az önkényuralom azon korában még a Voltaire lángelméje sem tudott volna sikert aratni.★)

Untig hangoztatja Faguet, lapokat szentel annak kimutatására, hogy Voltaire nem költő, de utóbb (268 l.) elismerni, hogy a maga idejében egész Európa legnagyobb költőjének tartották s ez — úgy mond — igaz is volt. Hogy ez némileg ellenmondás, azt nem veszi észre s így nem is igyekszik utóbbi állításának okát adni, hogy tudniillik maga az egész korszak száraz, prózai, szörnyen értelmes kor volt, s Franciaországban csak Lamartine-nal született meg a lyra, a szív költészete, addig az egész költészet pusztá declamálás, retorika volt. De persze, hogy valaki ebben a korban is első költő legyen, ahhoz mégis csak kellett egy kis költői tehetségének lennie, még ha elismerjük is, hogy hiányzik nála az érzelem ereje, a túláradó lelkesedés, az eszmék mélysége.

De a mint hibáit, gyarlóságait nem magyarázza, nem enyhíti a korviszonyokkal, életkörülményeivel, nehogy azok így kisebbeknek, megbocsáthatóbbaknak tűnjenek föl, bizonyára ugyanez okból érdemeit sem méltányolja eléggé Faguet. Vagy meg sem említi őket, vagy ha igen, ezt oly rövidesen, oly fanyar képpel, oly fitymálva teszi, hogy alig van benne köszönet. Hibáiból ki nem felegett volna egyet sem, becslésreméltó vonásaiból és műveiből — alig találunk nála valamit. Nem említi meg, hogy Voltaire alapvonása, életének főtörekvése az ész, igazság, humanitas és jog uralmának megalapítása, kiterjesztése volt,**) hogy «lángeszével mindenbe lelket önt, mindent fölvilágosít, mindenütt terjeszti és elfogadtatja az igazságot»,***) hogy a bölcsészet, természettudomány és történelem terén a tudósok mély elméjű eszméit népszerűsítette, az egész világ

---

*) Hertz, *Voltaire und die franz. Strafrechtsflege*. S. 152.

**) Faguet szerint: kiküszöbölni a természetfölötti elemet, a természetfölötti hit ellen harcolni, ebben láthatjuk Voltaire egész munkásságának velejét, szellemi életének vezérgondolatát, mely tényleg semmiféle vezérgondolattal nem rendelkezett (293, 299 l.).

***) P. Janet, *A politikai tudomány története*, ford. Angyal D. Budapest, 1892. III. köt. 138. l.

közkincsévé tette, hogy élete végéig mily kimeríthetetlen munkakedv, vállalkozási hajlam és kitartás lakozott benne. Részletesen tárgyalja jellemének hibáit, fogyatkozásait, ezekre fekteti mintegy a fősúlyt, ezek alapján ítéli meg az író is — de azt elfelejti megmondani, hogy e hibákat ugyanolyan erények ellensúlyozták: a kapzsiságot, fősვნყnséget fejedelmi vendégszeretet, a szegények, szűkölködők, elnyomottak bőkezű segélyezése, a bosszúvágyat hű barátság, a humanitas érdekeiért való állhatatos küzdés, a gyávaságot páratlan erkölcsi bátorság, az önzést a legtisztább ember-szeretetet,*) a hideg, gúnyoros lelket az igazságért való lelkesedés — vagy ha megemlíti is, például hogy jótékonytságot gyakorolt, hozzá teszi, hogy ez is csak önzésből történt, mert saját élvezetét zavarta volna meg, ha szenvedőket, szerencsétleneket lát maga körül.

Hogy valami érdemet szerzett volna az angol íróknak és philosophusoknak (Shakespeare, Locke, Newton), az angol politikai és társadalmi viszonyoknak a francia közönség előtt való megismertetése körül, hogy írt egy *Lettres anglaises* című művet, mely egyike legjobban inspirált, legtartalmasabb, legokosabb könyveinek**) — arról fölöslegesnek tartja megemlékezni. Hogy micsoda heroikus, óriási munkába és erőfeszítésbe kerülő tett volt az ártatlanul elítélt Calas, Sirven rahabilitása, azt megítélhetjük ma a Dreyfus-pörből, midőn a nyilvánosság egész ereje, a művelt világ lelkiismeretének egész súlya nehezedik a francia hatóságokra — Faguetnek minderre csak egy pár fanyar megjegyzése van; szerinte túlságos nagy zajt ütöttek ezekkel, az életrajzírók nagyon is kizsákmányolták őket, e küzdelmekben nem csekély része volt azon pörlekedő hajlamnak, a mi Voltaire-nél részint családi hagyomány, részint az ő harcziasságának nyilvánulási módja. Hát ezzel szemben elég utalnunk Voltaire azon nyilatkozatára, hogy e küzdelem ideje alatt, tehát három évig, mosoly nem jött az ajkaira! Az ilyen nyilatkozat csak a szívből jöhet s több hitelt érdemel, mint Faguet minden félremagyarázása. Ime, ha már le nem tagadhatja a tényeket, legalább igyekszik kisebbiteni azok jelentőségét. Egy német író egész könyvet írt (530 l. nagy 8-rét) Voltaire ez irányú szereplésé-

---

*) «Az a gondolat, hogy a szegényeken segíthet, élteti a gyöngye beteget; s az a boldogság, hogy másoknak használhat, az egyetlen örömforrás, mely az agg számára folydogál» — írja 1766 május 17-én.

**) Petit de Juleville, *Histoire de la Langue*, etc. p. 101.

ről, annak a büntető igazságszolgáltatásra gyakorolt befolyásáról,*) Faguet az egészet csak szeszélynek, kicsinyes epizódnak tekinti, melyet kár úgy fölfújni. Világért sem citálná Diderot-nak ez alkalomból Voland kisasszonyhoz írt sorait: «Oh, barátom, ime a génius szép fölhasználása! Ennek az embernek szívének, érzésének kell lennie, hogy az igazságtalanság annyira fölháborítja, az erény annyira vonzza őt . . . Ha él a Krisztus, biztosítom önt, hogy Voltaire megváltatik!» — mert még kitünnék, hogy Diderot nem veti őt meg annyira, mint Faguet állítja (276 l.), sőt talán azt is észrevennők, hogy nem oly rideg, érzéketlen szívű, mint bírálója ráfogja.

Elmondja róla, hogy primitív, fölületes, korlátolt, elmaradt szellem, ki nem képes behatolni mélyébe sem a nagy kérdéseknek, sem a nagy tanoknak, sem a nagy embereknek — de feledi, hogy pár lappal előbb maga állította, hogy Newtont megismertette hazájával s több ízben szemére hányja, hogy Locke-on nem hatolt túl; feledi, hogy a mi mélységben hiányzik nála, azt világossággal, üdéséggel, változatossággal pótolja, hogy a legegyetemesebb szellem, kit valaha a francia föld szült, ki mint költő a költészet minden ágában alkotott s ha a legtöbb nemben nem is elsőrangú, viszont mindeütt eleven, érdekes, «eigentlich ist alles gut, was ein so grosses Talent schreibt» — mondja felőle Goethe; a tudományok majd minden ágában kísérletet tett s mindenütt figyelemreméltó, sőt néhol elsőrangú s utól nem ért, legalább kortársai közt. Feledi, hogyha ő is húsz évet szentelt volna egy munkának, mint Montesquieu, talán őt sem lehetne mélység hiányával vádolni, hogyha ő is úgy elvonult volna a világtól és az emberektől, mint Buffon, akkor Faguet sem tudna annyit az ő gyarlóságairól, de akkor aztán Franciaország művelődéstörténete, a francia nyelv és szellem hódítása is szegényebb volna egy fényes lappal.

Elmondja, hogy szellemi korlátoltsága megbénította természetrajzi tudományát s nem képes megérteni, elképzelni a præhistorikus multat; a csigakövéleteket — szerinte, zarándokok hozták

---

*) Az egyéni szabadság s a törvény előtti egyenlőség alapelveiért vívott e nagyszerű harcban lett Voltaire főként a szellemek királyává, ki századára rányomta szellemének bélyegét, azon nagy íróvá, kit a történelem az emberiség jóltevőjeként magasztal — mondja róla e műben Hertz (S. 142). — S II. Katalin avocat du genre humain-nek nevezi őt.

a szentföldről a hegyek tetejére. Igaz, de azt nem említi, hogy «csodálatos szellemi erővel sajátította el kora természettudományi ismereteinek egész körét; fölfogta a mathem.-physika lényegét, bírta az inductiv módszert; a kísérleti physikával való hosszabb s kitar-
több foglalkozás mellett nevét minden valószínűség szerint korának legnagyobb fölfedezői közé írta volna».*) A természettudományi szellem indította őt arra, hogy Locke empirismusa és az üres speculatiók ellen foglaljon állást, ez ösztönözte őt arra, hogy mindenütt a tünemények elégséges, mechanikai okát keresse; ez vezette őt sok oly kérdésnél észszerű és reális fölfogásra, a melyeket előtte vagy föl sem vetettek, vagy az iskola formulái és hagyományos tekintélye alapján oldottak meg.**)

Ime az érem másik oldala! Mellőzi Voltaire történetírói működésénél annak kimutatását, hogy milyen volt a történetírás ő előtte s milyenné tette ő, szóval hogy reformálta kora történetírását.***) Azt elismeri, hogy gonddal, lelkiismeretesen dolgozott történelmi művein, mindeniket tízszer is újra írta, szünet nélkül kutat adatok után — holott korábban (279. l.) azt mondja róla, hogy képtelen önföläldozó odaadásra s épen ezért fölületes. Elhallgatja mint színműírónak hibái mellett is rendkívüli érdemeit;†) nem említi, hogy stilusa utánózhatalan, fölülmúlhatatlan.

Gúnyolja őt, hogy egyszerű bourgeois, kiben a művésznek még árnyéka se található (268. l.), s ezt Voltaire-ról mondja, a szá-
zadában senkitől utól nem ért causeur-ról, a legszellemesebb francziáról, a leggalánsabb udvarlóról, a nyelv és előadás bűbajos mesteréről, a páratlan ügyes verselőről, az eleven, vonzó történeti stílus megteremtőjéről, a ragyogó tollú levélíróról! Azt persze nem árúlja el Faguet, hogy miként tudott egy ilyen nyárspolgár «előkelő művészi alkotásokat létrehozni» (269. l.). — «Száras szív volt, hijjával úgyszólván a léleknek» — mondja tovább felőle. Ha idealistá-

*) Du Bois-Reymond: *Voltaire als Naturforscher* (Reden I, Leipzig, 1886), p. 17, 14.

**) Ugyanott, p. 19.

***) H. Hettner a *Siècle de Louis XIV-t* korszakalkotó műnek nevezi, az *Essai sur les Moeurs*-ról pedig azt mondja, hogy az egész újabb történetírás kiinduláspontja innen datálódik. (*Litteraturgeschichte des XVIII. Jahrhunderts. Geschichte der franz. Literatur.* III. Aufl. S. 223, 225.).

†) *Petit de Juleville, Histoire de Langue etc.* pp. 552, 558.

nak nevezhetjük azt, kinek a jobb jövőbe való hit, a melyben minden előítélet legyőzetik, minden nyomás megszűnik s az emberiség boldogabb lesz, fáradhatatlan küzdelemre ad erőt, akkor Voltaire-t ideális természetnek kell neveznünk.★)

Ha Faguet Voltaire-ben annyi menthetetlen hibát, meztelen oldalt, s viszont oly kevés becsülésreméltó tulajdont lát, természetes, hogy nem bírja megérteni, hogyan lehetett ezekkel úgy meghódítani a világot, hogyan uralkodhatott úgy életében, sőt halála után is még egy félszázadig a szellemek fölött! Felelete: sehogyz! «A Voltaire állítólagos szellemi királysága csak tetszetős phrasis» (276. l.); pusztá véletlen szerencse okozta, hogy életében s halála után is oly elismerésben részesült — no meg ügyessége, ármányosság; minden összeesküdt az ő javára (369. l.). Hát persze, oly alapon, mint a Faguet-é, nem is lehet megérteni Voltaire nagy hatását, hanem azt vagy egyszerűen kétségbe vonjuk, vagy pedig, a mennyiben utóbb mégis megengedjük, véletlen körülmények összeesküvésének, kicsinyes okok összetalálkozásának nyilvánítjuk. Ime ebben tetőződik Faguet Voltaire-kritikája!

Ha Faguet eljárasmódját Voltaire-vel szemben s róla mondott ítéletét szemügyre vesszük, arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy Voltaire-t nem a múlt, hanem a jelen szempontjából ítéli meg. A jelen szempontjából ítéli meg egyéni gyarlóságait, a melyek jelentékeny részét enyhítik kora viszonyai és életkörülményei, a jelen (revanche-korszak) szempontjából ítéli meg hazafiúi közömbösségét, s végül a jelen szempontjából, a mai kor demoralisatiójából ítélte meg a vallás ellen intézett támadásait; ezek megítélésénél nem az irodalomtörténetíró, nem a pártokon és felekezeteken fölülemelkedő kritikus, hanem a francia hazafi beszél, ki sajnálja hazájának mai, aránylag gyöngye erkölcsi alapon álló társadalmát, ki sajnálja a hagyományok, tekintélyek megdőlését, s ezekért sok tekintetben Voltaire-t teszi felelőssé. Mennyire a mai kor francziája beszél belőle, mi sem mutatja annyira, mint az a kicsinylés, lenézés, melylyel a fanatizmus és birói tévedés áldozatainak rehabilitációjáról, Voltaire-nek ez irányban kifejtett örök emlékezetre méltó actiójáról beszél! Mintha csak a Dreyfus-pör hatása alatt írta volna sorait! Szinte csodálkozik rajta, hogyan lehet egy-két rongyos emberért így lelkesedni, miattok hazájának

---

★) Hertz, *Voltaire und die franz. Strafrechtspflege*, S. 152.

uralkodó vallását s törvényszékét meghurczolni. Ugyanazzal a szellemmel találkozunk itt Voltaire megítélésénél, mely ma Franciaországot a Dreyfus-ügyben megigézve tartja, s nem engedi a hazafiúi szempontok és napi érdekek miatt az örök igazság, örök humanismus egyetemesebb érdekét érvényre emelkedni. A Dreyfus esete előtt már a Dreyfus-láz, a vallásos és politikai reactio szelleme sugallta Faguet-t Voltaire megítélésénél. Ezért nem fogadhatjuk el ítéletét végérvényesnek a Voltaire-pörben.

RÁCZ LAJOS.

A M A R Ú.

Vallják meg olvasóim, hogy ez a széphangzású, anapestikusan dallamos szó önöknek épenséggel nem mond semmit és a legkülönbözőbb dolgokat képzelik alatta. Némelyek alighanem madárnevet sejteneek benne, mások talán virágnak vélik, az etymologizáló hajlamúak pedig bizonyára a latin «amare» ige alapján akarják az értelmét kisütni. Nos tehát, egyikök sem találta el, mert ez a szó sem madarat, sem virágot, sem pedig szerelmet nem jelent. És mégis! alapjában véve mindnyájan eltalálták, mert Amarú azon lények közül való, kiknek lelke szerelemből, madárdalból és virágillatból van napsugaras szálakkal egybeszöve. Költő tehát? Az bizony, még pedig a javából való, költő a szó legszebb és legfenségesebb értelmében, igazi istenáldotta költő, a kinek önök csak azért nem hallották még a hírért, mert — körülbelül tizenöt évszázad előtt — az Indus pálmaligeteiben, a Mahábhárata szent nyelvén zengette fenséges hymusait Kámának, a szerelem istenének tiszteletére.

Hogy az indus irodalom ismerete még mindig csak oly szűk körben van elterjedve, annak oka főleg abban a nagy nehézségben rejlik, melylyel a szanszkrit nyelv megtanulása jár. De a kit e nehézségek el nem riasztanak, az aztán fényes jutalmát leli abban a gyönyörűségben, hogy megismerkedik kevés híján az összes európai nyelvek örökifjú ősanijával, a ki még most is szebb és dallamosabb szavú akármelyik unokájánál. És ha azután elbarangol az indus irodalom őserdejében, akár a Mahábhárata rettenthetetlen hőseinek kemény csatáiban, akár Kalidásza vagy Bhavabhúti drámáinak idylli jeleneteiben, akár pedig Bhartrihári vagy Amarú dalaiban, mindenütt lépten-nyomon rá fog bukkanni a természetes, üde költészetnek tisztán csergedező forrására, melyet a «századvégi» iro-

dalmi iskolák elfajult költészetében, a symbolismus és mysticismus kopár sivatagjában, a naturalismus és decadentismus mocsaras talajában hasztalan keresne.

A szembeszökő ellentétet az indus irodalom friss költészete és a modern irodalom művirágai között soh'sem éreztem igazabban, mint mikor most harmadéve egy Párisban töltött tél utója felé, a színházi idény léha drámai termékeibe már-már beleundorodva, végre az Oeuvre színházban az indus irodalom barátaitól rég várt *Szakuntala* előadást élvezhettem. Igazán úgy éreztem magam, mintha a Ganges vizében fürödtem volna, melynek szent habjai — mint írva vagyok — az ember minden bűnét lemossák...

Tudvalevőleg épen a *Szakuntala gyűrűje*, Kalidászának e fenséges drámája volt az első szanszkrit költői mű, mely e század elején az európai művelt világ figyelmét az indus irodalomra terelte és melytől elragadtatva írta meg Goethe az ő híres stanzáját. Azóta különösen angol és franczia fordítások a szanszkrit irodalom több remekművét is hozzáférhetővé tették és ezeknek hatása e századnak nem egy költőjénél érezhető. E hatás kimutatását, mely jelen sorok keretén kívül esik, egy másik bővebb tanulmányom számára tartom fenn; ezuttal csak egyetlen egy érdekes példáját akarom bemutatni Bhartrihárinak, az indus irodalom egyik legnagyobb alakjának következő költeményében, melyben a legféktelenebb, de egy-szersmind a legőszintébb szenvedély tombol.

A nő, kit szenvedélylyel szeretek,
Nem osztozik hevemben.
Reménytelen oly férfiert eped,
Kit szíve másfelé vonz.
Engem pedig más nő szeret
Kiért hevülni nem tudok.
Legyenek hát átkozottak mind!
Az is, kit én szeretek,
Az is, kit ő szeret,
Az is, ki engem szeret!
Légy átkozott, szerelem istene,
S legátkozottabb — enmagam!

E költemény, mely az indus kommentárok szerint «nem képletből, hanem a költőnek valósággal átszenvedett szerelmi csalódásából fakadt», mindnyájunknak rögtön eszébe juttatja Heine híres dalát:

Ein Jüngling liebt ein Mädchen,
 Die hat einen Andern erwählt;
 Der Andre liebt eine Andre,
 Und hat sich mit dieser vermählt.

csakhogya Bhartrihári a reménytelen szerelmek lánczába még egy szemmel többet fűzött, tudniillik azt a nőt, a ki viszont őt szereti reménytelenül. Hanem a conclusio aztán mennyire különböző a két költőnél! Heine dalának végső strófája:

Es ist eine alte Geschichte,
 Doch bleibt sie ewig neu;
 Und wem sie just passieret,
 Dem bricht das Herz entzwei.

lelkünkben egy szomorú, őszi alkonyatkor látott temető hangulatát kelti, melyben bánatosan hallgatjuk a szomorúfűzfa sárga leveleinek zizegését, holott Bhartrihári költeményében az elkeseredés mennydörgése morajlik és az átok villámai cikáznak.

De míg Bhartrihári nemcsak szerelemről dalolt, hanem költeményeinek nagy részét a morálnak és a philosophiának szentelte, addig Amarú egész «sátaká»-ja (száz dalból álló füzére) Kámának hódol és a szerelemnek örök idők óta változatlan motivumait pengeti. Különösen pedig a nő szerelmét énekli meg, a nő gyönyörét és fájdalmát, vágyait és csalódásait. És ez szolgáltathatta alapját annak a szép mondának, melyet az indus írók gyakran idéznek, hogy Amarú lelke százszoros lélekvándorlásban egymásután száz nő testében született újra, míg végre férfinak és költőnek születve mindazt eldalolhatta, a mit százszoros női életében a szerelem gyönyöréből és fájdalmából érzett. Annyi bizonyos, hogy nem igen akadt költő, a ki a női szívet s annak minden dobbanását úgy ismerte volna, mint Amarú, kinek dalaiból íme bemutatok egy-néhányat, fordításomban híven követve az eredeti versformáját.

Női büszkeség.

Heves szerelmi harcra,
 Azt hittem, büszke daczczal
 Vértelve van szivem.
 De a fenséges ifju,
 Kinek nevét ha hallom,
 Gyönyörtől reszketek,

Kinek arczát ha látom,
 Testem hideg verejték
     Gyöngyözve kiveri —
 Ha eljön nemsokára
 S karját nyakamba fonva
     Szerelmesen ölel,
 Lelkem daczos hatalma
 És büszkesége — érzem —
     Legottan megtörik.

Válás.

Haragod hát nem engesztelhető,
 Lotuszszemű leánykám?
 S elhagysz örökre oly könnyörtelen?
 Legyen! Beletörődöm. —
 De mielőtt elválunk, ne feledd,
 Mit eddig tőlem kaptál,
 Az öleléseket és csókokat —
 Add vissza egytől egyig.

Kettős gyönyör.

Ha olykor el-elhallgatom
 Szavadnak bűvös énekét
 S tündöklő arczod nézem:
 Minden érzékem együvé
 Űzném, de nem tudom hová?
 Szemembe vagy fülembe?

Kihűlt szerelem.

Szívünkben már kihűlt a szerelem,
 Mely egykor boldogságunk hajnalán,
     Hatalmas lánggal égett.
 Akkor egy ráncz a fényes homlokon
 A legbőszebb haragnak volt jele
     S szívünk kétségbe ejté.
 A hallgatás már büntetés vala,
 S kibékülés a kölcsönös mosoly
     A duzzogás nyomában.
 S a tündöklő szem egy tekintete
 Szívünknek sokkal kedvesebb vala
     Az istenek kegyénél.

S most órák hosszat térden csuszva kérsz,
 S kegyetlen szivemből a haragot
 Kitépni még sem bírom. —
 Ah! Mennyire kihűlt a szerelem,
 Mely egykor boldogságunk hajnalán
 Oly bűvös lánggal égett!

Hűség.

«Örök hűség, badar beszéd!»
 Így szól kisértve a leányt
 A csábító barát nő.
 «A változásnak gyönyörét
 Nem ismered, minduntalan
 Csak egy férfit szeretve.»
 «Csitt, csitt!» Suttogja a leány
 S szemében félelem s harag
 Egymásba folyva reszket.
 «Csitt, csitt! hogy életem ura,
 Ki itt szivemben lakozik,
 Valahogy meg ne hallja!»

Káma *) oltalmában.

«Szép lyányka, mondd, hová sietsz
 A zordon éjtszakában?»

«Oda, hol vágyva vár reám,
 Ki életemnek fénye.»

«S nem félsz ilyenkor egyedül
 A borzadalmas éjben?»

«Nem én, hisz Káma elkísér
 Ijjával felszerelve.»

Bucsu.

Az ifju nő nagy bánatosan nézi,
 Mint készül hosszú utra férje,
 Kezét nem nyújtja ki, hogy visszatartsa,
 A köpenyébe sem csimpaszkodik,

---

*) A szerelem istene.

Lábához keseregve nem borul
 S nem kéri esdekelve: «Oh maradj!»
 Csak ráveti könnybe borult szemét,
 Melyben a bánat éje feketéllik —
 S kit utjától el nem térítene
 Se zugó zivatar, se fergeteg,
 A nő könnyzápóra úgy visszatartja,
 Mint megdagadt folyó hatalmas árja.

Ambrózia.

Mikor átfogva kedvesem nyakát
 Korál ajkát véresre csókolám
     Az izzó szenvedélyben,
 S ő rám szegezve epedő szemét
 Kezem gyengéden tolva susogá:
     «Bocsáss, bocsáss, kegyetlen!»
 E boldog pillanatban élvezém
 A legfenségesebb ambróziát,
     Oly édes-mámorítót,
 Milyet a nagy hatalmas istenek
 A tenger felkavart hullámiban *)
     Mindhasztalan keresnek.

---

*) Az indus mythologia szerint az amritam (ambrozia) előállítása úgy történt, hogy az istenek és démonok együtt kavarták az óceánt, a Mandara hegyét használva köpülőnek.

GÁBOR IGNÁCZ.

ÉRTESITŐ.

Monumenta Comitatus Regni Hungariae. Magyar Országgyűlési Emlékek. A M. Tud. Akadémia Tört. Bizottsága megbízásából szerkeszti és történeti bevezetésekkel ellátja Dr. Károlyi Árpád rendes tag. XI. kötet. 1605—1606. Buda-Pest, 1899. Ára 5 frt.

E rég várt kötet az 1605 kezdetére tervezett, de meghiusult pozsonyi országgyűlés, az 1605-iki szerencsi és korponai gyűlések, az 1606-iki sárvári részgyűlés, az 1606-iki kassai gyűlés s az 1605-iki tótországi gyűlések irományait közli.

A kötet nagyobb része a korponai és kassai gyűlésekkel foglalkozik. Ez a rész nem ismeretlen e folyóirat olvasói előtt, mert a két gyűlés irományaihoz csatolt bevezetéseket a szerző a *Budapesti Szemlében* tette közzé.

Valóságos monographiák e bevezetések. Most még jobban megbecsülhetjük értéküket, mióta az igazoló okiratokat is ismerjük. Az okiratok megelevenülnek a történetíró keze alatt, mellékéseknek látszó vonatkozásaik is embereket és viszonyokat jellemző vonásokká változnak. És mennyire ki vannak aknázva!

A történetíró lelkiismeretességét csak a kiadó aggodalmas pontossága múlja fölül.

De talán sok is a jóból, mondaná némely művelt magyar olvasó, ha e 896 lapnyi kötet kezébe akadna. Mivé lesz történetírásunk, nem vész-e el egészen a részletezésben, ha alig másfél év történetéről ily vaskos kötetek jelennek meg — folytatná gondolatmenetét a már említett művelt olvasó, ki nagyon szereti kritikai belátását történeti kiadványainkon kipróbálni.

Azzal nyugtatjuk meg az ily kritikust, hogy még távolról sem tudunk mindent még oly korról is, melyről már számos okirat van

közölve. Lám, midőn Károlyi a sárvári részgyűlést tárgyalva az 1605-iki dunántúli eseményekről akar szólni, kénytelen megvalani, hogy még nagyjából sem birunk tájékozódni annak a vidéknek akkori politikai életéről. Pedig a XVII. századról eléggé gondoskodnak kiadványaink. A ki azonban e hézagot nem érzi hiánynak, az soha se törődjék egyre gyarapodó okiratgyűjteményeink terjedelmével. De az igazi történetíró boldog, ha e hézagokat betöltheti, mert szeretné a történeti életet minél teljesebben, minél mélyebben érteni.

És van-e korszak, mely érdekesebb volna a kutató buzgó érdeklődésére, mint a bécsi béke kora? E nagy emlékü béke története van a lehető teljességgel föltárva Károlyi e legújabb kötetében. Ismertetve van minden pártárnyalat a legszélsőbb jobbtól a legszélsőbb balig; olvashatjuk itt a szerencsi forradalmi kiáltványt, de egyszersmind Khlesl bizalmas leveleit is.

Az akkori kormány s későbbi történetírók azt akarták elhittetni a világgal, hogy Bocskay és pártja csak személyes okok miatt fogtak fegyvert. Kötetünk okiratai diadalmasan czáfolják e fölfogást, akár a fölkelők irták azokat, akár ellenfeleik. Nem így beszélnek azok, kik személyes motivumokat kívánnak leplezni, sem a szenvedélynek ily őszinteségével, sem annyi méltósággal.

Másrészt mit mondanak az ellenfelek, ha egymás közt vannak? Khlesl azt írja a pápa prágai nuncziusának, hogy a magyarok «leketlen állatok». Természetes, hogy az állatoknak nem adhatunk kötelező ígéreteket. Adja isten, írja Khlesl 1606 márczius 11-én az első bécsi egyesség megkötése után, hogy a magyarok letegyék fegyverüket. Akkor majd kényünk-kedvünk szerint magarázhatjuk a cikkeket.

Az ily beszéd nem a múlt rossz hangulat következménye volt. Rendszeres volt e gyűlölet és rosszhiszeműség. Semmi kétség, hogy Bocskay fegyverei hosszú időre megzavarták Khlesl barátainak s követőinek kedvtelését az állatok szelidítésében. És ezt csak személyes okokból tette volna?

Nincs itt terünk arra, hogy e kötetről, mely telve van érdekes tanulsággal, hosszasan szóljunk. Még csak azt jegyezzük meg, hogy a kiadvány nem csupán szakköröknek ajánlható, mert Károlyi bevezetései úgy vannak írva, hogy nem szakember is érdeklődhet azokat.

h.

Histoire Contemporaine. L'Anneau d'Améthyste par Anatole France de l'Académie Française. Douzième édition Paris, Calmann Lévy 1899.

Az *Amethist gyűrű* harmadik tagja egy regénysorozatnak, mely bizonyára még nincs befejezve. Nem tulajdonképeni regényekből áll e sorozat. Cselekvény alig van bennök. Az *Amethist gyűrű*-nek egész cselekvényét elmondottuk, ha elbeszéltük, hogy Guitrel abbé végre kijárta a tourcoingi püspökséget.

S mégis e szegényes történet jobban lebilincseli a figyelmet, mint sok más szajnaparti elbeszélés, mely telve van mesterségesen szőtt regényes kalanddal. Mert France a franczia társadalmat rajzolja e sorozatban, bemutatván korának néhány tipikus alakját. Néha nem is típusok alakjai, hanem élő egyének, a kiket az álnév alatt is könnyű fölismernünk.

France oly jól ismeri korát, hogy az egykorú polemiákban jó barát és ellenfél egyaránt hivatkoznak könyveire, mint a viszonyok hű tükrére. Mennyivel becsesebb anyaggyűjtemény lesz még idővel a *Histoire Contemporaine*. Pedig France nem gyűjti össze pedáns képpel az «emberi dokumentumokat». Mosolyogva s könnyedén tárja föl az emberi cselekvések és állapotok mélyen rejlő rugóit. Sok mulatságot talál az emberi állat gyöngeségeiben, úgy látszik néha, mintha tréfát űzne mindenből. Pedig komoly erkölcsi érzés vezeti és az igazságért, melyet nevetve mond, bátran helyt áll veszélyes körülmények közt is.

Az *Amethist gyűrű*ben a szerelmi jelenetek merész természetessége eszünke juttatja a múlt századbéli franczia elbeszélőket. Más tekintetben is emlékeztet France reájok. A *Histoire Contemporaine* szerzője skeptikus bírálója a vallási és társadalmi hagyományoknak. De rationalismusa erős történeti érzékkel párosult, melyet bő forrástanulmányok erősítenek. Van benne valami Voltairéból, de Renanból is.

Regénysorozatának állandó alakjai közül szívéhez legközelebb áll Bergeret. A latin irodalom e vidéki tanára, kiknek fővárosi tisztelői megszerzik a Sorbonne katedraját, nem száraz philologus. A «könyvek városa» az ő igazi birodalma, de szereti az életet s a természetet. Philosophiai és költői hajlamai vannak. Szelíd ironiával szemléli a világot, sőt önmagát is. Nincs erélye a világ-

gal szemben, nehéz helyzetekben csak a passív ellenállás makacsságával segít magán. Ha durván érinti az élet, visszavonul birodalmába, a könyvek között csendes munka közben hamar vigasztalódik. Fél az erős indulatoktól, bölcs lelki nyugalomra törekszik. Mind a mellett állást foglal az Affaireben (így nevezik rövidség kedvéért a Dreyfus-affaire-t.) Azokhoz szegődik, a kik tiltakoznak a nyilvánvaló jogtalanság ellen. Ezért megharagusznak reá a polgárok, mert a vidéki város óriási többsége meg van győződve arról, hogy csak árulók pártolhatják az árulót. Midőn egyszer egyik elvtársával az Affaire-ről beszélget, az utcán nagy mozgalom keletkezik. A demonstráló polgárok szidják Bergeret-t és az árulókat. Mi ez? kérdi Bergeret barátja. Semmi — így felel Bergeret — ez Pecus.

Pecus ősi hazugságokból táplálkozik. Jelentékeny tehetsége van a tévedésre. Mivel nem érzi magát alkalmasnak arra, hogy eszével eloszlassa az örökölt balvéleményeket, bölcsen megőrzi az ősoktól származott mesék örökségét. E fajta bölcsesége megóvjá az oly tévedésektől, melyek megérthetnának neki. A kipróbált tévedésekhez ragaszkodik. Pecus utánzó; még jobban kitűnnék e tulajdonsága, ha nem ferdítené el önkénytelenül azt, a mit utánóz. E ferdítések hozzák létre az úgynevezett haladást. Pecus nem gondolkozik. Azért helytelen azt mondani, hogy csalódik. Hanem minden megcsalja és Pecus szánalomra méltó. Soha sem kételkedik, mert a kételkedés a gondolkodás eredménye. Ezméi mégis szüntelenül változnak. És néha a butaságból az erőszakra tér át. Nincs semmi kiválósága, mert minden, a mi kiváló, rögtön elszakad tőle és nem tartozik többé hozzá. Hanem téved, ámúl és szenved. Szükségképen mély és fájdalmas rokonszenvet érdemel. Sőt illik, hogy tiszteljük, mert köréből támad minden erény, minden szépség s minden emberi dicsőség. Szegény Pecus!

Midőn e szavak elhangzottak, az utcáról követ dobnak a szobába. Ez argumentum — mondja Bergeret elvtársa. Bergeret fölveszi az argumentumot és papirosnyomatónak használja.

Mint látjuk, France Bergeretvel mondatja el azt, a mit mondani akar.

Bergeretnek vitája van Terremondre úrral, ki a vidéken antisémita, kivált a vadászatok idején. A telet Párisban töltve a zsidó bankárokkal szokott ebédelni, kiket annyira szeretett, hogy jó üzleteket csinált velők. A vidéki székhelyen azonban, mint nemzeti párti (nationalista) és antisémita a vidéki hangulathoz alkalmazkodik. De mivel a vidéki városban nincsenek zsidók, az antise-

mitismus ott főképen a csekély számú protestánsok megtámadásában nyilvánult.

«Sajnálom — úgymond Terremondre Bergeratnak — hogy ellenfelek vagyunk. Ön szellemes ember, de nem vesz részt a közéletben. Ha részt venne, ön is antisémita volna.» Ön hizeleg nekem — válaszolt Bergerat. A sémiták, a kik hajdan ellepték Khaldeát, Assyriát, Phœniciát és városokat alapítottak a Közép-tenger egész partvidékén, most a világban szétszórt zsidókból és különböző ázsiai és afrikai arab népségekből állanak. Az én lelkem nem elég nagy arra, hogy ennyi gyűlöletet magába zárjon. Az öreg Kadmus sémita volt. Csak nem lehetek ellensége az öreg Kadmusnak.

Ön tréfál — mondja Terremondre. Hiszen tudja, hogy az antisemitismus egyedül a Francziaországban letelepedett zsidók ellen irányúl.

Tehát gyűlölnöm kellene nyolczvanezer embert, válaszolt Bergeret. Ez is sok, erre sem érzek elég erőt.

Nem kívánjuk öntől a gyűlöletet — mondja Terremondre. De a francziák és zsidók össze nem férhetnek. Az antagonismus el nem simítható. Ez a faj kérdése.

Ellenkezőleg, úgy hiszem — mondja Bergeret — hogy a zsidók rendkívül simulékonyak s a legjobban idomítható fajtái az emberiségnek. A mily szívesen lépett hajdan Mardochai unokahuga Ahasvérus háremébe, épen oly örömet követik ma a zsidó bankárok leányai az oltárhoz a keresztyén Francziaország legnagyobb neveinek örököseit. E házasságkötések után késő már a két faj összeférhetetlenségéről beszélni. Nem a faj alkotja a nemzetet. Nincs nép Európában, mely ne volna különböző fajok keveréke. Midőn Cæsar Galliába lépett, az országban kelták, gallok, iberek laktak, kik különböztek egymástól eredetre s vallásra. A törzsek, kik a dolmeneket csinálták, származásra különböznek azoktól, kik a bárdokat és druidákat tisztelték. Ez emberi vegyülethez az invasiók a germánokat, a románokat s a szaraczenokat csatolták és mind e keverékből egy nép lett, hősies és szeretetreméltó nép, a francia nemzet, mely a minap még az igazságra, a szabadságra s a philosophiára tanította Európát és a világot. Emlékezzék vissza Renan szép szavaira: Mi az, a mi az emberekből népet formál? A nagy dolgok emléke, melyeket együtt hajtottak végre s az a szándék, hogy ugyanilyeneket fognak végrehajtani».

Bergeret-t a történeti és philosophiai elmélekedések megnyugtattják, de elvtársa, Leterrier, a facultás rectora kétségbe volt esve.

«Mikor fog véget érni? (az Affaire?) — kérde Leterrier.

— Hat hónap, vagy húsz év alatt, vagy sohasem — válaszolt Bergeret.

Hol fognak megállapodni? — kérde Leterrier. Scelere velandum est scelus.

Belé halok, barátom, belé halok.

És igazat mondott».

France regényében csak Bergeret és Leterrier vannak az elitelt pártján, a többi «nationaliste». E számarány körülbelül megfelel a valóságnak.

A nationalisták élén rangban Duc de Brécé áll. A herczeg kastélyában társaság van. Természetes, hogy az Affaire körül forog a társalgás. Ha e társalgásnak csak egy részletét is ellessük, nagyjából érteni fogjuk, hogy minő társadalmi tényezők és viszonyok akadályozzák az Affaire békés elintézését s minő politikai és társadalmi érdeke van e pörnek.

«Ismétlem, így szólt Brécé herczeg, az izgalom, mely ez ügy körül keletkezett, nem egyéb s nem is lehet más, mint Franciaország ellenségeinek gyalázatos cselfogása.

És a vallás ellenségei — tevé hozzá szeliden Guitrel abbé, a vallás ellenségei. Nem lehetünk jó francziák, ha nem vagyunk jó keresztyének. És úgy látjuk, hogy a botrány okozói a szabad gondolkodók, a szabadkőművesek és a protestánsok.

És a zsidók — válaszolt Brécé — a zsidók és a németek. És minő hallatlan vakmerőség meg nem bízni egy hadbíróság határozatában. Mert azt csak nem szabad föltennünk, hogy hét francia tiszt tévedett.

Nem, bizonyára, ezt nem tehetjük föl — mondá Guitrel abbé.

Általában véve — jegyezte meg Lerond ur, a nyugalmazott bíró — a birói tévedés a legnagyobb valószínűtlenségek közé tartozik. Sőt azt kell mondanom, hogy lehetetlen dolog; oly nagy biztosítékokat nyújt a törvény a vádlottaknak. Nem csupán a polgári törvényszék előtt, hanem a hadi bíróság előtt is. Igaz, hogy a hadi bíróságok eljárása summás, de a bírák jelleme annál nagyobb garantiát nyújt. Fölfogásom szerint, már az is sérti a hadsereget, ha csak kételkedni merünk egy hadi bíróság ítéletének törvényszerűségében.

Teljesen igaza van — jegyez meg Brécé herczeg. — Másrészt, föltehetjük-e, hogy hét francia tiszt csalódott? Föltehetjük ezt, tábornok úr?

Bajosan — válaszolt Cartier de Chalmot tábornok. — Részemről bajosan tenném ezt föl.

Az árulás syndikatusa! — kiáltott föl Brécé herczeg. — Hallatlan!»

Így gondolkodnak a papok, a katonák, a bírák s az aristokraták. Ezeket az érveket hirdetik a nationalista és ultramontán lapok. Azok a lapok, melyek a pörnek törvényes és igazságos tárgyalását sürgetik, ki vannak zárva Brécé herczeg elvtársainak köreiből.

Különben a kastélybeli társaságot más eszmék is foglalkoztatják. Egyebek közt egy falubeli szűznek szent látomásait tárgyalják hívó lélekkel, a mint előkelő emberekhez illik. Némi zavarba jut a társaság, midőn a vadászgatni szerető plébános észreveszi, hogy a szűznek rendes találkái vannak a sűrűben egy legénynyel. A herczeg ősei nem voltak ilyen hiszékenyek.

A kastélybeli család könyvtárának katalógusa érdekes szakasza a francia kulturtörténetnek. A könyvtárban megvannak a tizen-nyolczadik század jeles írói, a restauratio és a juliusi kormány irodalma, de Brécé herczeg és atyja csak néhány regénynyel s ájtatos könyvvel gyarapította elődjei könyvgyűjteményét.

Guitrel abbé, az édes szavú pap, valamivel szabadelvűbbnek látszik, mint Brécé. A kitért zsidók iránt irgalmasabb, mint a herczegi család és a köztársaság ministere előtt úgy beszél, mint a ki hajlandó meghajolni az állami törvények előtt. Nem ok nélkül teszi. De alig hogy kinevezik püspöknek, merészen szembe száll az az állami hatalommal.

A tourcoingi püspökségre Bonmontné asszony s fia, továbbá Worus-Clavelin préfet felesége is segítették az édes szavú abbét. E három kegyes tagja a nationalista pártnak zsidó eredetűek. A püspök úr segítségével biztosabb posztókat akarnak szerezni az előkelő keresztyén társaságban. Ez életöknek minden más érzést megemésztő vágya. A szemérmet és igazságot könnyű szívvel föláldozák, csak hogy bejussanak az előkelőség földi paradicsomába.

Bonmontné szeretője Raoul Moricenek, a regény «legaktualisabb», alakjának. Raoul úrnak nagy szerepe van abban a drámában, mely az országot foglalkoztatja. Némelyek megtámadják, de a többség annál hívebben ragaszkodik hozzá. Tábornokok, nagy urak és az ujságírók (a nagy urak urai) vállvetve erőlködnek, hogy Raoult védelmezzék a gyanúsítások ellen. Nemzeti hőssé lesz, mindenki lába elé borúl. S ő mégis nyugtalan, izgatott, indulatos. Foly-

vást fenyeget, káromkodik és gyilkol — szavával. Mennél nagyobb lelkes híveinek pártja, annál jobban izgatja a támadók csekély csapatja s annál esztelenebbül tombol, mintha a pokol tüze égetné.

Végül meg akarjuk még említeni, hogy Bergeret egy anti-quarius boltjában miképen viselkedik, midőn egy csapat kiskorú nationalista Zolát és a zsidókat szidalmazva beveri Mayer vargának ablakait, mert a tömeg zsidónak hitte a vargát.

Terremondre úr dicséri a derék gyerkőcöket.

Bergeret ekkor orrát egy nagy könyvbe dugva, e szavakat olvassa nyomatékkaival:

«A szabadságot csak a tanult emberek egy kis töredéke pártolta. Majdnem az egész klerus, a tábornokok, a tudatlan és fanatikus tömeg uralkodót óhajtottak».

— Mit mond ön? — kérdé Mazore, a jakobinus, ki a katonai törvénszékekért lelkesedik.

«Semmit — válaszolt Bergeret. Egy fejezetet olvasok Spanyolország történetéből. A közállapotok rajzát VII. Ferdinánd restaurációja korából».

Spanyolország legújabb katastróphái is meg vannak említve France könyvében. A költő és elvtársai attól tartanak, hogy Francziaországot az ultramontanizmus és chauvinizmus szövetsége még Spanyolország sorsára juttatja.

P. R—s.

Magyar Poetry-Selections from Hungarian Poets. Translated by William N. Loew: (of the New-York Bar). New-York. 1899.

Lőw Vilmos e csinos kötetben többnyire tetszetős fordításokban ismerteti meg az újabb magyar költészetet az angolul beszélőkkel. Nemcsak az látszik meg a fordításokból, hogy igazi szeretettel foglalkozott a fordító a magyar költőkkel, hanem az is, hogy földadatára igazán hivatott. Akárhány fordítását idézhethetők, melyekből az eredetinek dallama s lelke kiérezhető. Régibb költőink közül például Bajzának néhány verse szinte megifjodik az idegen nyelv hangjaiban.

A fordításokat egy kis bevezetés előzi meg: a magyar költői irodalom áttekintése. Legjobb benne annak az őszinte szeretetnek megnyilatkozása, melyet a fordító tárgya iránt érez. Különbön nagyon sok név van benne; de nincs különböztetés az írók irodalomtörténeti helyzete és költői értéke közt; az egyes írók jellemzése is

elmosódott s nem igen tünteti föl idegen olvasó előtt az írók saját-ságait. — De a bevezetés különben is mellékes a kétszázötven magyar verssel szemben, melyeknek csinos fordítása teszi e kötet tulajdonképi tartalmát. A költeményeket hat fejezet alá sorolja Lőw. — Szerelem. Természet. Élet. Képzelem. Hazafias dalok. Népdalok. Románczok és balladák. — Az első három fejezet fölosztása nem egészen világos és sok költemény épen úgy helyet foglalhatna az első fejezet alatt, mint a második vagy harmadikban. — A Szerelmi költemények rovatában különösen Vörösmarty, Petőfi, Gyulai, Szász Károly több szép verse van lefordítva. Egyébként a többi költőre nézve valami anthologia után indulhatott Lőw, mikor hol Döbren-teitől, hol Komócsytól, hol Kéri Gyulától fordít le egy-egy költeményt. — Igen érdekes kísérlete a könyvnek a népdalok és a balladák fordítása. — Petőfi, Arany népdalszerű költeményei váltakoznak benne régibb, ismert s szép népdalokkal s angol formájukból is kiérzik egyszerűségök, mély érzések s hasonlataik naiv költőisége. Nehéz feladat volt a magyar balladák és románczok fordítása. Köztök van Vörösmarty Szép Ilonkája s Arany kilencz balladája. Azonkívül van Eötvös Józseftől, Kiss Józseftől, Tolnai Lajostól, Torkos Lászlótól stb. költemény. Igazán szép munkát végzett Lőw Vörösmarty *Szép Ilonkája* fordításával. — Híven ragaszkodik az eredetihez, s a fordítás mégis könnyed, színes és természetes. — Ilyen sikerült s általában a legjobb fordítások közül való Arany *V. Lászlója*, a *Walesi bárdok*, *Agnes Asszony* stb. Szóval Lőw hivatott munkát végzett s nem mondhatnánk róla dicsérőbbet, mintha azt kívánjuk, báresak több ily ügyes közvetítője volna költői irodalmunknak a külföldön mint a milyennek *Loew*-ot fordításai mutatják.

m. k.

A dictionary of proper names and notable matters in the works of Dante by Paget Toynbee. — Oxford, 1898. Nagy 8-rét X + 616 lap. Ábrákkal.

Az oxfordi Clarendon Press már egy-két munkával gazdagította meg a már különben is dúsgazdag Dante-irodalmat. Ilyenek például az *Oxford Dante* rövidített czimen ismeretes *«Tutte le opere di Dante Alighieri. Nuovamente rivedute nel testo dal dr. Edoardo Moore con indice dei nomi propri e delle cose notabili compilato da Paget Toynbee»*, mely már második kiadásban jelent meg s a

legjobb Dante-kiadások alapján készült. Ilyen továbbá a *Studies in Dante first serie* a már említett dr. Moore Edward tollából s mely a Dante részéről fölhasznált bibliai és classicus írókból átvett passzusokkal foglalkozik. Ilyen lesz továbbá az ugyancsak Paget Toynbee-től készülöben levő *Dante vocabulary including the vocabulary of the Divina Commedia, Canzoniere, Vita Nuova and Convivio*. Az összes Dante-irodalomról készülő bibliographiának gyűjtésén azönbán egy amerikai író, névszerint Dr. T. W. Koch van elfoglalva, ki az éjszak-amerikai Cornell University Librarynak nemrég adományozott gazdag Dante-gyűjteménynek könyvtárnoka s azért ez a munka valószínűleg a tengeren túl fog megjelenni.

Az előttünk fekvő kötet szerzőjét a szakértők már jól ismerik mint alapos készütséggű és lelkiismeretes írórt részint Dantéről szóló, részint az ó-francia irodalom kutatásába vágó önálló művei és különféle angol, olasz és francia szak-folyóiratokban megjelent tudós értekezéseinek útján. Jelen *Dante Dictionary*ja L. G. Blanc *Vocabolario Dantesco*jának mintájára készült (ez eredetileg 1852-ben Lipcsében jelent meg; azóta öt olasz kiadásban). Csakhogy persze angol magyarázó szöveggel, nem pedig francia-német nyelven, mint előmintája. A másik lényeges különbség a két munka közt az, hogy míg Blanc-é csak a *Divina Commediára* szorítkozik, Toynbee-é fölöleli Dante összes munkáit, ideértve prózadolgozatait is, melyeket eddig többé-kevésbé elhanyagoltak a kutatók.

A jelen munka már készen állott kéziratban, midőn dr. Scartazzini *Enciclopedia Dantesca*jának első része (Az A-tól az L-bőtüig) megjelent Milanóban 1896-ban (második része M-től R-ig ugyanott taval.) Czélszerű lesz ez utóbbinak befejező részét bevárnunk, mielőtt összehasonlításokba bocsátkoznánk.

Az angol munkának bizonyára nagy hasznát fogja venni nemcsak a Dante-buvár, hanem a koszorús költő korával foglalkozó történetíró is. A *Dictionary* szövegében fölhalmozott gazdaganyagon kívül ugyanis még a kötet végéhez számos hasznos tábla van csatolva; mint például az egykorú vagy közel egykorú fejedelmi házak genealogiai táblázatai (köztök a magyar királyoké is), egy chronologiai tábla 1140-től a költő halálának évéig (1321) és több más. Egyik munka segélyével néhány pillanat alatt eldönthetjük például azt, hogy mit kell tartanunk Gubernatis grófnak azon vakmerész elméletéről, hogy Dante *Mateldaja* oláh (!) hölgy volt. Szerzőnk közel három hasábot szentel ez érdekes asszonyságnak, melyeknek elolvasásával minden kétség kizárásával arra az eredményre kell jut-

nunk, hogy Mathilda oláh eredetének elmélete egyszerűen üres szappan-buborék volt, melyet az élelmes olasz író bukaresti bámulóinak gyönyörködtetésére fújt föl, de mely egy ily Vocabolario Dantesco merő fölnyitására azonnal elpattan nyomtalanul.

Szerzőnek törekvése volt — mint ezt a bevezetésben vallja — a Dante műveire és korára vonatkozó adatokat a legújabb kutatások eredményeinek fölhasználásával, tehát a tudomány mai színvonalán könnyű áttekinthető modorban az olvasó rendelkezésére bocsátani. E föladatát azonban nem mindig oldotta meg teljes sikerrel s könyvének átlapozgatásánál úton-nyomon akadunk régi mendemondákra, melyeket már régebben halomra döntött a történelmi kritika és az író. Úgy látszik, túlbuzgó hívője Villaninak, a XIV. századbéli krónikaírónak. Egy-két pontot illetőleg már munkájának megjelenése óta is bevallotta tévedéseit. Marad azonban még sok javítani való, mielőtt könyvének második és javított kiadása megjelenhet.

Itt-ott akadunk a műben egy-egy, a magyar történelmet közelebbről érdeklő és nálunk ismeretlen adatra is. Így például a Carlo (Martello) cikk végén szerző közli Todeschini után VIII. Bonifác egy levelének bekezdését «datum Anagniae, tertio Kal. Septembris, anno primo» (1295. aug. 30-diki) kelettel, melyben a pápa részvétét fejezi ki Árpádházi Máriának, Szicília királynéjának, ennek elsőszülött fiának, Martell Károlynak Nápolyban történt elhalálozása miatt. Miután Anagni Nápolytól csak mintegy három vagy négy napi járásnyira van és jogosan föltehetjük, hogy a pápa az esemény fontosságánál fogva nem késett sokáig a részvétlével megírásával, Martell Károly halálának idejét augusztus végére tehetjük. Eddig csak azt tudtuk, hogy 1295. szept. 8-án már nem volt életben. Benvenuto nyomán eddig azt tartották továbbá történetíróink, hogy a magyar trónkövetelő özvegye, Habsburgi Klementina még ugyanazon évben halálozott el; így például Pauler Gyula szerint «néhány nap múlva követte» férjét a sirba. Toynbee szerint azonban az özvegy csak 1301-ben halt meg, állítását azonban egyetlenegy adattal sem bizonyítja.

Az *Ungaria* cikk alatt egyebek közt azt is állítja szerzőnk, hogy Dante idejében és halála után két évszázadig (tehát a mohácsi vészig) Magyarország független királyság volt.

A Dante-irodalom a legújabb időben igen nagy lendületet tett. A költő saját hazájában és Amerikában vannak már Dante-társulatok, a Società Dantesca Italiana és The Cambridge (Mass.

U. S. A.) Dante Society. Az előbbi a *Giornale Dantesco*t adja ki, az utóbbi szintén igen hasznos évkönyvet *Reports of the Cambridge Dante Society* cím alatt. Mai napság a *Divina Commediát* Firenzében egy líráért, kommentárral együtt pedig potom két líráért lehet vásárolni.

Kropf Lajos.

Új magyar könyvek.

Kaiser Károly dr. A bakteriologia rövid tankönyve, különös tekintettel a vizsgálati módszerre. Buda-Pest, 1899. Dobrowsky és Franke. (8-r. XII, 256 l.) 2 frt 80 kr.↓

Kodolányi Antal. Gyakorlati földbecslés. Buda-Pest, 1898. Eggenberger. (8-r. 94 l.) 1 frt.

Kőrösi József dr. A felvidék eltótosodása. Nemzetiségi tanulmányok Pozsony, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Pest, Gömör, Abauj, Zemplén és Ungmegyék területéről. Buda-Pest, 1898. Grill. (8-r. 45 l.) 1 frt 50 kr.

Leander. Komoly pillanatok. Kiadta és előszóval ellátta Adorján Emil dr. Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (8-r. 173 l.) 1 frt.

Lengyel Laura. Balázs Klára. (Egyetemes regénytár. XIV. évf. 9. köt.) Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (8-r. 158 l.) 50 kr.

Magyar magánjog. Szerkeszti Fodor Ármin. III. kötet. Kötelmi jog. Irták: Katona Mór. Kiss Mór. Reiner János. Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (8-r. VI, 904 l.) 8 frt.

Maurer János. A szőlő helyes metszése. A szőlők főbb metszési módjait tárgyaló segédkönyv. 2. bőv. kiadás. Kassa, 1899. Vitéz A. (8-r. 144 l.) 1 frt.

Márkus Dezső dr. Felsőbíróságaink elvi határozatai. A m. kir. Curia és a kir. táblák elvi jelentőségű döntéseinek rendszeres gyűjteménye. IX. kötet. 1896—98. Buda-Pest, 1898. Grill, (8-r. IV, 730 l.) 5 frt.

Mikszáth Kálmán. A tót atyafiak. Elbeszélések és rajzok. 3. kiadás. (Legjobb könyvek. II. évf. 17. köt.) Buda-Pest. 1899. Légrády. (8-r. 163 l.) 50 kr.

Moravcsik Gyuláné, Gróf Teleki Józsefné Róth Johanna. 1741—1813. Buda-Pest, 1899. Kókai L. (8-r. 34 l.) 15 kr.

Murai Károly. Víg történetek. Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (8-r. 219 l.) 1 frt 50 kr.

Nagy László. Terepábrázolástan. Buda-Pest, 1894. Grill. (8-r. 103 l.) 1 frt 50 kr.

Nuricsán József dr. Útmutatás a chemiai kísérletezésben. Buda-Pest, 1899. Lampel R. (8-r. IV, 251 l.) 3 frt 40 kr.

Palócz Ignác. Az egészség megóvása és a betegségek gyógyítása. Buda-Pest, 1898. Bud. Hirl. váll. (8-r. 221 l.) 1 frt 50 kr.

Pap (Illyefalvi) Mihály. A m. kir. honvédség fejlődése 1869—1899. Buda-Pest, 1899. Grill K. (8-r. VII, 172 l.) 2 frt.

Pataky István. A parti rablók és egyéb elbeszélések. Karczag. 1899. Sződi S. (8-r. 155 l.) 1 frt.

Pásztor Árpád. Jézus. Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (16-r. 37 l.) 50 kr.

Pauler Gyula. A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. A m. tud. Akadémia által a Szilágyi és 1895-iki nagy jutalommal koszorúzott mű. 2. jav. kiad. Buda-Pest, 1899. Athenæum. (8-r. XII, 519; VI, 615 l.) 6 frt.

Pekár Gyula. Az esztendő legendája. Buda-Pest, 1899. Athenæum. (8-r. 298 l.) 3 frt.

Pekár Gyula. A jukker leány és egyéb esetek. Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (8-r. 220 l.) 1 frt 50 kr.

Pekár Gyula. Don Juan. Buda-Pest, 1899. Athenæum. (8-r. 313 l.) 1 frt 50 kr.

Rákosi Jenő. A bolond. Mese 3 felvonásban Malonyai Dezső elbeszéléséből. Zenéjét írta Szabados Béla. Buda-Pest, 1898. Bud. Hirl. kiad. (8-r. 56 l.) 50 kr.

Rákosi Viktor. Korhadt fakesztek. Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (8-r. 207 l.) 1 frt 40 kr.

Reischner Endre. A juhtenyésztés és gyapjuisme. A juh-betegségek ismertetésével és gyógyításmódjával. (Falusi könyvtár 5.) Buda-Pest, 1899. Franklin-t. (8-r. 103 l.) 50 kr.

Rexa Dezső. Első és utolsó verskötet. Buda-Pest, 1899. Athenæum. (16-r. 96 l.) 1 frt.

Régi magyar könyvtár. Szerkeszti Heinrich Gusztáv. Buda-Pest, 1899. Franklin-t. (8-r.)

XVII. *Bessenyei György.* Agis tragédiája. Bécs. 1772. Kiadta Lázár Béla dr. (130 l.) 60 kr.

XIV. *Bolyai Farkas.* II. Mohamed. Szomorújáték 3 felv. Kiadta Heinrich Gusztáv. (111 l.) 50 kr.

Savage Henrik R. Judás leánya. I. II. köt. (Legjobb könyvek. II. évf. 12. 13. köt.) Buda-Pest, 1899. Légrády-testv. (8-r. 186, 177 l.) à 50 kr.

Szabolcska Mihály. Hangulatok. Költemények. 2. kiad. Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (16-r. 155 l.) 2 frt.

Szana Tamás. Jankó János élete és munkái. Buda-Pest, 1899. Athenæum. (8-r. 127 l.) 3 frt.

Szende Gyula. Földrajz-statisztikai tabellák a föld össze államairól. 1898. Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (8-r. 212 l.) 2 frt.

Szentkláray Jenő. A Csanád-egyházmegyei plébániák története. I. kötet. A csanádi egyházmegye története. Temesvár, 1898, Tóth B. (8-r. XIX, 740 l.) 8 frt.

Simonyi Zsigmond és Balassa József. Német és magyar szótár. I. rész. Német-magyar rész. Buda-Pest, 1899. Franklin-t. (8-r. VIII, 474 l.) 3 frt.

Szomaházy István. A hatezeréves férfi és más történetek. (Legjobb könyvek. II. évf. 14. köt.) Buda-Pest, 1899. Légrády T. (8-r. 159 l.) 50 kr.

Szomaházy István. Páratlan szerdák. Regény. Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (8-r. 235 l.) 1 frt 50 kr.

Szűry Dénes. Drámai impressziók. 1893—98. Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (8-r. XVI, 307 l.) 2 frt.

Taine H. A művészet philosophiája. A II. kiadás után fordította Szana Tamás. Buda-Pest, 1898. Nagel O. (8-r. 119 l.) 1 frt.

Téglás Gábor. Herodotos Dacziára vonatkozó földrajzi adalékainak kritikai méltatása. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XVIII. köt. 1. sz.) Buda-Pest, 1899. Akadémia. (8-r. 64 l.) 1 frt.

Thim József dr. Közegészségtan. (Egyetemes ismeretek tára 7.) Pozsony, 1899. Stampfel K. (8-r. 136 l.) 1 frt.

Thüry Zoltán. Katonák. Színmű 3 felv. Buda-Pest, 1899. Deutsch Zs. (8-r. 103 l.) 50 kr.

Veress Endre dr. Erdély fejedelmi interregnuma. (Izabella királyné diplomáciai működése) 1551—56. Külföldi levéltári kutatásai alapján. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XVIII. köt. 2. sz.) Buda-Pest, 1899. Akadémia. (8-r. 128 l.) 1 frt.

Werner Gyula. Kendi Imre házassága. Regény. Buda-Pest, 1899. Athenæum. (8-r. 153, 172 l.) 2 frt.

A MAGYAROK KIVÁNDORLÁSA AMERIKÁBA.

Első közlemény.

A kivándorlásnak nehéz és annyira elhanyagolt kérdését nem lehet egy dolgozatban megoldani. Ámbár igyekeztem lehetőség szerint szívéhez férközni problémámnak, még sem ígérhetek egyebet, mint azt, hogy sommásan elő fogom adni azokat az adatokat és tanulságokat, a melyeket kutató-utam alatt egyrészt az amerikai Egyesült-Államokban, másrészt a magyar Fölvidéken találtam. Sok dolog ezek közül túlságosan szövevényesnek, vagy nagyon keserűnek fog tetszeni az olvasó előtt, sok talán ismerős is lesz, de valamennyi bizonyítani fogja azt, hogy a kivándorlás és a vele kapcsolatos bevándorlás ügye országunk husába vág, s hogy a kivándorlás kérdése egészen új fordulóponthoz jutott kivándorlóinknak Amerikában látható sajátságos helyzete következtében; bizonyítani fogják fölsorolásaim, hogy nagy nemzetiségi küzdelmeink vannak magában Amerikában is és végül bizonyítani fogják azt is, hogy a kivándorlók jogait és a bevándorlók kötelességeit úgy elméletileg, mint kormányzatilag immáron tisztáznunk kell.

Rövidre fogott munkám főként a fölvidéki kivándorlásra van tekintettel s itt természetesen a különböző nemzetiségű magyar állampolgárokat mind számba vettem, mert nem tehettem úgy, mint egy trentoni (pennsylvaniai) papunk, a ki, mikor már a rendőrség igen sok honi lakodalmi verekedésnél lépett közbe — (a trentoni rendőrség épen ily büntetéspénzeken vette a tolonczkocsit) — ujságnyilatkozatot tett közzé, azt jelentve, hogy a bekisértek nem voltak «hunok», csak szlávok. A másik

két nagy kivándorlási ágra, tudniillik a dunántúli és székely mozgalmakra, a jövő években szeretnék rátérni.

Ily módon tehát öt fejezetben fogom tárgyalni a kivándorlók megérkezését, szétszóródását, sorsát, hazatérését. Szólanı fogok az ügynökök és az amerikai hatóságok működéséről. Ezután sor kerül a kivándorlás okaira, jó oldalaira — mert ilyenek is vannak — nagy veszélyeire és jövőjére. Természetesen nem hagyom tárgyalás nélkül az amerikai Egyesült-Államok idevágó új politikáját s még kevésbé saját kivándorlási és bevándorlási politikánkat, különösen annak hiányait. Nagy kedvvel foglalkoztam ezután a kivándorlás és bevándorlás jogának elméleti fejtegetésével, mi közben nemcsak a külföldi államok és gyarmatok törvényhozásának és kivándorlási intézményeit kellett megérintenem, hanem egy kissé még a ruthén kérdést is. Ha pedig mindezekon végig kísért az olvasó türelme, akkor majd beszéljük meg azt is, hogy : mit tegyünk?

I.

Kivándorlóink megérkezése Amerikába. — Az ügynökök keze. — Az amerikai hatóságok viselkedése és az új törvények.

A Manhattan-félsziget csúcsán, a Batterynél az «Ems» és a «Nustria» hajók kivándorlóinak megérkezését jelezték, mikor az ácsorgó csoporton át bejuthattam az ellenőrző-hivatalba. A commissioner, new-yorki főconsulunk ajánlatára, készséggel megengedte, hogy itt figyelhessem meg, miként lépnek be az újvilágba a hazátkeresők és hogy bannak velök az amerikai törvények, a melyekről ujabban az angol irodalomban s az európai sajtóban annyi szó esett. Öt napig itt mintegy 600 bevándorló elvonulását, kihallgatását s ügyük lebonyolítását néztem végig s mialatt ezek az érdekesnél érdekesebb, valóságos tanulmány-alakok végig lökdösték egymást a nagy fa-hangáron : a nyelvek bábeljében, a megtépett csoportok drámai keveredésében a nyomorúságnak és elszántságnak befoghatatlan skálája bontakozott ki, a gyermek-lovacskát mentő szicíliai kecskepásztortól, ki Gibraltárban szökött a hajóra, az öreg abaujmegyei asszonyig, ki magyar kérdéseimen álmélkodott. De épen ily érdekfeszítő volt az a látvány is, hogyan lép

szembe velök rögtön, első lélekzetvételiükkor a nagy Unió s épen a régi és új világnak itt, a határmegyén való találkozás volt az, a mire figyelmemet intéztem.

A mostani Barge Office csak ideiglenes helye az ellenőrző-intézetnek, mert a nagy telep, melyet Ellis-szigeten 750,000 dollárból építettek, alighogy készen volt, tavaly június 14-ikének éjfelén lángot fogott és egészen leégett. A Barge Office egy kiállítási épülethez hasonló fatákolmány, sok rekeszszel és korláttal, egy pár pénzváltó bódéval (a «pénzváltó» szó magyarul is ott van) s ezek között vonulnak föl embereink, kiket a hajóról egyenest idehoz a bárka. Megjegyzem, hogy minden másod- és harmadosztályú (afterdeck) érkező keresztül megy ezen, de nem a first-cabin utasok, mert azok közt nem keres az amerikai kormány «hivatlan bevándorlót.» Kezdődik tehát a nagy mustrálás azzal, hogy az orvos elsétáltatja a jövevényeket, a fölügyelőnő pedig a «gyanús» asszonyokat nézi. A mint láttam, ennek nemcsak az az eredménye, hogy az örülteket, hülyéket rögtön visszaküldik Európába; nem csak az, hogy például 1897-ben 1223 beteget vittek a kivándorlók kórházába, s ezek közül 115-öt megint Európa kapott vissza; nem csak az lesz ebből, hogy a prostituáltakat nem engedik kikötni, hanem olykor — s ezt nem ok nélkül emelem ki — fehér «Detention Card»-ot kapnak az együtt szökő párok azzal, hogy vagy vissza viszi őket a gőzös, vagy ott mindjárt pap elé lépnek. Ez bizonyára nincsen minden komikum nélkül, de a mi meglepett engem, az volt, hogy az egyes térítő-egyházaknak és épen a nemzetiségi propagandát vivő felekezeteknek a hálózatába már itt belebotlottam. Meg fogom később mutatni, hogy épen a mi tótjaink szempontjából mit jelent ez.

A rekesz tulsó végén tüzetesebb kérdések alá kerülnek embereink s míg batyujokat a földre teszik és nagy félelem között előkeresik eldugott pénzüket, jegyzőkönyvet vesznek föl velük; a magyarokat betanult kérdésekkel faggatják. Igen nehezemre esik, hogy itt nem írhatom le azokat a beszéd-törvédeket, miket a nagy kapkodás közt is — mert néha háromszáz emberfő mozog ott egyszerre, sőt volt a hivatalnak olyan napja, mikor 9300 jövevényt «bonyolított le» — mondom, a melyeket e lőtásfutás közt gyűjtöttem; sokszor egész apró drámák voltak ezek. De, a mint dolgozatom kerete pontosan kiszabja, inkább csak az eredmények összefoglalására szorit-

kozhatom. Maradjunk tehát annál, hogy legelsőben külön osztályba küldik le azokat, kikért apjuk, testvérük el fog jönni s itt a hajótársaság bádogedényes kosztján élnek ezek a gyerekekkel együtt, kiknek nagy papirostábla lóg nyakában, arról beszélő, hogy hová kell őket szállítani. «Minor to father.» Megint más korlátok közé kerülnek a «Detention Card»-osok, vagyis azok, a kik jegyöket nem magok fizették s a kik legalább 30 dollárt nem hoztak magokkal.

Ha valaki mindezen keresztül ment, akkor még két hivatalnok vizsgálata alá kerül. Ezek csak egy kérdést tesznek: szerződött munkára jött-e Amerikába, vagyis «contract-labourer»-e; igen vagy nem? Az ügynöktől otthon rendesen azt tanulja a munkás, hogy igennel szóljon s bizonygassa, hogy szerződése van. Ha azután ezt csakugyan bebizonyítja, akkor rögtön visszaviszik Európába. Kétségtelen, hogy a sok különösnek tetsző czeremonia közt, a melylyel «a nagylelkű nemzet» — magnanimous nation — fogadja az európai «munkás-tenyereket» (hands), ez az utóbbi a legérdekesebb s azért most már csakugyan érdemes lesz rátérni arra a kérdésre, hogy mi áll e meglepő rendelkezések mögött és a szabadságnak híres országa miért vet annyi gáncsot az elé, ki lábát földjére akarja tenni?

De mielőtt arra térnénk, hogy mi hozta létre az Egyesült Államoknak ezt a viselkedését és magát az egész Immigration-Officet, várjuk be még a hivatalos működés végét, a melyet ott találunk meg, mikor a visszavetettek, «detention card»-osok fölött a Board of Special Inquiry ítélkezik. (Innét már csak ritka felebbezés megy a pénzügyi államtitkárhoz, a kit az egész kivándorlási igazgatás illet és nem belügyi kollégáját.) A Board is teljesen amerikai modorban tárgyal, vagyis minden elképzelhető formalitás nélkül is inkább kémlelő próbákra szorítkozik. Hogy úgy mondjam, azok a sajátságos jelenetek, a melyek itt lejátszódnak, valamely különös, félszegen fölállított bábjátékhoz hasonlítanak, csak hogy a nagy komédia, mit az idehánytatott szereplők szája elmond, Európa földjének nyomorúságairól beszél. Itt folynak le a szembesítések, a hol a magyarországi cselédlányt — éppen huszonhárom jött egyszerre — fekete mantillával várja egykori falubelije, ki már szégyellene parasztruhásokkal végigmenni az utcán; ott látok egész csoport öreg szülőt, a kiket régen megamerikaiasodott fiuk hoza-

tott ki, hogy befejezzék a kitelepülést és körül álldogálnak tótjaink, a kik már kétszer-háromszor megjárták az Oczeánt, mert hazaszállítják pénzüket s mikor most újból egy-két tallérral beköszöntenek az új világba, a legszigorúbb hivatalos fogadtatásra tarthatnak számot, hiszen gúnynevük is van: *birds of sea* — a tenger madarai. A sok epikai anyag között pedig, a mely gyorsan perdülő forgásokban kerül elénk, ne feledjük el azokat az állandó szín-sávokat, a melyek e kaleidoskop képein mindig föltűnnek, jobban: állandók maradnak. Így azután nem csak azt vesszük észre, hogy a ki egyszer átjött már Amerikába, mily könnyen hozzászokik mind a maga, mind a községében lakók munkaviszonyainak új meg új kapcsolódásához; nemcsak az lesz egészen világos, hogy a mi embereink manapság annyi magánértésülést kapnak folyton a tengerentúlról, hogy — erre igen nagy súlyt fogok helyezni a IV. fejezetben — az amerikai munkapiacz hullámváltozásai e láthatatlan csatornákon közvetlenül hatnak Magyarországra. Még ennél is többet látunk, tudniillik azt, hogy a vállalatoknál a legtöbb emberünk 2—3 tallérnál többet alig tud előmutatni s mialatt így közel jut ahhoz, hogy visszaküldjék, mint «*pau-per*»-t, addig bevallja, hogy háromszáz forinttal indult útnak, de Oderbergben és Hamburgban elvették tőle. (A kihallgatásokból vett eset). Ugyanigy érdekes megfigyelni azt is, hogy az egyik kérdés, a melyre nézve a bevándorlót kihallgatják, az, hogy van-e már «*second paper*»-e, vagyis amerikai állampolgárrá lett-e már, vagy ha még ez nincs, legalább kivette-e az «*első papírt*», a melyben régi hazájának fölmondja a hűséget; közben a hivatalnokok ezt a lépést ajánlják is neki. Végül — egyelőre — csak azt kell még ide tennem, hogy a mint egy jövevény közel jutott ahhoz a veszedelemhez, hogy ugyanazzal a hajótársulattal visszavitetik, elékerülnek a kiszabadító ügyvédek, (van köztük egy «*Hungarian*» is, ki természetesen egy szót se tud magyarul) s ezek a megzavarodott ujonczokat anynyira zsarolják, hogy magának a Boardnak kellett kimondania, hogy egy kiszabadítási esetért 12 forintnál többet nem szabad kérni. Ezzel csak arra akartam rámutatni, hogy az élősdieknek az a fonatka, a mely sokszor hazulról kísérte idáig, itt sem hagyja el a szegényeket s hogy éppen azért érdemes lesz róluk néhány szót szólni.

De addig is egy nagyobb és meglepőbb kérdésnél kell

megállanunk. A kérdés, mely e tapasztalatok mögül élénkbe nyomul, a mely előtt senki sem állhat meg a nélkül, hogy nyugtalanságot ne érezzen, s a mely már előbb is meg akarta akasztani írásomat, az : miért teszik mindezt az Egyesült-Államok? Miért tartanak egy emberben és épületben költséges szervezet és miért állítják meg a beözönlést, miért szűrik meg az érkezőket oly különös módokon, és küldik vissza őket egymásra? Miért?

Bizony: miért? Hiszen a nagy Declaration of Independence szabadságról és az emberi jogok egyenlőségéről beszélt, mikor — Carlyle szava — «a bostoni kikötő megfeketült a theától és a Democratia nemsokára puskák dörgése és a yanke-doodle-do hangjai mellett hirdette, hogy megszületett és mint a forgósél, be fogja járni a világot.» Maga a kongressus 1868 július 27-ikén kimondotta, hogy «hazát cserélni külön joga, még pedig természetből való és bennlakozó joga mindeneknek, mert ez a jog mulhatlan kelléke annak, hogy az emberek az élet jogait s a szabadságot élvezhessék és boldogságukat keressék.» Sőt még azt is hozzátették — épen húsz éve most! — hogy: «ezennel kijelentetik, hogy a köztársaság alapelveivel összeegyeztethetlen az Egyesült-Államok hivatalnokainak minden oly nyilatkozata, utasítása, nézete, rendelete vagy határozata, a mely a hazát-cserélés jogát megtagadja, megszorítja, csorbitja vagy kétségbe találja vonni.» Ez már csak világos beszéd. És ennél még világosabban szólnak a számok, a melyek azt mutatják, hogy Jarvis számításai szerint az Egyesült-Államok lakosságának több mint a fele oly családokból áll vagy származik, a melyek 1820 óta vándoroltak be s csak a kisebb rész vezetheti vissza aristocraticusan fitogtatott családfáját az 1820 előtti «ős» időkbe. Mayo-Smith szerint pedig a «jövevényeket» legalább is húsz millióra lehet becsülni (Mayo-Smith: *Emigration and Immigration*, 1895. 57. lap.) Nem is említve azt, hogy egyes városokban akkora a bevándorlók száma, hogy például New-Yorkban a tizedik népszámlálás szerint nem kevesebb mint 499,445 ir és 355,913 német lakott, csak még ezt a különös összeállítást irom ide Mayo-Smith statisztikájából: az Egyesült-Államokban német ősöktől származott 4,883.842 lélek, ir származású volt 4,529.523, angol 2,039,808; 635,405 skandináv, 939,247 kanadai származású volt, s míg 1,321.485 ember egyéb ide-

gen országok sarjait képviseli, addig 573,434-en voltak olyanok, kiknek csak anyjuk volt idegen. Ha most ezt a kimutatást alája tolom a congressus nagy szabad elveinek, akkor egészen kinyílt szemmel látjuk azt, hogy itt oly országról van szó, a mely a vándorlás szabadságából született meg és szívta életét s mégis most ez állt oda tiltó őrnök a nyitott ajtó elé. Nem csak hogy alaptörvényül verte le azelőtt küszöbére a szabad bevándorlás jogát, hanem még ma is úgy él, hogy testének fele idegen szervezetekből került elő s ennek ellenére ő hoz legelőször törvényt az idegenek ellen. Gyökereinek egy része még mindig idegen s már is akadályozzák az új vesszők behomlítását.

Több szó nem is kell ehhez, hiszen kétségtelen immár, hogy a kivándorlás kérdése egy meglepő modern és teljesen homályos kérdés, a melyben nemcsak az a különös, hogy ott fordítanak rajta legelőször, a hol legkevésbé vártuk volna, tudniillik Amerikában, hanem a mely mindjárt első fordulásánál — mint az új, sarkonjáró világító-tornyok — a legváratlanabb pontokat és mélységeket világítja meg. Fontosságánál csak szövevényessége nagyobb.

Miután a magyar kivándorlás magyarázata a dolgom, azért nem térhetek ki igen hosszan Amerika politikájára s a részletes fejtegetéseket mellőzöm is. De mivel a magyar kivándorlók fogadtatásáról, főként pedig jövőjéről van szó, azért lehetetlenség ennyiben hagynom a kérdést, a melyet fölvetettem. Meg kell tehát tudnunk, hogy mi okozta az Unio politikájában azt a gyökeres változást, kik vannak ennek a háta mögött és micsoda eredményeket várhatunk.

Két kis idézetet irok válaszul ide, ezeknél rövidebben lehetetlenség lenne az amerikaiak hangulatának megváltozását előadni. «Az európai kivándorlóknak beözönlése az Egyesült-Államokba, mint a szegény emberek paradicsomába — írja Bellamy (*Equality*, 313. l.) — félszázaddal ezelőtt kezdődött, később növekedett s hozta az óvilág legjobb rétegeinek népét. Nemsokkal azonban a polgárháború után a bevándorlás kezdett más szint öltetni, úgy, hogy a nyolczvanas és kilencvenes években Európa legalsóbbrendű, legnyomorultabb és legbarbárabb fajzata, a continens salakja, került hozzánk. Sőt még ezeket a nyomorgó ujonczokat is az oczeántjáró gőzhajótársulatok és az amerikai föld-áruló szövetkezetek úgy-

nőkei csalogatják ide, kik Európa legrosszabb vidékeit hintették tele ámitó hirdetéseikkel.» — Ehhez Kirk Munroe, *Some Americans from Oversea* czikkéből ezt a mondatot írom: «Valóságos ijedségi rohamokba estünk mi az olaszok, lengyelek, magyarok és csehek miatt, pedig ezek építették s építik Kelet-Amerika vasútjait». (*Harper's Monthly Magazine*. 1897. February.)

Ennek a megijedésnek, a miről Kirk Munroe beszél s a kivándorlási anyag azon megváltozásának, a melyről Bellamy szólt, a következménye kettős volt. Egy külső és fölületes: ez a törvényhozásnak munkája. Egy mély és folyton tartó: ez pedig a nagy társadalmi mozgalomban jelentkezett, mely a törvényhozás mögött is állott, de a mely egyben tovább is ment, ma sem állott meg s a jövő új alakulásai felé siet.

1864-ben, mikor még 193,195 volt az Egyesült-Államok bevándorlóinak száma, azért állította föl a congressus a commissions of immigration hivatalát, hogy növelje a bevándorlást «an act to encourage immigration» s bár ezt a törvényt négy év multán, a mikor a bevándorlók száma háromszazezren fölül ért, visszavonták: szélsend uralkodott 1882-ig. Hetvenkettőben (a bevándorlók száma 404,806) próbálkoztak egy megszorítással, de ez nem sikerült. Hanem «1872 és 1882 között a közhangulat a bevándorlás dolgában megváltozott. Nem csak hogy becsalogató törvényeket nem hoztak, de követelni kezdték a szigorító rendszabályokat.» (*Report of the immigration investigating commission*. 1895. 11. lap.) Így született meg az 1882. augusztusi törvény, mely 50 cent adót vet a bevándorlókra (1894 óta 1 dollárt szednek), «a fegyenczeket s örülteket és minden oly személyt, ki nem tudja föntartani magát, a nélkül, hogy közsegélyre ne szoruljon» (4. §.) pedig visszatolonczoltatja ugyanazzal a hajótársulattal s annak költségén, mely hozta őket. (Bevándorlás: 788,992 fő!) Az 1885., 1887. és 1888-iki törvények új mesgyére lépnek, mert innét származik az a tilalom, hogy nem jöhet be oly munkás, ki elszereződve indul Amerikába, a mit már föntebb megcsodáltunk. 1891-ben a kivándorlók száma 516,253-at mutatott, mikor a magyar jövevényekkel szemben megindították azt a sok fogú megszítáló szerkezetet, a melynek működését munkám legelején festettem; a koldusok helyett most már a vagyontalanok visszaszorítása következett. Végül 1893-ban, bár 439,730-ra le-

szállott már számuk, a bevándorlókra a Stump Law azt mondotta ki, hogy már elindulásukkor megvizsgálandók. S hogy mindez ne legyen elég, mikor 1897-ben a bevándorlók annyira megritkultak, hogy egy év alatt csak 230,832 kötött ki az Egyesült-Államokban, midőn az 1883—1893-as tízévi átlag helyett, mely 472,063 évi jövevényt mutatott ki, az 1894—1897 évek középszáma csupán 279,566 új embert ad: 1898 január 17-én a senatus 45 szóval 28 ellen elfogadta a hirhadt «Lodge immigration billt», s ezzel még merészebben és egészen új eszközzel vág bele a kivándorlás kérdésébe. Az amerikai nép mozgalma itt új fordulathoz ért, a melyet egyelőre a háború megakasztott, de a mely a jövő alakulások tekintetében irányadó lehet nekik és életbevágó nekünk. Ezt kell majd később erősen megügyelnünk.

E száraz fölsorolás után ismét ott vagyunk, a hol előbb kitűztük jelzőfánkat, hogy ugyanis egy mélyreható társadalmi mozgalommal állunk szemben, a mely gyakorlatilag nemzetségünk életét érinti, elméletileg pedig új nézőpontokat visz az eddig elfogadott «alapelvekbe.» S a midőn most a külső tényekről a belső áramlatra térünk, miután dolgozatom harmadik fejezetében épen ezekről a mozgalmakról lesz szó, az ötödikben pedig az elvek elméleti kérdése kerül toll alá, e helyütt csak azokat a határokat és fordulásokat kell megjelölnünk, a melyekre egyrészt Bellamy szavai, másrészt a statisztika adatai mutattak rá. Szembeszökő, hogy a fönt adott törvénysorozatban a régebbiek legkevésbé érdekelnék minket, s azokat találjuk legtermészetesebbnek, de mennél közelebb jövünk a mához, annál különösebbnek tetszik a dolog és annál kevésbé egyezik a törvény a statisztikával.

Abban, hogy 1882-ben megszorítják a kivándorlást, csak az elvbeli sarkonfordulás lép meg, de gyakorlatilag a tény egészen kézenfogható. Elméletileg fontos e lépés azért, mert a legszabadabb democratia elveti százados elvét s nem is nézvé, hogy ezeket örök igazságokul hirdette születésekor egyet szorít a szabadság jogain; így hangosan kiáltja azt — és ez fog érdekelni minket dolgozatunk végén — hogy a gazdasági állapot megváltozása megváltoztatja, sőt megfordítja a jognak rendjét és elméleti elveit. (Lásd V. fejezetet.) De a gyakorlati indok annyira világos, hogy maga a statistika elénk adja azt, a mikor azt mondja, hogy 1882-ben majdnem

800,000 ember ömlött be az Egyesült-Államokba; mi természetesebb tehát, hogy éppen ennél a maximális számnál mondja az Unió népe ezt: már kezdünk elegen lenni, a megélhetés napról-napra nehezebb, s te kormány, vigyázz, hogy elő ne álljon az, a mit a könyvek «viszonylagos túlnépesedésnek» hívnak, mert a szabad föld elfogy, s száz év alatt tizenkét millió új jövevényt kaptunk Európából». — Mindjárt megegyezhetünk abban is, hogy ha már valakit ki akar zárni egy ország, az oda menekülő gonosztevőket kergesse el s ezért az idevágó amerikai rendelkezések annyival természetesebbek, mert hiszen ezzel csak a régi európai rendőri kiutasítások élednek föl, a melyeket már középkori királyaink megpróbáltak s a melyeket Amerika most maga is — fölfedezett. De mint mindennek, a mi a nép mozgalmával összefügg, ennek az egyszerű ügynek is van érdekessége, még pedig kettő. Az egyik az, hogy az ily jövevények kiutasítása is csak akkor következik be, a mikor a népség sűrűsödése bizonyos nyomást gyakorol — tehát nem erkölcsi okból — példa erre az ausztráliai országok története, a melyek először fegyencz-gyarmatok voltak, ma pedig magok is ily szigorú törvényeket hoztak a bevándorlók megszüntetésére, teszem föl Victoria 1865-ben, Dél-Ausztrália 1872-ben (*Immigration Act.*) és így tovább. A másik érdekes pont az, hogy Münchenben és Angliában külön jótékony egyesületek alakultak «javuló bűnösök»-nek Amerikába való szállítására, s ez éppen úgy siettetette az amerikai törvényhozást, mint az az «assisted emigration», mely Irországból és Schweizből megindult.

Ugyancsak az «assisted immigration»-nek a következménye, ellenhatása volt a koldusok, közsegélyre szoruló szegények kizáratása, de egyuttal ez az utolsó mozzanat azok között, a melyeket ily egyszerűbb tényre, hogy úgy mondjam: statisztikai okra lehet visszavezetni. Valamennyi további rendelkezés, a contract-labourer-ek kitiltásától kezdve a Logdebillig, már különleges okokból s oly mozgalmakból származik, a melyek míg egyrészt darabokra választják a kivándorlás kérdését, addig másfelől éppen a magyar kivándorlásba ütköznek. Ezek az újabb és szövevényesebb kérdések azok, a melyekről főntebb azt mondtam, hogy itt van az a határ, a hol a törvény már nem egyezik a statisztikával. A mint tehát ezt az elválasztó vonalat most kijelöltem, tovább ennél nem is mehetek

e helyen, mert a mint jeleztem, a III. fejezetben tárgyalom azokat a tüneteket, a melyek a kivándorlási kérdés új fordulatával s az Egyesült-Államok jövőben várható politikájával vannak kapcsolatban. Meg kell elégednünk azzal, hogy míg Bellamy és Kirk Munroe szavai sejtetik velünk, hogy fajunk ellen fordult az amerikai közhangulat, addig az «egyszerűbb» rendszabályok közül csak a «pauper»-ek visszatolonczolása maradt még fönn, s erről kell egy pár szót ejtenünk. Talán már ennél a pontnál is akadunk nagy kérdéseinkhez fogantyúkra.

A szegények bevándorlását azért akarta megakadályozni az amerikai törvény, mert Schweizban és a gyakorlati szellemű Angolországban egész intézmények alakultak arra, hogy a «fölszemes szegényeket» — classikus elnevezés — az állam vagy a társadalom utiköltségén átesúsztassék az Újvilágba. A schweizi kantonok kezdték meg ezt a műveletet, az ötvenes években, de hamar belekapott Albion és így akarta lecsapolni az ir kérdést is. Természetesen nagyban kezdték s míg maga a hivatalos gépezet az 1834-iki «Szegények Törvényét» arra használta föl, hogy 1851-től 1886-ig negyvenezer embert szállíttatott el, 152,000 font költséggel, míg az 1881-iki ir «Land act» újabb százezer fontokat juttatott ily célra, addig — mint minden téren Angliában — itt is megmozdult a társadalom rengeteg karja s egy részt a Tuke Commission, másrészt a hosszúnevű National Association for promoting State-Directed Emigration and Colonitaton ugyancsak hozzá láttak a szegények levezetésének munkájához. (Mayo-Smith idézett műve, 168. lap és köv.) Nem is lehet ezt Angliától csodálni, mikor Lord Derby még 1891-ben is azt kiáltotta, hogy a társadalmi bajok ellen a kivándorlás az egyetlen segítőszerszám — «emigration is the only palliative» — de éppen oly kevésbbé csodálkozhatunk Amerikán, hogy mikor népesedése kezdett megsűrűsödni — de csak is akkor — legelőször az ily jövevények előtt csapta be az ajtót. Csakhogy a dolog nem eddig van. Mint minden ponton, legyen az bár a legjelentéktelenebbnek látszó is, mely a népmozgalomnak kérdését érinti, úgy itt is, azt találjuk, hogy mihelyt a fölületet egy kissé megkarczoljuk, tüstént mélyebben fekvő idegszálak játékára bukkanunk. Bármilyen természetesnek és egyszerűnek tessék is még ez az utolsó kérdés, tudniillik a a pauperek kizárása, itt már két mellékágazatot is látunk. Az egyik abból áll, hogy a mint időről-időre szigorítják a szegény

bevándorlók ellen tett intézkedéseket, e szabályok éle mindjobban a magyar kivándorlók ellen fordul. A második ág másik irányba nyúlik, ugyanis oda, hogy nemcsak bevándorlókat, de inkább vagyon-összegeket szeretnének Európából nyerni az Unió államai. Az előbb fölvetett kérdést csak röviden fogom, de kissé részletesebben szólok a másikról, mert azzal egy igen fontos dolog függ össze, nevezetesen az, hogy mennyi vagyon megy évenként Magyarországból Amerikába és mennyi jön a tengerentúlról hozzánk.

A mi tehát az első pontot illeti, arról csak annyit, hogy valamennyi író: Mayo-Smith, Wilkins, Prescott Hall stb. meg egyezik abban, hogy az idegen szegények eltartása nagy terhet ró az Unió államaira s azért ezek szabadulni igyekeznek tőlük; épen így megegyeznek abban is, hogy azok az államok kénytelenek legtöbbet költeni erre, a melyeket az újabb olasz, lengyel és magyar bevándorlás előzőnlött. Egyik (hirlapi) adatom szerint a magyar kivándorlók főtelepe, Pennsylvánia állam maga jelenleg 20,000 paupert tart el s ezekért évenként 1,500.000 dollárt fizet. Prescott F. Hall pedig, kétségtelenül túlzással, így szól: 1890-ben 80,000 idegent őriztek az Egyesült-Államokban a börtönök, bolondok házai és szegény-menhelyek és általán — egyenlő számokat véve — az idegen származásuk közt másfélszer annyi a gonosztevő, két és egyharmadszor annyi az örült s háromszor annyi a pauper, mint a benszült amerikaiak között. (Hall: *Immigration and the Educational Test. North-American Review.* 1897. October.) Ehhez csak azt kell hozzátenni, hogy Hall, mint az Immigration Restriction League titkára, egyik vezetője az «újfajta bevándorlás» ellen vitt mozgalomnak.

Második — és itt utolsó — pontunk azt jelezte, hogy igen okos dolog megfigyelni az Európából Amerikába és vissza vándorló pénzösszegeket. Hogy az Egyesült-Államok immár tudják azt, főntebb láttuk, mikor azt tapasztaltuk, hogy a «szegény» ember fogalmát annyira kiterjesztették lassan-lassan, hogy az 1893. márczius 3-iki törvény szerint harmincz dollárral, hetvenkét forinttal mérik azt. Mi azonban nagyon, de nagyon helytelenül vagyunk ebben a főfontosságú dologban nemcsak értesülve, de még hangolva is. Azon kell tehát kezdenünk, hogy az 1896—1897. évben a megvizsgált bevándorlók 3,541.241 dollárt mutattak elő, mely összegben természetesen

nincsenek benn azok az összegek, a melyek egy-egy felnőttél a harmincz dollárt meghaladták. Azt kell ehhez hozzátennünk, hogy az amerikaiak ezzel az eredménnyel nincsenek megelégedve, mert míg 1856-ban fejenként egy kivándorló átlag 68'08 tallért hozott be, most az összeg folyton csökken, s Mayo-Smith bizony nem titkolja, hogy harmincz-ötven millió dollár beözönlését várták évről-évre ez alapon s most az irek, olaszok és magyarok minden várákozásnál soványabban hoznak. Ha egy lépéssel tovább megyünk, azt halljuk, hogy 1896. június 1-étől 1897. június 30-ikáig 15,025 bevándorló szerepel a «magyar» rovatban s ezek összesen 168,287 dollárt, kerek számmal több mint 400,000 forintot vittek be, itt sem számítva azt az összeget, a melyet a 30 tallérnál vagyonosabb munkások hoztak. Mivel pedig a kihallgatásoknál több olyan esetet láttam, a hol 50—200 dollárt mutatott emberünk, még alatta maradunk az igazságnak, ha azt mondjuk, hogy az Egyesült-Államokba évenként félmillió forintot visznek ki embereink. Ezzel azután igen közel jutottunk ahhoz a következtetéshez, a mely legkedvesebb és legnépszerűbb önámításaink egyikét tépi szét. Mert az a csodálatos megnyugtató szer, a mely miatt fajunk oly véghetetlen közönyösséggel, hogy ne mondjam jóleső nyugalommal nézi a kivándorlásnak és bevándorlásnak életbe metsző kérdését, ez a bűvös elaltató-szérum semmi egyéb, mint az az örökös refraine: «...igen, de mennyi pénzt kapunk mi évenként Amerikából, mennyi tiszta nyereség a nemzetnek.»

Hát nézzünk egészen szemébe a dolognak, és ne engedjük félrevezettetni magunkat. A kimutatások szerint a postán 1897-ben 6·9 millió forintot küldtek haza kivándorlóink. 1896-ban 7,290.620 forint, 1895-ben pedig 9,467.991 volt az összeg. (Az irányzat ez években csökkent.) Ennél többre már azért sem vehetjük a hazaküldött vagyont, mert ha sok kivándorló hoz is magával nagyobb összeget, ellensúlyozza ezt az a pénz, a melyet a hazaküldők családtagjai újra amerikai utiköltségre költenek vagy hitelbe vett «ship-card»-jukra küldenek haza, nem is számítván azt a vagyont, a melyet elutazásuk előtt a kivándorlók sebtiben elfecsérelnek. Bár az amerikai hivatalos év nem egyezik a miénkkel, azt hiszem, ezt nem tekintve, így állíthatom föl a számlát:

Az Egyesült-Államokba érkezett 1896/7-ben Magyar-									
országból	15,025	kivándorló	---	---	---	---	---	---	500,000 forinttal,
1895/6-ban	30,898	"	---	---	---	---	---	---	1,000.000 "
Magyarországba jött az Egyesült-Államokból 1897-ben									7,000.000 forint
									1896-ban 7,500,000 forint.

(Mindig nagy átlagot véve.)

Ez szörnyen tetszik nekünk, hiszen 1896-ra $6\frac{1}{2}$ millió s 1897-re is ugyanannyi vagyon-szaporulást mutat Magyarország javára. Innét táplálkozik böles megnyugvásunk és az a szólás, hogy csak hadd jöjjön a pénz Amerikából, jó az nekünk, hisz így minden a legjobb rendben van. Csakhogy a végzetes tévedés ott van, hogy számlánkból kimaradt a legfőbb tényező. Azon a pénzen kívül, a mit beviszünk Amerikába, kiküldjük oda azt a munkaerőt, a mely fölnövekedése alatt a mi nemzeti vagyonunkat fogyasztotta s a mely elérvén férfikorát, most odakint költi el a beléfectetett tőkét, ott fejti ki vagyonbeli erejét. Ha ezt a veszteségünket számokkal akarjuk mérni, a mint Becker teszi (Becker: *Unsere Verluste durch Wanderung*. Schmoller: *Jahrbücher* XI. 780. és köv. lap), akkor azt látjuk, hogy ő 800—900 márkára becsüli egy kivándorló német életerejét. Most már akármilyen bizonytalan és határozatlan legyen is az ily számítás s bár a mi álláspontunkat még nehezebbé teszi az, hogy roppant nagy a különbség azon érték közt, a melyet Amerikában tud egy-egy emberünk teremteni s másrészt azon érték között, a melyet ugyanazon munka árán itthon hozna létre — ez az utóbbi összehasonlíthatlanul kisebb lévén — mégis, háromszázötven (350) forintra merném tenni átlag azt az összeget, a mely körülbelől s arány szerint fejezi, hogy egy-egy magyarunk mennyi érték-termelő életerőt költ el Amerikában. Természetes, hogy ezt a számot én sem statisztikai adatul írom s nem is tart igényt erre, de mutató gyanánt igenis elfogadható, még pedig két okból. Először azért, mert ha a német munkások munkabérét csak nagy általánosságban állítjuk szembe is a mieink alacsonyabb munkabérével, a mely itthon 50 kros átlagnak, Amerikában 75 cent — 1 dollár 15 cent átlagának felel meg, bátran mondhatjuk, hogy éppen Becker számításai szerint, nem esünk messze az igazságtól. De másodszor azért is megmaradhatunk a 350-es középszámnál, mert egyezik azzal az egyetlen adattal, a melyet ebben a dologban Amerikából kapunk, az pedig semmi egyéb, mint az Egyesült-

Államokból Magyarországra befolyó pénz összege. A mint látuk, évenként hét millió forintot kapunk onnét, ez az átlag. Ha ezt jól megvigyáztuk, föltehetjük azt, hogy minden «emberünk», a ki odakint van, csak annyi értéktöbbletet termel ki — a mi mértékünkkel mérve — életerejéből (mely ránk nézve elvesz), mint a mennyit az illető munkás megtakarított és onnét hazaküldött — ez pedig ugyancsak gyöngéd számítás. A föltevést nyugodt lélekkel elfogadhatjuk s mihelyest ráálltunk alapjára, világossá lesz előttünk az, hogy mivel hét millió forint csak akkor jöhet be Magyarországra az Unióból, ha ott százezer ember legalább is hetven-hetven forintot küld haza fejenként: ezért csak két alternatíva között választhatunk. Vagy azt mondjuk, hogy a kivándorlóink számát tettük igen kicsire, vagy azt, hogy a 350 forintos tétel, a melyre az egyes kivándorlónál szenvedett veszteségünket becsültük, igen alacsony. Más választásunk nincs. Megmondom miért. Tíz évben állapítva meg azt a munkaidőt, a melyet kivándorlóink átlag Amerikában eldolgoznak — ennél kevesebbet nem vehetünk föl — úgy találjuk, hogy 100,000 emberünk, ki évenként 70—70 forintot küldhet haza, épen föltevésünk értelmében, tíz év alatt egyenként 700—700 forintnyi veszteséget jelentene ránk nézve. Ez oly összeget adna ki, hogy önveszteségünk roppant nagyra duzzadna s azzal volnánk vádolhatók, hogy sokkal több értéket várunk egy magyar kivándorlótól, mint egy némettől. Ez tehát nem lehet. De akkor el kell fogadnunk a másik alternatívát, a mely abból áll, hogy sokkal több kivándorlónk van Amerikában, mint a mennyire számukat tenni szoktuk s ha tekintetbe vesszük azt, hogy tisztára lehetetlenség azt állítani, hogy minden egyes munkásunk tudjon ott kint takarékoskodni s pénzküldeményeket indítani útnak, akkor arra az eredményre jutunk, hogy helyesek azok a consuli számítások, a melyek szerint a hazaküldött hét millió mögött legalább is kétszáz-ezer emberünk rejtőzködik. Ezt az emberszámot, a melyre a következő fejezet végén még rátérünk, az előbbi adatokhoz vetve, egy-egy kivándorlóra ezt a középértéket adja: három-százötven forint.

Ha ezt a veszteséget, a melyet egy-egy kivándorlónk útrakelése jelent nekünk, így valamiképen kitapogattuk, akkor azt találjuk, hogy 1896—97-ben 5,250.000 forint ára, 1897-ben pedig több mint 10 millió forint ára embererőt öntöttünk át

csak az Egyesült-Államokba; embererőt, melyet mi növeltünk s a melyet senki sem fizet vissza nekünk. Mikor ezt a tételt beállítjuk e fönti pénzszámadásba, akkor azt kapjuk, hogy 1897-ben egy millió forint sem volt a «tisztá» fölösleg, 1896-ban pedig negyedfél millió volt a veszteségünk, a mi azután igazán tiszta volt.*)

Mindig csak pénzről és pénzre számított értékről szölgöttem eddig. De hiszen a dolog nemcsak eddig van. A kivándorlás jó és rossz oldalairól — a pénzbeliek kivételével — a harmadik fejezetben lesz szó, hanem egyet itt kell már megemlítenem, s ez az, hogy sokkal több pénz indul el Magyarországból Amerikába, mint a mennyi oda megérkezik. A mi parasztunk eladja földjét, házát, egy néhány száz forintot a mellényébe dug s a mikor kiköt az újvilágban, alig van sokszor egy pár dollárja. A többi részét a pénznek is elvesztettük, csak hogy azt nem amerikai föld itta be, hanem az ügynökök zsebe. Már

---

*) Az emberi erőmunka értékének kiszámításánál, Wittstein módszerétől eltekintve, egyszerűen alapul vettem azt az eredményt, a melyet Becker ért el az által, hogy az úgynevezett Northampton-halállozati táblázatok skálájába belerakta az 1875—1880. évek német kivándorlóinak korviszonyait s az ismeretes arány-számítások szerint 300 dollárból kiindulva, kihozta a 800—900 márkányi emberi tőke-termelő értéket. (Kapp 750 márkát vesz.) Hogy nekem nem kellett bonyolódottabb számításokba bocsátkoznom, annak oka semmi más, mint az, hogy az 1896—1897-iki magyar amerikai bevándorlók nembeli és korviszonyai teljesen megfelelnek az 1875—1880. évek német kivándorlóinak korösszetételével, a melylyel Becker dolgozott. Ugyanis az 1896/97-iki amerikai kimutatás szerint kivándorlónk közül 57·8% volt a férfi, az említett német statistika szerint a németeknél 57·9%-ban állapították meg az arányt. Kor tekintetében pedig 15—40 év közt volt 76% magyar kivándorló, 1896/97-ben 14—40 év között volt, 1875—1880-ban a németek 80%-a, a mely kis eltérést bátran mellőzhettem, nemcsak azért, mert annak jó részét elnyelné a 14 évesek fölvétele, hanem főként azért, mert itt nem statistikai pontosság elérésén erőlködünk, hanem csak egy hozzávetőleges értéket akarunk megtudni; nem is annyira számot, mint tényt. Ehhez a becsléshez még csak azt jegyzem meg, hogy a német mezőgazdasági munkabérekre vonatkozó azon adatok, a melyeket a Verein für Socialpolitik gyűjtései alapján az angol Royal Commission on Labour Reportja Posenről, Siléziáról stb. összeállított, s a hol egy márkás s azt kevésbé meghaladó napszámokkal találkozunk, arra jogosítanak, hogy a németek 800 márkája mellett egy-egy emberünknel 350 forint veszteséget mi is fölvehetünk. (*Foreign Reports V. Germany.*)

főntebb is jeleztem azt a pontot, később is beléakadunk még vagy egyszer, de a mit e helyen akarok az ügynökökről mondani, az a következő.

Ma már kétségtelenül meg lehet állapítani azt, (l. IV. fejezet) hogy annál nagyobbak és elhatározóbbnak találjuk az ügynökök működését, mennél régebbi időre nyúlnak vissza kivándorlásunk történetébe, mely igazság szerint 1877-ben kezdődik. Nem azt jelenti az, mintha most már eltűntek volna ők, hiszen magának az Inman Steamship Company-nak három-ezeröttszáz ágense van Európában. Hanem azt jelenti, hogy működésüknek az a köre, mely kárunkat okozza, ma már nem a hajójegyek hirdetés-ívén áll, hanem más térre csapott át. Ha megrostálom a magyar Fölvidéken szerzett adataimat, csak egyetlen egy levél marad kezemben, a melyet a Falck és társa hamburgi czég trencsénmegyei falusi bírónak írt, s a melyben minden kivándorló elindításáért 5—5 forintot ajánl a bírónak. De a főbírák ezt meg is tudták és a sok «american» közt, kit tótjaink közül meghallgattam, talán egy sem akadt, a ki egyenest az ügynökök buzdítására indult volna el: ők ma már egymást buzdítják. Hanem igenis ott ólálkodnak az ügynökök a határszéli korcsmákban — néha a pályaudvarokban — s míg egyrészt a konzuli kihallgatások tanusítják, hogy naiv embe-reink ily fölültetésekre azt is elhitették Amerikáról, hogy ott tejjel és mézzel folynak a folyók, addig kétségtelen, hogy ezeknél a «szállásadóknál» és «hajót váratóknál» marad ott kivándorlóink pénzének egy része, ott marad oly csele-fogások útján, a melyek törvényesen üldözendők. Ezekkel a bujkáló ágensekkel szemben nem használ semmiféle európai sentimentalismus, egyszerűen össze kell törni őket. Egyelőre pedig állapodjunk meg abban, hogy az ügynökségek és hirdetéseik folytonosan nyilvántartandók, a határszéli korcsmákat pedig nemcsak szoros fölügyelet alá kell helyezni, hanem számukat, az italmérési jog megvonása által, erősen apasztani kell s addig is, míg az amerikai pénzküldemények lebonyolítását a kormány nem kezeli, szorosan ellenőrizni azt, hogy e haza érkező pénzeslevelek ne a korcsmáros kezén menjenek keresztül, mint Trencsénben is megtörtént. Meglátjuk, hogy a többi fejezetekből mit tanulhatunk még ebben.

II.

A kivándorlók rendszertelen szétszóródása. Consulátusaink. Nagyobb magyar telepek New-Yorkban, Trentonban, Pittsburghban, Clevelandban, Chicagóban. Politikai, egyházi és társadalmi helyzetük.

Wilkins, az angol Association for Preventing the Immigration of Destitute Aliens titkára *Alien Invasion* (1892) című könyvében hajmeresztő dolgokat ír arról, hogy az Angliába érkező, szegény és tapasztalatlan bevándorlókat hogyan csipik meg és szipolyozzák ki lelketlen üzérek, kik meglesik megérkezésüket s «munka-közvetítés» czíme alatt kerítik őket hálójukba. Hogy az amerikai Egyesült-Államokban ezek az embert-tévelyítők mily arányokban és mely mesterkedésekkel dolgoznak, arra nézve pontos, közvetlen tapasztalatokat nem tudtam szerezni. De hogy ilyféle kifosztások mindegyre gesznek, arról egyrészt magok az amerikai hatóságok, másrészt consulatusaink tesznek tanúságot; ez utóbbiak különösen minduntalan rámutatnak arra, hogy úgy államunk, mint kivándorlóink érdekében a munka-közvetítés ügyét gyökeresen rendezni kell. És pedig mennél hamarabb.

Miután annyira természetes dolog az, hogy embereinknek mindenfajta törbecsalását, kiszipolyozását meg kell akadályoznunk, azért nem is kell sokáig foglalkoznom ezzel a kérdéssel. De éppen azért, mert mindenütt kettőzött buzgósággal keresem a gyakorlati orvosságot, mind a két félről — tudniillik az amerikai eljárásokról és másrészt consulainkról — kell egy-egy szót ejtenem. Éppen ezek a följegyzések visznek majd tovább minket a kivándorlás kérdésének kutatgatásában.

Főntebb előadtam azokat az intézkedéseket és törvényeket, a melyek az Unióban a jövevényeket várják. Most még azt teszem hozzá, hogy ámbátor az angol nyelvű sajtóban és irodalomban igen nevezeteseznek tartják, úgy elméleti, mint gyakorlati oldalról, ezeket az újrendű szabályokat, mégis magában Amerikában sokat okoskodnak azon, hogy miként lehetne még újabb rendelkezéseket találni ki, s azokba önteni belé a nép kívánságait. (L. III. fejezet.) Ennek a mozgolódásnak az ered-

ménye volt az a bizottság, a melyet *Immigration Investigating Commission* czím alatt 1894-ben küldött ki a pénzügyminis-
terium s mely 1895-ben nyújtotta be terjedelmes jelentését. Ezt megelőzőleg 1892-ben Európába is küldtek egy bizottságot, ugyancsak a kivándorlás tanulmányozása végett — de erről később lesz szó. Az 1894-es bizottság öt kérdőpontot kapott, a melyek közül az egyik a «padrone» rendszerrel, a másik a beözönlő munkás-népség jobb területi elosztásával foglalkozik. Tehát ez a két pont éppen arra vonatkozik, a miről most beszélünk.

Röviden sommázva az amerikai jelentés idevágó részét, azt találták a bizottsági tagok, hogy tényleg nagy arányokban virágzott s ma is meg van a «padrone» rendszer, mely az ember-kereskedésnek azt a fajtáját képezi, a hol a «bankár» (padrone) összegyűjtött Európában ügynökeivel egy csoport munkást s azokat az amerikai munkapiacra dobta, följáránván egy-egy vállalkozónak az ember-anyagot. Ezek a munkások attól a perctől kezdve, a mikor a hajójegyét — mit a patronus úr fizetett — megkapták, teljesen a bankár hatalmába kerültek s a mint az új világban kikötöttek — az amerikai reportot idézem (26. old.) — «a bankár ügynökei rájuk tették kezöket, a bankár szállóiba vitték őket éjjeli szállásra s azért uzsorás béreket csikartak ki tőlük.» A mint munkahelyöket aztán kijelölték, «arra voltak kényszerítve ezek a munkások, hogy együtt lakjanak azokban a bódékban, a melyeket a bankár vagy ügynökei tartottak vagy béreltek, azokért hallatlan szálláspénzeket fizettek s élelmiszereiket nem vehették másutt, mint ugyanezeknél az ügynököknél, természetesen óriási áron. Mindaz a pénz, a mit az emberek hazaküldöttek, a bankár kezén ment keresztül, a ki a pénzküldésért erősen megfizettette magát, a váltás-díj fölszámításán kívül.» A report hozzáteszi, hogy ezeket az üzéreket nem csak zsaroláson, hanem több határozott esetben világos csaláson kapták rajta s hogy mily rabszolga-zsarnokság alatt szenvedhettek a karmaik közé jutott emberek, azt csodálatosan megvilágítja az a hirdetés, a melyet a wisconsini munkás-iroda följelentése szerint az egyik (olasz) munkást-szállító társulat küldött szerte szét 1886-ban. Ez a hirdetés nem csak azt teszi közhírré, hogy a társulat az alacsonyabb munkák bármilyen fajára szolgáltat embereket, hanem büszkén igéri ezt is: «az egyes vállalkozók

meg fogják látni, hogy ennek a társulatnak emberei fölött oly nagy tekintélye, hatalma van, hogy ez már maga is különös előnyt nyújt a velök való elbánásban.»

A report fölhozza a «padrone»-k jancsibankóit is, mindig határozott eseteket sorolva föl s bár példáit többnyire az olasz munkások közül szedi, nem késik hozzátenni ezt sem: «Alig van kétségünk az iránt, hogy ugyanez a (padrone) rendszer megtalálható a lengyel, magyar, görög, örmény és asszir munkások között is.» (29. l.)

Ebből egyelőre elég ennyi s míg az amerikaiakra bizzuk azt, hogy azokat a reformokat, a melyekkel saját érdekük szerint véget akarnának vetni e «bankárok» csalárdságainak, csinálják meg, ha bírják (Report 45. old.), az alatt fordítsuk szemünket a másik oldalra, a saját érdekeinkre. Mindenekelőtt a főbajunk az, hogy kevés consulatusunk van az Egyesült-Államok területén. Newyorki és chicagói főconsulatusaink s a philadelphiai és pittsburghi consulatusok, bár valóban kiválóan működnek, mégis sokkal kevesebb eredményt tudnak elérni, mint a mennyit kellene, egyrészt azért, mert egy-egy consulatus alá akkora terület tartozik, mint három-négy európai ország összevéve, másrészt pedig azért, mert az úgynevezett tiszteletbeli consulok rossz híre a valóságos consulok hitelét és így befolyását rontja. Természetes, hogy lehetetlenség közigazgatásunknak ezeket a fontos nyulványait tökéletesen használni akkor, mikor a chicagói consulnak kell Alaszkában levő hadköteleseinket jelentkezésre beidézni, holott a levél is egy hónapig utazik Chicago és Circle-City között, de épen oly természetes az is, hogy mikor egyes tiszteletbeli consulok hajójegyküldésből és a pénzszállítás sápjaiából gazdagodnak meg, akkor Amerikába szakadt munkásaink nem szívesen fordulnak a consuli hivatalhoz s kéregetni ugyan annyiszor mennek, hogy a consul gyakran saját zsebéből kénytelen nem mindig szerény követeléseiket kielégíteni, de például pénzeiket vagy örökségük lebonyolítását már a consulok helyett szívesebben viszik csaló ágensekhez.

Első és elengedhetetlen teendő volna tehát, hogy a tiszteletbeli consulatusok eltöröltessenek és helyökbe mennél több, egymással is szoros szervezetbe hozott, valóságos consulatus állíttassék. Azt hiszem, hogy ha monarchiánk termelői és kereskedői egyszer igazán tudatára ébrednek majd annak,

hogy milyen kincses bánya Amerika s ha derék consuljaink folytontartó biztatgatása, sok bátorító jelentése, hivogató értesítése nálunk is fölkelti a vállalkozási merészséget: akkor csodálkozni fogunk, hogy annyira elhanyagoltuk eddig ezt az ügyet, pedig éppen a magyarság szempontjából is sokat várhatunk consulaink működésétől. Hogy azonban szorosan annál a két pontnál maradjak, a melylyel e fejezetet elkezdtem, azt kell ide írnom, hogy úgy a jövevényeket szipolyozó «padrone»-k — vagy mint a mi tótjaink hívják «boss»-ok — szemeltartása, mint a kivándorlók helyesebb területi megoszlása dolgában consulatúsaink sokat tehetnek s részben tettek is. Az első lépés akkor történt, mikor 1896-ban new-yorki főconsulatusunk kivitte, hogy minden megérkező hajót ott vár a Barge Officeben a consulates egyik tagja; ez ma is így történik s például sikkasztók letartóztatását, megmotozását így többször keresztül is lehetett vinni. A másik lépés, a mely ennél jóval fontosabb, egyenest Stockinger főconsulunk kezdeményezésére vezethető vissza, s nem egyéb, mint egy fölállítandó segélyző és munka-közvetítő hivatal terve. Sajnos, ez mind máig nem létesülhetett a mi a föl-fölmerülő közjogi ellentéteken kívül, részben a pénz hiányának, de főként honfitársaink örökös czivódásának és némely egyleti tagok megbízhatlanságának tudható be. Bármiként hiúsultak is meg az eddigi kísérletek, nem szabad föladnunk a reményt, hogy némi kormánysegélylyel ugyan, de ily intézmény létesülni fog. Ha már azt nem akarjuk tekintetbe venni, hogy a többi európai államok sikeresen léptek föl ezen a téren és hogy például éppen Olaszország nem csak a «padrone» rendszer elnyomására fogott kezet az Unióval, hanem mindenütt fölállítják az Italian Workmen's Aid Associationt (az elsőt Bostonban 1894-ben), akkor legalább is tekintsünk arra, hogy az osztrák kivándorlók szervezése már is megszerezte magának a kezdeményezés első eszközeit s mihelyst bármely formában mi megindulunk, magában Amerikában is számíthatunk oly támogatásra, mint a minőt például a bostoni körök nyújtottak az olaszoknak.

Mielőtt az elmondandók során most rátérnék kivándorlóink rendszertelen elszóródására, a mely éppen a munka-közvetítő hivatal hiányának — miről most beszéltem — tudható be, még teljesség okából két megjegyzést kell tennem, hogy később ne kelljen erre a pontra ismét visszakanyarodnom.

Mind a két megjegyzés a fölsorolt adatokból és gravamenekből foly. Rendkívül fontosnak tartanám ugyanis először azt, ha azok a pénzküldemények, a melyek az Egyesült-Államokból hazánkba jönnek, vagy esetleg — teszem föl örökség formájában — tőlünk mennek oda, mennél jobban a consulatesoknál összpontosíttassanak ; másodsor, hogy a hajójegyek eladását is ellenőrizhessék bizonyos fokig hivatalaink. — Az első dolgot illetőleg egészen határozott, egyes megnevezett egyénekre és személyekre vonatkozó adataink vannak arra nézve, hogy a pénzküldést uzsorának használják és sokszor harmadát, sőt a felét (!) a kivándorló által rájuk bízott összegnek saját maguknak tartják meg és ezen a módon úgynevezett «tekintélyes» vagyont gyűjtenek. Még érdekesebb azonban, hogy az olyan alkalmak, a minő volt a 1896-iki elnökválasztás, mikor az ezüst- vagy aranyvaluta jövődő sorsa fölött küzdtek az Egyesült-Államokban a Chicago platform és a Sound Money League hívei, mily jól hoznak az ily üzerek konyhájára, a kik bőségesen pénzelték abból, hogy a munkások megijedve a valuta árhanyatlásától, nyakra-főre küldték haza vagyonkáikat s cserélték be a dollárt. Segíteni a dolgon csak úgy lehet, ha egyrészt a consulatesok kezeibe igyekszünk a pénzküldeményeket összegyűjteni, másrészt pedig itthon oly tervszerű szervezetet állítunk munkába, a mely a hazaözoñlő pénzt a kivándorlók vagy azok családtagjai javára tőkésíti s mialatt a vagyon-tételek fönnmaradó részét az illető (kivándorlási) vidékek gazdasági föllendítésére használja, megakadályozza lehetőség szerint azt, hogy az «amerikai pénzek» odafolyjanak, a hol most tűnik el egy részük: a csapszékbe. Mindehhez azonban nemcsak azok az intézkedések szükségesek, a melyeket e fejezetben s az előbbeni folyamán is fölsoroltam, hanem okvetlenül szükséges, hogy a consulatesok ily munkálkodásra fölhatalmaztatván, működésök az állam kedvezményei által megkönnyíttessék, de még égetőbben szükséges az, hogy véget vessünk annak a roppant hosszadalmas eljárásnak, mely szerint míg a consul kezébe letett pénzről a belügyministerium, alispán, föszoigabiró útján s azután megint vissza megérkezik Amerikába a bélyeges nyugta, az alatt egy negyedév, sokszor félesztendő telik el s a kivándorlónk azt képzelik, hogy a hivatalnokok eldugták a pénzt vagy legalább is szántszándékkal váratták meg őt. Épen ezen a módon számtalan esetben vetettük el

már a bizalmatlanság, sőt a gyanú mérges magvait s hogy nemzetiségi tekintetből mit jelent az, tüstént látni fogjuk.

A mi a hajójegyeket illeti, ezekre nézve itt csak igen rövid a megjegyzésem. Azt akarom ugyanis pedzeni, hogy szerintem igen üdvös volna a nagyobb, erősebb hajótársulatokat (Cunard Line stb.) nálunk abban a szabadalomban részesíteni, hogy nekik, de csakis nekik szabad Magyarországon is hatóságilag bejegyzett jegyárúsító fiókokat nyitni, a többi kisebb — és sokszor gyanus — társulatoknak pedig nem. Consulatusaink erre nézve is kiválóan segítségünkre lennének. Ámbár ez az indítvány első pillanatra különösnek vagy épen «jogtalan» látszik, épen nem az, hanem egyszerű rendszabály, mely egyszerre két legyet üt. Egyfelől korlátot állít azon társaságok elé, melyek «várazkóztató» jegyeiről és egészségtelen berendezésű hajóiról annyit olvashatunk, más részt megakadályozza azt, hogy ez a jegykereskedés, teljesen ellenőrzésünkön kívül, Bécsben, Londonban és Amerikában összpontosítsák. Magam is láttam ilyen jegyáruló bódét, a hol — ezt hallottam — 79 dollárt irtak be s 97-et fizettettek s a hol — ezt már láttam is — a berendezés legszebb butora a pálinkás hordó volt.

Mint jeleztem, ezek után a kivándorlók rendszertelen eloszlására térünk át s ebből már láttunk is annyit, hogy semmiféle irányító szerünk nincsen, hanem eleinte kizárólag az ügynökök helyezték el Amerikában honfitársainkat, most pedig az ott letelepedettek az itthon levőket sokkal pontosabban és gyakrabban értesítik, mint közigazgatásunk gondolná.

Maga az amerikai bizottság reportjának 46. és következő lapjain arra az eredményre jut, hogy egészségtelen és kedvezőtlen módon oszlanak el az Unió területén a jövevények, különösen azért, mert míg az északnyugati (Wyoming, Nebraska stb.), déli (Florida) és délnyugati (Alsó-Kalifornia, Texas) államok mezőgazdasági és favágó kezeket nem kapnak, addig az atlanti part túl van terhelve a beözönlőkkel, zsúfolvák a városok, ezek közt is legeslegelsőbben: New-York. Ez így van és semmit sem kell hozzátennünk. Az amerikaiak hirdetések, tájékoztató-kiállítások útján akarnak ezen segíteni; mi pedig csak azt mondhatjuk, hogy míg az elinduló kivándorlók irányítására talán érdemes lesz a III. fejezetben Nagy-Britannia példájára hivatkozni, addig azt a rendszertelenséget, a mely-

lyel az itt megérkezők az Unió különböző részein meggyülem-
lenek s a munkás-hiány és munkás-torlódás változó kegyet-
lenségeinek teszik ki magokat, mondom : mind ezt a rendszer-
telenséget bőven megmagyarázzák azok a bajok és mulasztások,
a melyeket előbb felsoroltunk.

Csak olyan dolgot ismételtek, a melyet mindenki ismer, a
mikor ide írom, hogy a new-yorki telepen, s illetőleg torló-
dáson kívül a New-york körüli helyek adnak nagyobb magyar-
országi gyarmatokat, mint különösen Newark, Jonkers és
Trenton. Tótjaink nagy része a pennsylvaniai bányákat lepi el,
még pedig egyaránt Nyugoti- és Keleti-Pennsylvaniát, a hol az
egyik központunknak Pittsburgh-Alleghenyt, a másiknak pedig
az úgynevezett kemény-szén vidéken Scranton, Wilkesbarie s
a magyarok öldökléséről híres köszénporos fekete Hazletont te-
kinthetjük. A magyar nemzetiségű honfitársak egyrészt Cleve-
landban (Ohio) alkotnak erős magyar telepeket, bár Chicagóban
is szép számmal vannak, másrészt Bridgeport — New Havent
egy másik csoport jegeczesedés közepének tekinthetjük. A ki-
sebb közösségekről, a melyek egész a Csendes-tenger partjáig
(san-franciscoi magyar egylet, az emigratio hullámcsapásával),
Dakotáig nyúlnak, vagy Georgiában a szőlőművelő Tokaj,
Nyitra és Buda falvakat alkotják, úgy sem beszélhetünk az
értekezés keretében, a hol összefoglaló áttekintés a földadatom,
s a czélom egységes: a kivándorlás problémájának kijelö-
lése, szétfejtése és — a mennyiben bírom — gyakorlati meg-
oldása.

Épen az utóbbi ok az, a mely miatt nem terjeszked-
hetem ki az egyes helyeknek részletes utazásszerű lefesté-
sére, a mit — a mennyiben az lehető — megtettem már
fölolvasások képében. (Azok az olvasóim, a kiket ez netalán
érdekelne, a *Pesti Napló* 1898. márczius 25-iki számában
találnak egy kis kivonatot.) Mindenáron azon vagyok,
hogy a kivándorlás kérdését, életbevágó fordulatait és sú-
lyos következményeit domborítsam ki s azért két kézzel ösz-
sze kell tartanom a fonalakat, hogy részletek helyett egészet
adhassak. Ezért van az, hogy embereink elhelyezkedésénél is
a mozgalmak és a rajtuk uralkodó társadalmi erők kötik le
szememet s nem az egyes telepek mindennapi apró mozgoló-
dása. Ezeket a szempontokat igyekezem szigorúan megőrizni a
következendő rövid áttekintésben is, a hol legjobban az csábít,

a mi típust ad vagy a mi a társadalom küzködő nagy erőinek összeroppanását példázza, míg legkevésbé csalogat írásra a new-yorki Bowery, 118-ik utcza, vagy második Avenue leírása — melyet «Gulyás-avenuenek» tisztelnek. Elég lesz azért, ha egy német nevű amerikai tanulmányozónak a new-yorki telep dolgában hozzám írt leveléből ennyit idézek: «büszke vagyok, hogy nagyon keveset találtam a «Hungarian»-ek közt, a ki egyetlen szót is tudott volna magyarul — míg itt azt a két fogalmat: tisztaság és magyar ember, teljességgel nem tartják összeegyeztethetőknek.»

Az alaphang így meg van ütve. Az amerikai sajtóban és részben a közvéleményben az «idle Pole» és «filthy Russian» — lusta lengyel és szurtos muszka — között emlegetik a «wretched Hunt», a «nyomorúlt hunokat», a kik mi vagyunk. Sőt e benyomások oly erősek, hogy angol részről Wilkins is a «lusta magyarok»-ról beszél s nem minden gorombaság nélkül mondja az angolföldi telepeinkről dr. Fox reportje; «nem lehet azt mondani, hogy úgy élnek együtt, mint az állatok, mert akkor megsérteném az állatokat». (Wilkins: *The Alien Invasion*. 100 l.) Kétségtelen, hogy ezek a vélemények úgy születtek, hogy egyes eseteket igazságtalanul egész fajunkra akartak általánosítani. De az is kétségtelen, hogy az amerikai közvélemény nagy része tele van az ilyen nézetekkel, az ilyen esetekkel, a mi annál nevezetesebb, mert az Egyesült-Államok közönségének az a része, mely szavaz ugyan, de könyvet nem olvas, Európából — Angliát külön téve — csak három országot ismer: Germanyt, a melynek nevébe sokszor egész földrészünket belefogják, Párist, a honnét a divat jön és végül «Hungary»-t, a mely néha Olaszországba is benyúlik, nevezetesen így mindazok a népek, a melyek tisztaság nélkül lakoznak a földön. Mondanom sem kell, hogy egy perczig sem szabad kicsinyelnünk a yankeeknek ezt a hangulatát, sőt legokosabb, ha higgadtan szembe szállunk minden következményeivel. (L. III. fejezet). De a míg magam is emlitem lentebb a hazetoni vérengzéssel együtt, a bányavidékek nyomorultabb tót telepeit, addig ki kell mondanom, hogy nagy túlzás van abban az amerikai fölfogásban, mely minden rosszat általánosít velünk szemben. Talán annyit lehetne mondani, hogy kivándorlottjaink háromnegyedrésze az átlagos amerikai «standard of life»-nak alatta marad. De nem csak, hogy a megmaradt

egy negyedrészt eléri az amerikai munkaképesség és életmód színvonalát, hanem azok közt az embereink közt is, a kik az olaszokkal, írekkel, lengyelekkel együtt a megkívánt standardnál lejjebb állanak, egész nagy, és roppant változatos skálája van a jólétnek, szerencsének és tisztaságnak, és számos fok van addig, míg leérünk a newyorki Bowery tanyáihoz, vagy Lattimer putri-lakásaiba. Ebből a tényből kettős következtetést kell vonnunk. Az egyik az, hogy az amerikaiak magyarellenes hangulata, közvéleménye csak részben alapul tényeken, másik részében tehát nem adatokat és valóságokat takar, hanem valami mást; ez az elrejtett, másik valami semmi egyéb, mint ellenünk nyilvánuló érdekek szövetsége. Ezek az érdekek állanak azon különös törvényhozási reformok mögött, a melyekről az I. fejezet szólt, s a melyeknek most nyomába értünk. Másik következtetése az, hogy épen az elmondottak szerint, kivándorlottjaink helyzete nem egységes szint ad, hanem egész sorozatát a képeknek; az összegombolyodott kérdés kibomlik előttünk úgy, hogy különböző fonalak fonódnak össze különös láncszemekké s épen ezért, nem az egyes apró színes foltokat, fonalakat kell meglátnunk, hanem magokat ezeket a sorozatokat, a láncszemek rendszerét és összefűződését. Ezért célunk most nem lehet egyéb, mint egyes emberek és egyes helyek rajzolása helyett, azt a rejtett, összekapcsolódó szöveget magát mutatni ki, a mi amerikai honfitársaink életmódjából, gazdasági, vallás- és politikai viselkedéséből eredmény gyanánt kialakult, ha úgy tesszük: lerakodott.

Úgy vagyunk a kivándorlás kérdésével is most már, mint a vízcseppel, elsőben olyan egyszerű, átlátszó dolognak tetszik s mihelyst mikroszkop alá vesszük, oly kápráztató mikrokosmost látunk a parányok mozgolódásában, itt is, ott is, hogy csak az irányok, körvonalak és mozgások általános jelenségeit jegyezhetjük meg, mert különben a sok apró élet kicsinyességei összezavarják minden tanulságunkat.

Maga New-York tökéletesen igazolja álláspontunkat. Olyan ez a város a mi embereinkre, mint egy óriási szivacs, a mely telik, telik egyre, míg rettenetes öklével rácsap a nyomor és széjjelfröcscsenti köröskörül a belészívódott ember-sokaságot. Ez a szétvert had azután összecsomósodik New-York körül újra: Newark-ban, Jonkers-ben, Trenton-ban (a melyek

mind rendkívül érdekes magyar-telepek) — s kezdődik a játék elülről megint. Nem kell szólanunk azokról az egyes magyar orvosokról, kereskedőkről, a kiket a szél idehordott s míg némelyikök a farm-napszámoságtól a porcellánbolton körösz-tül verte magát, míg szerencsáját kiizzadta, addig körülöttök háromszor- tizszerannyi szerencsétlen húzódozik, lappang, a kiknek nem ütött be az új világ csalogató vállalkozása, vagy a kik otthonról szöktek, ki a más pénzével, ki a más asszonyával.

A bátrabb, nagy vagyonú s néhány száznyi középsorú mellett elzülött intelligenciák árnyékai suhannak el a második Avenue kávéházaiban, hol hamis tokajit mérnek, vagy a 14-ik utcza «music hall»-jai körül. Itt van a sok «művész» is, a kiknek tizedrésze sem jött Magyarországból és «Hungarian Gipsy Band»-ba áll bécsi karmesterével. A legjobb sora köztük a pinczérnek, szolgálónak van s míg egyiköket — egy somogyi fiút — az tartja ott, hogy a polgármesterre is szavazhat, a mire nagyon büszke, a másikat az hozta vissza, hogy falujában kicsúfolták, vagy hogy chicagói vendéglő-alapításába belebukott s most újra pénzt akar teremteni; a hány alak, annyi mutatója az új föld kápráztató szeszélyeinek és a yankee-világ kiforratlan hebehurgyaságának. Legjobban járnak a szolgálólányok, kiknek a democratia büszkesége teremt sok helyet, és kevés versenyt, mint a hogy a megérkezők szemlélénél is említettem.

E változatos, szétfutó életek és a másik felől a nagy, nehézkes tömegekben mozgó munkás-seregek közepette, mint összekötő, de igen kezdetleges szála-cskák jelennek meg azok a politikai, egyházi alakulatok, a melyek az amerikai magyarok széttépett régi, hazai szervezetei helyébe akarnak, kezdenek lépni. És épen azért, mert ezek az alakulatok izgatják érdeklődésünket, még a new-yorki és környékbeli magyar munkások dolgában jegyezzük föl a következőket, a nélkül, hogy megérkezések, szétszóródásuk és kifosztásuk körülményeit, a melyekről már hallottunk, még egyszer ismételnök. Ha typusnak oda állítunk egy newyorki, egy newarki, egy yonkersi s végül egy trentoni munkást s életkörülményeit, kabátjától kezdve érzületeiig vizsgáljuk, akkor nagyjában ilyen képeket kapunk.

New-York. Typusunk a 118-ik utcának munkása, hol a

kirakatokban a magyar czímert is látjuk. Itt tíz órai munkaidőt találunk, a melyet többször overtime-mel tetéznek, s azt aránylagosan fizetik; a munkások, kik kerékpár-részeket készítenek s «unskilled» tanulatlan részök vitriolban drótokat tisztít, óránként $12\frac{1}{2}$ centet, naponként 1·25—1·50 dollárt keresnek, vagyis hetenként 20—24 forintot. (Wolf American wire and spring manufacture; 400 munkás közül 75 magyar.) A legjobb «kéz» két és fél dollárt szerez egy nap. Lakásra havonként nyolcz dollárt fizetnek, a hús fontját 24—30 krajczárral vásárolják, egy tonna szén 12 forintért, legolcsóbban a gyapotot. Majd mind abaujmegyeiek, 4—8 éve vannak itt, felök haza vágyik, az itt maradók közül egyik tótunk már igen büszke amerikaiására.

Newark. E közvetlenül New-York mellett fekvő száz-eszes városban a választott magyar békebíró ezerre teszi embereink számát, kik három fűszerest kivéve munkások, és három szakban foglalatoskodnak: cipészek, timárok és öntődei «hands». Ez utóbbiak a legérdekesebbek; ha jó a kereset, napi bérök 1 dollár 25 cent, de 1·45-ig megy, a melyért pokoli hőségben, bekötött szájjal olvasztják ki a mexikói kövek érczét. Sok «hun» nem tud a magyar kérdésre felelni; elhozzatják rokonaikat, csak magyarországi lányt vesznek el, a legtöbb visszavágyódik.

Jonkers. Typusunk a szőnyeggyári munkás, a kinek napibére másfél dollártól néha három dollárig emelkedik s a leányok is jól keresnek; a jó bér magyarázza, hogy öt tót korcsmáros van («hoteles», «szalon-tulajdonos») — a kik jól megszédték magukat. A kivándorlók 70 százaléka Amerikában marad s a hazatérőkből sok ismét visszakerül. A bérrel szemben a következő árak állanak: egy tonna szén 5 dollár (12 forint), egy font hús 7—8 cent (20 krajczár!), egy öltöző ruha 20—30 forint. A sonka és a pálinka mérgezettek, mégis nagyban fogyasztják.

Trenton. Telepünk 2—300 magyarból, kik nagyrészt reformátusok, és 6—700 tótól áll. Typusunk vas-gyárban (bridge=fabric) dolgozik és átlag egy dollár tíz centet keres naponként, de sokszor van munka nélkül és vándorló kedvben. A pálinka erősen uralkodik, bár a hús olesó, fontja 12—15 krajczár lévén. Az öltözet is silányabb (8—10 d.). A kivándorlók-nak csak 10 százaléka tér vissza Magyarországra s bár gyer-

mekeik még valamit tudnak magyarul, az új nemzedék a magyarságra nézve végkép elveszett.

Ebben az öt példában összefogtam a jobb magyar munkások típusait s míg a clevelandi, bridgeporti és bányavidéki csoportok más-más viszonyokat fognak nekünk mutatni, addig a new-yorki magyar vidékkel most végezhetünk is. Azonban épen azért, hogy mennél rövidebben járhassunk el később, már itt föl kell állítanuk a tömörítő kereteket. Semmi egyebek kereteink, mint azok a kezdődő, sarjadzó politikai és egyházi szervezetek, a melyekre az előző oldalon figyelmeztettem az olvasót. Már eddig is hallottunk annyit az első fejezetben, hogy a mint a földjéből kitepett, hazájától elszakadt, szokásait, hatóságait, életmódját elhagyó kivándorlót a partra veti a tenger, a kikkel legeslegelőször találkozik az Immigration Officeban, azok a térítő egyházak és az új honosításra biztató hivatalnokok. Ezen a nyomon kell tehát a fönt elősorolt adatok és típusok anyagán keresztül előrehaladnunk.

Hogy a könnyebbel kezdjem: sok gyáros kényszeríti arra munkásait, hogy vegyék ki a «first paper»-t, s ezzel mondják föl a hűséget eddigi uralkodójuknak. Öt évi amerikai tartózkodás után kell a «second paper»-t kérni, a mely a «naturalisation»-t befejezi, mikor egy kis földrajzi és közjogi «vizsga» teljes amerikai polgárságot és szavazójogot ad az illetőnek. Azt tapasztaltam, hogy kivándorlóink, különösen a nem-magyar nyelvűek, minden gondolkozás nélkül aláírják az első papirost, néha többször is, nem rossz szándékból, hanem csak szokásból; semmiféle jelentőséget sem tulajdonítanak ennek és mi sem tulajdoníthatunk; a mint nincs rá a gyárban szükségük, eldobják és megint jelentkeznek consulatusunknál, ha ugyan van közelben consulatus s nem nagyon zaklatja őket a közigazgatás. Már csábítóbb és magyar szempontból veszedelmesebb a második okmánynyal járó honosítás. New-Yorkban nem tudtam erre nézve statisztikai adatokat szerezni, de a pittsburghi demokraták számottevőnek tartják a magyar szavazatokat; a newarki telep 150 «citizen»-t számlál földieinkből, Jonkersben háromszázon fölül van választóink száma, Clevelandban pedig, azon a legnagyobb magyar telepen, a melyről ezután szó lesz, az ötszázat meghaladják a magyar szavazók. És e honosítás — a mely egyuttal a magyar kötelekektől való teljes elszakadást jelenti, annyira nő, hogy

1898 októberében megalakult New-Yorkban az «Amerikai magyar-tót liga», másnap pedig a newyorki lapok hatalmas betűkkel hirdették hasábjaik tetején, hogy *Hungarians out for platform* magyarok pártot keresnek — s a melyik párthoz csatlakozni fognak, az több ezer «hun» szavazattal gyarapodhatik. Ez a gyöngye kezdete annak, hogy az amerikai magyarság új politikai élete egy nagyobb szervezkedés küszöbére lépjen és kinőjjön a «ward politician», az ir koreszmárosok pálinkás hatalma alól, a mely még ma is oly tökéletesen uralkodik rajta azzal az ezer cselfogással, a melyet Bryce mesterműve megörökített. (Bryce: *The American Commonwealth*. Harmadik kiadás. 1897. II-ik kötet 63. és köv. l.) Ezeknek a «demokraták»-nak, kik New-Yorkban Tammanyt szolgálják s a szabadválasztás gyönyörűségei közül legtöbbre az ivást tartják, kezében van ma amerikai embereink politikai érvényesítése s mi természetesebb, minthogy a pártos hivatalnok annak is kiadja a honosítási okmányt, ki azt sem tudja, mi fán terem az amerikai «Declaration», földieink pedig úgy tódulnak a szavazásra, hogy honossági levél nélkül is leszavaznak, a mi — ha a «ward politician» úgy akarja — hat hónapi elzárást hoz hazánkfiának. Azt hiszem, hogy miután ezek a dolgok igen nagy jelentőségűek és előbb-utóbb keserves eredményekre vezethetnek, meg kellene gondolnunk, hogy nem lehetne-e tényleg megindítani vagy helyes irányba terelni a magyar szavazók ligáját, a mire annál is inkább szükségünk lehet, mert például még a kinaiak is azzal akartak Chicagóban az ellenök zúdult közvéleménytől valamit kicsikarni, hogy először is az amerikai szavazásokban szerettek volna tényezőkül föllépni, bár nekik ez természetesen nem sikerülhetett. Mindenestre azon kell lennünk, hogy a meddig csak lehet, minden emberünket megtarthassuk a magyar állam kötelékében, de a kiket már elvesztettünk, azoknak politikai vezetését legalább ne engedjük ellenségeink hatalmába jutni, s még akkor is igyekezzünk őket magyar kézben megtartani, ha itthon talán nem is tetszik az, hogy a clevelandi *Szabadság* és a new-yorki *Népszava* oly szélső irányokat képviselnek, a minőket itt bent az országban nem pártolhatnánk.

A mint politikai tekintetből Cleveland elsőrangú fontosságú, az egyleti élet szempontjából is övé a pálma. Természetes, hogy az egyesületi mozgalomnak az a túltengése, a mely

az új világban sokszor oly hóbotos szélsőségekbe téved, rögtön magával ragadja a magyar kivándorlókat, kik valósággal tobzódhatnak új szabadságukban s míg a sok elnökség, védnöki czim vagy gombos jelvény a hiúságot költi föl, addig nem lehet tagadni, hogy ismét egy nagy társadalmi tényezőre bukkanunk ezekben az egyletekben. Példaképen csak azt hozom föl, hogy oly kis helyen is, mint Trentonban, a vallásos egyletek, Kossuth Republican Club mellett dalárdát is találunk (a karmester nemzetiszínű nyakkendővel ékeskedvén); oly távol, mint San Franciscóban, tizennyolczéves nagy egyletünk van, mely egész albummal ünnepelhette a milleniumot; mindezek koronája pedig Cleveland, a hol 15—16 különféle társulatot emlegetnek. Itt épült néhány vagyonosabb kivándorlónk összeadott pénzéből a «Magyarház» is, azzal a czéllal, hogy nagy termében a magyar gyűlések, mulatságok otthont leljenek. Áll az emeletes épület most is s míg csinos alkotmánya a Holton-útra néz jóleső, magyar fölírásával, addig az alapítók már régen összevesztek és idegen sörfőzők tették rá kezüket a magyarok központi tanyájára.

Nem ok nélkül emeltem ki az egyleteket s különösen a központosítás jeleit. Egyik megmérhetetlen fontosságuk ezeknek abban van, hogy hazatérő kivándorlóinkat teljesen átalakítják, a mint azt a szláv mozgalom miatt a III. fejezetben még meg kell beszélnünk. A másik igen jelentős pont az, hogy az amerikai magyar egyletek központosítása, egyetemes szervezése vallások szerint indult meg, a mennyiben épen Clevelandban alakult 1897 november 25-ikén a magyar római és görög katolikusok szövetsége, a melynél azt kell tekintetbe venni, hogy magának a görög katolikus unionak 5600 tagja volt, míg ezzel szemben 1898 január utolsó napján Bridgeportban a magyar reformátusok is kezét fogtak s 800—1000 tagot mindjárt besoroztak.

Ezzel tehát szerencsésen elérkeztünk az amerikai Magyarország szervezkedésének utolsó oldalához, az egyházihoz, hogy rámutatván, megnevezzük azt a legfontosabb kristályosodást, a melyet tengerentúli telepeinkben láthatunk. Újra, meg újra végigtapogathatjuk azt a szétszórt, szülő anyagától eltépett, ide-oda vert atom-tömeget, a melyet hazánk adott az Egyesült-Államoknak, de csak nagyon gyöngye összeragasztó-pépet találunk politikai és egyéb formációikban. Mégis a mint újra meg

újra végig jártatjuk kezünket rajtok, egy-egy hosszabb, keményebb eret, összekötő anyagot tapint meg ujjunk, s ez a szilárdabb alakzat majd mindig az egyházak neve alatt rejtőzik. Valósággal úgy áll a dolog, hogy ha semmi bizonyítékunk nem volna arra, hogy az Északamerikai Egyesült-Államok népe társadalmi szervezkedésének csak kezdetén van, s azt igen sok tekintetből előlről kezdte: elég lenne erre tanúul föl hoznunk azt, hogy a legkezdetlegesebb társadalmi erő: a válás viszi benne nagy részt előre a társadalmi összpontosítás és szétválasztás munkáját. Mint a biológia szerint az embryo végig éli az ember-faj kifejlődésének fokozatát, úgy Új-Amerika is sok dologban újra kezdi a társadalmak evolúcióját.

De azok után, a miket eddig elmondtunk s miután kimutattuk azt is, hogy az Unio egy részében mily típusokkal van dolgunk s hogy ezek egyleteinél a főkapocs a vallásosság, még csak néhány adatot kell ide állítanom, hogy e szervezkedés ügyében levonhassuk következtetéseinket. Azután könnyű munka lesz, hogy a New-York-csoport típusait még röviden kiegészíthessük néhány clevelandi adattal s illetőleg a többi magyar telepek tipikus rajzával alátámaszthassuk eddigi okoskodásainkat és eredményeinket.

Azt hiszem, hogy az előadottak kellőleg megvilágították a vallásos szövetségek fontosságát, még erősebb fényt vet azonban rájuk két más tapasztalat. Az egyik, mit az I. fejezetben pedzettem, a térítés, a második lelkészeink ügye, s mindakettő egyetlen ellenségről szól s ez a nemzetiségi propaganda. Ámbár neveket és részleteket itt nem említhetek, sommásan összefoglalom mind a két kérdést.

A térítés munkája egyes felekezetek részéről kettős irányban dolgozik amerikai magyarjaink között. Egyrészt a legkülönbözőbb sekták igyekeznek a megérkező, tévelygő idegent megkaparintani, a mint azt már a rögtönzött esküvőknél is megemlítettem. Most csak azt teszem hozzá, hogy különösen az ir papok azok, kik embereinknek neki esnek, a mire fényes példát mutat a «Mission of our Lady of Rosary,» a melyet épen a Barge Office-szal szemben találtam meg; ez a missió jelentésében, mit kezem közt tartok, nem csak ruthén parasztok képeit hozza, hanem igen világosan megérteti velünk, hogy menedékházát hogyan használja föl a «gyakorlati katholicizmus» céljaira. Másrészt pedig nagy erővel folyik a térítés

ott, a hol görög katolikus papjaink orosz szolgálatba állanak, a mire két egész határozott esetünk van, vagy ott, a hol — mint Clevelandban és Wilkesbarrieban történt — a magyarok és tótok által közösen épített templomot az ir püspök mindig a tótoknak ítéli oda. Ha több szót szaporítanék, eltompítanám ennek a képnek rettenetes keménységét, a mely szinte szemünkbe vágja, hogy mennyit mulasztunk mindennap fajunk iránt, mikor a közvéleményt arra se rázzuk föl, hogy életet-ölő veszedelmek jöhetnének ránk Amerika felől.

A második kérdésnél, lelkészeink ügyénél, már az is kitűnik, hogy Amerika sajátságos viszonyainál fogva, melyek a kezdetlegesnek, felületesnek és nagyszerűnek jellegét egyaránt és egyszerre magukon viselik, jelenleg még majdnem kizárólag az egyházi téren tudnánk benyúlni a kivándorlók életébe s őket átítatni a magyarság érzéseivel. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy kivándorlóink odakint egyházi dolgokban oly áldozatkészséget fejtenek ki, a minőnek itthon soha jelét nem adják s nemcsak hogy oly meglepetéseket kapunk, mint mikor Kovács János pittsburgi lelkész megindult hetven családdal, hogy Kanadában templomot és iskolát építhessen, hanem azt kell fölvennünk, hogy tizenhét magyar görög katolikus lelkész van már odakünt, hogy Clevelandban a magyar római katolikusok gazdag paróchiával és igen szép kötemplommal dicsekednek, s hogy a magyar reformátusok nyolcz egyházat tarthatnak fönns mint Harsányi Sándor írja, hatodik templomuk épül Chigacóban. A vallásos egyletek — azt már említettem is — hihetetlenül szaporodnak, a táncmulatságokat egyházi czímek alatt rendezik és a szegényebb munkás is sokszor nagyobb összeget áldoz egyszerre, mint itthon összesen egész élete alatt. Meg kell különben jegyeznem, hogy úgy felekezeteink az északamerikai angol hívektől, mint különösen a reformátusok az egytetemes britt missiótársaságtól tetemes segélyt kapnak. Ha most ezt a dolgot jól meglátoljuk és következményeinek szemébe nézünk, kettős eredményt kapunk, a melyek közül az utolsó a társadalmi szervezkedés körül befejezi vizsgáladásunkat. Az egyik következménye az előadottaknak az, hogy a felekezeti elkülönülés következtében bizony az Unióban is össze-összezsap kicsinyességek miatt egy-egy «nyája» a magyarságnak és külön «harczoló iratok», vagy «tüntető-tánczvigalmak» készülnek.

A másik, főfontosságú eredményem pedig semmi egyéb, mint-hogy bebizonyodik előttünk mindaz, a mit az amerikai magyarság szervezkedéséről egymásután hibáztunk. Tudjuk most már, hogy lassan megindult véreink közt ott kint a szervezkedés folyamata; tudjuk, hogy politikai, egyleti és vallásos alakulásokra számíthatunk; tudjuk, hogy ezek közt a legutolsó uralkodik, nyíltan vagy titkosan — és mindezeknél fogva és mindenekfölött tudjuk azt, hogy nemzetiségünket az új világban nagy veszedelem fenyegeti, a melybe mimagunknak is bele kell nyúlnunk innét, belé nyúlnunk minél előbb, s hogy a legerősebb fogantyút ott keressük, a hol a vallás neve takarja véreinket és ellenségeinket egyaránt. Első dolgunk legyen fajunk szempontjából szervezni és önállósítani az amerikai magyarok egyházi kötelekeit.

A newyork-környékbeli magyar csomópontok ismertetése után, így elmondván kivándorlóink egyetemére vonatkozó tanulságaimat, most már nincs egyéb hátra, minthogy — a mint jeleztem is — azt az általános képet a másik három magyar-központból egy-két vonással tegyem teljesebbé. Ez a három központ: Bridgeport-Neuhaven, Cleveland és a köszénvidék. A bridgeportiakról semmi más mondani valóm nincs, mint az, hogy a magyar nemzetiség sokkal nagyobb arányokban fordul elő itt, mint a hogy a kivándorlókról föl szoktuk venni, s míg tótjaink itt is buzgón ellepik a pálinkás «salon»-ok billiárdasztalait, az alatt vasgyárakban dolgozó magyarságuk a trentoni tipikus jeleket mutatja. A másik két központ közül Cleveleandról már sokat beszéltem, a mit azonban néhány adattal ki kell még töltenem — ellenben részletesebb rajzot kíván a pennsylvaniai vidék, új típusával, mit egy strike történetében rajzolok meg.

Cleveland magyarsága két külön gyarmaton él. Az egyik Kuntz nagy asztalos-műhelyeinek, hol varrógépek és fakerekpárrészek készülnek, munkásaiból áll s nemcsak az a nevezetes ebben, hogy úgy a gyáros, mint rendkívül értelmes munkásainak nagy része Meczenzéffről (Abauj-Tornamegye) származik, hanem az is, hogy e kis németnyelvű közösség jó része socialistákból áll s majd mind végkép letelepedtek Amerikában. Ezt a jelenséget annyira érdekesnek találtam, hogy e miatt itthon külön bejártam Meczenzéffet, a mint arról a IV. fejezetben beszámolok. A többi embereink abban a

«magyar városrészben» laknak, a mely a sárral bővelkedő Bismarck street, Corvin street Woodland Ave és Holton street körül épült. Clevelandban úgy számítják, hogy 15,000 főre rúghat a magyarországi népesség, de ez mindenesetre túlzás. A három templomon és «Magyar Ház»-on kívül főként az érdekes, hogy sok honfitársunk már házat szerzett magának s míg a meglátogatott lakásokban a szegénység is nézett reám, el kell ismernem, hogy többször a konyhában párolgó húsételtől a nappali szoba szőnyegéig, vagy a krétarajzokig, melyek amerikai és magyar lobogók közt a gazda arcképét ábrázolják, a jólét jeleit is többször láthatám. Különösen megjegyzendőnek tartom nemcsak azt, hogy népünk itt egészen beleélte magát ezekbe az utcákba, melyeknek magyar nevezeteket adott (Commercial Avenue = kamásli út; menjünk a «nagy csizmához»; a «pedán» = payday, fizető nap), hanem azt is, hogy az utcán játszó gyerekek nagy kelletlenül akarnak csak a magyar köszöntésre emlékezni. A második nemzedék elamerikaisodása oly gyorsan megy, mint a szemfényvesztés.

Míg eddig mindenütt azokról a helyekről és embercsoportokról beszéltünk, a melyek részint szervezkedésüknél, részint jólétüknél fogva annyira jutottak, hogy meghatározott és állandó alakulatok váltak belőlük ott a messze idegenben: addig a pennsylvániai bányák vidékén, föld fölött és föld alatt ide s tova hullámszik a Magyarországból került kivándorlók nagyobb része, melynek típusát sokszor csak a nyomor adja meg, nevezetessé pedig a hazeltoni vérengzés avatta. Consulaink nem tudják megmondani, hogy van-e itt 50,000 emberünk s mikor mellet a számítás a százezren fölül. Egyleti életükből azt halljuk, hogy a szentszövetségek mellett a szláv liga (American Slavonian Association) diplomái és «Verhovay-egyletek» járják, a melyeket magyarellenés bank és a *Slovinski Amerikan* hazafiatlan cikkei rontanak. Politikai szereplésükön a korcsma uralkodik, a melyekből naponként újabb «hún» sensatiókat csinál a lelkiismeretlen rendőrség és a sok hasábú újság; egyházilag a nemzetiségi kérdés a döntő, jobban, mint bárhol. Társadalmilag: csalóügynökök, tolmácsok, jog-tanácsadók kezei mozognak. Így áll elő az a statistika, a mely szerint Nyugati Pennsylvániában a bányamunkások 60 százaléka szláv s ezek közt 40 százaléka

magyar földi, míg 1898-ban a marshalsea-i szegények házában 150, a claremontiban 108 «idegen»-t talált az amerikai fölügyelő, a pittsburghi Mercy Hospital betegeinek pedig egyharmadát tették ezek. (*Annual report of the Commissioner-General of Immigration*, for the year ended June 30. 1898. — 35-ki l.) Mindezekhez még csak egyet: a hangulat itt oly erős embereink ellen, kik «bogyókból élnek, piszokban laknak és semmit sem fogyasztanak», hogy Pennsylvánia törvényhozása külön három cent adót vetett ki minden idegen munkás minden napjára, annak ellenére, hogy ezt — mint várják — az alkotmány alapján a Supreme Court-nek meg kellene semmisíteni.

Ebből a sötét alaphól, a melyet igazán fekete szénrel rajzoltak, emelkedik ki a mi pensylvániai typusunk, nem egy ember, hanem egy mozgalom alakjában, a melynek itt adom igen jellemző rövid történetét. Az utolsó négy esztendőben túlermelés állott be a puhaszén termelésében, a bányák megszorították üzemüket s a helyzet annyira nehézzé vált, hogy a pennsylvániai államgyűlés külön bizottságot küldött ki, mely vizsgált ugyan, de egyben a bevándorló «foreigner»-eket is szidta. A szén ára ekkor 100 tonnánként 55 dollárra szállott alá, míg a munkabér tonnánként 1896 júniusában 70 centre, 1897 január elején 60 centre és végül 54 centre esett. Ez még elég jól hangzanék, mert egy «kéz» egy nap elérhetné a három tonna maximumot, de napról-napra rosszabbodott a helyzet azzal, hogy a «free turn»-t megszüntették, a munkást csak minden második — harmadik nap foglalkoztatta a «boss», az évi munkaidő 5—6 hónapra szorult össze. Ez még mind nem volt elég, mert a hamis szén-szíták és jancsibankók működtek s végre a vállalkozók saját boltjaikba szorították vásárolni a munkást, a mi oly tökéletesen sikerült, hogy két heti görnyedés után, emberünk nem kapott többet 70—80 centnél készpénzben — és egy esetben 48 forint kiérdemelt bér helyett 12 forint maradt meg neki. Erre az United Mine Workers National Presidentje kihirdettette a strikeot, a mely bányáról-bányára terjedt. Ránk nézve hármassal eredménye lett; az egyik az, hogy a hazletoni országút mellett a sheriff 22 tüntető «idegent», a kik közül tíz magyar földi volt, igazságtalanul lelövetett, míg az «ideiglenes rendezőket» (deputy) a bányavállalkozó juryje fölmentette; a másik eredményül azt kaptuk, hogy sok bányából az amerikaiak kiszorították a magyar mun-

kásokat, kik közül sok haza került, míg ott a magyar-ellen-szenv megnövekedett; harmadszor pedig megtudtuk azt, hogy ezen a bányavidéken roppant sok nyomor pusztítja azokat, kik szerencsét keresni vándoroltak oda. Ez a harmadik tanulság vitt engem is nem csak Pittsburghba, hanem épen Scranton és Hazleton vidékére, a hol bejártam a vérengzés színhelyét, a mit más alkalommal elbeszéltem, a hol a társaság uzsorás boltjai között, rossz faviskók padlásán fekszik 7—8 tótunk egy almon, a hol a breakerek és scroperek irtózatosan hulló köszöntőmege közt térdelnek egész nap, vagy a feketebelű, sülyedő föld belsejében gördítik a kocsikat, míg fölkerülve vitriolos uborka és panslavizmus várják őket, kiknek a becsületes, segítő kéz annyira kellene.

Nagyon is hosszúra nyúlt talán ez a fejezet, de mielőtt bezárnám e rajzot, melyben vidékeket, típusokat és társadalmi szervezeteket vizsgáltunk, még azt a kérdést érintem, mely önkéntelenül элем dobban: hányan lehetnek odakint?

A *Pallas Lexikon* (I. k. 547 l.) igen fölületesen azt mondja: «Magyarországi eredetű, túlnyomólag tótokból és fölvidéki zsidókból, az Egyesült-Államokban mintegy félmillió van». Thirring Gusztáv, igen alapos és szép dolgozás után azt kapja eredményül, hogy az amerikai bevándorlási statistika 1890-re mintegy 110,000 főnyi magyarságot eredményezne s annyit mindenesetre meg lehet állapítani, hogy az 1890-iki amerikai népszámlálásnál talált 62,000 főnél a magyar elem jóval erősebb az Unióban. (Thirring G.: A magyarok kivándorlása Amerikába. *Közgazdasági Szemle*. 1896. 50-ik lap.) Szerintem az igazság ott van, a hol igen ritkán szokott lenni: a középen. Legalább is föntartanám azt a számot, a melyet az I. fejezetben adtam, kétszáztezret, de a negyedmilliót, a melynél consulaink mind tetemesen többre becsülik kivándorlóinkat s azok leszármazóit, kik együttvéve tiszta veszteségünket teszik. Egy-egy ily becslés 350—400,000-re teszi az amerikai magyarság számát, a hol természetesen nem csak az okozza a csalódást, hogy embereink egyrésze egyik consuli területről a másikra, sőt Európából Amerikába és megint vissza folytonosan vándorol, hanem az is, hogy valahányszor a consulok megpróbálták a népszámlálást, munkásaink, azt hivén, hogy «adó miatt van», válogatott gorombaságokkal feleltek írásban és képbén.

Nem akarok abba a hibába esni, a mely nálunk majdnem minden tudományos munkálkodást megront, s mely abból áll, hogy mihelyst valaki egy kérdéssel foglalkozik, tökéletesen elfelejti azokat az eredményeket, a melyeket épen abban a szakban a magyar irodalom létrehozott és mintha előtte semmi sem történt volna, újból kezdi az egészet, míg ismét jön valaki, a ki — őt is elfelejti. Én nem csak sokra becsülöm, hanem legnagyobbreszt magamévá teszem Thirring Gusztáv számítását és azt hiszem, hogy ha azokhoz úgy az eddig elmondott, mint az itt következő adatokat és jeleket hozzá teszem, egészen elfogadhatóvá lesz az a nagyobb szám, a melyet szerintem drága ember-anyagban adtunk az Uniónak. Előadtam már, hogy a visszaküldött pénzek mennyisége és a consuli becslések egyaránt a mellett tanúskodnak, hogy az «amerikai Magyarország» több tagból áll, mint az a 110,000-nyi fő, a melyet az amerikai bevándorlási statistikából, a visszavándorlók leütésével 1890-re kihozhatunk; de különösen kétségtelen az, hogy semmi súlyt sem helyezhetünk az Egyesült-Államok hivatalnokai által 1890-ben keresztülvitt népszámlálásra, mely csak 62435 magyar lelket talált, hiszen a hatóságok erős amerikaizáló hajlandóságát (mit már említettem) nem tekintve is, a tótok egy része nem is tudta magát magyarnak vallani s magoknak a magyaroknak gyermekei, unokái, teljesen kiestek már a «magyar» fogalom alól, a mint fentebb példákkal igazoltam — pedig hiszen ezek mind igaz veszteségeink. De tudnunk kell azt is, hogy a német kikötők (Hamburg, Bréma) kimutatásai szerint 1890-ig sokkal több magyar indult onnét Amerikába, mint a mennyi megérkező magyar emberről az amerikai statistika szól, erre pedig csak igen-igen kis mértékben lehet azt mondani, a mit Thirring föltételezne, hogy tudniillik «azon kivándorlók, kik Anglián át igyekeznek az Egyesült-Államok felé, oda nagy részt el sem jutnak». Ellenkezőleg, miután a hajóvállalatok rendszeren egy árt kérnek azért, ha valaki akár a közbeneső kikötőben (tehát: Angliában) kiszáll, akár egész Amerikáig elmegy, s miután semmi nyoma annak, hogy Angliában kedvezőbb reménynyel léphetnének partra embereink, a mint Wilkins sötéten írja le az oda jutott magyarok viszonyát: csak azt tehetjük föl, hogy kivándorlóink tényleg meg is érkeztek az Egyesült-Államokba, de ott nem a «magyar» rovatba vették

föl őket, a mint magam is tapasztaltam, hogy svábjainkat a «german»-ek közé írták be s ezt a nyelvszerinti osztályozást a Commissioner General tényleg ki is tüzte céljául. (Report. 1898. 33-ik lapon). Mindebből pedig semmi más nem következik, mint az, hogy még a német kikötők elindulási kimutatása alapján és az olasz kikötők forgalmáról nem is szólva, 1890-ig több magyar lakos kötött ki az Egyesült-Államok területén, mint a mennyit az amerikai bevándorlási statistika kimutatott s ebből megint az foly, hogy már 1890-ben 110,000 főnél nagyobb volt az amerikai magyarság.

Ehhez még csak kettőt adok. Az egyik az, hogy 1890 óta ismét sok kivándorlót vittünk át az Oczeánon; így 1892-ben elértük a 32,683 főnyi maximumot, s bár ez a szám az újabb években fogyott, 1895—96-ban 30,898, 1896—7-ben 22,533, 1897—98-ban 16,659 magyar kivándorló megérkezését jelzi az amerikai statistika s például az utóbbiak közt 6628 olyan, ki még soha sem volt az Unióban; ime tehát, ismét nagy számok mutatják a magyar telepek gyarapodását. A másik, a mit ide kell írnom, az, hogy épen e fejezet folyamán nem csak arra mutattam rá, hogy sokkal több magyar nemzetiségű kivándorlónk hagyott el, mint a mennyit itthoni statistikánk szerint fölvehetnénk, hanem arra is, hogy Clevelandban meglepően nagy magyar telepet találunk, hogy a pennsylvániai bánya-vidéken munkásainkat százezer körül emlegetik s ehhez csak azt adom, hogy new-yorki consulatusunk becslése szerint magában Newyork környékén 88,000-re menne a magyarság száma.

Így állván a dolog, nagyobb a veszteségünk, mint félő aggodalmunk hiszi s könnyen megértjük, mikor csak az elindulókról beszélve (s nem a visszatérőkről) Thirring Gusztáv egy második cikkében ezt írja: «Harminczöt év alatt nem kevesebb, mint 269,659 honfitársunkat veszítettük el az amerikai kivándorlás következtében». (Thirring: A fölvidéki kivándorlás hatása népesedésünkre. *Budapesti Szemle* 1898. 42. lap.)*)

HEGEDÜS LORÁNT.

---

*) Munkám bevégezése után kaptam consuli karunk egyik legkiválóbb tagjának, Nuber Sándornak levelét Chicagóból, a melyben teljesen megerősíti állításaimat. Az érdekes tudósítás kérdésekre elő-

ször azzal felel, hogy határozottan nagy tévedésben van, a ki kivándorlóink számát csak 100,000-re becsüli s azután így ír: «Az itteni *World Almanach*ban a Magyarországból bevándorlottak száma már 1895-ben 126,000-re volt téve. De ez a szám a valóság mögött marad. Hogy valóban hányan vannak itt, azt a következő 1900-iki népszámlálásig nem igen lehet biztosan tudni. Én (Nuber) eddig a papoktól szerzett értesüléseket tartom a legmegbízhatóbbaknak; ugyanis itt minden papnak magának kell az egyházát szervezni és minthogy ezek jövedelme főként híveik számától függ, azért első sorban nekik van érdekkben megállapítani azt, hogy hányan vannak olyanok, a kiket, mint ők mondják, magok körül tömöríthetnek». Pittsburghban papjaink majdnem egyhangulag úgy nyilatkoztak, hogy legalább 300,000-re becsülhető a magyarországiak száma. Csak magyar görög katolikusok vagy 60,000-en vannak itt; ez egészen megbízható szám, mert alapos összeszámlálás alapján állapítottatott meg akkor, a midőn két évvel ezelőtt arról volt szó, hogy a görög katolikusok apostoli vicariatust eszközöljenek ki magoknak. A katolikus tótok legalább is 150,000-en vannak, a mint egyleteik közül csak a két legnagyobb kölcsönös biztosító is 16,000 fölött férfi tagot számlál. Ezeken fölül magyar ajkú kivándorlónk van legalább 50—60,000 (hiszen maga a *Szabadság* lap közel 5000 példányban jelenik meg), a kikhez sok száz és 'szepességi német csatlakozik». (A *Szabadság* ugyanígy számítja a magyarok számát egyik most kapott példányában.) Amerikai kivándorlásunk e kitünő ismerőjének adatai és nézetei tehát utólag is betűről-betűre megerősítik mindazt, a mit közkeletű tévedésekkel szemben kifejtettem, úgy a kivándorlók számára, mint arra vonatkozólag, hogy sokkal több magyar ajkú van kint, mint gondolnók és hogy az egyházi kapocs az első és legfontosabb, a melynél fogva elszakadt honfitársainkat a magyarsághoz hozzá fűzhetjük.

OROSZORSZÁGI ÉS KELETÁZSIAI EXPEDITIÓM.*)

1897—1898.

Első közlemény.

I.

Azok után, a miket kaukázusi és középázsiai expeditiómról kiadott munkám első részében azon expeditio végső céljáról elmondottam, alig hiszem, hogy a ma itt egybegyűlt díszes közönség soraiban akadna valaki, a ki előtt bővebben kellene fejtegetnem azt a végső célt, melyet harmadik, alig pár hónapja befejezett utam elé kitűztem, mert hisz e végső cél mostani expeditiómban sem volt más, mint az első kettőben. Ugyanazon eszmény lelkesített s ugyanaz a törekvés adta kezembe a vándorbotot.

Abból az előzetes jelentésből, melyet ma önök elé terjeszteni szerencsés leszek, s mely a dolog természete szerint csak igen szűkre fogott vázlatát teheti azon, aránylag óriási területen lefolyt, igen változatos munkásságnak, mely legutóbbi expeditióm tudományos tartalmát alkotja; látni fogják önök azt, hogy az egész mostani expeditio az előzőkkel szoros kapcsolatban van, s hogy nem is egyéb, mint azoknak logikai folyamánya.

Nagyon jól ismerik önök azokat a rugókat, melyek a magyar kutatókat a keleti területek vizsgálatára sarkalják, s

---

*) E felolvasás a jelen év tavaszán tartatott a Nemzeti Múzeum dísztermében.

világosan tudják, hogy e rugók közt a hittérítés különben magasztos munkája ép oly kevéssé szerepel, mint a kereskedelmi érdekek istápolásának anyagiassága, bár indokolt vágya. A magyar pantheon nagy alakjai tettek arról nem egy esetben valósággal vértanúi hitvallást, hogy ezek a rugók, a magyar embernél, a honszeretet tisztán eszményi, de tán éppen azért mindennél hatalmasabb erejében fejeződnek ki. Hogy ez irányban való törekvéseimben engem sem ösztökélt más, az ép annyira nem érdem, mint a mennyire nem lehet ok szemrehányásra. Engem ez a föld szült és nevelt. Lelkem az az eszmények termékenyítették meg, a melyek az önökéinek is dajkálói voltak. Éppen azért, valamint bármely más dolgomat, éppen úgy expedíciómát sem csinálhattam másként, mint a hogy idehaza édes mindnyájunknak sügta volna a lelke az én helyemben.

A nemzetnek, mely élni akar, szüksége van eszményekre, s ezek között talán a leghatalmasabbak azok, melyek a multak szentelt emlékeiből táplálkoznak, mert nem a race teszi ki a nemzetet, hanem a közös terület, a közös nyelv, a közös szokások, a hagyományok és történelem azon közössége, melyet az együtt átélt öröm és átszenvedett bánat, az együtt ömlött vér tengere kapcsol egybe. Olyan igazság ez, melynek élénk átérzése még hamis hagyományok költésére is ráveszi a sebtében keletkezett államokat. Ez az, a mi az ifjú Romániát a dák-római származás hazug hagyományánál fogva tartja; ez, a miért az olasz kormány szinte egyetlen évet el nem mulaszt, hogy oly ünnepélyeket ne rendezzen, melyeken a nemzeti összetartozást kifejezésre juttassa. Ez az, a mi az újjáébredés korában a mi jobbjainkat is a nemzeti nyelv és történet művelésére ösztönzi. Ennek nyomán kél Vörösmarty Mihály ad hoc mythológiája, tapogatódzó történelmi festészetünk s elbeszélő prózánk kísérletei a daliás magyar előidőkből, melyek, hogy mily erkölcsi erők forrásai lettek, e helyütt bizonyynyal nem kell magyaráznom.

De bármennyire méltányoljuk is ezek jelentőségét, sőt éppen azért, mert nagyon is tudjuk kiszámíthatatlan erkölcsi erejüket, nem feledhetjük el, hogy tartós életre közlők csak azok számíthatnak, a melyeknek anyaga ellenálló materia. Egy diszfelvonulást kitart a papirmaché, egy operához fényt ad a görögtűz is, de már érez vagy márvány kell a

szobornak, mely az unokák unokáinak szól és a szüzek soha nem szünő munkája a Vesta-tűz ápolására.

Ösmultunk hevenyészett története, melytől az egész mai nemzedék nemesebb hevületeit kapta, az — Istennek hála — mindjobban fellendülő szorosan tudományos és kritikai munkásság következtében, újabb időben sajátságos helyzetbe jutott. Tudjuk és érezzük, hogy lévön létezett valóság volt, de azt is látjuk, hogy az a köntös, a melyben azt eddig a naiv hit megjelentette szemeink előtt, olyan papir-maché-féle, a mely a kritika kalapácsa alatt egyre pusztul. Eljött hát az idő, hogy a hevenyészettet állandóval, a naiv hitet és combinatiót a tényeken alapuló valósággal helyettesítsük, nehogy igaz eszmények nélkül maradjon férfikorába jutott nemzetünk, miután gyermekjátékaiból kinőtt.

Azon ténybeli valóságok felkutatásának vágya sugalmazta első expeditiómat, melyekből az igazságnak megfelelően lehessen egykor megrajzolni a magyarság ősmultját. Azon utak, melyeket akkor tettem meg, a mint világosan jeleztem, egyrészt tisztán irodalmi előkészületen alapultak; másrészt céljuk első sorban és kiválólág abban állott, hogy megismerjem a helyi állapotokat és kikémleljem azon talajt, melyen a jövő rendszeres kutatásait megindítani és fölépíteni kell. Hogy e célzt első expeditiómmal el is értem, annak legjobb tanúsága most befejezett utam, melynek programja épen az első expeditióban leszűrt tanúságok figyelembevételével alakult ki. Épen azért csalódhatott abban mindenki, a ki attól többet várt, mint a mennyit jómagam azzal elérni szándékoltam. Épen úgy csalódni fog mostani expeditióban is nemcsak az eredmény, de a cél tekintetében is az, a ki attól a magyarság ősmultjának általános és teljes, hogy úgy mondjam, *deus ex machina* megfejtését várja, mert hogy efféle siker egy év munkásságának bére nem lehet, azt én tudhattam legjobban, a ki immár nem minden előtapasztalat nélkül léptem harmadszor is az orosz földre.

De a fentebb elmondottakból is világosan kitetszik, hogy nem délibábos mesék után jártam, melyeknek hijával eddig sem voltunk, hanem kritikailag lemérhető valóságok keresése végett. Ösmultunk azon új épületének, melynek fölépítésén annyi jelesünk buzgólkodik, századokra kell szólania, s egy ilyen épület minden kövének az igazság erejével bíró már-

ványnak kell lennie. Expedícióm vezérelve ez az igazság volt és épen azért ne is várjanak annak eredményeitől könnyed, változatos és hangulatteljes képeket. A mit mi hoztunk, az csak építőanyag, de mint ilyen, nyugodt meggyőződésem szerint mondhatom, nem rossz minőségű, mert kiválogatásánál mindig arra törekedtünk, hogy azt nemzeti multunk bármely munkása mindig nyugodt lélekkel használhassa.

Megelőző utaim mindenekelőtt arról győztek meg, hogy az általam kutatott kérdésekre, azokon a területeken, legkisebb mértékben számíthatok levéltári, avagy egyéb természetű tisztán történelmi adatokra; ha csak az örmény és georgiai kolostorok anyagának átkutatását föl nem veszem programmomba, a miben pedig a szükséges szakerő hiánya épen úgy gátolt, mint azon számos más, szinte legyőzhetetlen akadály, a melyek egyéb kutatók munkáját is meggátolták e helyeken. Ellenben a régészeti anyag oly bőséggel kínálkozik, hogy annak földolgozása a legszebb eredményekkel kecsegtetett. Azt is láttam, hogy Oroszország területének bennünket különösebben érdeklő részein, ellenére azon igazán bámulatot keltő kulturális haladásnak, melyen az orosz birodalom e században keresztülment, a kultúra még mindig igen sok ősi és népies elemet hagyott meg a népek életében; valaminthogy azon egyenesen mesés hódítások ellenére is, melyet az orosz nyelv a más nyelvű nemzetiségek között tett, mindez ideig alig pusztított ki egyet is a benszülött, nem orosz, nyelvek közül. Épen azért alapos volt az a remény is, hogy, ha mindjárt a tizenkettedik órában érkezünk is, ethnographiai és nyelvészeti kutatások segélyével sikerülhet a népélet és lélek oly ősi nyilatkozásait fölfedeznünk, melyek a mi ősmultunk egyik-másik homályára fényt deríthetnek, avagy útbaigazítást adhatnak. Ezek a tapasztalatok indítottak arra, hogy expedícióm tagjait egy régész, egy ethnographus és egy nyelvészből állítsam össze, magamnak tartván föl a vezetést, mely a munka egyöntetűségének elengedhetetlen követelménye volt.

Nagyon természetes, hogy a megszabott föladat keretein belül az expedíció minden egyes szakembere teljesen szabadon járhatott el, annál is inkább, minthogy a szakbeli felelősség is őket terhelte. Az egyes szakok természete magától értetődőleg, hol ugyanazonos, hol szakonként eltérő programmal föllállítását tette szükségessé, s épen azért beszámolómban a

könnyebb áttekinthetés okából minden szakot külön óhajtok tárgyalni.

A régészeti föladat, melynek keresztülvitelét dr. Pósta Bélára, a magyar nemzeti múzeum érem- és régiségosztályának örére bízam, a következőleg alakult. Főfigyelmünket a hazai honfoglalás-kor oroszföldi emlékeire kellett irányítani; oly régészeti csoportra tehát, mely hazánkban nemcsak érmeikkel datálható, hanem melyet bizonyos fegyver- és szerszámtípusok, nemkülönben nagyszámú ékszer, valamint egy egészen sajátos temetkezési mód is erőteljesen jellemeznek, s az eddigi kutatások eredményeképp különösen a IX-ik és X-ik Kr. utáni századokhoz fűződik, de úgy látszik, bizonyos vonatkozásokban valamivel tovább is lenyúlik.

Világos volt azonban, hogy ennél a csoportnál megállani, helyesebben, pusztán csak erre szorítkozni, nem volt szabad, mert mindaz, a mit eddig a történelmi, nyelvi, ethnographiai és régészeti kutatások fölszínre hoztak, élénken mutatnak nemzetünk kialakulásánál oly képződési folyamatra, mely először is, nagyobb területen folyt le, másodsor, aránylag hosszabb időt vett igénybe és harmadszor, több különféle elem szereplésével járt, ha mindjárt — a mi fölött ma sincs kétségem — sajátos és jellemző kinyomatát egyazon elemtől nyerte is.

Már most, ha e fejlődési folyamat emlékei után járunk, úgy azon tér, idő és ethnikus sajátságok, melyek honfoglalás-korunkhoz szorosan kapcsolódnak, egyedül a népvándorlás korában lelhetők föl, s épen azért, ha nem akartunk régészeti tekintetben fél munkát végezni, ki kellett terjeszkednünk a hazai népvándorlás-kor azon emlékeinek gyűjtésére is, melyek az orosz földön találhatók, s e tekintetben még csak a középkor kezdeteit jelző, úgynevezett történelmi népvándorlás határvonalánál sem állhattunk meg, melyet Atilla hunn birodalma jelez, s mely a közbeeső germán, illetve avar phasisok közvetítésével kapcsolódik a IX—X-ik századbeli magyar honfoglaláshoz; hanem föl kellett vennünk a magyar földön ezt megelőző kor emlékeit is és pedig különösen az azon időkben hazánk területén szereplő turáni népelemek szempontjából. Vagyis tanulmányaink tárgyává kelle tennünk az úgynevezett hunn-germán, avar és jazig-szarmatacsoportok oroszföldi analógiáit is.

Végül pedig egészen bizonyos, hogy a mai magyar föld már a történelem előtti időkben is kapott a mai orosz föld felől nép- és kulturelemeket, s így nincs kizárva, hogy bizonyos sajátságok, melyek későbbi periodusokban megfigyelhetők, különösen a mai nagy magyar alföldön és az erdélyi részekben, hol a népesség folytonossága zavartalanabb volt, mint a Dunántúl, hogy — mondom — ily sajátságok nem tartoznak-e hazánk történelem előtti korának jellemzéséhez? Ez tette szükségessé, hogy azt a két csoportot is figyelmünkre méltassuk, a melyeknek egyezése hazai csoportjainkkal már eddig is megállapítható volt, vagyis a pontosi szkitha-csoportot, mely a magyarföldi késő vaskor emlékeivel egyezik és a szibériai bronzkor nevezetes emlékeit, melyek részben az előbbivel, részben pedig bronzkori emlékeinkkel találkoznak. Tanulmányoznunk kelle tehát a dél-orosz föld szkitha emlékeit, valamint a szibériai bronzkort is, de e tanulmányozásunkban nem felejtettük el, hogy célunk szempontjából bizonyos megszorításokra kell törekednünk, nehogy túlsokat markolván, keveset fogjunk. Épen azért már itt ki kell emelnünk, hogy például a szkitha-csoportban nem annyira a pontosi görög iparművesség emlékeit tartottuk szem előtt, mint inkább e csoport úgynevezett barbár elemeit.

Igy állítván föl régészeti föladatainkat, tisztában kellett lennünk azon eszközökkel is, melyekkel a föladatok megoldását a siker reményével kísérthetjük meg azon egy évi idő alatt, mely rendelkezésünkre állott.

Előző expeditiómk bő okulást nyújtott azon tekintetben, hogy a régészeti anyag közvetlen gyűjtése akár ásatások rendezése, akár gyűjtemények vásárlása útján miféle eredményekkel kecsegtethet. Tudtuk azt, hogy rendszeres ásatások rendezését egyedül a szentpétervári császári régészeti bizottságnak van joga engedélyezni, ez pedig ily engedélyt külföldiek számára csak az esetben adhat, ha biztosítást nyer az iránt, hogy az ásatások eredménye nem kerül külföldre, mert hisz a bizottság egyik föladata épen az, hogy a régiségek külföldre vándorlását megakadályozza. Azt is tudtuk, hogy a régiségek vásárlása megtiltva ugyan nincs és így a ki a költséget és fáradságot nem kiméli, az régészeti gyűjteményt szerezhet, de nem feledhettük el, hogy a kereskedőktől és gyűjtőktől származó régészeti anyag typologiai támpontoknál

egyebet nem nyújthat, mert a leletkörülmények az ily anyagnál vagy hiányosak, vagy megbízhatlanok. Ellenben tudtuk azt, hogy az orosz szakemberek munkálkodásának eredményeképp az orosz-földi múzeumokban a használható anyagnak igen nagy bősége halmozódott föl, a melyekre nézve a hiteles följegyzések is megszerezhetők az orosz nyelvű régészeti irodalomban.

Ilyenformán bizvást remélhettük, hogy az orosz muzeális és irodalmi anyagnak hazai régészeti csoportjaink szempontjából leendő kiaknázása legbiztosabban vezethet bennünket célunkhoz s épen azért a fősúlyt ezekre fektettük. Ezek mellett az ásatásokat csak annyiban vettük föl programmunkba, a mennyiben ezek, az általunk kutatandó régészeti csoportok szempontjából, nemcsak szükségeseeknek mutatkoznak, de egyúttal az orosz szakkörökkel kezett fogva tehetjük azokat. Épen így mellérendelt fontosságúnak tekintettük a gyűjtemények vásárlását, bárha azt egész útvonalamon keresztül folyton-folyvást gyakoroltam is.

Archaeologiai tanulmányaink a most vázolt elvek szemeltartásával 1897 szeptember 1-én vették kezdetüket és egy éven át tartottak. Első közös értekezletünket Tiflisben tartottuk meg 1898 április 1-én, s már ez alkalommal a következő öröndetes eredményeket konstatalhattuk: Földolgoztattak Varsó, Helsingfors, Szent-Pétervár, Moszkva, Tver, Kiev, Odessa és Kercs múzeumai és e helyeknek több magángyűjteménye; földolgoztattak pedig oly módon, hogy a bennünket érdeklő csoportok tudományos anyaga mintegy ezer darab fénykép, ötszáz darab kézrajz- és vázlatban rendelkezésünkre állott, kiegészítve a szükséges irodalmi anyaggal.

Honfoglaláskori csoportunkra nézve fölvilágosítást már a varsói Krasinszki-könyvtárban kaptunk egy igen nevezetes kardban, melyet a varsói kormányzóság területén találtak s mely a turóczmegyei blatniczai leletben előfordult kard típusát követi, bár diszitményeivel még külön érdeket is kelt; de e csoport tekintetében különösen gazdag volt a szentpétervári zsákmány. Erre vonatkozólag mindenekelőtt két kardot kell kiemelnem. Az egyik Vjatkából származik s jelenleg a császári Eremitage raktárában a ki nem állított anyag közt őrzik. Az úgynevezett Nagy Károlyfélét leszámítva, ez a legszebb, a melyet ismerünk. Markolatának és tokjának ezüst fölszerelése

megvan és biztosan rekonstruálható. Rajzát nagyon apró méretekben közölte Spitzin, de az ő rekonstrukciója egyenes kardot ad, míg az eredeti gyengén görbül és a mi honfoglaláskori kardjaink minden jellemző ismervét mutatja. E karddal együtt egyéb tárgyak is voltak, melyek érdekes fölvilágosítást nyujtanak különösen azon tekintetben, hogy mikép volt felszerelve egy honfoglaláskori öv. Ezek egy része szintén az Eremitage-ban van, más részét azonban Moszkvában kellett kutatni, mint-hogy a leletet szétszötták orosz szokás szerint a különféle múzeumok közt. Ugyancsak Vjatkából származik egy másik hasonló kard is, melyből azonban csak a penge van meg az Eremitage raktárában. Ha az első helyen említett kard egyike a legszebbeknek, úgy egy más ezüst-garnitúra, mely ugyanitt őriztetik, szép is, fontos is. E garnitúra egy honfoglaláskori típusú kard markolatának és tokjának veretét képezi és a jellemző formasajátságokon kívül ornamentális tekintetben bir kiváló érdekekkel. Igen nevezetes még a vorobivkai sírmező is e csoportra nézve, mely a varonyezsi kormányzóságból származik. Két sírlelet fényképét szereztük meg e sírmezőről, melyek egyikében honfoglaláskori típusú kengyel, zabla, nyílhegyek és egyéb vasrészletek vannak, a másikában egy kardtok ezüst felszereléséből származó részletek, egy gyűrű s több ezüst övszíjvég és boglár, egy aranyozott ezüstcsatt stb. Valamennyi frappáns analogiája hazai honfoglaláskori emlékeinknek.

A kaukázusi Kubán vidékről származik öt darab remek övdisz, mely szorosan csatlakozik honfoglaláskori emlékeinkhez. Ugyancsak a kaukázusi szanyibai sírmező szolgáltatott úgy a szentpétervári Eremitagenak, mint a moszkvai történelmi és a Rumjanczov-múzeumnak érdekes honfoglaláskori leleteket. Mindezek s számos más apróbb lelet a mi honfoglaláskori leleteink szoros analogiái, de ezeknél nem kisebb érdekűek azon leletek, melyek a szorosan vett honfoglalás korára következőt úgynevezett Árpád-kori csoportunkra vetnek világot. Az effajta leletek Kiev táján léptek föl nagyobb bőségben, de lenyúltak egész Kercsig is.

Népvándorlaskorunk minden periodusára szép és jellemző leletanyag került össze, mely nem egy tekintetben megszívlelendő szempontokat tölt előtérbe. Míg ugyanis az úgynevezett góth-gepida-csoportnak eddig ismert legkeletibb

képviselőjét a permi muszlyunovai leletben kaptuk meg s ezzel elég figyelemreméltó útbaigazítást az osztrogót birodalomnak keleti, illetve északi határai tekintetében, a mely a góturalom alá került ugorság szempontjából bizonyára fontos újjmutatás, addig másrészt avar kori kengyel-típusunkat a tasebai kurgán leleteiben, melyet a helsingforsi múzeum gyűjteménye őriz, Szibériában egészen a jensiszei kormányzóságig nyomozhattuk.

Már ez utóbbi lelet is hathatósan fölhívta figyelmünket a szibériai, helyesebben az Uralon-túli területekre, s még inkább fokozták azoknak fontosságát népvándorlás-kori leleteink szempontjából azok a tomszskvidéki sírleletek, melyek Kuznyecsov úr ásataisaiból jutottak a szentpétervári császári régészeti bizottság gyűjteményébe. Ezek a leletek ugyanis tartalmuk tekintetében majd a hazai avar kor, majd hun-germánkorunk jellemző leleteit hozván emlékezetünkbe, különös fontosságúak lehetnek azon útvonal tekintetében, melyeket azon törzsek tettek meg előnyomulásuk alatt, melyeknek a mondott két periodus alatt hazánk területén is szerep jutott.

De ha a most mondott leletek északi és ázsiai területeknek juttatnak szerepet abban a nagy történelmi drámában, melyet népvándorlás-kor alatt ismerünk; a dél-orosz területről, különösen Kiev tájékáról gyűjtött hun-germán-típusú leleteink délibb és európai pontjait jelölik e vándorlás irányának s egyúttal közvetlen közelébe hoznak mai hazánkunk. Még délebbre, közvetlen a pontosi műveltség körébe visznek végül azok a leletek, melyek a magyarországi I—III-ik századbéli csoporttal mutatnak egyezést, s melyet, ha népnévvel akarunk nevezni, hazánk steppe-vidékére nézve legalkalmasabban jazyg-szarmata névvel jelölhetünk. E fajta leleteink ugyanis — ezúttal mindig csak a Tiflisig terjedő gyűjtést vévén figyelembe — mind a Fekete-tenger északi partvidékeiről kerültek és pedig a legszebbek Kercs és Odessa környékéről.

Bőséges volt a szkitha-csoportra vonatkozó gyűjtemény is, a mely természetét tekintve két külön csoportra osztható. Az egyik csoport, mely szórványos leleteket tartalmaz, inkább stílisztikus értékű s a típusok elterjedésére vonatkozólag fontosabb; más részükben azonban kurgánokból származó együttes leletek vannak, s úgy synchronismus, mint sok más egyéb tekintetéből fontosabbak. Ezek közül kiemelhetjük a tavri

kormányzóságból származó esetürdah-garai leletet, mely egész jelleme tekintetében legpontosabban egyezik a mi hatvani leletünkkel, valamint a kievi és poltavai kormányzóság ide vonatkozó leleteit, melyekben nem egyszer kapjuk együtt a görög-typusú fogantyús tükröt, a barbár fogantyútlan tükör-alakkal. Az európai steppe e leleteit szépen egészítik ki a szibériai leletek, annyival is inkább, mert ez utóbbiak java-része egy európai műveltségű, lelkiismeretes kutató, Aspelin József Reinhold úr ásatásából származnak. Hogy milyen fontosak e leletek hazai csoportunk szempontjából, tán eléggé megvilágítom önök előtt, ha ezúttal csak a teszi kurgán leleteire utalok, melynek keramikáját ugyanazon styl-körbe tartozó sajátságok jellemzik, a melyek jellemzői Sopron-vidéki vaskori agyagművességünknek is.

Hasonló két csoport válik ki az ural-altáji bronzkor emlékeire vonatkozó gyűjtésünkből is, s épen azért természetesnek fogják találni, ha e gyűjtés értékesítésénél szintén azon csoportot helyezem előtérbe, mely együttes leleteket tartalmaz. Ezeknek élén mindenesetre az Adrianov-, Kuznyecsov- és Clementz-féle ásatások anyaga áll, nemcsak azért, mert az ezekről készült fényképeken minden lelet együtt van tartva, de mert ezekre nézve elég kimerítő és pontos orosz irodalmi anyag is áll rendelkezésünkre.

Mint hogy a meglevő muzeális anyag kiaknázása Tiflisig ily megnyugtató eredménnyel járt, misem indokolta volna az ily módon kipróbált módszertől való eltérést. Épen azért tífisi értekezletünkön is az eddig követett eljárás folytatását határoztuk el. Maga az ily módon egybegyűlt anyag nyújtott egyúttal tájékoztatást arra nézve is, hogy a továbbkutatás mily területeken történjék. Erre nézve azonban a magam részéről fönn kellett tartanom egy kívánságot. Háromszor járván a Kaukázusban, meglehetősen ismertem annak kulturtörténeti emlékekben való gazdagságát és épen azért a Kaukázusra nézve elengedhetetlennek tartottam, a muzeumi tanulmányozáson kívül, még egy, bármily rövid kirándulást is a célból, hogy expedícióm régésze autopsia útján győződjön meg ezen, előttem már eléggé ismert tényről. Ezenfelül, a mennyire az ügy érdeke megengedte, össze kelle egyeztetni a követendő útírányt egy tisztán történeti tárgyú föladattal is. Budapestről történt elutazásom előtt ugyanis fölmerült azon

kivánság, hogy a Batu khán által állítólag elhurczolt Árpád-kori okmányok föl kutatása a khinai területen megkísértessék. Ennek a feladatnak a lehetőség szerint való megoldása pedig, mely tisztán az én vállaimra nehezedett, szükségessé tette úti programmunk oly módon való egybeállítását, hogy annak befejező szakaszát az én khinai utam alkothassa.

Mindezeknek tekintetbevételével elhatároztuk, hogy első sorban egy kaukázusi kirándulás szerveztessék, melyet a múzeumi anyag további kiaknázása kövessen és pedig előbb a dél-orosz területen a Volgáig, onnan a Volga vonalán föl Kazánig; majd a Káma mentén Perm-, illetve Vjatkaig s onnan a dél-szibériai kormányzóságokban egészen a Bajkálig, honnan én utamat a Gobin keresztül folytatva, Pekingbe juthassak.

Kaukázusi kirándulásunk célja a vadregényes Uplis-czihe nevű barlangok és az aténi völgy műemlékeinek meglátogatása volt. Uplis-czihe Gruziában, a kaukázusi vasút Gori nevű állomásától keleti irányban, mintegy tíz versztnyre fekszik a Kúra balpartján, a hegyláncz egyik nyúlványán. Sziklába faragott barlangok, kamrák, szobák és termek tömkelege ez, mely megragadó hatást tesz a szemlélőre, s így nem csoda, hogy keletkezéséhez ma már ezer és ezer csodás mondat fűz a kaukázusi nép élénk képzelete, s hogy a Kaukázus kutatóinak érdeklődését mindenha fölkeltette. Már Dubois de Montpereum kiadta rajzát és alaprajzát, később pedig Gagarin vette föl művébe (*Le Caucase pittoresque*). Rendeltetésével és korával azonban egyik kiadója sincs tisztában, holott az első tekintetre föltűnik e sziklaépítmények rokon természete azon sziklasírokkal, melyekről Lydiában, Mysiában, Bythiniában, Phrygiában, Pisidiában, Pamphiliában, Lykiában és Cariában már 1853 óta van tudomásunk, s kétségtelen, hogy Uplis-czihé-nek sem lehetett más rendeltetése, valaminthogy első keletkezésének idejét is, minden valószínűség szerint, most említett analógiái szabják meg. Egészen más kérdés, meddig nyúlik le használatban lételének kora oly területen, mint a Kaukázus, hol a conservativizmusnak csodálatos példáját szolgáltatják az emlékek és leletek. Erre nézve egyrészt a krimi félszigetről ismert hasonló emlékek adhatnak útbaigazítást, melyek részben történelemelőtti, részben szarmatakori, de túlnyomóan a Kr. u. XI—XII-ik századból eredő emlékek

(Tolsztoj Kondakov: *Ruszszkije Drevmoszti* IV. 24.); de másrészt mindenesetre az Uplis-czihé-ben még épségben levő építészeti részletek, melyekről több vázlatot készítettünk a helyszínén. E vázlatok élénken illusztrálják azt a sok műtörténelmi kérdést, mely a Kaukázus völgyeiben még soká fog megoldásra várakozni, de a mely kérdések megoldásában a magyar szakemberek részvéte fölötte kívánatos lenne.

Uplis-czihe egyfelől a kisázsiai és pontos-melléki culturákkal van kapcsolatban, másrészt számos keleti elemet tartalmaz s efféle emlékekkel bővelkedik a Kaukázus. Az az igazán rövid kirándulás, melyet ez alkalommal tehattunk, az aténi völgy régi grúz templomát is előnkbe hozta. Ez is oly emlék, melylyel a Kaukázussal foglalkozó, főntebb említett két munka beszámol, de a melynek műtörténelmi jelentősége egyes, igen fontos részleteik szempontjából nincs méltatva sem ezekben, sem Uvarov grófné grúz-földi dolgozatában. Mert komoly méltató valóban nem rajzollhatta volna el oly értelmetlenül, mint Gagarin művében látjuk, azt a remek parthus domborművet, melyet vágyó szemmel csodáltunk a templom nyugoti falában, s nem hagyott volna ki oly domborműveket, melyek világi személyeket is ábrázolva, a costume-történet megbecsülhetlen bizonyítékai. Az iráni területek felől jött műáramlatok tanulmányozására is a Kaukázus még soká a legfontosabb hely leend, s egyes völgyeinek pontos, monographikus földolgozása megbecsülhetlen eredményekhez juttathatja a szaktudományt.

A mi expedíciónk czélja ezúttal nem ez volt, s így fájó szívvel bár, de tovább kelle sietnünk s a tífisi kaukázusi muzeum földolgozásához fognunk, mely azonban nem kevésbbé volt hálás tér. E muzeum földolgozásával be is fejeztük a pontosi vidékhez kapcsolódó terület kutatását.

A volgai vonal tanulmányozását Astrachanban kezdtük meg. Múzeumának archæologiai gyűjteménye az astrachanvidéki kirgiz és kalmük steppéről ered s épen helyi jellegénél fogva érdemel figyelmet. Megvilágítja az alsó Volga bronzkorát egy pár jellemző darabbal, hozzájárul a bronzformák elterjedésének általános ismeretéhez, — vaskori darabjai egy és más tekintetben csaknem teljes sorozatokat adnak, melyekből nem egy formakör eredete és jelentősége válik érthetővé. Nem kevésbbé érdemesek azon gorodistye (földsáncz, gyepű)

leletek, melyek a XI—XIII-ik századból erednek s melyek közt a román-stil egy-két érdekes helyi emlékével találkozunk már itt is. Emeli e leletek értékét az is, hogy javarészt megbízható emberek gyűjtéséből erednek, melyekre nézve a múzeum följegyzéseiből s három folyóiratából pontos fölvilágosításokat kap az ember. Ilyenformán az astrachani társulat oly régészeti működés központjává válik majd, a melynek működési tere bennünket közelről érdekel. A magyarság ősi lakóhelyeit kutató historikusaink ugyanis Jordanes adataira támaszkodva (*Getica* ed. Mommsen V. fejj. 63. l.) különös súlyt helyeznek a Volga és Don közére, a hol is, különösen ott, hol a két folyó legközelebb ér egymáshoz (tehát Czariczin, illetve Szarepta táján) keresik a szavir vagy hunugur nevek alatt a VI-ik századbeli magyarságot, kikről tudjuk, hogy nyáron szélteben-hosszában barangolták be nagy határukat. Egyéb-iránt e fontos terület régészeti emlékeinek egybegyűjtését ma már nemcsak az astrachani múzeum tekinti földadatának. A szaratovi levéltári tudományos bizottság múzeuma, a szamarai újalapítású múzeum, a szimbirszki gyűjtemény, valamint a kazáni egyetemmel kapcsolatos múzeum ugyane czélt szolgálják. Régészeti kutatásokra pedig bőséges alkalmat nyújt e terület. Azon a vízváltáston ugyanis, mely a Volga és a Don között húzódik, csapatostul vannak a kurgánok és egyéb temetkezési helyek, nagy számmal találhatók a sánczos várak, vagy gyepük stb. Szarepta mellett volt alkalmunk e kurgánok egy csoportját letérképezni és azokról fényképi fölvételeket készíteni s a szaratovi múzeum anyaga derék fölvilágosításokat nyújtott a kurgánok egyik-másik faja, nemkülönben a volgamenti gyepük kora és természete tekintetében is. Szaratovban két múzeum is van. Az egyiknek a «Radicsevszki» múzeumnak gyűjteményéből egy-két igen jó bronzüstöt kaptunk a későbbi típusokból, valamint egy tükröt, mely hasonlóképen késő típust képvisel. Jellemző darabokkal rendelkezik e gyűjtemény egy kamüsini gyepüből is. A régészeti működés súlypontja a levéltári tudós bizottság múzeumára esik Szaratovban. Ennek anyaga fontos fölvilágosítást nyújtott a volgamenti kurgánok természete felől s itt csak annyit jegyzek meg, hogy a fölvilágosítások nyomán több különböző kor emlékeit rejtik azok. Az a típus, melyből egy csoportot Szarepta mellett térképeztünk és fényképeztünk, nagy mennyiségben

található Czarevcsina táján. Ezek egy része Nesselrode gróf birtokára esik, a ki föl is bontott közülök kettőt. Egyikben két kengyelt, egy zablát és egy khinai bronztükröt talált egy ökörfő társaságában, e leleteket le is fényképeztük. E leletek elegendő támaszt nyújtanak a kurgáncsoport korának meghatározására s számunkra még csak az maradt fönn kívánni valónak: vajha e kurgánok szerkezetével is megismerkedhetnénk. Ez a kívánságunk sem maradt betöltetlen, mert Nesselrode gróf úr szíves meghívása következtében magunknak is alkalmunk volt egy czarevcsinai kurgánt megnyitattni. A fölászott kurgán már bolygatott volt, tehát benne csontokon kívül semmit nem találtunk, megkaptuk mégis annak igen érdekes berendezését.

Egy másik kurgán-typus jeles képviselői a dmitrijevi kurgánok, melyekből igen sok és megbízható lelettel rendelkezik e múzeum. Bő okulást nyújtanak ezek, a mi I—III. Kr. u. századbeli csoportjainkra és kíváncsatos dátummal szolgálnak úgynevezett szkitha-csoportunk tekintetében is. A beldzsamen-i és uveki gorodistye-k leletei közt is bőven gyűjthettünk analógiákat hazai I—III. Kr. u. századbeli leleteinkre.

A szamarai múzeumba az idő rövidsége miatt első ízben be nem juthattunk, de nem nyugodtam addig, míg egy későbbi kirándulásom alkalmával ide is be nem jutottam és a múzeum anyagáról egy-két fényképi fölvételt nem szereztem. Ez a volgai múzeumok Benjaminja szolgálhat legékesebben szóló bizonyítékul a tekintetben, hogy mit várhatunk ezeknek a múzeumoknak helyi kutatásaitól a közel jövőben, mert íme, azon négy fényképi fölvétel között is, melyeket innen szereztem, volt egy kard is, mely figyelmünket a legnagyobb mértékben megérdemli. Typusa a szkitha körből ismert typus, melynek azonban igen hosszú időközre terjedő pályafutása volt s változatai erősen benyúlnak a történelmi korokba.

Kicsiny, de fölötte érdekes a szimbirszki múzeum is. Gyűjteménytárában a volgai bronz- és vaskor nem egy érdekes emlékét őrzi, melyeknél azonban bennünket sokkal inkább érdekelnek azon emlékek, melyeket a volgai bolgárok hagyatékának tekinthetünk. Ez utóbbiakkal azonban sokkal bővebben találkozunk a kazáni egyetemmel kapcsolatos múzeumban.

Az a tágas terület, melyen a régi Bolgari romjai terülnek el s architektonikus maradványokat rejtő dombjaival legjobban

a mi Aquincumunk területéhez hasonlít, kimeríthetetlen kincsesbányája a régészeti leleteknek. Sajnos, e leletek egytől-egyig szórványosak s javarészen megbízhatlan parasztkézből eredők. Bolgari mai lakossága legjobban az ó-szönyi paraszthoz hasonlít; valamennyi régiségkutató és gyűjtő s valamennyi régiségekkel kereskedik. A ki manapság kirándulást tesz Bolgariba, mint azt mi is tettük, egy rövid nap folyamán gyűjteményt állíthat össze magának idevaló leletekből. A kazáni társulat több ízben rendez ily kirándulást, valamint hogy többször rendezett már ott ásatásokat is és így természetes, hogy múzeuma hemzseg itt szerzett leletektől. Ha azonban a bolgari-i leleteket tartjuk szem előtt: bármily gazdag is a kazáni régészeti történelmi és ethnographiai társulat múzeuma ezekben, nem feledkezhetünk meg a Lichacsov Feodorovics András nevééről elnevezett kazáni nyilvános városi múzeum gyűjteményeiről sem, mely a bolgari-i leleteknek eddig leg-gazdagabb, legteljesebb és legrendszerezesebb gyűjteménye.

Ha a régészeti anyagnak azt a tömegét, mely a most említett két múzeumban áll rendelkezésünkre, helyesen akarjuk értékesíteni; mindenekelőtt tisztában kell lennünk azzal a fentebb már kiemelt körülménnyel, hogy e lelettömeg csupa szórványos szerzeményből ered s úgynevezett zártlelet egyetlenegy sem áll rendelkezésünkre. Az értékesítés módja tehát csakis a typologikus földolgozás lehet. Ebből a szempontból tekintve, e leletek legkorábbi csoportját azok a tárgyak teszik, melyek antik reminiscentiákat árulnak el és ezen a réven a magyarországi népvándorlás-kor hunn-germán csoportjával egyeznek. Ez a csoport aránylag a legszegényebb, de a mi e csoportból rendelkezésre áll, eléggé sajátos s a motivumok tisztaságával lep meg. — Ezenfölül oly motivumokra hívja föl figyelmünket, melyek hazai emlékeinknél, tán — mert későbbi productumokon lépnek azok föl — épen schematicus voltuk révén nem nyertek eddig méltatást. Egészen furcsa, de tény, hogy erre a csoportra a bolgari-i és bilyarszky leletek közt nem következik folytatólagos leletesoport, hanem tekintélyes intervallummal ott vagyunk azon leletek nagy tömege között, melyeknek analogiáit részben a permi X-ik s későbbi századokból eredő leletek közt, részben pedig azon leletek közt kapjuk meg, melyek az orosz földön a X—XI. századoknál nem régiebbek, de sokszor a XIV—XV-ik K. u.

századig lenyúlnak. E leletcsoport tanulmányozásából egyrészt oly darabok' késői pályafutását figyelheti meg az ember, melyek mindenesetre korábbi nomádok hagyatékához tartoznak, másrészt szép anyagot gyűjthet a román stíl helyi emlékeiként tekinthető darabokból és külön választhatja azon fejleményeket is, melyek a khinai iparművesség behatása alatt állhattak elő, avagy közvetlen khinai importnak tulajdonítandók.

Mindenesetre megvan a maga oka annak a furcsaságnak, hogy a bolgari és bilyarszki leletek két nagy csoportja közt mintegy négy-ötszáz esztendei hiatus van, de ez okkal foglalkozni nem tartozik e jelentés keretébe. Annyit mégis meg kell jegyeznünk, hogy e hiatus valószínűleg csak látszólagos, és a bolgari-i leletek közt szereplő első csoport aligha van a tulajdonképeni Bolgarival szorosabb kapcsolatban. A város nevében rejlő biztatás ellenére sem találtunk ugyanis a bolgari-i leletek közt semmit, a mi hazai honfoglalás-korunk emlékeire szorosabban tartoznék (a távolabbi analógiák bővében vannak), míg egy más leletben, tudniillik a belimeriben (más átírásban Bulimer vagy Balimer), a mely község Bolgaritól hét versztyire fekszik, honfoglalás-kori csoportunk szorosabb analógiáját találtuk.

Gr. ZICHY JENŐ.

PASKIEVICS MAGYARORSZÁGON.

Az 1848—1849-diki szabadságharcban részt vett vezető embereink az alatt az ötven év alatt, a mely a forradalom lezajlása óta eltelt, majd mind megszólaltak. Ki kisebb, ki nagyobb kötetekben adta okát, vagy legalább iparkodott okát adni, mit miért tett, és törekedett igazolni, hogy ha mi hiba történt, az nem az ő hibája volt.

Ugyanezt az iparkodást találjuk meg Scserbатов orosz tábornok Paskievics életéről írott művének, a melyet 1888 óta tesz közzé kiadatlan okiratok nyomán, legújabban megjelent és az 1848—1849-diki eseményeket tárgyzó hatodik kötetében. *)

Nem a tábornagy emlékiratai teszik e kötet tartalmát, hanem a politikai és hadi események előadása, melybe a szerző a Paskievics-család levéltárában talált okiratoknak történeti adatokat magokban foglaló részeit szószerint beleszővi.

A tábornagy jelentéseiben, leveleiben, röpke ívekre vett jegyzeteiben, mindenütt arra törekszik, hogy kimutassa, mennyivel másként folyt volna minden, milyen hamar végzett volna ő a fölkelőkkel, ha nem épen Haynauval lett volna dolga.

A czár 1849 április elején azt írta volt a tábornagynak, hogy már az első lépéssel el kell tiporni a felkelést, egy mennykőcsapás, mondotta, és mindennek véget kell érnie; s még augusztus elején Varsóban azon tündöttek, ne nevezzék-e ki Woronzow herceget Paskievics helyébe a magyarországi hadak főparancsnokává.

---

*) *Le feldmaréchal Prince Paskévitch, sa vie politique et militaire d'après des documents inédits par le Général Prince Stcherbatow de l'État-major. Tome sixième. 1848—1849. Traduit par une Russe, St.-Petersbourg, 1899.* Kiadó nincs megnevezve.

Okát adni annak, hogy miért tartott a harc oly sokáig, erre törekszik Paskievics minden ez időből származó iratában. A főök, a melyet fölhoz, nem más, mint az osztrákoknak helytelen magaviselete, a kik majd az által, hogy eltértek a megállapított haditervtől, majd az által, hogy az ígért élelmiszereket nem szállították, mindenképen késleltették a tábornagyot abban, hogy célját minél előbb elérje; e cél pedig, mint ő maga mondja, abból állott, hogy Görgeit és seregét kézre kerítse.

Ujat a kötet alig foglal magában. De a czárnak a tábornagygyal váltott levelei élénken megvilágítják, hogy a czárt a magyarországi ügyekbe való beavatkozásra főleg a lengyelek elleni gyűlölete, s az a félelme készítette, hogy Magyarország érvényesülhetnének. Megvilágítják e levelek és Paskievics jelentései azt a feszült viszonyt, mely az osztrák és az orosz főparancsnok között már az orosz beavatkozás kezdetétől fogva fennállott, s világot vetnek arra is, hogy Paskievics és a czár kizárólag Görgei érdekében szóltak az osztrák udvarnál, s midőn Haynau vérengzéseiről értesültek, a bécsi udvarnál levő orosz nagykövetet, Medem grófot, és a Bécsben lévő Berg tábornokot tették felelősökké, mint a kik nem léptek föl erélyesen; de hogy ezeknek az erélyes föllépésre utasítást adtak volna, a levelekből és jelentésekből egyáltalán nem tűnik ki.

Kitetszik végre Paskievicsnek a czárhoz intézett leveleiből a magyarok iránt való jóindulata is. 1849 augusztus 15-diki levelében amnestiát kíván a magyarok részére, s a mire akkor Ausztriában senki sem gondolt, s a mi magának a czárnak véleményével is ellenkezett, Paskievics szükségesnek mondotta a régi magyar alkotmány visszaállítását, mert, a mint ezt már egy, július második felében írt levele hangoztatta, Magyarország föltétele az osztrák birodalom fennállásának, a mely Magyarország nélkül nem állhat fenn.

A mi Paskievicsnek a világosi fegyverletételről szóló levelét illeti, a kézikönyvekben is közzétett augusztus 13-diki levél nem egyezik meg az ebben a kötetben közölt augusztus 13-diki levéllel, a melyben a híres «Magyarország felséged lábai előtt hever» kifejezés benn sem foglaltatik. Ezeket a szavakat a főttebb már említett augusztus 15-diki levél foglalja magában. Lehet azonban, hogy ez az alább közölt két levél

csak fogalmazvány, a mi mellett az szól, hogy szövegük meglehetősen pongyola.

Vajon ez a pongyolaság az eredeti orosz szövegben is megvan-e, nem tudom; lehet, hogy csak a francia fordító hibája, a ki helylyel-közzel egy-egy homályos kifejezéssel észrevehető módon elárulja, hogy nem a francia az anyanyelve.

Paskievicsben, a ki a perzsákon és törökökön 1825—1829. években vívott nagy győzelmeivel vetette meg dicsősége alapját, s a ki az orosz Lengyelországnak Oroszországgal 1832-ben történt egyesítése óta, mint az akkor szervezett közigazgatási tanács elnöke, teljesen helyreállította a nyugalmat az orosz birodalom ez új részében, a czárnak teljes bizalma volt, s vele állandóan levelezett.

S már most térjünk át a Paskievics életéről írt mű VI. kötetének ismertetésére.

Az 1848 október 5-diki bécsi események arra kényszerítették Ferdinándot, hogy Bécsset újra elhagyja. Ez alkalommal Olmützbe menekült.

1848 október 24-dikén már ezt írja a czár Paskievicsnek Varsóba: «Türelmetlenül várom a bécsi ügyek megoldását. A hírek és a sürgönyök, melyeket onnan kapok, annyira fogyatékosak és egymásnak ellentmondók, hogy nem lehet rajtuk eligazodni. Egy bizonyosnak látszik, s ez az: hogy Windischgrätz herczeg Bécs felé vonul, a cseh- és morvaországi hadakkal. A mi a magyar sereget illeti, ha ugyan van ilyen, s nem pusztán gyülevész népség, hátulról támadta meg Jellasicht és Auersperget? Ezt nem lehet megérteni. Mindenestre úgy látom, hogy Bécs falai alatt kell eldőlnie annak a kérdésnek: fönmarad-e, vagy megsemmisül-e az osztrák birodalom. A császárnak Olmützben való tartózkodásából arra következtetek, hogy kudarcz esetén talán hozzánk fog fordulni. Ha erre kerül a sor, késedelem nélkül értesíteni fogsz róla és parancsot adsz, hogy a kellő tisztelettel fogadják. Ha azt a kívánságát fejezné ki, hogy Varsóba akar menni, a Belvederben szállásold el. Részemről Diakov tábornok hadsegédet fogod kinevezni mellé és fiadat. A császárné körül udvarhölgyek fognak fölváltva szolgálatot teljesíteni. Az ember nem lehet semmiben sem bizonyos, hogy mi fog történni.»

Midőn V. Ferdinánd 1848 december 2-dikán Ferencz József javára a trónról lemondott, a czár így írt a tábornagy-

hoz: «A birodalom alapijában megingott és új szervezésre szorul; egymástól ennyire elütő fajokkal szemben okvetlenül fönn kell tartani a nemzetiségeket a közigazgatási egység lerombolása nélkül. Ausztriát nézetem szerint csak az autokrata hatalom tarthatja fönn; Ausztriát másként nem tudom fölfogni. Minden reményem a hadsereg hűsége.»

1849 január elején értesült a czár arról, hogy Windischgrätz és Jellasich bán seregei bevonultak Pestre, s ebből azt következtette, hogy a forradalmi párt dél felé veszi magát és a török határ mentén fog bujkálni. «Sajnálám,» írja, «ha megmenekülnének a megérdemelt büntetés elől.»

Ugyane napon értesítette Paskievics a czárt, hogy Hammerstein tábornok, az osztrák csapatok parancsnoka Lembergben, tudatta Cseodájével, a 4-dik hadtest parancsnokával, hogy Bem Bukovinába hatolt, és Csernovicz felé vonul az egyesült lengyel és magyar erőkkal.

Hammerstein kérte az orosz csapatok segítségét. Wesselitzky, a 4-dik hadtest vezérkari főnöke, saját felelősségére azt felelte, hogy míg új parancsokat nem kap, az orosz katonák nem léphetik át a határt, de a czár bizonyára segítségül fogja nyújtani kezét szövetségesének. A tábornagy azonnal bezáratta Wesselitzkyt, hogy ezentúl ne tulajdonítson magának oly hatalmat, a mely nem illeti meg, s a maga részéről értesítette Hammersteint, hogy «csapataink a határon fognak összehozni, hogy ott elfogják a fölkelőket, ha orosz területre akarnának átlépni.» Azonfelül Freytag tábornokot azzal a titkos parancssal küldte a 4-dik hadtesthez, «hogy ha a fölkelők azzal a nyilvánvaló szándékkal közelednek határunk felé, hogy azt átlépjék, akkor habozás nélkül össze kell vonni csapatainkat az ő főhadi erejük ellen, s megtámadni őket, azután visszavonulni az orosz határra.»

A czár teljesen helyeselte és külön parancssal megerősítette ezeket a rendelkezéseket. «Meghagytam Cseodájevnek», írta 1849 január 17-dikén, «alkalmazkodva a te rendelkezésedhez, hogy ha a fölkelők határunk felé közelítenek, ne várja meg, míg odaérnek, hanem lépje át a határt, menjen elejökbe, s verje meg őket.» Később azonban kiderült, hogy Hammerstein Suvalovnak, Paskievics hadsegédének abbeli jelentéséből, hogy Bem Bukovina határán megtámadott egy osztrák gyalogos ezredet, tévesen következtette azt, hogy Bem összes hadi ere-

jével Bukovina ellen vonul, s e tévedésében sietett orosz segítséget kérni.

Ebben az időben az osztrák kormány még nem gondolt arra, hogy az orosz sereg közreműködéséért folyamodjék. Schwarzenberg biztosította a bécsi orosz nagykövetet, Medem grófot, hogy az orosz segítség Ausztriában több kárt tenne, mint hasznot. «Az orosz csapatok bevonulása», mondotta, «nagyon kínos és a Habsburg-dynastiára kedvezőtlen benyomást tenne a különböző nemzetiségekre, a melyek Ferencz József birodalmát alkotják.»

1849 január 30-diki levelében a czár sajnálja, hogy a magyarországi dolgok oly sokáig huzódnak, és így Ausztriának minden erejét elvonják a németországi bonyodalmaktól; figyelemmel kísérve az ott történő eseményeket, attól tartott, hogy inkább ezek fogják az oroszokat háborúba ragadni, mint az ausztriai zavarok.

«A németországi ügyek», írta, «a legbolondabb fordulatot vehetik. Semmi okosat sem látok Poroszországban; a mi pedig Németországot illeti, azt hiszem, hogy közelebb vannak egy polgárháborúhoz, mint bárminemű rendnek a visszaállításához. Ez a bizonytalanság és annak a lehetetlensége, hogy a dolgok közel végét lássuk, végtelenül kínos nekünk, s pénzügyi segélyforrásainkat kimeríti. Tenni azonban nem tehetünk egyebet, mint hogy fegyveres kézzel és türelemesen várunk.»

Az orosz politika ez időben fönn akarván tartani Ausztria és Poroszország között az egyensúlyt és megóvni a kisebb német államok autonómiáját, nagy bajt látott egy német birodalom alapításában, és ezért a czár mindenképen azon volt, hogy Ausztria ellenzését e kérdésben támogassa. Meg volt róla győződve, hogy egy a forradalmi mozgalmak között keletkezett német birodalom nemcsak meg fogja bontani a szövetséget Poroszország és Oroszország között, hanem ellenséges indulatát ez utóbbival szemben kifejezésre is fogja juttatni.

A dolgok ily állásában Miklós czár készült a háborúra, a nélkül, hogy a különböző bonyodalmaknak közepette meg tudta volna mondani, mikor tör ki a háború.

Paskievics nem aggódott ennyire. Inkább polgárháborút várt, mint birodalom-alapítást. «A frankfurti parlamentnek utóbbi időben követett iránya csak terjeszti az egyenetlenséget, nemhogy elfojtáná.» Ezt a nézetet vallotta ugyan a czár

is, de úgy vélte, hogy a köztársasági párt sikere éppen úgy előidézhetné Oroszország fegyveres beavatkozását. 1849 márczius 5-dikén ezeket írja: «Minderre el kell készülnünk; megvallom, hogy semmi jót sem látok Németországban, várom a polgárháborút és az öldökléseket. Ha Ausztria erős kézzel viszi ügyeit úgy benn, mint kívül, csak ő kerekedhetik felül, Poroszország soha. Jegyezd meg magadnak jóslatomat.»

Ausztria azonban nem vitte erős kézzel ügyeit. Puchner osztrák altábornagyot Bem Erdélyben megverte, s míg az osztrák lapok Puchner győzelmét hirdették, az osztrák altábornagy futárt futár után küldött Lüders orosz tábornokhoz segítségért.

A czár Paskievics véleményéhez képest megengedte, hogy Lüdersnek, ki 1848 óta az orosz és török kormány kölcsönös megegyezésével a dunai tartományokban féken tartotta a forradalmi pártot, egy hadosztályt Erdélybe vonuljon.

«Megkaptam», írja február 27-dikén Paskievics a czárnak, «Lüders jelentését csapatainknak Brassóba és Nagyszebenbe való bevonulásáról; nem választhattak volna alkalmasabb pillanatot az osztrák hadosztály megmentésére, mint azt, mikor bevonultak és dicsőséget szereztek seregeinknek. Úgy látszik, hogy Magyarországon az ügyek végök felé közelednek. Bem teljesen megveretett Nagy-Szeben mellett. És különös: az ujságok írják, hogy csapataink az osztrákok segítségére mentek, de ezek jelentéseiben egy szó sincs a dologról: nem akarnak hálásak lenni.»

Márczius elején az osztrák kormány föloszlatta a Kremsierbe összehívott országgyűlést és kihirdette az új alkotmányt, mely a Habsburg-dynastia uralma alatt álló összes országokat egy alkotmányos birodalom részeinek jelentette ki. A tábornagy ekkor azt írta uralkodójának: «A kremsieri gyűlés föl-oszlatásának mindjárt a bécsi forradalom elnyomása után kellett volna bekövetkeznie; szerencsétlenségére az osztrák kormánynak nem volt meg akkor a bátorsága, hogy a bajt gyökerestől egyszerre kitépje. Az országgyűlés arczátlansága által szükségessé vált rendszabály ma már csak lángba fogja borítani az elméket és új zavarok keletkezésére ad alkalmat. A mi az én személyemet illeti, engem a történetek együttevén oly helyzetbe juttattak, hogy nem is gondolhatok a Varsóból való távozásra, mert ki állhat jót, hogy határainkon nem történik-e valami, a mi azonnal való erőyes rendelkezéseket kö-

vetel. Nem lehet két napi nyugalomra számítani, sem Sziléziában, sem Posen herczegségében, sem Krakóban, sem Galicziában, de még Berlinben sem. A nyugati Németországról nem is beszélek, ott különös szerencse következteben a fejletlenség még nem kerekedett felül.»

Az Erdélybe küldött Skariatín őrnagy és Engelhardt tábornok sikerei után írja a czár márczius 19-dikén: «Úgy látom, hogy a magyarországi ügyek megoldásukhoz közelednek, noha lassan és fáradságosan; igaz, hogy sok a nehézség. Erdélyből Puchner határozottan azt feleli nekünk, hogy nem lehet meg csapataink nélkül. Visszahívni e csapatokat kegyetlenség volna részünkről, másrészt azonban nincs kedvem őket sokáig ott hagyni.»

Skariatín azonban már márczius közepén Oláhországba vonult vissza, mert Puchner Nagy-Szeben alatt nem egyesülvén vele, egymaga nem akart az ötször akkora ellenséggel szembe szállni, mely ellen már napok óta védte magát.

Paskievics, Lüders jelentésének megküldése mellett, márczius 31-diki levelében írja a czárnak: «Windischgrätz abba hagyta minden műveletét. Nem csináltak semmit, annyira, hogy csapataink kénytelenek voltak visszavonulni a mi határunkra, miután ötször akkora ellenséggel küzdöttek volt . . .» «A mi seregünk ki van téve annak, hogy az osztrák tábornokok ügyefogyottsága hírbe hozza. Az ellenség már is él azzal a szabadsággal, a melyet a fősergnek köszönhet és Moldván keresztül Bukovinába akar törni.»

A czár április 1-én így felelt: «Osztozom nézetedben az osztrákoknak Magyarországon való dőreségére nézve. Puchnernek és öt más osztrák tábornoknak futása még meglepőbb módon mutatták meg nekünk e dőreség szomorú gyümölcseit. A vége az lett, hogy a tábornokaik által elhagyott csapatok éhesen, mezitláb és löszerek nélkül vonultak vissza Oláhországba, 8000 ember 36 ágyúval, s hogy Erdély lengyel fölkelők kezén van. Skariatín hadosztálya, Istennek hála, dicsőségesen küzdött, és teljes rendben és veszteség nélkül foglalhata el visszavonultában a Nagy-Szebent Oláhországgal összekötő hágót, míg Engelhardé hátvédül szolgált, és megmentette az osztrák hadtest romjait, valamint Brassónak szerencsétlen lakosait, kiket hozzánk hoztak. Nincs benne most már kétség, a lengyelek Erdélyben, mint egy erősségben meg-

telepednek, és ha Windischgrätz legközelebb nem arat döntő diadalokat, a dolgok nagyon el fognak húzódni, s nehéz lesz a fölkelést elfojtani.»

Annál nagyobb örömet okozott a czárnak az a hír, hogy Radetzky a piemonti sereget márczius 23-dikán Novara mellett megverte, s hogy a csata után trónjáról lemondó Károly Albert utódával, Victor Emánuellel, fegyverszünetet kötött.

«A fegyverszünet föltételei», írja a czár április 5-dikén, «oly dicsőségesek Ausztriára nézve, s oly lealázók Sardiniára, hogy csak nehezen hiheti el az ember. Ime újból földönfutó lett az egész lengyel raj. Milyen irányban fog most elrebbenni? Semmi kétség, hogy ez a szerencsés eredmény különböző módon fog hatni a többi ügyre. Ezek a nyomorultak, fanatikus lelkesültségükben, valami másba próbálnak fogni, a jó érzületűek ellenben bátorságot meritenek. Talán Magyarországon is jobban fognak az ügyek folyni.»

Magyarországon azonban az ügyek annyira nem folytak jól, hogy Schwarzenberg Paskievics útján levelet küldött Pétervárra, melyben Erdélynek orosz katonákkal való megszállását kérte. Paskievics azt javasolta volt előzőleg a czárnak, hogy Galiciát szállják meg. Ez már régóta kedves gondolata volt, mert ez országot mindig orosznak tekintette, s ezért és — mint Sceserbatov megjegyzi — minden más indok nélkül, szükségesnek tartotta, hogy külföldi forradalmi elemek ellen megóvassék.

«Most kaptam meg», írja a czárnak, «az értesítést, hogy az osztrák kormánynak szándékában van felségedet az iránt megkérni, hogy Erdélyt szállja meg. Ez a váratlan kérelem meglep. Megszállani annyit tesz, mint egy oly tartományba lépni, a hol akadály nincs, holott körülbelől 80,000 magyar van ott, s az egész ország forrong. Ekként azt kívánják, hogy felséged vállalja magára a háború egész súlyát. Bevihetjük mi csapatainkat Oláhországból Erdélybe? Bátorkodom azt mondani, hogy nem, mert a törökök, a kiket az angolok sarkalnak, nem csak tág teret fognak a fölkelésnek engedni, de sőt alkotmányos kormányt is fognak fölállítani, a mire már régóta vágyódnak; de különben sincs elég csapatunk Oláhországban, hogy Erdélybe bemehezzünk. Ily körülmények között engedje meg felséged, hogy nézetemet kifejtsem. Ha teljesítjük az osztrákok kérését, azon a 35,000 emberen felül, a kire szükségünk van a

fejedelemségek fékentartása végett, körülbelül még 50,000 emberre lesz szükségünk, hogy Erdélyben hadjáratot folytassunk. És így 85,000 embert kell síkra állítanunk oly ügyben, mely nekünk egészen idegen; azonfelül hegyek között lakó harcias népséggel kell háborút viselnünk, s hogy az ilyen hadjárat mennyire nehéz, bizonyítja az a hosszú küzdelem, a melyet Erdély kétszáz évvel ezelőtt az osztrák seregek ellen vívott. Úgy hiszem ennél fogva, hogy előnyösebb lenne reánk nézve, ha ahhoz a javaslatához ragaszkodnánk, a melyet utolsó levelemben kifejtettem, a következő változást ejtve rajta: elfoglaljuk Bukovinát és keleti Galicziát, őrséggel megrakjuk az Erdélybe vezető utakat, s ha egyszer ezeknek az utaknak urai vagyunk, a körülményekhez képest mindig segítségükre mehetünk az osztrákoknak. Egyet azonban az osztrák tábornok urak figyelmébe kell ajánlanunk, még pedig azt, hogy a Kárpátok szorosait ne engedjék át, különben segítségünknek semmi hasznát sem vehetik.»

A javasolt megszálláshoz beleegyezését adva, a czár azt írta: «Ez a legegyszerűbb és leghelyesebb, a mit tehetünk, ha másképen nem vonhatjuk ki magunkat.»

A czár április 5-dikén kérdést intéz Paskievicshez, hogy az e czélból elküldendő hadtestek vezérévé kit nevezzen ki.

«Bátor vagyok azt ajánlani», válaszolja a tábornagy, «hogy Rüdiger neveztessek ki erre az állásra. Érdemei és tapasztalatai tagadhatatlanok. Róthról már rövidebb idővel ezelőtt megmondtam, hogy tehetségének nem adja jelét a vezérletben; Berg tábornok pedig még sohasem vezérelt....» Paskievics egyúttal az orosz csapatok részére szóló következő hadi tervet küldötte:

«1. Elfoglaljuk Galicziát és Bukovinát, valamint a Kárpátok szorosait. Ehhez négy gyalogos és egy lovas-osztály kell 60 ágyúval. Ha elfoglaljuk a hegyek csúcsait, köröskörül ötven versztnyre féken tartjuk a völgyeket. 2. Oláhország határán ugyanígy kell eljárunk; de óvatosan, mert a csapatok ott nem lesznek oly nagy számban, mint Galicziában és Bukovinában. A szorosokat el kell foglalnunk és az ellenséget szemmel tartanunk. Ha az ellenség valamely okból az általa elfoglalt pontokon meggyengülne vagy megfogyna az által, hogy erejének egy részét máshová küldi, le kell szállnunk és megvernünk. 3. Moldvában ugyancsak ezt az eljárást kell követnünk; mind

a mellett nem állapíthatom meg a csapatok számát, mert ez a fejedelemségek belső helyzetétől fog függni. Ezenfelül elvül kell kimondanunk, hogy a megmászható főcsúcsokat elfoglaljuk.

Ennek a tervnek végrehajtása tényleges segítségére lesz az osztrákoknak, mert a hegyek elfoglalásával actiónk ötven versztnyre fog terjedni, holott egész Erdély terjedelme 180 versztnél nincs több. A magyaroknak tehát 80 versztjük marad szabadon, s az osztrákoknak csak 80 versztet kell meghódítaniok.»

A czár helyeselte a tervet. Április 13-dikán írja Moszkvából: «Az osztrákok nem tudnak maguk boldogulni s ezért másokkal akarják a gesztenyét a tűzből kikapartatni. Ez épen olyan könnyű, mint a milyen kellemes; de nem akarom, hogy ez így történjék. Beleegyezem Galiczia megszállásába. Ha a fölkelők oda behatolnak, a mi dolgunk lesz őket ott, vagy Bukovinában szétverni, mint a hogy az is a mi föladatunk lesz, hogy a fejedelemségeket a törökökkel egyetemben megvédjük. De semmi okunk sincs arra, hogy Erdélybe lépjünk. Ez az osztrákok dolga. Tehát: az 5-dik hadtest a fejedelemségekben, a 4-dik Bukovinában és Galiczia déli részében; a 3-dik szükség esetén északon; ez a rendelkezésünk. Másként cselekednünk mindenképen káros volna ránk nézve. Ilyen értelemben fogok nekik válaszolni. A helyzet más volna, ha Ausztria még idejében fordult volna hozzánk; akkor készek voltunk rajtuk segíteni, s ezt föl is ajánlottam Buol grófnak. Most, mikor már mindent elrontottak, ostobaság volna részemről orosz vér ontásával igazítani helyre az ő hibáikat. Galiczia elfoglalásával fölszabadítjuk azokat a csapataikat, a melyek eddig ott voltak és most másutt lesznek használhatók. Ez nem csekély szívesség, mert így mi felelünk a nyugalomért.

Ha activ részt kell vennünk, csak nagy körültekintéssel szabad azt megtennünk, nem veszve szem elől Oroszország közvetlen érdekeit. Úgy látszik, hogy az osztrákok nem említik Galiczia megszállását. Azért-e, mert félnek befolyásunktól erre az országra, a mely valamikor a mienk volt, s ugyanabból a fajból való, vagy azért, mert azt hiszik, hogy a fejedelemségek-ből egyenesen Erdélybe mehetünk; ez ostoba és nevetséges volna.»

Paskievics, a ki régóta ismerte az osztrák sereget, nem

tartotta lehetségesnek, hogy egy sebtében megalkotott magyar sereg, mely tele van lengyel menekültekkel, az osztrák birodalmat oly rövid idő alatt annyira kinos és majdnem megoldhatatlan helyzetbe fogja sodorni.

Innen van, hogy az Ausztria segítésére vonatkozó első tervében ezt a segítséget a lehetőség határai közé kívánja szorítani, a nélkül, hogy Orországot egy külföldi háborúba belevonná. De még csak gondolni sem akart arra, hogy mozdulatlanul nézze az osztrák birodalom szétomlását, a melynek romjain egy ellenséges, s részben lengyel csapatok által fönntartott Magyarország keletkezne.

Mikor tehát április első napjaiban egyre az osztrákok hadi műveleteinek kudarczáról értesül, új tervet küld a császárnak. Már ekkor nem elégszik meg Galiczia és Bukovina megszállásával, hanem azt tervezi, hogy két hadoszlop Magyarország ellen vonuljon. Az egyiknek Rüdiger vezetése alatt az Árva és a Vág völgyén Pozsony felé kell haladnia, a másiknak Gorcsákov herczeg vezetése alatt Duklán tömörülve Bártfa és Eperjes felé indulnia, hogy az ellenség szárnyát és hátvédét Pozsony és Komárom irányában fenyegetse.

Paskievics föltételezte, hogy ezek az oszlopok segédcsatokul fognak szolgálni az osztrák sereg zömének, meg lévén győződve, hogy az utóbbi kész a cselekvésre, s hogy az előbbi hadi műveletek nem bomlasztották meg teljesen. E terv kapcsán írja a császárnak: «A fölkelők folytonos, előre nem látott és rohamos sikerei okozzák, hogy az osztrákok segítésére vonatkozó terveinknek meg kell változniok. Ez kényszerített arra, hogy módosítsam magyarországi műveleteink tervét, mint ezt az idecsatolt előterjesztés mutatja. Azt a nézetet fejttem ki benne, hogy a minden órában változó mostani helyzetnek megfelelő legelőnyösebb terv megállapítása végett föltétlenül szükséges, hogy az osztrák kormány bizalmi férfit küldjön Varsóba. Ekkor meglehetne állapotodni, hogy mi volna a legelőnyösebb, a mihez fogni kellene.

Ennek a személynek megérkezte annál hasznosabb volna, minthogy felséged úgy is Varsóba készült. Egyben kérem felséged fölhatalmazását arra, hogy szükség esetén, s miután megegyeztünk a fönntemlített küldöttel, csapatainkat az osztrákok segítségére küldhessem a nélkül, hogy felséged újabb parancsára kellene várnom. Abban a meggyőződésben, hogy

felséged azonnal segíteni akar rajtuk, ez értelemben írtam Medem grófnak.»

Április 25-dikén Moszkvából így felel a czár: «Tegnap este kaptam meg leveledet mellékleteivel. Nagyon fontos; huszonnégy óráig gondolkoztam azon, mit feleljek. Azt hiszem, hogy nemsokára a cselekvés terére kell lépnünk. Nemcsak az a vágy, hogy Ausztriának, kérelméhez képest, a belső fölkelések elnyomásában segítsek, hajt arra, hogy kívánságát teljesítsem, hanem az a kötelesség, hogy Oroszország Istentől rám bízott határainak nyugalma megóvjam, kényszerít a harczra. Mert a magyar fölkelésben világosan nyilvánulnak az általános összeesküvés törekvései minden ellen, a mi szent, s első sorban Oroszország ellen, mert hiszen a forradalom élén és főeszközei között ott vannak örökös ellenségeink — a lengyelek. Ausztria jelenleg teljesen rám bizza, hogy mily módon és mily mértékben segítsek rajta.

Beleegyezéséből kiindulva, teljesen elfogadom nézetedet. Tagadhatatlanul hasznos volna, Bukovinának és Galicziának a 4-dik hadtest által való megszállása után, a 4-dik hadtest egy osztályával és a 4-dik könnyű hadosztálylyal megerősített 3-dik hadtesttel Duklán át Pestre és a magyarok háta vagy oldala ellen indulni.

Ha Pestet elhagyták, akkor hátuk van előttünk; ha a Tisza felé huzódtak, oldalba fogjuk őket. Mi lehet ennél jobb? De Pozsony felé menni, ez nem fér a fejembe. Szükség nélkül eltávolodnunk működésünk alapjától, ennek, azt hiszem, nincs annyi haszna, mint a közvetlenül a magyarok háta ellen intézett támadásnak. Azért kívánom, hogy Rüdiger legalább négy gyalogos és két lovas hadosztálylyal rendelkezék, hogy erőnk tekintélyes legyen. A 4-dik hadtest egy osztálya Bukovinában, egy másik kozákokkal és, ha szükséges, a dzsidások 2-dik hadosztályával Galicziában, azt hiszem, elégséges. Ezt magyarázd meg Bergnek, küldd Olmützbe, hogy győzze meg őket mind ennek hasznos voltáról, vegye rá őket arra, hogy hozzád egy bizalmi tisztet küldjenek, a ki eldönti veled az élelmezésre vonatkozó rendelkezéseket.

Természetesen az ő dolguk, hogy bennünket élelmezzenek; azt hiszem azonban, hogy biztosabb dolog készpénzen, vagy, ha előnyösebb, nyugták ellenében vásárolnunk, és később velök e költséget kifizettetnünk.

Ebből kiindulva, s arra az esetre, ha az osztrákok megismétlik abbeli kérésüket, hogy lépjünk a cselekvés terére, Istent segítségül hívva fölhatalmazlak, hogy ezt megtedd.»

Ekként április közepén azt határozták el, hogy csakis Rüdiger indul az ellenség oldala ellen, még pedig Duklán át. A czár egyik következő levelében írja: «Értesd meg Rüdigerrel, hogy gyorsan, eszesen és határozottsággal kell cselekednie. A fölkelést mindjárt elején kell elnyomni, s az igaz ügynek diadalmaskodnia kell. Egy mennykőcsapás, és mindennek véget kell érnie.»

Ezalatt Bécsben attól féltek, hogy Görgei, fölbuzdulva sikerein, szétveri Welden seregét, melynek bátorságát a kudarczok nagyon megingatták, s Bécsbe vonul. E félelmükben Schobeln őrnagyot Varsóba küldték segítségért. Schobeln közölte a tábornagygyal, hogy magában Bécsben is félnek lázadás kitörésétől, hogy Olmützben, a hová a császár menekült, a helyőrséget megerősítették abban a félelemben, hogy ott is támadnak fölkelőcsoportok és hogy segítséget csak az orosz seregtől várnak.

Május 3-dikán Schwarzenberg Berg tábornok útján sürgő levelet küldött Paskievicsnek, ezután három nappal pedig Kaboga gróf érkezett Varsóba.

Erről s az ennek kapcsán történekről szól a tábornagy következő jelentése :

«Az osztrák kormány Kaboga gróf tábornagyot Varsóba küldte, s első kötelességévé tette, hogy megszerezze az orosz császári csapatok segítségét, tekintettel arra a veszedelemre, mely Bécsset azzal fenyegette, hogy a fölkelők kezébe jut. Alig távozott el Kaboga Bécsből, máris futárt küldtek utána, hogy útközben Schwarzenberg egy levelét adja át neki, melyben ez újra utasítja, hogy a legélénkebb sürgetéssel járja ki az orosz csapatoknak azonnal és vasuton való elküldését, minthogy ez az egyetlen módja Bécs megmentésének.

Az osztrákok e pillanatban még nem tudták, hogy a czár beleegyezett abba, hogy még Magyarországon is közvetlenül részt vesz a fölkelők ellen folyó háborúban.

Kabogával Varsóba érkezésekor közöltem a czárnak ezt a parancsát, a melyet épen akkor kaptam. Egyszersmind előadtam neki, hogy mindenképen ahhoz a tervhez kell ragaszkodnom, a mely a Magyarországra való belépésre megállapít-

tatott. Kaboga ekkor esdekelve kért engem, könyekkel szemében, hogy segítsek késedelem nélkül a fővároson; ez volna hazájára nézve a legnagyobb jótétemény.

Welden tábornokkal Pozsonyban való együttléte után, s Berg hadsegéd jelenlétében Schwarzenberg herczeg május 3-dikán azt írta, hogy csakis a csapatoknak azonnal való elküldése mentheti meg a fővárost. Hozzátette, hogy a körülmények módosultak, s hogy az esetben, ha megvárom ő felsége utasításait, tekintettel a nagy távolságra, a mely Varsót Szent-Pétervártól elválasztja, lehetséges, hogy ez utasítások megérkezésekor az osztrák kormány összeomlott.

Berg tábornok a maga részéről megerősítette azt a tényt, hogy az osztrákok helyzete majdnem kétségbeejtő volt, hogy csak 40,000 ember áll Welden tábornok rendelkezésére, hogy a Duna miatt ennek serege nem közlekedhetik különböző részeivel, hogy az ellenség kétszer olyan erős, mint az osztrákok, hogy az osztrák sereg kiegészítése csak lassan történik, s végre, hogy egyhangúlag elismert dolog, hogy Bécs bukásával a birodalom a legnagyobb veszélyben forogna.

Május 4-dikén Schwarzenberg herczeg, a ki ekkor már tudta, hogy csapataink a határon átvonulni készülnek, újra sürgette azonnal való elküldésüket, s azt állította, hogy ha ő felsége beleegyezett abba, hogy Ausztriának segítségre nyújtja a kezét, elkerülhetetlen a nagy veszedelemben forgó főváros megmentése, mert ennek bukása az egész birodalmat alapjában megingatná. Sőt egy szakaszunknak Morvaországba vasuton azonnal való elküldése nélkül nemcsak Bécs, hanem maga is sereg is elveszne.

Welden tábornok jelentésében kimutatja, hogy nem képes a fővárost a magyarok támadása ellen megvédeni, s hogy még csapatainknak a duklai úton való jövetele sem elégséges Bécs megmentésére.

Berg tábornok ugyanazon a napon kelt jelentésében megerősíti Schwarzenberg herczeg állításait, s megjegyzi, hogy az összes ministerek jelenlétében tartott tanácskozáson elhatározottat, hogy előadják nekem, mily parancsoló szükség a jelenleg akkora veszélyben forgó Bécs megvédése; ismételte előttem Schwarzenberg herczeg saját szavait, a ki kijelentette, hogy Bécs bukásával az egész kormány összeomlanék.

Csak ekkor határoztam el magamat arra, hogy egy gyalogos hadosztályt 48 ágyúval vasuton elküldök.

Az volt a meggyőződése, hogy ha a csapatok még a városnak az ellenség által való bevétele előtt érkeznek Bécsbe, megérkeztük egymagában visszariasztja a magyarokat a támadástól.

Attól féltem, ha visszautasítom az osztrák kormánynak seregünk elküldése iránt előterjesztett sürgető kérését, magamra vonom a csár megrovását, hogy nem vettem hasznát annak a hatalomnak, a melylyel ő Bécsnek és Béccsel együtt a birodalomnak javára fölruházni kegyeskedett.»

Egy nappal mielőtt a tábornagy erre a lépésre elszánta magát, küldötte el a csár a következő levelet:

«Mindaz, a mit az osztrák őrnagy neked elmondott, sokkal veszedelmesebb, mint a mit az ember elképzelhetett. Bécs talán ebben a pillanatban a fölkelők kezén van. Úgy látom, hogy ha ily körülmények között elszánjuk magunkat a közbelépésre, hogy valóságos segítséget nyujtsunk nekik, és nem azért, hogy holmi diversiót producáljunk, minden szükséges erőnket össze kell szednünk, hogy a siker, ha csak lehetséges, teljes legyen. Neked személyesen kell a sereget új dicsőségre vezetned, nagylelkű segítséget nyujtván. Isten segít sen bennünket és te légy az ő eszköze.

Látjuk, hogy az osztrákokba a legcsekélyebb reményt sem szabad vetnünk. Isten adja, hogy megóvhassák Bécsét. Nekünk a magyaroknak lengyelekkel és idegenekkel megerősített főseregével lesz dolgunk. Hogy végezthessünk velök, minden tudományodat, minden tehetségedet szedd össze; de egyuttal tekintélyes és jóval nagyobb erőre lesz szükséged, mint gondoltuk. Azt hiszem, Magyarországba a 2-dik és 3-dik hadosztálylyal és a 4-dik hadtest 12-dik osztályával, (a 10-dik és 11-dik Galicziában maradnak) a 4-dik könnyű hadosztálylyal, a dragonyosok egész hadtestével és nyolcz ezred kozákkal kell bevonulnod.

Most térjünk át a hadműveletekre. Természetesen neked én nem vázolhatok tervet; csak egyre kérlek: ne hajolj az osztrákok könyörgéseire, engedj magadnak időt arra, hogy a siker összes föltételeit egybegyűjtsd, s akkor Isten nevében előre. Lépj föl úgy, mintha saját ellenségeinkkel lenne dolgod, rohamosan, oroszosan. Ne kiméld a nyomorultakat. Ha Bécs

még nem vészett el, helyre fogod hozni a régi állapotot azzal, hogy szétvered a fölkelés fészket.

A többire nézve legközelebbi találkozásunkon fogunk megegyezni. Nagyon fontosnak tartom, hogy lovasságban és különösen kozákokban erős légy; sajnálom, hogy nincs több a seregben, föl kell őket használni, hogy köröskörül szétverjék a csapatokat minden irányban, hogy az erők zöme ne vonassék el a közvetlen céltól.»

Még mielőtt e levelet megkapta, Paskievics értesíti a czárt, hogy egy gyalogos hadosztályt 48 ágyuval Panutin vezérlete alatt Bécsbe küldött. «Ha ez az erősítés nem menti meg Bécset, legalább mindent megpróbáltunk. De lehetséges, hogy már megjelenése föltartóztatja az osztrák birodalom összeomlását.»

A czár négy nappal később megkapta a Panutin elküldéséről szóló sürgönyt, mely egy részletes levelet helyezett ki-látásba. Azonnal azt sürgönyözte vissza: «Nagyon bánt a hadosztálynak Bécsbe való küldése», s ugyanekkor ezt írta: «Tegnap érkezett ide Lobkovitz *) és előtte való este kaptam meg 3-diki leveledet. Tegnap egész nap érkeztek sürgöny útján a vigasztalan hírek Bécsből, Drezdából; végre a hadosztálynak Bécsbe való küldésének híre is megjött, s ebben a pillanatban kaptam meg 7-diki leveledet. Látod, hogy volt mivel foglalkoznom, s megvallom, gondolataim komorak voltak. A mit sürgöny útján mondtam neked, ma is ismétlem: nagyon bánt a hadosztálynak Bécsbe való küldése. Nem fogja megmenteni Bécset és talán haszon nélkül fog áldozatul esni. Holott nekünk tömörülnünk kell inkább, mint valaha, s csak egyesülve síkra szállanunk az ügyet eldönteni képes tömegben. Moszkvát elvesztettük és még sem veszünk el. És Ausztria, mely oly gyakran vesztette el Bécset, ne nélkülözhetne volna fővárosát, noha tudta, hogy megjelenésünk az ellenség háta felé már közel van. A dolog azonban megtörtént; lehet, hogy tévedek; de meg nagyobb bizalmam van a te véleményedben és sokkal többre becsüllek, sem hogy veled vitatkozzam, vagy megakadályozzam, hogy meggyőződésed szerint járv el; te Varsó hőse vagy; én pedig a te brigadéros parancsnokod a szemléknél.»

---

*) Lobkovitz, az osztrák császár hadsegéde, a ki levelet vitt, melyben uralkodója a czár segítségét kérte.

Minthogy az osztrák sereget Vogel tábornoknak Galicziából érkezett hadserege időközben 60,000 emberre egészítette ki, Paskievics utasította Panutint, hogy Hradisnál a Morva mentén álljon meg, a Vág mentén Nagy-Szombaton táborozó osztrák fősereg mögött.

Május 16-dikán érkezett Varsóba a czár, s öt nappal rá Ferencz József. Miután már megállapították a hadi tervet, a czár megújította abbeli kérését, hogy az osztrák kormány utasítsa ki Galicziából az összes lengyel emigránsokat és fölkelőket, a kik ott voltak.

«Míg e tekintetben elégtételt nem kapunk», mondotta, «az orosz seregek egy tapodtat sem mozdulnak.»

Ez alkalommal a galicziai helytartóságok erélyesen léptek föl, s a czár követelése néhány nap alatt teljesült.

Május 29-dikén létrejött Ausztria és Oroszország között az orosz fegyveres segítség módozatait megállapító ismeretes egyezség.

A végleges hadi terv megállapításánál a tábornagy kifejtette a czárnak mindazt a nehézséget, a melyet előre látott. «Ha osztrák sereg egyáltalán nem volna», írta, «csak a magam erejére támaszkodnám; ez az erő elegendő. De így alkalmazkodnom kell olyan sereg műveleteihez, a melylyel nem én rendelkezem. Az osztrák főparancsnok által és általam aláírt egyezségnek valóságos végrehajtását nem biztosítja semmi. Az egyezség nem parancs; ma a felek beleegyeznek valamibe, holnap egyiküknek sincs eszeágában azt végrehajtani. És megeshetik, hogy én erről nem is értesülök, mert talán száz versznyi távolságban vagyok. Számításaimban mindig tekintetbe kell vennem az osztrák sereget, holott soha sem lehet teljes bizalmam műveleteiben.»

A czár nem czáfolta meg feleletében a tábornagy aggodalmait, egyszerűen közölte az osztrák császár ígéreteit, hogy «az új főparancsnok, Haynau tábornok, nem lesz ugyan Paskievics tábornagy alárendeltje, de mindig követni fogja szorosan tanácsait.» «Egy szóval», írja Paskievics jegyzeteiben, «ígérni sokat ígértek; de nehéz az ígéreteikben hinni, s így van ez az élmezéssel is.»

Paskievics haditerve ez volt: Az orosz sereg főereje a maga jobb szárnya körül visszavonul a magyar sereg háta mögé, mialatt az orosz sereg egy része Erdélybe menetel.

Ennek a mozdulatnak megtörténtével az osztrák főszereg támadni kezd, ostrom alá veszi Komáromot és Budát, s ebbe az irányba szorítja a magyarokat. E célból a bal szárny magának a tábornagnak vezérlete alatt június 15-dikén Zmigrod-ról Bártfán és Eperjesen át Kassa felé indul, a jobb szárny pedig Rüdiger alatt elhagyja Neumarkot és a Kárpátok déli völgyeiben egyesül a bal szárnnyal.

Egyesülésük után a sereg egy része Debreczent beveszi, s a Tisza felé vezető utat elfoglalja, a zömnek pedig Pestre kell vonulnia és Görgői elől elzárva a folyó felé vezető utat, őt Haynau serege felé szorítania. Ha pedig Görgői a Tisza felé vonul, Paskievics átkel a folyón és annak a bal oldalán folytatja műveleteit.

Ezalatt Lüders Bemet szorítja vissza, s elfoglalja Erdélyt. Ebben Grottenhjeml hadteste támogatja, a mely Beszterczére megy.

Panutin vegyes hadosztálya Haynau rendelkezésére áll.

Grabbe hadteste Alsó-Kubinban marad, hogy a Kárpátok déli elágazásait megtisztítsa az odamenekülő fölkelőktől. Végre Galiczia keleti része Osten-Sackenre bízatik.

Az orosz főszereg a haditervhez képest Bártfára érkezett június 18-dikán.

Itt Kuprianov tábornok azt jelentette, hogy az ellenség előőrsei Bártfa mögött nyolcz versztnyi vonalon állítvák föl. Június 22-dikén a tábornagy maga megsemmisítette ezt a helyet, s ekkor néhány lovasscsapat az orosz előcsapatokat megtámadta s visszavetette. A herczeg kísérete parancsot kapott, hogy az ellenséget oldalról támadja meg. A herczeg fia, a ki ekkor kapitány és a császár hadsegéde volt, a kíséret élén a lovasságra vetette magát és azt széjjelverte. Ez alkalommal a tábornagy helytelenítette fia eljárását, s nyilvánosan megróttta, mert parancs nélkül cselekedett.

Mielőtt Varsóban elváltak, a császár és a tábornagy beszélgetés közben azt tételizték föl, hogy Kobilki mellett, Bártfa közelében, az orosz csapatok az ellenség részéről erős ellenállásra fognak találni.

Ezért írta a császár június 22-dikén: «Dicsértessék Isten, hogy a hadjárat első és talán legnehezebb mozzanata kardcsapás nélkül végződött. Erősen kételkedem benne, vajon minden sereg képes lett volna-e egy napi úton mindazt megtenni,

a mit a mi katonáink e napon megtettek. Azt hiszem, nagyon helyes az a szándékom, hogy Bártfát megerősíted. A lecke, a melyet a kozákok nekik adtak, elvette a kedvöket attól, hogy Bártfával szemben tartsák magokat, s Kobilkiben való helyzetünk, a melyről oly gyakran beszélgettünk, ekként nem került többbe, mint két megölt és két megsebesült kozákba. Minő szerencse volna, ha Eperjes és Kassa sem kerülnének többbe. És most hadd pirongassalak meg, hogy állhatatos kérésem ellenére kimentél az előőrsöket megszemlélni. Nem bűn-e bennünket ennyire megijeszteni. Mibe került volna az előőrsök lánczolatának kiszélesítése? Oh, te nem szeretsz engem parancsnok-atyuska, mert nem veszed semmibe az én hő könyörgésemet. Ne feledd el, hogy ki vagy, s hogy mi nyugszik te rajtad. Ne haragudjál meg öreg alárendeltedre, mert igazán szeret egész szívéből. És ezt igazán nem tudod?»

A két főparancsnok között létrejött egyezés szerint az osztrák seregnek csak akkor kellett támadólag föllépnie, mikor az orosz sereg már legalább Miskolczig érkezett, ha csak bizonyos körülmények nem kényszerítik Haynaut, hogy a kitűzött határnap előtt vonuljon előre. Midőn az orosz sereg Bártfáról elindulni készült, Haynau a Duna jobb partján már a támadás terére lépett, és arra kérte Paskievicset, hogy Grabbe osztályát küldje segítségére.

Berg, ki az osztrák sereg mellé volt osztva, hogy az orosz és osztrák sereg között az érintkezést föntartsa, s a ki tudta, hogy Grabbe Alsó-Kubin felé küldetett, hogy onnan védje Galiczia déli részét, szintén sürgette Grabbe hadosztályának Haynauhoz való elküldését, s úgy ő, mint Haynau e tárgyban közvetlenül a cárhoz is fordultak.

Paskievics értesítette Berget, hogy «ha Haynau képes támadni, ám támadjon, szabadságában áll, hogy előre vonuljon, vagy védje magát; a mi Grabbét illeti, ez most nem mehet máshová».

A cázar e kérdésben június 22-diki levelében írja :

«Tegnap este megkaptam azon jelentéseknek másolatát, a melyeket Berg tábornok eléd terjesztett, az osztrák sereg támadásáról és arról a kívánságáról, hogy Grabbe előre vonuljon. Nem fürkészem, hogy mire határozta el magad, de azt hiszem, hogy rövid és száraz nem-mel feleltél nekik, mert a mennyire én értem a dolgokat, egy hasonló mozdulat, tekin-

tettel hadosztályának tényleges létszámára, jelenleg vereségnek tenné ki. Panutinnak volt már ütközete, s azt mondja nekem, hogy a mieink dicsőségesen harczoltak. Félek azonban, hogy az osztrákok bajba keverednek az által, hogy nagyon korán léptek a támadás terére, a nélkül, hogy a hegyeken való átkelésedet bevárták volna. A várakozás nem nyújtott nekik semmiféle veszedelmet, holott az előre való mozdulás épen oly kockáztatott ma, mint ezelőtt, ha csak a fölkelők helyzetében és számában változás nem történt. Nincs igazam? Sürgetésük Grabbe elküldése iránt semmit sem jelent. Sejtettem feleleledet, s ily értelemben írok Berg tábornoknak.»

Junius 26-án írja a czár: «Azt hiszem, örömmel vetted annak a fényes ütközetnek a hírét, a melyben Panutin osztálya általános csodálatot keltett és megmutatta, hogy szervezetünk béke idején, már a mit mi értünk ez alatt, a rend és siker záloga. Nagyon kellemes olvasnom azt, a mit az osztrákok e hadosztályról írnak.»

A czár e leveleiben a peredi ütközetre céloz.

Kassáig vonultában az orosz sereg két ízben ütközik meg Wisoczkyval, egy ízben Héthársnál, később Somosnál. Ez utóbbi ütközetben az oroszoknak csak 6 halottjuk és 38 sebesültjük volt, a magyarok közül 65-en haltak meg és 113-an foglyul estek.

A czárt egészen elragadta az utóbbi ütközetről szóló hír. «Ez fényes dolog», írja, «és remélem, hogy megjutalmazod azokat, a kik megérdemlik.»

Kassára érkezve írja Paskievics a czárnak junius 28-ikán: «Minthogy semmi hírem sincs az osztrák seregről, arra határozom el magamat, hogy Pestre megyek, s kirántom a bajból. Mert ha nem verték meg, és nem szorították vissza Esztergomból, ideje, hogy útnak induljon, különben mindig körül zárják.»

Az élelmezés nehézségei kényszerítették a tábornagyot, hogy Miskolczon vesztegeljen. «A gabona» — írja július hó 1-én — «hátramaradt, mozdulataink gyorsasága akadályozta a társzekereket, hogy velünk lépést tartsanak. Liszt egyáltalán nem volt vásárolható, mert a helyett, hogy saját papírpénzével fizetett volna, Ausztria új magyar papírpénzekkel akart fizetni, a melyeket senki sem ismert, s a melyeket Windischgrätzeknek hívnak. Noha az osztrákok papírpénze értéké-

ből vesztett, mégis lehet rajta vásárolni, de ilyen pénzt nem adtak. A sereg mindezt megsínyli. Tizenhárom napi hadjárat visszaállíthatta volna a bizalmat, de még nem volt hadjárat, s az idő elpazarolódik. Csak azt akarják, hogy valódi papírpénzt küldjenek nekik. És lehetséges, hogy a ministerium nem engedelmeskedik, vagy akkor fog engedelmeskedni, mikor már késő lesz. Ezért állottam meg. Isten adja, hogy ez a baj helyrehozható legyen, mert csak hét napra van élelmiszerünk, és csak öt vagy hat napra való lévén tartalékban, nem mehetünk Pestre.

Mindez ideig nem sikerült a ministeriummal folytatott levélváltásból megtudnom, vajon előkészítettek-e részemre valamit vagy sem. Most kérdik csak tőlem, hogy hány százat kell élelmezniök. Berg tábornok a helyett, hogy sürgősen részletezte volna seregem számát, most kérdi tőlem. Újból írok nekik, de míg a felelet megérkezik, az idő múlik, és kénytelen vagyok itt legalább 18 napra való élelmiszert összegyűjteni, hogy nyolcz napra válóm legyen Pest előtt».

Ez alatt Cseodájev tábornok Tokaj felé nyomult, s e várost bevette. Minthogy azonban Tokaj és vidéke nem nyújthatott egy egész hadtest föntartására szükséges élelmi szereket, Paskievics elhatározta, hogy Debreczent véteti be. Debreczen meghódolt, s Cseodájev összegyűjtván a szükséges élelmi szereket, Debreczenből kivonult, s Tokajnál egyesült a fő-sereggel.

Ezalatt az orosz seregben kitört a kolera.

A czár, a ki nagy fájdalommal olvasta az erről érkező híreket, helyeselte mindazt az intézkedést, a melyet a tábornagy a kolera elfojtására foganatosított.

«Kassából küldött második futárod — írja julius elsején — tegnap ebédközben érkezett meg. Nagy szomorúsággal értesültem Kostia*) leveléből, hogy tegnap nem érezted magadat jól. Imádkozom Istenhez, hogy rosszulléted múló legyen. Örömmel értesültem intézkedéseidről, a rendről és szervezésről, a melyet mindenütt életbe léptettél, s a mi a siker biztosítóka. A Cseodájevnek adott utasítások kitünőek. Tokaj hadműveleteinknek új alapja lesz, bármerre fordulsz is, akár Pest, akár Debreczen felé. A Miskolcz felé két testben való vonulás

---

*) Konstantin nagyherceg, a czár fia, ki Paskievics mellett volt.

szintén bámulatos. Szóval okulok és örülök. A hadműveleti vonal minden fő pontjának megerősítése ugyancsak okos és bölcs rendszabály, mert lehet, hogy ügyökön való kétségbeesésekben a magyarok megpróbálják e területen a martalócz háborút. Ebben az esetben is készen állunk. Igazán nem tudom kitalálni, hogy mihez fognak majd a magyarok.»

Haynau azonban nem vette figyelembe azokat a zavarokat, a melyeket az orosz seregnek a kolera és a társzekerek lassúsága okozott, s levélbelileg kérte a tábornagyot, hogy gyorsítsa meg az orosz sereg előrehaladását. Tekintet nélkül az elfogadott haditervre, azt akarta, hogy a csapatok mozgulatait az ő tervezgetései szabják meg.

Berg támogatta őt követeléseiben. Ebből az alkalomból írja a czár Paskievicsnek: «Megkaptam ma Berg jelentését, valamint hozzád intézett szemtelen és ostoba jelentésének másolatát. Úgy bántam vele, a mint megérdemelte, s fenyegettem, hogy mást küldök helyére, ha továbbra is rosszúl fogja föl az állásával járó köteleességeket. Kérlek mégis, mérsékelj az osztrákoknak adandó feleletedben jogos fölháborodásodat. Ostobaságukra tettekkal fogsz válaszolni; ez elég, a többit bízd rám. Adlerberg át fogja adni megrovásom másolatát».

Adlerberg, kit a czár megbízott, hogy megrovását szó szerint adja Berg tudtára, Berghez írt levelében a czár szavai-ból a következőket idézte: «A tábornagy az általános és megállapított terv szerint végezi műveleteit, lehetetlen tehát, ha csak nem tudatlan valaki, azt hinni, hogy a tábornagy előre megszabja mozgulatainak idejét, a melyek az adott kereten belül mindenkor a körülményekhez képest változnak. A legbátározottabban rendelem Berg tábornoknak, hogy körültekintőbb legyen, különben mást fogok helyébe küldeni, a ki jobban tudja köteleességét és az én kívánságaimat teljesíteni.»

«Berg», írja a tábornagy jegyzeteiben, «nem orosz tábornok, hanem osztrák, még pedig középszerű. Az orosz sereget pedig egyáltalán nem ismeri».

Berg csakugyan azt kívánta Schwarzenberg kérelmére, hogy «Panutin hadosztályához egy szakasz katona-pék küldessék. Ezt a szakaszt bizonyára az orosz csapatok elutazásának hirtelensége következtében nem küldték el Varsóból».

«A czárt», írta Adlerberg idézett levelében, «rendkívüli

módon meglepte, hogy kegyelmességed nem magyarázta meg Schwarzenbergnek, hogy nálunk nincsenek, a mint ezt önnek tudnia kellene, szabó-, cipész- és pékszakaszok, hogy a csapatok magok készítik el azt, a mire szükségök van, s hogy a kenyeret is a katonák sütik, mikor a körülmények így követelik.»

Jóval később Paskievics Berget így jellemzi: «Egész magaviseletében nem láttam mást, mint egy osztrák tábornokot, az osztrák önérzetével, Ausztriához való hűségével, állhatatosan ellenséges indulattal minden iránt, a mi orosz, s irántam is. Ha csak ostoba lenne, hagyján. De nem az; egyszerűen tévedett számításaiban. Midőn egy félbolond nevezetett ki osztrák főparancsnoknak, Berg arra számított, hogy minden hatalom az ő kezében lesz, hogy mindent, a mi sikerül, neki fognak tulajdonítani; a mi pedig balul üt ki, azt Haynau rovására fogják írni. Az által, hogy engem kineveztek az orosz csapatok főparancsnokává, ezek a tervek füstbe mentek; de ő nem vesztette el reményét, hogy szerepet fog játszani, első kísérleteit ilyen értelemben is tette.

Alig szálltam le a hegyek közül, levélben rá akart venni, hogy közöljem Haynauval, voltaképen vele, mik a szándékaim.

Azt akarta, hogy tudósítsam minden léptemről, tehát olyat akart, a mit még uralkodóm sem kíván tőlem.

Panaszt tettem a czárnál, a ki Berget erősen meg is róttá. Ez óta gyűlölete ellenem egyre fokozódott.»

Haynaunak a Duna mentén való hadi műveleteiről szól a tábornagy következő jelentése:

«A czár kész volt Ausztriát megmenteni. Az osztrák császár elment Varsóba, hogy megköszönje ő felségének a megígért segítséget, s én parancsot kaptam, hogy haditervet dolgozzak ki. A határozat az lett, hogy 150,000 ember fog összevonatni, hadd győződjének meg a magyarok teljesen arról, hogy terveik megvalósítása lehetetlen; továbbá, hogy Magyarországra oly pontról fog a sereg behatolni, a mely az országot két részre választva, megosztja a fölkelők erejét is. A czár e pontul Duklát jelölte meg, a honnan seregünk a hegyeken átkelve és az ország szívéig eljutva, Ausztriával egyesülve vagy legalább vele egyetértve, megkezdhetette működését a magyarok ellen.

A 40,000 emberből álló osztrák sereg Komárom közelé-

ben volt. A vár előtt és egy elsánczott táborban gyűlt össze a lázadók főereje, 55,000 ember, élükön Görgei.

Az osztrákok nem védhették meg a Duna két partját; meg kellett várniok az oroszoknak a pesti oldalon lévő völgybe való érkezését, és megvédve a Bécsbe vezető utat, figyelemmel kellett kísérniök az ellenséget.

A magyar csapatok java, mint mondtam, Komárom előtt táborozott Görgeivel. Ha Görgei ott marad, kiteszi magát annak a veszélynek, hogy a várba kell magát bevennie, s kénytelen magát megadnia. Ennélfogva el kellett e helyet hagynia, és iparkodnia, hogy a déli csapatokkal egyesüljön. Ez az elkerülhetetlen mozdulat mindenképen javunkra szolgált, mert lehetővé tette, hogy kezünkbe ejtsük a fölkelők főerejét.

Egy 80,000 emberből álló orosz hadsereg elzárta volna előlük a Pestre vezető utat, míg az osztrákok a sarkukon vannak. Ezeknek a rendelkezéseknek sikere bizonyos volt és úgy látszott, hogy az elfogadott haditervhez most már csak alkalmazkodni kellett. Csakhogy két főparancsnok volt, s segítség helyett ellenzésre és az elfogadott tervtől ismételten való eltérésre akadtunk.

Híven a megállapodáshoz, leszálltam a Tisza és a Duna völgyébe. Az ígért élelmi szertárt azonban nem találtam meg, de szerencsémre nem is számítottam volt az osztrák részéről tett biztosításokra és változhatatlan elvem szerint megtettem volt a szükséges intézkedéseket.

Abban a meggyőződésben, hogy az osztrák főparancsnok ragaszkodni fog a haditervhez, és megérkezésemig annyival is inkább tartózkodik minden mozdulattól, mivel Komárom előtt egy öt számban fölülmúló sereg állott előtte, elhatároztam, hogy fölhasználok ezt az időt. A kolera hevessege ellenére, a mely öt nap alatt 15,000 emberünket támadta meg, és a célból, hogy erős erkölcsi hatást tegyek a fölkelőkre, arra szántam el magamat, hogy beveszem Debreczent, a magyarok második fővárosát és a fölkelés fészkrét. S valóban ennek a bevételnek hatása akkora volt, hogy Kossuth elhagyta Pestet, s a kormány elszéledt. A peredi eset után, a mikor az osztrák negyedik hadtest elveszhetett volna, ha Panutin hadosztálya nem megy segítségére, az osztrák főparancsnok minden ok nélkül ostromot intézett Győr ellen. Azt hozták föl

ennek igazolására, hogy a seregét meglátogató császár előtt a csapatok bátorságát föl kellett élesztetni. Igaz, hogy a katonák elvesztették volt minden bátorságukat a szerencsétlen téli hadjárat következtében, s az is igaz, hogy ez a dolog sikerült és talán új bátorságot öntött a csapatokba; de ha az osztrákok verést kapnak, Bécs elvész.

Az orosz hadsereg zöme még távol volt, én alig szállottam még le a hegyek közül, és ennél fogva nem mehettem az osztrák sereg segítségére.

Ime az első eltérés az elfogadott haditervtől, mert az osztrákoknak meg kellett volna várniok, míg a Dunához érek, s nem lett volna szabad kockára tenniök egyszerre a sereget is, meg a fővárost is.

Ez után az első hiba után az osztrák főparancsnok megint elkövetett egyet. Nem érte be Győr bevételével, hanem Komárom felé irányozta csapatait, s vakmerően megtámadta 40,000 emberével az ellenséget, a mely 50,000 embert gyűjtött össze egy vár és egy elsánczott tábor védelme alatt. Az osztrákok a várnak egy előre nyúló sánczát támadták meg, még pedig hősiezen, katonáik becsületére mondom. Az ellenség azonban ezzel csalta őket törbe; megvárta visszavonulásukat és azután rájuk vetve magát, az első hadtest bal szárnyát rohanta meg, a melyet a folyamig szorított. Ekkor mentette meg ezt is Panutin hadosztálya váratlanul, a mely állomására vonultában vette hírért, hogy minő veszedelemben jutott Schlick. A nélkül, hogy új parancsra várt volna, azonnal odasietett majdnem rohamléptekben és heves oldaltámadással kényszerítette a magyarokat a visszavonulásra.

Ez azért történt, mert az osztrák főparancsnok, a ki nem látta előre az ellenség cselét, nem vetett számot a veszélylyel, a melynek a visszavonulás kitette csapatait, és nem tett semmiféle szükséges intézkedést, csak azt hagyta meg a csapatoknak, hogy régi állomásukat foglalják el újra, míg ő maga körülbelül 15 versztnyire távozott.

Ez jó leczke volt. Már másodizben történt meg, hogy az osztrák seregnek és ezzel együtt Bécsnek veszte csak egy hajszálon függött. S még ezután a leczke után sem tudta Haynau báró a haditervet végrehajtani. Ezzel ellentétben és noha a fővárost kellett volna védenie, visszatért Komárom elé.

Azonfölül seregét három részre osztotta, mindegyiket

15 versztnyi távolságban a másiktól. A magyarok attól való félelmökben, hogy a várba szorúlnak, elhatározták, hogy onnan kivonulva az ország déli részébe indulnak, és e célból megtámadták az osztrákokat. Ezt a mozdulatot a haditerv figyelembe vette. Számítottam erre, hogy Görgeivel való találkozásomat előidézhessem, a kit az osztrák seregnek nyomon kellett volna követnie. De a helyett, hogy engedte volna Görgeit teljesen szabadon Pestre vonulni, a hol kikerülhetetlenül kezünkbe kellett esnie, Haynau mintegy szándékosan azon erőlködött, hogy visszatartsa, s csakugyan vissza is tartotta. A magyarok rosszul harczoltak, mert Görgei megsebesült volt.

Ezután, sikerével megelégedve, nem csak 20 versztnyi területen állította föl seregét Komárom közelében, hanem csökkentette azzal, hogy Ramberg csapatát, 17,000 embert, a józan ész és a haditerv ellenére Pestre küldötte.

Ez volt a harmadik hiba.

Görgei, a kit meggátoltak abban, hogy Komáromból Pestre vonuljon, a Duna jobb partjára húzódott és akadály nélkül átkelt a Dunán. Haynau, a ki engedte őt szabadon kivonulni az erősségből, attól is tartózkodott, hogy üldözőbe vegye és szemmel kísérje; ez esetben is ellenkezőjét tette annak, a mit tennie kellett volna. Ő maga Pestre indult, Csórics gyenge osztályát pedig a sors szeszélyére bízta Komárom alatt, a melynek helyőrsége 20,000 emberből állott. Hála hadi műveleteinek, a 40,000 főnyi osztrák sereg két hétig teljesen tétlen maradt, tartózkodván attól, hogy az orosz sereggel bármely közös műveletet vigyen véghez. Ekközben a magyarok a hegyek közé vonultak vissza, a hol épen nem várták őket, és a honnan sok bajt okozhattak nekünk a háború elhúzásával. Ez már nem is egy hiba volt, hanem a Haynau által elkövetett hibáknak egész sorozata.»

Görgei, noha értesült az orosz sereg közeledtéről, arra számított, hogy Váczon és Gödöllőn átvág az oroszszal való találkozás nélkül, és Szegeden túl egyesül a déli hadakkal.

Julius 10-dikén írja Haynau Paskievicsnek: «Valószínű, hogy az ellenség, a mely maga égette el az esztergomi hidat, és a mely Komáromban már nem tarthatja magát sokáig, Váczot akarja elérni a Duna bal partján, és Komáromban csak a védelemre szükséges helyőrséget hagyja. Ebben az esetben

a vár előtt egy hadtestet hagyok, a mely elég erős a várnak sikeresen való körülzárására, én pedig csapataim többi részével a bal parton az ellenséget üldözőbe veszem. Hogy ezt a hadműveletet teljes sikerrel végezhessem, azt hiszem, kötelességem arra kérni herczegségedet, küldjön egy hadtestet Vácra, a melynek elfoglalását döntőnek vélem.

Ilyen hatásos segítséggel, mint az orosz sereg, híres vezérének parancsnoksága alatt és a két részről már elért sikerek után, azt hiszem, megjósolhatom, hogy a hadjárat főrésze a jövő hónap közepe felé már be is végződött».

Paskievicsnek azonban nem volt bizalma Haynauban, s ezért összevonta csapatait és folytatta útját Vác felé.

«Vác felé közeledve», írja jegyzeteiben a tábornagy, «Pestre küldöttem Zichy gróf osztrák főbiztost és Satler őrnagyot, főélelmezési mesterünket, hogy élelmezésünket előkészítsék és öt napra valót küldjenek nekünk. Az élelmiszerek összegyűltek, s Berg gróf, noha e kérdéshez semmi köze sem volt, neszét vevén az előkészületeknek, élőszóval azt kívánta Zichy gróftól, hogy ez írásban értesítse őt arról, mennyi élelmiszer szállítatott az oroszok részére. Zichy teljesítette kívánságát, de az ő és Satler nagy meglepetésére azt adták tudomásukra, hogy Haynau tábornagy megparancsolta volt, hogy a mi csapatainknak szánt összes kenyereket és egyuttal, a mi még jóval súlyosabb volt, mindazokat a közlekedési eszközöket foglalják le, a melyeket ezeknek az élelmiszereknek seregünkhöz való szállítása céljából szedtek össze.

Mikor ezek a közegek tiltakoztak ez ellen az önkényes eljárás ellen, Haynau azt válaszolta nekik, hogy első sorban a saját seregének főtartásáról kell gondoskodnia, s csak azután az orosz seregéről. A dolog vége az lett, hogy Zichynek és Satlernek minden igyekezetök mellett sem sikerült két napra való élelmiszernél többet küldeniök.»

Haynau ígéretei ellenére nem is gondolt arra, hogy Görgeit üldözőbe vegye és július 15-dikén már ezt írja a tábornagnak: «Ha tehát herczegséged magára vállalná, hogy a Duna bal partján levő ellenséges erőt üldözőbe veszi és megsemmisíti, az én föladatom az lenne, hogy előrevonuljak és érintkezésbe lépjek a bánnal és segítsem, minthogy oly erő fenyegeti, a mely tekintélyessé válhatik, eddig pedig a bán magára van hagyva.

Ha herczegséged hajlandó elfogadni nézetemet, minden-

képen szükséges, hogy egyik hadtestének föladatává tétessék Komáromot a bal parton körülzární, hogy ekként azokkal a csapatokkal is rendelkezhessem, a melyek most e célzt szolgájják.

Budapest el lévén foglalva, sürgös, üldözöbe venni és szétverni az ellenséges hadakat; ezeknek minden irányban való szétszórásával nyilvánvalóan azt czélozzák, hogy elhúzzák és sok felé terjeszszék a háborút.»

A július 17-diki váczi ütközetről szólva, mely után Görgei Losonc felé vonult vissza, írja a czár július 25-dikén: «Nagyon sajnálatos, hogy Görgei seregét nem lehetett szétverni Vácztól, vagy az ütközet után. Úgy látom, hogy ha Haynau átkelt volna a bal partra, két napi késése mellett is idejében érkeztetett volna meg, hogy a magyarokat hátulról, vagy legalább bal szárnyokat támadja meg. Ez esetben a sereg bizonyára szétveretett volna. Az okok, a melyek miatt Haynau késett, teljességgel absurdok, sőt érthetetlenek.»

A váczi győzelemhez gratulálva, írja Haynau Paskievicsnek július 18-dikán: «Még egyszer kérem tábornagy urat, hogy abban az esetben, ha az ellenség nagy erővel tér vissza Komáromba, ne veszítsék szem elől a Duna jobb partját.

Már jelentettem herczegségednek, hogy minden szabadon álló csapatommal Pest felé vonulok — holnap már odaérek — hogy a bánnal minél előbb egyesülhessek.

Minthogy nemcsak arról van szó, hogy e háború befejeztessék, hanem arról is, hogy minél hamarabb fejeztessék be, arra kérem herczegségedet, hogy küldjön egy hadtestet Szolnokon át Nagy-Várad felé. Ez visszaállítaná az összekötetést az Erdélyben működő csapatokkal és nagy haszonnal volna ennek a hadjáratnak szerencsés és gyors bevégzésére.»

«Haynau és Berg», írja a tábornagy, «mindketten arra kértek a váczi ütközet után, hogy késedelem nélkül küldjek Szolnokon át Nagy-Váradra egy hadtestet. Ha teljesítem kérésüket, a sereg ekként oszlott volna meg: a harmadik hadtest üldözi Görgeit Losonc irányában; a negyedik hadtest Miskolczon van, s végre a második hadtest a Nagy-Váradra vezető úton, a mi a csapatoknak egy 200 versztnél nagyobb területen való szétszóródását jelenti. Kételkedem benne, hogy Napoleon megfogadott volna hasonló tanácsot.»

A váczi ütközet után Paskievics a Tisza felé indulván,

Haynauhoz küldte Pestre az orosz sereg főkvártélymesterét Freytag tábornokot, s ennek útján azt indítványozta az osztrák sereg parancsnokának, küldjön egy hadtestet Szolnokra, a mely megvédi az oroszok jobb szárnyát a déli magyar csapatok ellen. Arra az esetre, ha Haynau a javaslatot nem fogadja el, Freytagnak parancs szerint Panutin hadosztályát kellett Szolnokra küldenie.

«Haynau báró», írja Paskievics jegyzeteiben, «élőszóval és írásban megígérte, hogy mindent megtesz. Berg tábornok a maga részéről is mindenről biztosította Freytagot, és ennek jelenlétében Haynau és Berg együtt tették meg az osztrák hadtestnek Szolnokra való elküldéséhez szükséges rendelkezéseket. Gondolhattam-e arra, hogy Haynau ez esetben is meg fogja szegni szavát? Csak arra gondolt, hogy engem megtéveszsen, Panutin hadosztályát visszatartsa, s senkit sem küldött Szolnokra.»

«Az osztrák kormány», írta ebben az időben Paskievics a cárnak, «a melynek azon kellene iparkodnia, hogy megbékítse a magyar nemzetet, ellenkezőleg egyre izgatja kiáltványokkal, a melyekben halálbüntetéssel fenyegeti a népesség felét. Akár lázadásról, akár háborúról van szó, ezt a szabályt kell követni: Ne ígérj olyat, a mit nem tudsz megtartani. Sohasem felejttem el felséged atyai tanítását, midőn a Lengyelországban lévő sereghez indultam. Azt mondta nekem: Ne büntess mást, mint azokat, a kik az első napon lázadtak föl; a többieknek kegyelmezz. Magyarország és Lengyelország között ezenfölül különbség is van. Ez utóbbi nekünk tartományunk, a mely felségedet mélyen megsértette, míg Magyarország maga föltétele főnnállásuknak. Nélküle nincsen osztrák birodalom. Ha jól ítélem meg a helyzetet, az ország pacifikációja után a lelkek teljes megbéküléséig 150,000—200,000 főnyi sereget kell majd ott tartani. Ebben a pillanatban annyira elkeseredettek, hogy azt mondják: Az oroszok elnyomnak bennünket, részökön van az erő; de mihelyst eltávoztak, újra megkezdjük a háborút, mert semmiesetre sem akarunk az osztrák kormánytól függni. Drágán fizettetjük meg velök az oroszok behívását. Az oroszok derék emberek, ők kötelességöket teljesítik és bátrak. És az osztrákok, a kiknek semmi némű jó tulajdonságuk nincs, akarnak bennünket leigázni? Soha. Azt hiszem, helyesen teszem, ha jelzem azt a hírt, a mely már

nem egyszer terjedt el, hogy Konstantin nagyherczeg csak azért van itt, hogy királyuk legyen. Miután meggyőződtek arról, hogy tévedtek, úgy beszélnek a dologról, mint kíváncsú eshetőségről. Ha Miklós csár — mondják — akár fiát adná nekünk, akár ő magának tartana meg bennünket, mindenbe beleegyeznénk. Ez a kíváncsú mindenfelé kifejezést talál. Mindebből kitűnik, hogy az osztrákoknak szükségök lesz a csapatoknak fönnidézett számára, hogy szembeállhassanak az elkeseredéssel. Azért beszélek erről, mert ők magok is meggyőződtek róla, de semmiféle intézkedést sem tesznek a sereg szaporítására; körülbelől hat hete vagyok itt, s nem erősítették meg; még mindig abból a 45,000 emberből áll. Azt hiszem, figyelmeztetni kell őket arra, mennyire sürgős, hogy legalább 100,000 emberök legyen tényleges szolgálatban és ősszel 150,000. Különben kénytelenek leszünk itt telelni. Azt hiszem, itt hagyhatnánk nekik egy 50,000 főnyi teljes hadtestet. Azt mondják, hogy a mostani évszak a legjobb, és kórházainkban mégis 15,000—18,000 betegünk van, a szakaszok 20 sorból állanak. Mi lesz augusztusban és szeptemberben?

Bocsásson meg, hogy megengedtem magamnak felséged elé terjesztetni magánvéleményemet, de felséged jóságával már régóta el szokta nézni az ilyet.»

A tábornagy egyszersmind panaszkodott a magyar alföld klímájáról, a káros befolyásról, a melyet ez az ő egészségére gyakorolt, s a czárnak tudtára adta, hogy Haynau minden tőle telhetőt megtesz, hogy a háborút minél tovább nyújtsa. Paskievics emlékezteti a czárt, hogy ő még Varsóban kifejezte azt a nézetet, hogy a parancsnokság nem lévén egy kézben, nem lehet egyhamar sikerre számítani. Végül megjegyzi, hogy az egész háború Görgei személyében öltvén alakot, «fölteszi, hogy mihelyst vele végzett, nem lenne méltó egy orosz tábornaghoz, továbbra is Magyarországon maradni, sem az orosz névhez, hogy földözze az osztrák kormánynak és tábornokainak összes cselekedeteit».

«Nagyon bánt egészséged állapota», felelte július 28-diki levelében a csár «és nagyon nyugtalankodom. Vigyázz magadra, az ég nevére. Ne fogyaszd erődet, ha csak föltétlen szükség nincs rá, és ne vedd annyira szívedre az osztrákok balgaságát és ügyefogyottságát. Legutóbbi leveleimnek valamelyikében

magam irtam meg neked, hogy ha végeztél Görgei seregével, haszon nélkül valónak, sőt illetlennek találnám, hogy téged, valamint a sereg egy részét továbbra is Magyarországon hagyjalak. És semmiképen sem akarom, hogy az egész sereg Nagyváradon túl távozzék. Minden bizonyítja, hogy noha távol vagyunk egymástól, gondolataink találkoznak. Mindig reméltem benne, hogy sikerülni fog Görgeit tönkretenned, mielőtt a Tiszán átkel. Kár volna, ha nem így történik; de azt fogom mondani: teljesüljön Isten akaratja, s azt, hogy ennek bizonyára így kellett lennie. Az az elhatározásod, hogy második hadtestedet egyenesen Tisza-Füred felé indítod, kitűnő és következményei döntőek lesznek. Ha Görgei megmenekül, azt hiszem, teljesen elégséges öt két hadtesttel követni, a harmadikkal és negyedikkel; a mi a másodikat illeti, vissza akarom hívni, s vele azonközben Galiczia északi részét elfoglaltatni. De ha Isten segítségével a maradékot végre legyőzzük, s Debreczent és Nagyváradot hatalmunkba ejtjük, azonnal vissza kell küldeni a harmadik hadtestet, és csak a negyedik hadtestet kell ott hagyni, míg az osztrákok nem helyettesítik. Épen így szeretném, ha ez esetben Panutin hadosztálya visszajönne. Teljesen igazad van: még tegnap beszéltem erről Buollal; mondtam neki, hogy nem értem, miként és mivel fogják fékentartani Magyarországot, miután ez a hadjárat befejeződött; mert az sokkal több csapatot fog elnyelni, mint a hány most tényleges szolgálatban volt. És én nem látok több csapatot. Még ha volnának is ily csapatok, mijök maradna, a mit Németországgal szembeállítsanak és a mivel méltóságukat föntartsák? Holnap írok e tárgyban Berg tábornok hadsegéd közvetítésével, hogy minden a császár tudomására essék. Látod, a nélkül, hogy megbeszéltük volna a dolgot, teljesen egy nézetben vagyunk.

A magyaroknak fantasztikus vágyódása Kostia után vagy az után, hogy a mi uralmunk alá jussanak, csak azért jelentős, mert a lengyelek példájára bizonyítja éretlenségüket és a nehézséget, a melybe az ország újra szervezése a szükséges erő és a helyzetnek pontos ismerete nélkül kerülni fog. Ez sem fog kevesebb bajjal járni, mint egy háború.»

Julius 19-dikén Rüdiger, a ki meg volt győződve, hogy Görgei már megadja magát, s leteszi az orosz sereg előtt a fegyvert, levelet intézett Görgeihez, melyben megkínálja az

alkudozások fonalával, s fölhívja, hogy közölje vele azokat a föltételeket, a melyek mellett Görgei lehetségesnek véli a küzdelemnek végét vetni.

A tábornagy figyelmeztette volt Rüdigert, hogy még korai az a reménye, hogy Görgei megadja magát, s midőn Rüdiger levelét az ő fölhatalmazása nélkül küldötte el, ezt írta a czárnak:

«Az üldözés ugyan járt részünkről némi eredménnyel, mindamellett kételkedem benne, hogy Görgei annyira elvesztette a fejét, mint a hogyan ezt Rüdiger állítja jelentésében. Rüdiger irt neki levelet, miután azt hitették el vele, hogy Görgei beleegyezik abba, hogy magát megadja. Én Rüdigernek nem szóltam semmit e lépéséről. Ha sikerül, az ő dicsősége lesz; de ha Görgei csúfot űz belőle, s a dolgot a lapokba kiteszi, meg fogom neki mondani, hogy kísérlete haszontalan volt, korai, s hogy nem hatalmaztam volt fel.»

Noha Rüdiger lépése sikerre nem vezetett, úgylátszik, írja Scserbatov, Paskievics nem tett szemrehányást Rüdigernek.

Az augusztus 2-diki debreczeni csatáról szólva, melyben az oroszok Nagy Sándor tábornokot megverték, míg Görgei két mérföldnyi távolságban Vámos-Pércsen táborozott, írja Paskievics a czárnak: «Görgei ért a háborúhoz; csak hadi műveletekkel, nem pedig harczzal lehet őt tönkre tenni. Érezve a maga gyengeségét, nem fog megütközni. Körbe fogom őt zárni, noha nehezen vihetem véghez hadi műveleteimet, mert 4000 társzekér van mögöttem.»

A czár, noha üdvözölte a tábornagyot debreczeni diadala alkalmából, bizonyos elégedetlenséget éreztetett levelében.

«Végtelenül sajnálom», írja, «hogy Görgei odább állhatott seregével. Nem fogom a dolgot megérteni, a míg csak meg nem magyarázod személyesen azt, a mit itt igen nehezen fogunk föl. Ma tisztára nem lehet arra gondolni, hogy a seregnek valamelyik része visszatérjen, sőt ellenkezőleg szükséges, hogy kezedben legyen minden eszköz, a mely tőlünk függ, hogy ezt a hadjáratot dicsőséggel fejezhessük be, a miben nem is kételkedem.»

A czár elégedetlenségét ekként enyhe szavakban fejezte ki, az orosz udvar azonban ezalatt egyre áskálódott Paskievics ellen, s Nesselrode külügyministerrel élén azt kívánta, hogy a külföldről éppen ekkor hazaérkezett Woronzov herczeg

neveztessek ki főparancsnokká. Nem hitték képesnek Paskievicset arra, hogy Görgeit és seregét kézrekerítse, pedig ennek kellett az orosz közvélemény szerint a hadjárat dicsőséges befejezésének lennie.

Paskievics azonban Debreczenből sem siethetett Görgei után, mert az osztrákok megint csak papíron szállítottak eleséget.

Időközben vette híré a czár, hogy Görgei Nagyváradot elhagyva Aradra vonult s hogy Dembinszkyt, ki a Tisza bal partjára átkelt, Haynau nyomon követi.

E hírek befolyása alatt írja a czár augusztus 13-dikán: «Élénk örömmel kaptam meg leveledet, kedves parancsnokatyuskám, a mely a debreczeni győzelem gyümölcseiről értesített. Nagyon becsesek. Mert most már tudjuk elfogott jelentésekből, hogy minő fontosságot tulajdonított a magyar forradalmi kormány Nagyváradnak, s az, hogy most már nem is gondolnak az ott maradásra, felér egy második győzelemmel.

Ha még tekintetbe vesszük az osztrákoknak Dembinszkykyn aratott győzelmét, csak hálát adhatunk Istennek, hogy ily nagylelkűen megjutalmazta a megállapított tervhez való türelmedet és kitartásodat, melylyel mindenféle akadályt és kellemtelenséget legyőztél. Engedd meg tehát, hogy szerencsét kívánjak neked és szívem mélyéből mondjak köszönetet az új és jelentékeny szolgálatért, a melyet hazádnak tettél, neked, ki teljesítetted a szent kötelességet és hivatást, a melyet Oroszországnak magára kellett vállalnia.

Most nincs egyéb hátra, mint hogy befejezzük azt, a mit oly fényesen megkezdettünk, azaz hogy tönkre tegyük a fölkelőket, ez végét fogja vetni annak, a mi közbelépésünket előidézte. Reméljük, hogy Görgei főseregét vagy a Dunánál, vagy Tiszánál le fogjuk verni. Noha nagyon züllik és már két ízben megveretett, még mindig fönnáll, sőt más erőkkal egyesülve veszedelmes maradhat, ha Ausztriát egyedül hagyjuk vele küzdeni. Abban a hitben, hogy a Görgei serege le fog veretni, úgy gondoltam, elég lesz egy hadtest, de most szükségesnek tartom az egész sereg sikraállítását, hogy a hadjárat úgy végződjék be, a mint ezt fegyverünk becsülete megkívánja. Isten segedelmével, ezt teljesen rád bízom; ha csak élelmiszer nem fog hiányozni, azt hiszem, úgy is lesz. Tőled függ, hogy a második és negyedik hadtest Debreczen és Nagyvárad között hagyassék-e a közlekedési vonalon; a másik kettővel azt hiszem

Arad felé kellene vonulni, hogy az osztrák sereggel találkozva döntő csapást mérjete a magyarokra. Remélhetőleg Haynau Jellasichcsal egyesülve elég erős lesz arra, hogy a magyarokat vereség félelme nélkül megtámadja, különösen ha tudják, hogy a mi seregünk követi őket. Lehetséges, hogy erre Lüders a sereg zöme felé közeledik, a mi által a hadjárat véget fog érni, legalább a mi részünkről.

Arra gondoltam, hogy visszahívom Panutint, ha az osztrák sereg egyesül a mienkkel Nagyváradon; minthogy azonban ez még nem történt meg, s minthogy a seregek Aradon még egyesülhetnek, visszatérése csak a seregek egyesülése után valósulhat meg.»

Ez alatt, augusztus 8-dikán, Pöltenberg tábornok elvitte a tábornagynak Batthyány és Szemere levelét, melyben ezek azt a kívánságukat fejezték ki, hogy az oroszokkal béke-alkudozásba lépjenek, s a melyre Paskievics Rüdiger útján augusztus 9-dikén azt iratta Görgeinek, hogy az orosz egyedüli rendeltetése: a harczolás; ha Görgei törvényes uralkodója előtt meghódolásról óhajt alkudozni, forduljon az osztrák hadsereg főparancsnokához. «Nagyon jól és helyesen cselekedtél», írja a csár, «világosan, becsületesen és nemesen.»

Augusztus 11-dikén Kossuth Aradon Görgeire ruházta a katonai kormányzati hatalmat. Görgei látva, hogy a vasgyűrű összekapcsolódott: Rüdiger közeledik Arad felé; Lüders előtt, ki Erdélyben szétverte Bem seregét, szabad az út Maros és Arad felé, Temesvár pedig az augusztus 9-diki döntő ütközetel Haynau kezébe esett, elhatározta, hogy leteszi a fegyvert az oroszok előtt.

Varsóban ezalatt a nyugtalanság nőttön-nőtt, a mint ez a csár idézett leveleiből is kitünik. Terveket készítettek, mindenféle combinatiókat, hogyan lehetne a háborúnak véget vetni, de a Világoson augusztus 13-dikán történt fegyverletételt senki sem látta előre.

Ennek első hírét a tábornagy küldte meg augusztus 13-dikán a czárnak. Fia, a csár hadsegéde, volt a hír vivője. Hitelt érdemlő tanutól tudjuk, írja Scserbatov, hogy a csár a követet megölelte, azután letérdelt, s néhány pillanatig imádkozott.

Ugyanekkor írta Paskievics a czárnak a következő levelet: «Élénk örömmel üdvözlöm ő felségét a Magyarországgal

való háború befejezése alkalmából. Ha ki merném fejezni véleményemet, azt mondanám, jó volna, ha Görgei nálunk maradna mint diadalmi jelvény, a mely mindenkit emlékeztet arra, hogy Görgei, ismerve felséged nagylelkűségét, elhatározta magát arra, hogy befejezve a küzdelmet, felséged csapatai előtt rakja le fegyverét. Felséged döntését várva, Görgeit magamnál tartom.»

Két nappal később a tábornagy a következő levelet írta a czárnak: «Nagy zavarban vagyok. Görgei felséged nagylelkűségére bízta magát. Bitófára juttathatom-e ennélfogva mindazokat, a kik felséged irgalmasságába vetették minden reményöket, holott csak azért, mert felséged csapatainak adták meg magokat, annál szigorúbb büntetés fogja őket érni? Megmondtam volt Schwarzenberg herczegnek, hogy a magyar sereg talán megadja magát felséged seregének, de nem az osztrákoknak, és kérdém: mit tegyek ebben az esetben? Vonakodott teljhatalmat adni. Ezalatt az, a mit előre láttam, bekövetkezett, s véget vetett a háborúnak. Ennélfogva sorsukat felségednek kell eldöntenie. Felséged győzött, Magyarország felséged lábai előtt hever. Nem tudnám elviselni, hogy a többi fölkelő csapat megtudja, hogy társaikat minden kikötés nélkül adták át az osztrákoknak, kik annál inkább fognak azokon boszút állani, mert felséged nagylelkűségében bízva, előttünk tették le a fegyvert. Megállapodásunk értelmében nem követhetnek semmit. De az osztrák császárnak bele kellene egyeznie az amnestiába már azért is, mert egyedül ez nyugtatná meg az országot.

A politika követeli. Mindenesetre az a meggyőződése, hogy csak egynéhány embert kellene sújtani majd büntetéssel. Mindemellett az ország néhány éven át izgalomban marad. Zichy nem áll jól két éven alul, pedig ő ismeri az országot. Régi alkotmányuk volt, s azt mondják, megnyugszunk sorsunkban, míg az oroszok itt vannak; de eljön boszunknak a napja. Nem egy ízben mentettük meg mi az osztrák birodalmat.

Nem szeretik az osztrákokat kiállhatatlan gögjök és elbizakodottságuk miatt. Nem tudom, miként vélekedik felséged Ausztriáról, de ha főnnállását felséged politikája megköveteli, az amnestiát meg kell adni, s a régi alkotmányt vissza kell állítani.»

Damjanich, mint az aradi vár parancsnoka és Buturlin

orosz tábornok között az a megállapodás jött létre, hogy augusztus 17-dikén az őrség lerakja fegyverét a várban, s magántulajdonát magához véve, orosz csapatok által Sarkadig kísértetik. Haynau, a kit Buturlin még az átadás megtörténte előtt mindenről értesített, úgy tett, mintha az Arad parancsnokával megállapított föltételekhez hozzájárulna.

Schlick tábornok azonban ugyanekkor parancsot kapott tőle, mint ezt Paskievics a csárnak megírta: «hogy foglalja el az oroszok elől a várat, kerítse kézre a podgyászt, ha kell fegyveres erővel, mert ebben a pillanatban mi vagyunk az erősebbek».

Miként vonta vissza Haynau e parancsát, Berg tábornok Paskievicshez intézett jelentésében így beszéli el:

«17-dikén reggel, 8 óra felé, elmentem az osztrák főparancsnokhoz megmondani, hogy egy hadsegédnek, Bariatinsky herczegnek, az a megbízása, hogy elbeszélje neki Görgei fegyverletételének részleteit, s az a parancsa, hogy azonnal visszautazzék.

Beléptem Haynau báróhoz, a ki nagyon izgatott volt, és a ki elbeszélte, hogy azt a hírt kapta, hogy az aradi helyőrség az államnak jelentékeny értékeit viszi magával az alatt az ürügy alatt, hogy azok tulajdonát képező magánjavak; elmondta, mint biztosították őt arról, hogy Magyarországnak és felséges uralkodójának koronája azok között az értékek között van, a melyeket el akarnak vinni. Elbeszélte, hogy előtte való napon már lefoglaltatott több kocsit, a melyekben veretlen ércz volt nagy mennyiségben. Szörnyen ingerült volt. Sokat beszélt kötelességéről, hogy az állam vagyonát megóvjva, s végül azt mondta, hogy épen előzőleg parancsolta meg Schlick grófnak, ellenezze a helyőrség elvonulását, a mely szerinte magával viszi a magyar koronát; mert mindenben, a mit nagy heveséssel és szertecsapongva beszélt, mint a kit forró láz gyötör, a magyar korona volt uralkodó rögeszméje, s kizárólag ez foglalkoztatta. Nagy hidegvérrel mondtam neki, megymván minden szót:

«Ha azt parancsolta, hogy a legcsekélyebb akadály gördítették, bármily jelentéktelen legyen is, az elé, a mit Buturlin tábornok fog tenni, azt tanácsolom, vonja ezt azonnal vissza, s meg is mondom, miért. Buturlin tábornok és Rüdiger gróf nem járnak el, s nem járhatnak el másként,

mint a varsói herczeg rendeleteinek megfelelően. Ha tehát meg akarja akadályozni azt, a mit Buturlin tesz, tulajdonképpen a tábornagy ellen szegül. Ez pedig nem lehet az ön szándéka.»

Ennek a megjegyzésnek egyszerűsége meglepte és habozás nélkül felelte: «Igaza van. Meghagyom Schlicknek, hogy ne tartsa föl Buturlint abban, a mit tenni akar.» Az egész beszélgetés nem tartott tíz perczig.

Bevezettem Bariatinsky herczeget, a ki elmondta, hogy Görgei mint adta meg magát. Haynau sajátkezüleg három sort írt Schlicknek, a melyeknek értelme az volt, hogy hagyja Buturlint kedve szerint eljárni, s melyekben figyelmébe ajánlotta a podgyászt. Maga átadta a levelet Bariatinskynek, s kérte, hogy haladék nélkül induljon Aradra. Visszavezettem Bariatinskyt magamhoz, és megmondtam, hogy a főparancsnok különösen a podgyászszal törődik.

Körülbelül húsz perczcel később visszatértem Haynauhoz. Nagyon barátságos volt irántam, s úgy látszott, nagyon örült annak, hogy elküldte ezt az utóbbi parancsot Schlicknek. Nekem nagy örömöm telt abban, hogy oly hamar meggyőztem, holott Haynau igen makacs és indulatos ember volt, a ki rászoktatott hosszú vitatkozásokra, midőn arról volt szó, hogy valamely nézetétől eltérítsem.»

A czárnak azonban nem tetszett Aradnak az oroszok részére történt átadása. Augusztus 19-dikén írt levelében azt kívánja, hogy a várak az osztrák csapatoknak adassanak vissza, minthogy e várak azok törvényes uralkodója alá tartoznak. Arad várába különben még az átadás napján bevonult Schlick tábornok. «Ha nem foglaltam volna el Aradot csapataimmal», feleli a tábornagy, «a helyőrség elmenekült volna, és az országúton rabló-életre adta volna magát.»

Ebben az időben Haynau elküldte Lichtenstein herczeget Paskievicshez, hogy üdvözlje a Görgein vívott győzelem alkalmából.

A herczeg tulajdonképeni föladata azonban az volt, hogy arra kérje a tábornagyot, adja foglyát Haynau kezébe. Paskievics erre a kérésre kifejezést adott fölháborodásának, s azt felelte, hogy csodálkozik azon, miként merte Lichtenstein herczeg ezt az üzenetet elmondani. Fölemlítve a czárnak ezt az esetet, hozzáteszi: «Ez az aljasság kihozott a sodromból.»

A Görgei megadására vonatkozó első jelentésre a csár augusztus 16-dikán Varsóból válaszolja: «Dicsőség és hála az irgalom Istenének, dicsőség és hála neked, kedves parancsnok atyuskám.

Megkaptad állhatatosságod és türelmed jutalmát. Miként fejezhetem ki azt az érzelmet, a mely elfogott a szerencsés hír hallatára? Térdre vetettem magamat, és megköszöntem Istennek, hogy szereti az igazhitű Oroszországot, s köszönetet mondok neked, eszközének, a kit az ő akarata másodszor választott ki arra, hogy a fölkelést elfojtsd; még pedig ez alkalommal szerencsésen, a nélkül, hogy az orosz vérnek tovább kellene folynia. Az Úr Isten jutalmazzon meg a nagy szolgálatokért, a melyeket tettél. A mi engem illet, én egy hálás léleknek minden szeretetével szorítalak keblemre.

Ennek a hálának Oroszországgal és az általa dicsőségre vezetett hadsereggel szemben való tanúsítása végett elrendeltem, hogy ezentúl mindabban a katonai tiszteletben részesítsenek, a mely a szabályok szerint engem illet meg.

Még ma elküldöm Bécsbe fiamat és örökösömet, hogy vigye meg e hírt, s kérje meg a császárt, kegyelmezzen meg Görgeinek, vagy engedje meg nekem, hogy Görgei részére Oroszországban jelöljek ki tartózkodó helyet.

Te mindenben bámulatosan cselekedtél, ehhez nem kell semmit sem hozzá fűznöm. Még csak a lengyelekkel szemben követendő eljárás marad hátra. Küldd ide a főembereket, a kik megadták magokat. A többit, tudniillik alattvalóinkat, Zamosba kísértetjük, ott csoportokra különítettjük s ezután döntünk sorsukról; a galicziaiakat pedig átadjuk Ausztriának. Azt hiszem, hogy miután Görgeivel végeztél és a csapatok visszatérése iránt intézkedtetél, sietni fogsz haza, a mit szívemből kívánok. Itt várlak meg.»

Az orosz csapatok visszatérése csak augusztus 27-dikén kezdődött meg. Konstantin nagyherczeg azonban már 18-dikán útnak indult Varsó felé. Augusztus 23-dikán írja a csár: «Kostia most érkezett meg, s reá nézve hizelgő leveledet átadta nekem; fogadd érte szívből fakadt köszönetemet. Nagy szerencse reá, hogy részedről ily dicsérő bizonyítványt érdemelt ki; megmarad egész életére, mint becses emlék. Szívem mélyéből köszönöm a jóindulatot, s a különös gondot, a melyet iránta tanusítottál.

Már nagyon türelmetlenül várlak; azt hiszem, hogy ha végeztél rendelkezéseiddel a foglyok kiadását és a sereg visszatértét illetőleg, a többi tennivalót Rüdigerre és Gorcsakovra bízhatod és te útra fogsz kelni. Mindenesetre megvárlak itt Varsóban, noha már idején volna hazamennem, összes ügyeim elintézendő».

Augusztus vége felé Haynau 40,000 embert vont össze Komárom alatt, Grabbe orosz tábornok osztálya is ebbe a hadtestbe volt osztva, s Haynau mindent megtett, hogy visszatartsa és Nugent tábornoszernagy hadműveleteiben való részvételre szorítsa. Paskievics ellenben nem látta szívesen, hogy Görgei fegyverletétele után az oroszok továbbra is segítsenek az osztrákoknak. «A fölkelők seregét tönkretettük», írja, «megtettük azt, a mit tennünk kellett, ideje volna, hogy az osztrákok végre megértsék, miért jöttünk. Minthogy azonban Haynau Schwarzenberg rendeletei mögé bújt», teszi hozzá a tábornagy, «hogy Schwarzenberggel való kellemetlen levélváltásnak elejét vegyem, a mely nagyon untatott, a csárhoz fordultam ezzel a kérdéssel: fölhatalmazta-e Grabbet Komárom ostromában való részvételre?»

A csár szeptember 18-án így felelt: «Írd meg Medemnek, nem találom illőnek, hogy Grabbe továbbra is Komárom előtt maradjon. Mikor azt a hitüket fejezték ki, hogy hadosztályunk jelenléte a vár átadására vezethet, beleegyeztem abba, hogy Grabbe a vár felé közeledjék, mert kikerülni akartam a hosszú vérontást. Jelenleg azonban, midőn a fölkelők makacssága azzal fenyeget, hogy szükséges lesz a teljes körülfárás vagy az ostrom, megalázó lenne Ausztriára segítségünket kívánni egy ilyen jelentéktelen művelethez. Ezért hatalmaztalak föl, hogy utasítsd Grabbet az azonnal való visszatérésre.»

«Ebben a tárgyban» írja a tábornagy a szeptember 18-diki levél kézhezvétele előtt a csárnak «kértem felséged rendeletét. Grabbénak azt feleltem, ne tegyen semmit sem fölhatalmazás nélkül. Ha szabad véleményemet nyilvánítanom, megmondom: már itt az ideje, hogy abbahagyjuk a Magyarország ügyeibe való beavatkozást. Annál is inkább, mert látva Komárom ostromának lehetőségét, az osztrákoknak felségedtől kellett volna engedelmet kérniök arra, hogy erre a célra egy orosz hadosztályt hagyjon náluk. Ezt nem tették meg és egyenesen egy alsóbbrangú főnökhöz fordultak. Már

ideje volna, hogy Ausztria fölfogja felséged segítségének teljes értékét. Különben most elég ereje van arra, hogy Komáromot segítségünk nélkül vegye ostrom alá.»

Miután Klapka kivonult a komáromi várból, írja a tábornagy uralkodójának: «Medem gróf táviratából kitűnik, hogy az osztrák kormány kellően fölhasználta csapatainknak Komárom előtt való táborozását, mert az erősség megadta magát.»

Haynau vérengzéseiről szólva, október 17-diki levelében kérdi a császár: «Miért végeztették ki az osztrákok azokat is, a kik a mi seregeinkre bízta magokat? Magokviselte érthetetlen. Míg egyrészt föbelövik és fölakasztják azokat, a kik önként kezünkbe adták magokat Aradon és Világoson, másrésztől nem csak megkegyelmeznak ellenszegülő fölkelőknek, hanem előnyös föltételeket és a külföldre való szabad távozást engednek nekik. Mit jelent ez az ellenmondás?»

Paskievics így felelt: «Haynau kegyetlenségét már régóta ismerem, már Aradon föbe akarta lövetni a helyőrség tisztjeit, a kik Krulevnek adták meg magukat, de ez, valamint Grünne tábornok, a ki Bécsből érkezett, megakadályozták abban, hogy dühét kitöltse.

Most azonban, midőn csapataink kivonulnak Magyarországból, magának kormányának beleegyezésével követte el okatlan és haszon nélkül való kegyetlenségeit. A mi Komáromot illeti, Haynau Klapkától való félelmében kénytelen volt tisztességes capitulatióba beleegyezni.

A tábornokok és tisztek kivégzése sem történhetett volna meg, ha az osztrák udvarnál erélyes embereink volnának.

De Berg és Medem nem azok.»

A császár mindenképen osztozott a tábornagy véleményében: «Az osztrák kormány hamissága», írja november 3-dikán, mindinkább nyilvánvalóvá lesz. Nyelvem erélyesebb kifejezéseket is használ róluk és magukviselését azzal a névvel illetem, a melyet megérdemelnek.»

Az orosz sereg kivonulása után több sebesült katona és tiszt s ezek őrizete Magyarországon maradt. Néhány tiszt valamely jelentéktelen csínyt követett el, s ekkor Schwarzenberg és Buol panaszt tettek Medemnél, politikai színben tüntetvén föl ezek gyermekes cselekedeteit. Ez a politikai színzet nem volt egyéb, mint az oroszoknak a magyarok iránt a hadjárat alatt és után tanúsított jóindulata, míg köztük és

az osztrák csapatok között majdnem a megvetésig menő viszony keletkezett. Ennek az utóbbi érzésnek kifejezésre jutása volt nyilvánvalóan indoka a vádaknak, nem pedig magok a fiatal orosz tiszteknek bűnöcskéi. Noha Medem a hadi költség folyósítása tárgyában levelezett a tábornagygyal, az orosz tisztek ellen tett panaszokat közvetlenül a császár elé terjesztette.

A császár komolyan fogta föl a dolgot, s a tábornagyhoz intézett levelében kifejezte azt a félelmét, hogy a forradalmi törekvések megmértelyezték csapatai szellemét. Egyben Efimovics tábornokot Magyarországra küldte, hogy vizsgálatot indítson az orosz tisztek magaviselete tárgyában.

Ez alatt Paskievics Zichy gróftól értesült arról, hogy Kassán néhány orosz tiszt nem viselkedett illendő módon, ha nem is politikai szempontból. Azonnal vizsgálatot rendelt el Kassán, és ugyancsak Pesten és Pozsonyban is.

Néhány fiatal emberre rábizonyult, hogy jelentőség nélkül való kalandokban részt vettek, úgy hogy őket, a fegyelem szigorúsága mellett is, csak igen csekély büntetéssel sújtották.

«Az osztrákok» írta a tábornagy a császárnak «látva a magyarok rossz indulatát ellenük, ezt igazságtalanul az orosz tisztek befolyásának tulajdonítják. Ezt már a háború elején kezdték hirosteltetni, mikor még tiszteink úton voltak, s még csak nem is közlekedhettek a magyarokkal. Most épen úgy tesznek. Hogy a mieink megférnek az osztrákokkal, annak bizonyosságul szolgál az, hogy Hammerstein tábornok soha sem tett ellenük semmiféle panaszt Galicziában való tartózkodásuk alatt. Ha a magyarok elkeseredettek az osztrákok ellen, ez az osztrákok hibája, a kik nem fogadták meg fel-ségéd jó tanácsait.»

K. J.

ROSKADOZÓ KASTÉLYOK.

Beszély.

Harmadik közlemény.*)

XXII.

Azután beesteledett. És ez különös este volt a kastélyban, melyet urai örökre elhagynak. Némileg bucsuzó ünnepély volt, mert folytonosan valami bú lebegett fölötte, mely a sötét, nagy termekből lebbent ki, melyekben ládák és málha feküdtek némán várva, míg kocsira dobják. Csak még három szobában volt némi butorzat. Az étteremben egy asztal néhány gót székkal, egy pohárszék és a falakon néhány rézmetszetű kép. Itt töltötték ezt az estét a nagy lámpa világánál, mely magasan a mennyezetről szétáradt az asztalon. Nem volt itt, a mint érthető is, semmi multság, nem hangzott föl nevetés, fölkiáltás, valami csendes ünnepélyességgel telt el az este és az egész kastély csendes volt, mert nem is volt már benne kívülök senki más, mint az öreg komornyik és egy szolgáló; Klára az öreg gazdasszony már Zágrábban volt, hogy átvegye az útnak indított tárgyakat, a többi cselédséget már elbocsátották.

Ludmilla hallgatag volt s gondolatokba merült. De valahányszor tekintete Petrovicséval találkozott, mindig boldogan mosolygott reá. Petrovics sem beszélt sokat. Ő érzelmeinek engedte át magát, boldog volt közelében. A leányban volt valami különös. Minél tovább szemlélte őt Petrovics, minél

---

*) Lásd az előbbeni közleményeket a *Budapesti Szemle* 265. és 266. füzetében.

hosszabb ideig volt mellette, annál jobban érezte ezt, a nélkül hogy igazán tudná, hogy mi az. Úgy érezte, hogy ez szebb magánál a szerelemnél . . . Magából belsejéből valami szépség árad szét és lehetetlen ellentállani varázsának. És ez a szépség egész lényéből árad. Szeme nem találhat rajta egyetlen helyecskét, mely e szépség bűbájában nem ragyogna. Ez a bűbáj kikandikál ruhája ránczából, mely keces testét övedzi és ott honol a fehér nyakát befödő galléron. Hát még az arcza, mikor ebbe az arczba tekint, akkor Petrovics Pál lelkében csak ezt suttoghatta: «Ó, kedves, ó szűzies leánya» . . . És mennyi bájat áraszt szét minden mozdulata. Hajtűjét igazította meg és e jelentéktelen tettben a szerelmes ifju a mozdulatnak oly szépségét fedezte föl, hogy hangosan fölkiáltott: «Ah!»

— Mi az — kérde őt halkan Ludmilla, ez este igen halkan beszélt.

— Semmi, semmi. Boldog vagyok — felelte Petrovics szeretőleg reá nézván, ez meg boldogan mosolygott reája.

És Borkovics? Őt csakhamar elhagyta az első fölhevülés, mely elfogta leánya boldogságán. Jelentkezett a hideg megfontolás . . . Láta Petrovics paraszti házat, szülőit . . . Hogy illik majd bele az ő leánya ebbe a házba! Ez két különböző világ, melyek közt létre kell jönnie a kiábrándulásnak . . . Ez egészen világos . . . Ez már most is aggodalommal töltötte el, de nem akarta, hogy egyetlen gyermeke boldogságának első perceit megzavarja gonddal és fájdalommal . . . Csak megkérdezte Petrovicsot, nem szándékozik-e valami hivatalt vállalni . . . De Petrovics azt mondta, hogy ezt nem szeretné tenni . . . Főlemlítette a magán hivatalnokok kellemetlenségeit, hogy pedig állami szolgálatba lépjen, azt ő nem teheti, egyszerűen nem akarja magát a rendszer szolgálati bilincseibe verni. De mégis megértette Borkovics kérdését, mert azt mondta, hogy az a szándéka, hogy elkülönítetten szülőitől alkotja meg fészkeket. Egyébiránt mindezt csak futólag érintették és erről ez este többet nem szóltak . . . Figyelmük másfelé irányult . . . Minden a közeli elutazásra emlékeztette őket, s ebben volt valami tragikus, igazában nem az ő elválásukban, hiszen Zágrábban találkozni fognak, hanem az elválásban ezektől a mozdulatlan öreg falaktól. Ez szokatlan este volt. Mint valamely nagy esemény küszöbén, mikor meg-

szűnnek mind a rendi különbségek, az a kevés lakó, a ki még volt Dobrováczban, csodálatosan közeledett egymáshoz . . . Az öreg komornyik uraságával egy asztalnál ült. És Borkovics maga töltögetett bort az öreg poharába és kocizott vele . . . Az utolsó Borkovics ez alkalommal nem gondolt családjának tekintélyével, nem is jutott eszébe, hogy ez nem illenék hozzá, egy ősrégi nemes ház ivadékához. Elfelejtette mindazt a különbséget, mely őt elválasztotta ettől a nagyon is egyszerű öregtől és csak azt érezte, hogy ez az ember az ő családjának és tulajdon életének emlékeihez tartozik. És Borkovics gondoskodott is az öregről. Az eladásból kizárta a majort néhány hold szántófölddel, legelővel és erdővel . . . Nem tudom — ugymond — hogyan biztosítsam jobban öregségére. Ez a magáé, csak meg fog élni belőle valahogyan. — Borkovics most megbecsült minden dobrováczi tárgyacskát . . . Mindent, a mit nem vihetett magával, az öregnek ajándékozott, nem akarván, hogy bármi is idegen kézre kerüljön. A butorzatot is, mely még e három szobában volt, az öregnek ajándékozta. Az öregnek magához kellett vennie egyéb tárgyakon kívül még néhány öreg macskát, Hektor kutyát és Dorátot, az öreg nyerges lovat, mely öt év óta dologtalanul őgylgett az udvarban. Az utóbbi napokban Borkovics többször kérte az öreget, hogy legyen gondja ezekre az állatokra . . . Bármily könnyen vette Borkovics még nem régen is a válást, az utóbbi időben mindinkább fájdalmas lett az neki ; valami váratlanul belekapaszkodott szívébe s hozzákapcsolta őt e vén kastélyhoz, ez emberekhez, e vidékhez, sőt még az értéktelen tárgyakhoz is. Az igaz, ő azon volt, hogy meggyőzze magát arról, mily együgyű és nevetséges ez az emberi érzékenység, ez már az elavult nézetek lomtárába való és nem a villanyosság és gőz gyakorlati korszakába, mely a világrészeket összekapcsolja és egy nagy és közös otthonná alakítja. De ez nem sikerült neki. És nem is volt képes egészen elrejtetni ezt a kedélyállapotát. Ez este is jelentkezett az, midőn utoljára együtt ültek az asztal körül.

Egyszerre mindannyian elhallgattak és a hallgatás jó ideig tartott. Csak az hallatszott, a mint az asztal fölötti nagy lámpában a láng halkán sercegett. És kint a folyosón, a rengeteg nagy udvarban semmi meg sem mocszant . . .

— De Dorátot, nyerges lovamát . . . szólalt meg egy-

szerre Borkovics és hangja a nagy teremben oly csudásan visszhangzott . . . Dorátot valahogyan el ne felejtse.

— Nem fogom, méltóságos uram, nem fogom. Ne aggódjék kérem ezen . . . szólt élénken az öreg komornyik.

— Jó lovacska volt. Maga tudja.

— Hogyne, hogyne, méltóságos uram. A meddig csak enni tud, hadd éljen . . .

— Igaz — fordult Borkovics ismét az öreghez — ne engedje ki az udvarból, nehogy valamikép eltévedjen, már nem lát szegény. Emlékszik, mikép állt tavaly fél napig a tó mellett, érezte a veszedelmet és nem tudta hová forduljon.

Megemlékeztek Hektor kutyáról is meg a macskákról is. No a macskákkal bajosabb lesz, szólt az öreg.

— Ugyan mért? — kérdezte Borkovics és Ludmilla.

Az öreg azt mondta, hogy a macskák nem hagyják el a megszokott házi tűzhelyet, vissza szoktak ahhoz térni.

— Igaz, erről meg is feledkeztünk, mit is fognak itt e szegénykéek csinálni?

— Ó, majd eljönnek végre ők magok hozzám. A zsidók úgy is le fogják bontani ezt a kastélyt is . . . Igen, lebontják, kiáltott, s e szónál oly csodálatosan hadonászott kezével s oly kifejezés ült arczán, hogy Petrovics attól félt, hogy az öreg káromkodásra fog fakadni. De, noha a bor már bátorságot öntött beléje, ezt mégsem tette. E helyett meleg hangon megkérdezte Borkovicsot, emlékszik-e még arra, mikor először fogta be neki a csacsikat, hogy rajtok kocsikázzék és ezért hogy haragudott a boldogult excellentiás asszony, Isten nyugosztalja. Az öreg, ki mindeddig összehúzta magát s nem is igen mert közel ülni az asztalhoz, most egyszerre megszabadult ettől a bizonytalanságtól és elkezdett aprólékos dolgokat fölemlíteni ura gyermek- és ifjukurából . . . De nem csak ezekkel, hanem mindennel előhozakodott az öreg, a mit csak megért Dobrovácban. Nem szakították félbe. Az ő folytonos beszéde elárulta azt a meleg érzelmet, melylyel e kastély iránt viseltetett és ez a beszéd senkinek sem volt unalmas vagy épen-séggel kellemetlen. Érezték, hogy ez az öreg ember voltaképen nem is szolgál. Fölemlített egyes eseteket Ludmilla életéből is. Elmondotta, hogy a vén hársfa alatt, melyet már ki is vágtak, hogyan tette meg az első lépést mosolyogva (és még most is valahogyan olyan a mosolygása) megindulván a dajka kezé-

ből s hozzám tipegett, én guggoltam és kiterjesztett karokkal vártam. Főlemlítette azt az estét is, mikor a méltóságos úr (s itt Borkovicshoz fordult) nem akarta őt magával vinni és senki sem tudta őt elhallgattatni, a franczia nevelőnő sem, még a kegyelmes asszony sem, akkor én csitítottam el. És az öreg még tovább is beszélt és szavai oly nagy szeretetnek, a ragaszkodás különleges szeretetének voltak bizonyítékai. Borkovics és leánya élénken hallgatták és Petrovics Pál el volt ragadtatva. Őt az az ismert érzés fogta el, melyet akkor érzünk, ha valamely nekünk drága személy életéből tárulnak föl előttünk egyes jelenetek. Az ifjut különben e pár óra alatt annyi kellemes érzélem töltötte el, hogy most tőlük mintegy egészen el volt kábulva.

XXIII.

— Holnap Krapina-Teplicre megyek — szólott Petrovics Pál Ludmillának, és mikor másnap reggel fölébredt, ez azonnal eszébe ötlött. Igen is mennem kell, kétségkívül kell, ezt neki el kell mondanom. Noha ez az első pillanatra Petrovicsnak nagyon egyszerűnek látszott, még sem volt úgy. Mikor indulnia kellett, ez egyszerre nagyon nehéz lett neki. Valami folyvást visszatartotta. Milyen arczczal fog eléje lépni s neki azt mondani: «Nem vagyok képes, nem érzek ön iránt . . . vagy hogy azt mondja: «Asszonyom, a maga természete, fölfogása, kívánságai . . .» Ó, ezt sem. Hogy is mondja? Illik-e, hogy ezzel takaródzék, mikor világos, egészen világos előtte, hogy mindennek legfőbb oka az, hogy mást szeret . . . És e reggelen számtalanszor megbánta, hogy az eljegyzést már előbb föl nem bontotta. Milyen hozzá illő kibontakozás lett volna ez, holott így egészen más alakot nyer. És Petrovics Pál nem volt képes magát elhatározni, hogy hozzá induljon. Egész délelőtt tépelődött és elkinlódott azon, hogy ugyan mit is tegyen. Néhányszor az ötlött eszébe, hogy e tárgyban egy lépést se tegyen, magától szétmegy a dolog. Ő maga be fogja látni, hogy nem szereti őt és békességben szétmennek. No de ez volna csak még a jellemtelenség, illetlenség és egészen úgy látszanék, hogy megcsalja Ludmillát is, jegyesét is. Mindenesetre szakítania

kell. Elhatározta, hogy ír neki. Két levelet írt, mindkettőt szét-tépte. Egyik sem elégítette ki. Végre is el fog menni.

— Ugyan hova készülsz ily sokáig, kérdezte tőle apja a folyosón s letette kosarát a sarokba.

— Krapinára szándékozom menni.

— Hozzá, persze hogy menj. Tiszteltetem, s nézzen el néhanapján hozzánk is. Az öreg fölvidult reá gondolva. Maga elment, hívta a kocsist, hogy fogjon be. Maga is segített fogni. A fia kabát nélkül egy ingben, mellényben csak elnézte, mily gondosan sűrög a kocsi és a lovak körül s elgondolta: «Oh, ha tudná!» De ezt neki nem is kell elmondani . . .

— Isten nevében el kell kezdeni. Hadd düljön el mindjárt itt. És az ifju elmondta, miért megy Krapinára. Az öreg Petrovics apjának már ifjukora óta napsütött volt az arcza, nehéz volt elhalaványodnia, de mégis elhalaványodott és szédülni kezdett. És ez érthető is volt. Olyan embernek, kinek egész életében úgy szólva csak egyetlenegy gondja volt: «szerezni» és egy boldogsága «bírní» annak szükségképen iszonyunak látszhatott, ha valaki így eldob magától egy vagyont, mely egy csöpp izzadság nélkül kínálkozik neki. (Az öreg Petrovics gyakran szokta volt suttozni . . . Hála neked Isten, mégis csak szeretsz te minket) . . . Itt megállt az esze is. Előtte eltűnt Bratics Mária személye (pedig az öreg különben szerette és becsülte), eltűnt fia és minden . . . Ő csak az elveszett száz-ezer forintot nézte. Öreges arcza szemlátomást összeesett, a szemei mintha ki akartak volna ugrani.

— Te, te, ezt! Az Istenért, megbolondultál! Gondold meg! Szent szüz anyánk! . . .

— Meggondoltam és nem tehetek máskép.

— Térj eszedre! Segítsen az Isten, minden szentei és a boldogságos szüz Mária!

— Nem tehetem. Talán így volt rendelve. Isten veled. Hajts . . . A lovak elvágtattak az öreg Petrovics mellett, ki vissza akarta őket rántani. — Máté! Parancsolom! Vissza! Én vagyok a gazda! Vi . . . isz . . . sza! Emberek, fogjátok meg! Ne ereszsztétek! . . . Az öreg kifutott az országútra, hadonászott kezeivel, jelt adva a kovácsnak, hogy ugorjon a kocsi elé . . . De minden késő volt. A kocsi már messze lent az országúton Krapina felé gördült, egész porfelhő takarta. Az öreg Petrovics kétségbeesésében nevetséges volt. Egy ideig még hadonászott

kezeivel, kiabált, s akkor lerogyott a kovácsműhely előtt a fatörzsre. Az ő kiáltozása és segélyülhívásai egész csödületet idéztek elő. Összefutottak az emberek, kiki úgy a hogy volt: a tehenes az istállóból a villával, a kovácsné karján csecsemőjével, a kovács a harapófogóval, a legény a kis kalapáccsal, az útkaparó kaparó gereblyéjével és a boltból néhány paraszt tömködve pipáját, mind körülvették s tisztára nem érthették, mi lelte. Még házi ebei is körülötte forgolódtak mintegy sajnálkozva. Csak a tyukok hemperegtek tovább is gond nélkül a porban kakasukkal együtt s a kakas egyre-másra csapkodva szárnyait s fölpillantva az égre, vígan fölkukorított, úgy hogy csak úgy harsogott bele. «Mi az? mi az? . . . Mi történt?» kérdezgették némelyek, de Petrovics egyre csak ezt hajtogatta: «Oh, milyen népeim vannak. Mindenem el fog pusztulni!»

— No, no, te vén bün. Mi lelt megint? — jelentkezett Petrovicsné, kezében a bolt kulcsával. Róla szétáradt kereskedésök szaga, melyben volt petroleum, dohány, szurok, zsírszag is, kezei még zsirosak voltak s köténye piszkos. Arczán, mely sárgás fejkendőjéből kikandikált, nem mutatkozott valami tulontúl nagy becsülés férje-ura iránt. A mióta ő buzgóbban kezdett osztogatni a szegényeknek, azóta gyakori volt köztük a czivakodás. Petrovics végre elzárta a buzát és a kulcsot magával hordta, de felesége mégis hozzáfért a buzához. A kereskedéssel is baj volt, az áru elfogyott és a pénzből hibázott. Az egyetlenség mind komolyabbá lett, noha benne magok sem voltak nagyon vétkesek. Petrovicsné régóta adakozó volt. Két-három szegény házat a szomszédságban mindig segélyezett és ha valaki a környéken megbetegedett, mindig volt számára nála orvosság a szilvapálinkában vagy a törkölyben. Már akkoriban dicsőítették mint jóltevőt és ez tetszett neki. S a mint e közben a világ mindinkább elszegényedett, az ő dicsősége mindinkább terjedt. Az emberek bujkálva Petrovics elől, mind sűrűbben jöttek. Petrovicsné az igaz, kezdetben boszankodott és kiáltozott: «menjete a manóba . . . ugyan honnét vegyek ennyit?» De csakhamar megpuhult. Az emberek ismerték s szemtől-szembe dicsőítették. «A mi megmentőnk, a mi segítségünk» . . . «Igen, kihez forduljunk, ha nem hozzá». És akkor ő dugdosott valamit ennek a zsebébe, annak a tarisznyájába, amannak meg a köténye alá, hogy az «öreg» ne lássa. De mióta Pregradában missionáriusok voltak, már nem is titkolta többé . . .

Az ő prédikációik az irgalmasság cselekedeteiről, példáik a szentírásból valami új szellemmel töltötték el. Igaz hogy ő ugyanezt már sokszor hallotta ugyanebben a templomban, de az emberek csak emberek, nekik mindig valami új, valami szokatlan kell, hogy megindítsa őket. Most erősebben hatottak lelkére mint valaha Krisztusnak a gazdag ifjuhoz intézett szavai: «Menj, add el mindenedet, a mid van, oszd el a szegényeknek és jöszte utánam». Azóta akárki jött, hogy valamit kérjen tőle, nem küldözgette többé a manóba s kész volt emiatt férjével összetűzni. Férje azonban más szemmel nézte ezt a világot. Ő jól emlékezett, hogy addig, míg szegény volt, senki sem hederített reá és most mindenki megbecsüli a községházától föl a vármegyéig . . . Ez meg neki tetszett. Azért most még inkább reszket vagyonaért és még jobban fél a szegénységtől s fáradhatatlanul leskelődik felesége után, elbujik, s ha meglát valami vénasszonyt tarisznnyával, előbujik hogy elhajtsa utána kiáltván: «Átkozott vénasszonyok, minde-nemet fogjátok széthurczolni». A feleségére pedig így szokott rákiáltani: «Ha mindenkinek akarsz adni, a ki szegény, magunk is elszegényedünk s ezeket még sem mentettük ki a nyomorból». Az a százezer forint, a melyet Bratics Máriának kellett házukba hozni, egészen boldoggá tette az öreget s többször nem üzte el a vén banyákat. Ugyanezért Petrovicsné még többet osztogatott szét és most már dohánynyal és pálinkával is «dicsérőket» szerzett magának a naplopók között is. És most is a kovácsműhely elé érkezvén, tudta, hogy saját népe között van.

--- Ugy gondolkozol és beszélsz, mintha minden a tied volna. Hát az én fáradozásaim hol vannak? Volt-e valamid, mikor hozzád jöttem? — És szaporán kezdte elsorolni, mit mindent szenvedett nála s e közben végig nézett párthivein s ezek vagy tekintetökkel vagy fejbólintgatással igazat adtak neki. Férjét evvel az elősorolással mindig dühbe hozta és most is elöntötte az epe.

— Ugyan mi az ördögért is vesződtél, ha most azon vagy, hogy mindent elpocsékolj. Engem a méreg nem sokára meg fog ölni s akkor te fiaddal együtt elmehetsz kenyeret koldulni.

— Fiad, fiad . . . ugyan mit törődöl te még vele? Mit van az az utadban? — Szembetűnő volt, hogy nem tudta miről

van a szó. Férje most elmondotta neki. Azonban ez nem hatott úgy reá, mint a hogy ő gondolta.

— Az Isten szerelméért, ekkora lármát csapni . . . Lát-szik, hogy a pénz elvakította. Vagy azt hiszed talán, hogy a pénzben van a boldogság? Milyen boldogságom van nekem veled! Te bünfészek . . . És ismét kezdte elősorolni fáradzásait, gondjait, kínjait. Férje nem volt barátja a czivakodásnak, a magát odamondta s azután inkább kitért. Azonkívül ma azt is látta, hogy felesége csupa dicsőítőitől van körülvéve, azért boszusan eloldalgott a kovácsműhely elől. A kovács, okos kópé, bólintott Petrovicsnének, megrázta köté-nyét és visszatért műhelyébe és a többiek is szerelmesen pil-lantva anyáskájukra, szétszéledtek. A kovácsműhelyben ismét működni kezdett a fujtató, az ajtóból szikrák sziporkáztak, és a sulyos érczről visszhangoztak a kalapácsütések. A galambok szétrepültek a tetőről s üzni kezdték egymást a levegőben. A kakas a tyukokat elvezette az árokba, hogy ott egy kissé kaparászszanak, a kutyák üzni kezdték valaki disznáját, mely valahonnét a szomszédból idetévelyedett. Az öreg Petrovics a ház előtt állva uszitotta őket teljes erejéből kiáltozva: — Rajta! rajta! fogd meg! fogd meg! — Ő a boszuság pillanataiban mindig azt nézte, hogy találjon valamit, a mi szóra-koztassa, mert attól félt, hogy előnti az epe, s mérgében megpukkad. Ép így, egészségét féltve, ha méregben volt, soha se nem evett, se nem ivott. Azonban ma rendkívüli alkalom kínálkozott neki, hogy elveihez hűtlen legyen.

Váratlanul kocsin megérkezett Cseresnyés, a hétszilvafás ifju nemes, az öreg vendégszeretőleg fogadta s megkínálta egy pohár borral. Az urakat általában szívesen fogadta, a mit felesége rossz néven vett tőle s szemrehányólag mondo-gatta: «De a parasztnak nem adnál» s hangosan szokott volt morogni a konyhán. Azonban Cseresnyés ma kivétel volt. Eljött meglátogatni fiukat, mivel már tíz év óta nem találkozott. Azért be-benézett hozzájuk a szobába, azután meg kiment. Az öreg Petrovics vendége előtt tetette magát s nyájas arcot mutatott feleségének, mintha a legjobban élnének együtt. Az uraktól megtanulta érzelmeit eltitkolni. De az asszony ehhez nem értett. Magatartásával szembeszökően elárulta egyenetlen-kedéseket s nem akart vele még koczintani sem. Ez a vendéget kissé kellemetlenül érintette és már egynéhányszor megkérdezte,

vajon Pál nem sokára visszajön-e. Pajtások voltak az iskolapadokról úgy a negyedik gymnasiális osztályig. Akkor Cseresnyés apja, hétszilvafás nemes alsó Zagorjének valami zugában, messze földön ismert mulató és híres ivó (nyáron, hogy békében legyen a legyektől és feleségétől, behúzta magát a kenderbe s ott szokta mámorát kialudni) meghalt a kenderben és fia elhagyta a gymnasiumot és elment Kőrösre, hogy ott gazdaságot tanuljon. Gazdasága azonban mindinkább fogyott: istálói üresek, termését rendesen még lábán eladta, csak két honvéd lovat tartott, ezeket fogta be számtalanszor javított híres kucsirkocsijába és hogy elfelejtse baját, ezen járta be ismerőseit, kölcsönözgetett tőlök pénzt, mulatott, eldözsölt egész éjszakákat, részegeskedett, no de azért gavallér módon tartotta magát. Petrovics Pálról csak nem rég hallotta, hogy hazajött Szlavóniából és gazdagon nőül s megemlékezve régi pajtáságukra, ma kocsin ide jött.

Mikor Petrovics Pál a krapinai fürdéből hazajött, a két jóbarát összecsókolódzott s azután elég idő eltelt a kölcsönös kérdezősködésben, elbeszélésben. Az öreg türelmetlen volt, tudni akarta, fia valóban elkövette-e azt a butaságot és miért tette? Amint alkalmas pillanatot talált, sebtében megkérdezte: «Mit mondott?»

— Semmit! — felelt fia elégedetlenül.

— Hogyan semmit?

— Úgy. Nincs a fürdőben.

— No, hála Isten! gondolta az öreg és ismét jókedvű lett.

Petrovics Pál tényleg nem találta a fürdőben Bratics Máriát. Félórával előbb kocsin elment Krapina városába valami kis társasággal. Az anyuskát egyedül találta. A kanapén ült szobácskájában és olvasót imádkozott.

— Ah fiókám, megjöttél, szép, szép, hála Isten — szólalt meg az öreg, Petrovics köszöntésére meg sem mozdulva divánjáról. — Látod én így mulatok — s kissé fölemelte olvasóját. — Mit csináljak, fonnin nem tudok, olvasni nem tanultam. Fiatal napjaim csak így multak el. De mit is tanultak akkor! Szép, hogy eljöttél édesem. Te ugyis ritkán jössz. No ülj le.

Petrovics Pál széket fogott és azt vele szembeállítva leült.

— Igen, igazat mond, ritkán jöttem. És Mária nincs itthon? — kérdezte Petrovics valami idegenszerű hangon.

Az öreg kiejtette kezéből az olvasót. — Édes Istenem ! mi lelt ? mi történt ?

— Hogy is mondjam magának anyuskám — kezdte némileg zavarban. — No de kell, hogy magának elmondjam. Én elgondoltam, azaz hogy elhatároztam, hogy Bratics Máriát föloldom szavától, mely hozzám köti.

— Jó, jó, fiacskám ! én ezt igazán nem értem. Ez nekem tulontúl tudományos. Te talán azt akarod mondani, hogy elhagyod, vagy mi ?

— Nem vehetem feleségül anyuskám.

— És mért nem vehetnéd el, miért ? Mondd meg nekem. Mért nem ? — kérde az öreg asszony izgatottan. — Ő nem rossz. Vannak szeszélyei, az igaz. Szeret cifrálni és mulatni, de azért jó ám . . . És mi az, a mi rajta nem tetszik neked ?

— Nehéz nekem anyuskám azt elmondani, no de minek is hibáztassam, én vagyok a hibás . . . Talán így is volt rendelve. Nem tehetek másképp.

— Ó édes istenem ! Én téged nem értelek . . . No mondd, nem tréfálsz . . .

— Nem anyuskám, hisz láthatja . . . nem vagyok tréfáló kedvemben . . .

Az öreg asszony, a ki egészen megrémült, most egyszerre elvesztette fejét. Nagynehezen fölemelkedett a kanapéről s nehezen járt föl alá a szobában, megigazitva fekete kendőjét a fején . . . Úgy, úgy . . . És te teszed ezt. — És elkezdte neki elősorolni ifju korát, emlékeztette az ő jóságukra, Mária szerelmére és végre a százezer forintra . . .

Petrovics Pál egy ideig hallgatta, aztán kiment s rövid időre reá visszatért levéllel kezében . . . Ezt kérem adja át Máriának.

— Neki ? És mit írtál neki ? Tehát mégis elhatároztad, hogy megteszed ! . . .

— Nem tehetek másként.

— Oh te elkeserited, megölöd őt. Nem tudod, hogy szeret . . . No, tépd el azt a levelet . . .

— Mit használna az, anyuskám . . . Petrovics Pál ajánlta magát az öregnek és ez kiment utána még a folyosóra is, hogy visszahívja : Pali ! fiókám ! gyere vissza . . . Ez azonban már kifelé fordult s a folyosó végéről csak kezével intett neki istenhozzádót.

Mikor azután a kocsiba ült, megkönnyebbült. Tudta, hogy evvel még nincs vége, no de mégis ez volt a kezdet, a mely egyszersmind befejezés is. Lehet, hogy még valami jelenet következik, talán fölvilágosítást fognak kérni, de mindez már nem aggasztotta annyira . . . Úgy érezte magát, mintha átvágta volna azt a vaspántot, mely nehezen szorította össze keblét és most érzi, hogy könnyebben lélezkzik. Eddigi szorongatott helyzetében is boldognak érezte magát Ludmilla szerelmében, de most ehhez kimondhatlan örömrész is járult . . . És csak most, midőn végre megszabadult lelki szorongatásától, most jelentkezett szemei előtt valódi alakjában mindaz, a mi ez idő szerint Dobrováciban történik. Beleképzelte magát helyzetökbe, gondolataikba, érzelmeikbe — midőn most válni készülnek ősi otthonjoktól. E dráma miatt, mely most nesztelenül lejátszódott Dobrováciban, szomorú érzelem fogta el. És férfi létére e miatt egész gyermekes ábrándozásba merült — mit mindent nem tenne, ha sok pénze volna. Így elábrándozva eszébe ötlött valami. Mégis megvehetné a részvényesektől magát a kastélyt s legalább is valami negyven hold földet vele . . . Apja neki ígérte a másik völgyben levő birtokot, azt részekre fogja osztani, eladni s így pénzhez jut. Ez a terv a fiatal embert egészen föllelkesítette . . . És így Ludmilla Dobrováciban fog maradni. Petrovics Pálnak szándékában volt mindjárt másnap Zágrábba menni s ott a fő-részvényessel még előbb rendbehozni ezt az ügyet, mielőtt ő távoznék a dobrováczi falak közül. És így minden szépen fog végződni. Igaz, egy kissé megzavarta apja heves ellenkezése, de meg volt győződve, hogy apja maga nem fogja boldogságát megsemmisíteni és végre talán nem is akarná. Az volt szándéka, hogy ezt a dolgot először is megbeszéli vele s csak azután megy Dobrováciba, de itt egyszerre útjában állott gyermekori pajtása. Előtte nem akart erről beszélni s nehezebbre esett az is, hogy Dobrováciba sem mehet. Azonban remélte, hogy legalább vacsora után el fog mehetni és sebtében levélkét írt Ludmillának, jelentvén, mi történt, s ígérvén neki «hogy még ma este mindenesetre elmegy hozzá». Azonban barátja, mint mondani szokás, gyökeret vert. A vacsora már régen elmúlt és nem is gondolt arra, hogy mozduljon . . . Sőt csak épen most kezdette el elkeseregni keserveinek hosszú láncolatát. Nehéz föladat volt az Petrovicsnak, hogy ezt végig

hallgassa. De a mikor végre barátja még énekelni is elkezdett, vége szakadt türelmének, s egy szót sem szólva ott hagyta őt is, meg apját is és elment Dobrovácza.

XXIV.

Megszabadulva a fojtós, füsttel telt szobából, az unalmas fecsegéstől, apja kérdő pillantásaitól s végre a csillagos égbolt alá érvén, az ifjút kezdetben csak egy gondolat, csak egy gond töltötte el: «mit fog ő rólam gondolni?» Ime, még csak egy napja, hogy a szerelem összekapcsolta őket és ő már így elhanyagolja. Magában átkozta a végzetet, mely épen ma küldötte nyakukra ezt a Cseresnyéset . . . Az ifju annál inkább busongott, mert Dobrováczaiban már nem látott világosságot. És így ő már az első napon hazudott, «neki» hazudott. Majd hogy kétségbe nem esett. És a boszúság is elfogta saját határozatlansága miatt és hogy bolondos illedelmi, műveltségi tekintetekből ottmaradt, ugyan miért is nem hagyta őket már előbb is ott . . . És Ludmilla várta őt . . . És most ugyan minek is megy oda? Nem csak kínos, hanem együgyű is, hogy ott csak úgy ólálkodjék az épület körül. Ámde ő azért mégis csak előre lépdelt, meg nem lassítva lépteit . . . Valami édes érzés vonta, hogy közelében legyen, még ha az éjjelt át kellene is ácsorognia ablakai alatt. Az ötlött eszébe, hogy ezeket virággal disziti. Másnap, ha ablakot nyit, megtudja, hogy mégis itt volt. Ez egy kissé megnyugtatta . . . A mint a kastély elé ért, elfogta az öröm. Elfelejtette, hogy ők a földszintre költöztek s itt a fiatal fenyűfák csoportjai mögül világosság tűnt szemébe, épen Ludmilla szobájából. Szíve gyorsan dobogott s az ablakhoz lépett. Itt egy ideig határozatlanul állott, mutassa-e magát. Illetlennek találta . . . . . megzavarni a leánykát, jobb lesz, ha csak megkoszorúzza ablakait. A mint egy ideig így álldogált az ablak alatt, még lélekzetét is visszafojtva, érezte, hogy az érzelem hatalmas áramlata fogja el, s lehetlenné lett minden filiszteres megfontolás. Ellentállhatatlan vágytól eltelve, hogy őt lássa, halkan megkopogtatta ablakát . . .

Ez időtájt a leányka levetközött, hogy lefeküdjék. Az ágy mellett az éjjeli szekrényen gyertya lobogott, előntve fényét a megvetett ágyra, puha vánkosaira, alabastrom fehér nyakára, s födetlen volt egész kebléig, melyre lehullott nehéz hajtekerese elütve feketeségével, ragyogó fényével annak fehérségétől. Arczán szüies ábrándozás rajzolódott. Már régen ágya mellett ült s nem határozhatta el magát, hogy cipőjét levesse. A gyertya felé fordulva mozdulatlanul ült, mintha cipőjét akarná lehúzni. Valami elbájoló képek jelentek meg lelkében, mikor ily helyzetben maradt álmodozó tekintettel belepillantva az ábrándozás világába. Semmi sem zavarta ábrándozásában, csak a gyertya nyugtalan lángja, mely majd elhalt, majd meg föllobbant megnövekedve; ez okozta, hogy nagy szempillái megrezzentek, de a boldogság kifejezése nem mosódott le arczáról . . . És érthető is volt, hogy a leányka így átengedte magát boldogságának. Hisz ez akkor jelentkezett nála, mikor már minden belehelyezett reményéről lemondott, mikor az neki már lehetetlennek látszott; akkor érte váratlanul, egészen úgy, mint valami szegény árvácskát a mesében, kiért eljött a király s elvitte palotájába. Eljött az ő királya is és elvezette a szerelem palotájába. Tegnap lépte át ennek a varázslatos palotának küszöbét némi csodálkozással és meglepetéssel, mert még pár pillanat előtt egészen szerencsétlen volt. És ma, midőn fölébredve szemeit kinyitotta, ismét benne lelte magát a szerelem e királyságában s ez őt egészen megigézte. Multja álom gyanánt lebegett előtte, mert a boldogság mellett meg nem állhat a szerencsétlenség. Elfelejtette a mult szorongató terhét. Minden mozdulata, minden gondolata, hangjának csengetése, színezete — minden harmatos volt a szerelem mosolyától . . . Felöltötte legkedvesebb ruháját, azt a kékes mousselint, hajába rózsát tűzött, a mit már régen nem tett, ismételve a tükör elé állott, bejárta a park minden zegét-zugát, ott volt a tónál, fölmászott a dombokra, egészen fölhevülve mosolygott, arczát rózsapír öntötte el, nagy szempillái árnyában kábító tűz csillámlott, s ajkai, azok a szép, azok az oly sokáig hallgatag ajkak . . . e napon annyiszor suttogták: «Oh Pálom! az én Pálom» . . .

— Te bűvésznőm, milyen vagy te ma! — szólta apja reá-mosolyogva, mikor leánya hozzá fölhevülten, kipirultan jött. Ő e napon nagyon komoly volt. Szüntelen kotorászott a csa-

ládi iratokban és egészen beléjük mélyedt. De Ludmillában ma nem volt más számára hely, csak a szerelemnek, s apját hamarosan ott hagyta, hogy a parkban a rózsák között, vagy a közeli erdő árnyékában időzzék, vagy a völgyben levő fasorban, s a hol csak volt, szemét mindenütt Petrovics Pál háza felé fordította.

Délelőtt Petrovics eljött volt Dobrovácza. Megpillantva hogy jön, mint régenten eleje ment. Csak pár perczet töltöttek együtt. Ő csak azért jött, hogy lássa és megmondja, hogy a fürdőbe megy, noha a leány ezt úgy is tudta már, de boldogsága annyi bánat után oly nagy volt, hogy másra nem is gondolhatott. Rövid szünet után megkérdezte tőle: «És az a nő szeret-e téged?» «Úgy látszik, vonzódik hozzám» . . . A leányka egy kissé elgondolkozott, de csakhamar ismét reátekintett és boldogan mosolygott. És ő egészen boldog volt, boldog és nem ért reá, hogy szerelmétől idegen gondolatokkal foglalkozzek. Oly dús volt szűzies szerelmében, hogy keveselte a magányt, keveselte a napot, hogy e gazdagságában kiismerje magát. És nem búsult, hát még hogyan boszankodhatott volna, hogy Petrovics nem jött el — a mint írta volt. — Őt, ki még tegnapig semmit sem bírt e nagy boldogságból, annyira boldoggá tette az a tudat, hogy szeretik — hogy nem is jutott eszébe az a gondolat, az az önző vágy — hogy mellette legyen. Csodálatos, de valóban nem vágyott erre; szerelmében mintha az érzékiségnek egy lehellete sem lett volna. Ez őt a szűziesség szárnyain a költészet utolérhetlen magasságaiba emelte. Egészen elbűvölve, ábrándozva, semmi földieset nem érezve, lebegett ez eszményi világban, míg nagy, fekete szempillái rezegtek a gyertya nyughatatlan lángjánál. Sokáig üldögélt így, míg végre a kialvóban levő, majd megföllobbanó lángocska meg nem zavarta ábrándozásában. Megrezzent s ekkor boldog mosoly lebbent át arcán. Hosszu hajtekercsét, mely jobb vállán át leereszkedve keblén túl ölébe hullott, most megragadta s fölegyenesedvén szűzies szépségében ismét hátravetette. Ámde a ragyogó hajtekercs már hajszálaival előbb beleakaszkodott a gombba, mely jobb vállán összekapcsolta patyolatingét. Most a leány ki akarta szabadítani hajtekercsét, de ekkor a gomb is kiesuszott a gomblyukból, inge váratlanul lehullott válláról s szűzies melle leplezetlen volt. A leányka megrezdült, fölremegett s kezeivel

gyorsan betakarta mezetlenségét, de kebléhez érve zavarba jött. Valami új, igézetes, izgató érzés mintha e perczben cseppent volna födetlen keblébe. És a leány, a ki még az imént az eszményiség utolérhetetlen magasságaiban úszott, még egészen elbűvölten e világ költészetéből — a mint most kezével saját tekintete előtt takargatta keblét — érezte keze alatt, a mint belsejében jelentkezik az asszony hangja. E perczben hangzott föl az ablakon a halk kopogtatás.

— Ó Pálom! — suttogott megreszketve és ujjai összekuszálódtak a kebléhez simuló finom csipkéekkel. Pár percz alatt föl volt öltözve, csak arra nem ért reá, hogy haját újból befonja, s az szétbontva vállaira hullott. Megindult az ablak felé, hogy fölnyissa. De még nem ért oda, midőn azt érezte, hogy valami visszatartja s nem engedi előre. Keble gyorsan hullámozott. Valami szokatlan szüzies félelem szállta meg. Meg-megállt a szoba közepén s egészen elbágyadt. De az a halk kopogtatás mindennél hatalmasabb volt. Nem tudott ellentállani, mert mögötte rejlett a szerelem világa, egész bűbajos világa, melyből édeni zenehangok áradtak szét, félálomba ringatva szemeit, hogy magukhoz édesgessék. És ő e szerelmi zene után indult.

LESKOVÁR JÁNKÓ után, *horvátból*

MARGALITS EDE.

QUOTA-TANULMÁNYOK.

Harmadik közlemény.*)

Az előbbi közleményekben néhány nevezetesebb példát hoztunk fel, melyben az államkapcsolati viszony az államháztartás bizonyos részének közös viselését szükségessé tette. Nem volt föladatunk az összes ily eseteket vizsgálat alá venni. Hiszen akkor tulajdonkép legalább az attikai tengeri szövetségnél kellett volna kezdeni, melyben szintén szükségessé vált az egyes szövetségesek által fizetendő quota megállapítása. Milyen érdekes, hogy itt legelőször az igazságos Aristidesre bízták, — mintha csak a magyar trónon ülő Aristides ősalakját látnók, — ki erre legalkalmasabb volt. Később attikai becselő bizottságok állapították meg a quotát; mily alapon, nem tudjuk. Ha valamely állam tulságosan terhelve érezte magát, ügyét az attikai népbíróság elé hozhatta, mely végérvényesen határozott. Későbbben azonban itt is a matricularis járulékokat szövetségi jövedelmekkel, a kikötői vámokkal helyettesítették.

Mindezek a példák mutatják, hogy a quota kérdése meg nem oldható másképp, mint hogy az államkapcsolatoknak pénzügyi természetét, főleg pedig bevételi forrásainak ebből következő sajátyszerű jellegét vizsgáljuk. Ezzel akarunk a következőkben foglalkozni.

Az állami tevékenység jelentékeny része olyan, hogy javak és szolgálatok érvényesítését tételezi föl, melyeknek előállítása, beszerzése, teljesítése költségeket okoz. Azért az állami tevékenység föltétele az államnak e javak beszerzésére,

---

*) Az első és második közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 270. és 271. számaiban.

előállítására, fölhasználására irányuló háztartás. A mi így az egyes államról áll, áll hasonlókép és teljes mértékben két vagy több államnak bármely irányban való akár tartós, akár múló együttműködéséről. Államoknak időleges együttműködése természetesen az államháztartás szempontjából állandó berendezéseket nem követel. De mihelyt az államoknak ez együttműködése, legyen az különben akármilyen laza, mégis tartósabb jelleggel bír, e tartósabb jellegű kapcsolat tartósabb és esetleg különleges intézményeket követel az államkapcsolat szükségleteinek kielégítése céljából. Az államkapcsolatnak ily módon pénzügyi jellege is van, mely sok tekintetben eltér attól, melyet egyes államok háztartása mutat. Mint általában az államháztartásban, itt sem annyira a kiadások, mint inkább a bevételek kérdése fontos. E tekintetben a következőket kell szem előtt tartani.

Az államkapcsolatok bevételi forrásait két csoportra lehet osztani: eredeti vagy származékos, önálló vagy függő, illetőleg közvetlen vagy közvetett forrásokra. Az államkapcsolatok vagy saját, külön bevételekkel rendelkeznek, vagy csak az egyes tagállamok átutalt összegeiből meritik bevételeiket. A mennyiben a tagállamok külön bevételi forrásokkal rendelkeznek, ezek közé tartozhatnak mindazok, melyek az egyes államoknak is bevételi forrásai. Tehát vagyon, illetékek, egyenes, közvetett adók, hitel stb. Mindamellett azonban elmélet és tapasztalat azt mutatják, hogy ily államkapcsolatok, a mennyiben önálló bevételi forrásokkal rendelkeznek, ezeket leginkább a vámokban, a belső fogyasztási adókban, esetleg bizonyos forgalmi adókban és illetékekben, ritkábban egyenes adókban találják; az e források között eszközölt választás, a többi körülményt nem tekintve, az államkapcsolat kisebb-nagyobb erejétől illetőleg szorosságától függ. Egyes esetekben pénzügy-technikai szempontok is játszanak közre. Így vámokból bevételeket szedni inkább a nagyobb kapcsolatok dolga, mert a kisebb területek e jövedelmi forrást nem értékesíthetik a forgalom nagyobb megzavarása nélkül. A mennyiben pedig az államkapcsolat önálló külön jövedelmi forrásokkal nem rendelkezik vagy ezek elégtelenek, az államkapcsolatok szükségleteinek fedezésére szolgálnak az egyes államoknak e célra saját bevételeikből átengedett összegek, az úgynevezett anyakönyvi járulékok, a

magyar és több más állam tételes pénzügyi joga kifejezése szerint, a quota, azaz államközi járulékok. *) Az államkapcsolatok önálló pénzügyi dotálása külön jövedelmi források segítségével újabban abban is találja indokolását, hogy mint említettük, bizonyos jövedelmi források a nagyobb állam által jobban értékesíthetők. Látjuk ezt Németországban, Svájcban stb., hol az illető jövedelmi forrás azért is, vagy csak azért kezeltetik az államkapcsolat által, mert ez jobb adóbehajtó. Ugyanez mutatkozik az állam és község közötti viszonyban is, mi újabban oda vezetett, hogy a község bizonyos jövedelmi forrást egyáltalában célszerűen nem kezelhetvén, azt az állam kezeli, de a jövedelmet a községeknek, kantonoknak, stb. engedi át. Így van ez Svájcban a szeszmonopoliummal. De Svájc példája abban is érdekes, hogy bár kereskedelmi politikája nem kedvez a nagy vámbevételeknek, mégis e forrás aránylag elég jövedelmet szolgáltat. Ezzel szemben áll a kisebb köteleknek nehézsége megfelelő jövedelmekhez jutni.**)

Az államközi járulékok kérdése természetesen egészen másképen alakul olyan államkapcsolatokban, melyek az egységes állam felé haladnak, s olyanokban, melyek az egységes államtól mindinkább a független állam felé haladnak. Amott az államközi járulékok alárendeltebb szerepet fognak játszani és lassanként önálló szövetséges jövedelmi források által pótoltatni. Így a német birodalom létesítésénél alkotott birodalmi alkotmány már kimondja, hogy az anyakönyvi járulékok «addig» mint ideiglenes kiegészítő forrás használtatnak, míg birodalmi adók nem létesíttetnek. Ellenben oly államokban, melyek a független állam felé haladnak, azzal a körülménnyel kell számolni, hogy a politikai szellem és ratio a közös jövedelmi források ellen szól, azokat mindinkább háttérbe szorítja, hogy annál nagyobb jelentőséget nyerjen az anyakönyvi járulék. Minden közös jövedelem bizonyos ügyeknek kisebb-nagyobb közösségét idézi elő; a közvetett adók és vámok közgazdaságilag forrasztják össze az illető államokat,

---

*) Lsd. Cohn. *Finanzwissenschaft*. (Stuttgart, Cotta.)

**) Az «anyakönyvi járulék» kifejezése a német viszonyokból származik, a mennyiben a régi német szövetségben az egyes államok járulékait nevezték így. E járulékok az «anyakönyvekben» foglalt népeségi szám szerint mindig kiigazítandók voltak.

a közvetlen adók, az adóigazgatás és adópolitika, tehát az államhatalom egy részének közös, vagy közös elvek szerinti működését idézi elő. Ellenben anyakönyvi járulékokat a legfüggetlenebb államok szavazhatnak meg bizonyos célok, bizonyos intézmények érdekében, s annyiiban is decentralisáló hatást gyakorolnak, hogy az anyakönyvi járulékok évenkénti megszavazása az államkapcsolat egyes tagjainak függetlenségét engedi demonstrálni. Végre anyakönyvi járulék az is, a mit az egyes államok a párisi méterhivatal, a nápolyi zoológiai állomás, a berni vasuti hivatal föntartására adnak, a nélkül, hogy valakinek eszébe juthatna, hogy ez az illető államok teljes függetlenségét csorbítaná. Heckel is következőkép jellemzi az anyakönyvi járulékokat. Az anyakönyvi járulékok lazán szervezett állami kötelek háztartásában az egyes tagok járulécai vagy pótlékai az államok fölötti szervezet javára közös feladatok és célok teljesítésére. Kifejezéseül szolgálnak tehát a legkisebb politikai központosításnak. Roscher is azt mondja, a mi a szövetséges hatalom bevételeit illeti, azoknak a tagállamok anyakönyvi járulékein való utalása a centralisatio legkisebb fokát jelenti. Persze ezek annál kevésbbé fognak kielégíteni, mivel a nehézség, egy minden oldalról elismert fölosztási mértéket találni és időlegesen átalakítani, a járulékok magasabb kimérése ellen tiltakozik.

Jól jellemzi az egységes állam felé haladásának mai folyamát és a pénzügynek azzal járó önállóságát Cohn. Igen helyesen utal arra, hogy ott, hol az egyes államok lassanként az egységes államba olvadnak, ott az a fukar számítása az előnyöknek és áldozatoknak elesik, ott a részállamok azzal az áldozatkészséggel járulnak az összállam költségeihez, mint az egyes állampolgár az állam költségeihez. Oly intensiv az odaadás és a nyeres viszonya, folytonos cseréje az előnyöknek és áldozatoknak, hogy a kicsinyes számítás lehetetlenné válik. Csak igen tökéletlen állapot az, mondja, sőt a rendesnek épen ellentéte, ha a nagyobb kötelék a kisebbek által való alimentatióra van utalva. Pedig ez az olyan államszövetség állapota, mely az egyes államok anyakönyvi járulécai által tartatik fön.

Legfontosabb a különbség a szövetséges állam és az államszövetség között. Az utóbbiban, a hol a központi hatalomnak igen kevés a feladata, tehát kevés pénzügyi eszközre szorúl, ott egyszerűen a járulékok fognak alkalmaztatni; a

külső kérdése is itt alárendelt, mert a központ csak kevés áldozatot igényel. Az államszövetségben a központ nagy áldozatokat követel; itt a járulékok útján nehéz volna a szükségletet fedezni, s túlságosan visszahatnának a tagállamok pénzügyére. Itt tehát bizonyos jövedelmi forrásokat a szövetséges államnak át kell engedni. Itt első sorban a vámok és közvetett adók kínálóznak. Minthogy azonban ezek nem eléggé mozgékonyak, a termelés szempontjából minduntalan változtatásuk káros, az egyenes adók ott, hol az igények jelentékenyek, nem lesznek eléggé elkerülhetők. Különben a kérdés igen bonyolult. Németországban sok barátja volt az egyenes adóknak, mint birodalmi jövedelmi forrásnak. Azonban az egyenes adók sokfélesége, tökéletlensége, általában a féltékeny souverain államok nagy száma tiltakozott az egyenes adók igénybevétele ellen. Azonkívül annak idején bizonyos előszeretettel uralkodott Németországban a közvetett adók és vámok iránt; ez utóbbiakat gazdaságpolitikai okokból is emelni akarták. A birodalmi jövedelmi adó eszméje Vocke szerint inkább korai volt, mint helytelen. De túlságosan sok helyet ismét nem szabad az egyenes adóknak engedni, különben a szövetség inkább az egységes állam életét viszi. Azért az egyenes adók útján való jövedelemszerzés is helyesebben a járulékok alakjában történik, különben csak rendkívüli szükséglet fedezésére, ideiglenesen, mint például háborúban.

A járulékok rendszerének számos hátránya van. Ilyen az, hogy ránehezedvén egy esetleg fogyatékos adórendszerre, hátrányait csak érezhetőbbé teszik. Hátránya a járulékoknak, hogy egy bizonytalan elemet visznek be a tagállam háztartásába, mely annak hullámlását nagyobbítja, s a mennyiben külön testületek által történik a szövetséges állam szükségleteinek megállapítása a tagállamban a költségvetés tárgyalását, a parlament működését is zavarja. A járulékok esetleg súlyosan terhelik a háztartást, ha nagyobb arányban alkalmaztatnak. Azonban itt természetesen nem szabad elfelejteni, hogy e járulékok többnyire oly kiadások fedezésére szolgálnak, melyek különben a tagállamot terhelnék.

A járulékok kérdésének súlypontja a viszonylagos fizetési képesség megállapításán nyugszik. Két vagy több állam viszonylagos fizető képességének, illetőleg az egyes államok

teherviselési képességének megállapítása nagyjában hasonlít azon esethez, midőn egyeseknek fizetési képességét akarjuk megállapítani. Az egyesek fizetési képességének esete csak abban különbözik amattól, hogy mindenesetre könnyebbnek kell lenni, mert egyszerűbb. Már most mit látunk, mikép állapítja meg az állam az egyesek fizetési képességét? Majdnem évszázadok kísérletei ellenére az újabb pénzügytan és pénzügyi politika kénytelen beismerni, hogy nem ismer olyan egyszerű tünetet, mely a fizetési képességről helyes képet nyújtana. Csak bonyolult adórendszer útján tudja a czélt elérni. Tekintetbe veszi a termelési ágak hozadékát a hozadékadóban, kiegészíti ezt a jövedelmi s esetleg a vagyonadóval, kutatja a jövedelem apránkénti keletkezését a forgalomban, s végül meglesi a jövedelmet a fölhasználásnál a fogyasztási adó alakjában. Ehhez járul még az örökösödés megadóztatása, a véletlen meggazdagodás megadóztatása stb. Csak ilyen, a legkülönbözőbb tünetekre kiterjeszkedő eljárás mellett képes megközelítőleg megállapítani egyesek fizetési képességét. Már most bizonyos, hogy egész államok fizetési képességének megállapítása nem könnyebb problema. Ha az állam az adóban az állampolgárok fizetési képességét képes kifürkészni, akkor az egyes államok viszonylagos fizetési képességét az adószolgáltatás alapján igen jól lehetne megállapítani. Azonban itt az a körülmény is tekintetbe veendő, hogy az egyes államok nem egyformán szorulnak arra, hogy állampolgáraik áldozatkészségét igénybe vegyék. Az adószolgáltatás tehát csak akkor volna összehasonlítási kulcs az egyes államok között, ha egyenlő mértékben kényszerülnének áldozatokat igénybe venni. Ez esetben is még fontos föltétel volna, hogy a két állam adórendszere egyenlő legyen, mivel különben az egyenlő mértékben való igénybevétel iránt biztos tájékozást nem lehetne szerezni. Az adószolgáltatás alapján való becslés tehát föltételezi: 1. a két állam polgárainak egyenlő mértékben való igénybevételét; 2. a két állam adórendszerének és adóigazgatásának egyenlőségét; 3. az összehasonlításnak az összes adókra, egyenes és közvetett adókra való kiterjesztését. Mint-hogy pedig e föltételek alig találhatók fel, az adószolgáltatás alapján nem lehet az egyes államok viszonylagos fizetési képességét megállapítani.

Legegyszerűbb kifejezésére visszavezetve, az anyakönyvi

járadékok megosztásának kérdése tehát a tehermegosztás kérdése az erőviszonyok szerint. A pénzügyi terhek megosztásának kérdése lényegileg ugyanaz, akár egyes államokról van szó, akár egy-egy államnak egyes területeiről vagy épen az állam egyes polgáraitól. Ki állítaná azt, hogy a tehermegosztás, a hogy minden államban az egyes polgárok között végbemegy, az igazságosságnak megfelel? A tudomány máig sem jutott teljes egyetértésre abban a kérdésben, mi az egyesek teherviselési képességének mérve. És ha a tudomány ma leginkább a jövedelmet tekint a teherviselési képesség mérvének, mihelyt ez elv alkalmazásához fogunk, ezerféle töprenkedés fog el bennünket annak láttára, hogy ugyanazon jövedelem az egyik esetben sokkal nagyobb áldozatképességet jelent, mint a másokban. Még nehezebb a kérdés, ha egész államok között akarjuk megállapítani a teherviselési képességet. A történelem is mutatja, hogy mindig igen durva összehasonlításokkal kellett megelégedni.

A kulcs helyes megállapítása azért is fontos, mert újabban az államkapcsolatok között a pénzügyi viszony nem szorítkozik arra, hogy a részek az egész javára áldozatokat hoznak, hanem az egész viszont bizonyos jövedelmeket, átutalásokat eszközöl a részek javára. Így van ez Németországban, a hol az úgynevezett Frankenstein-féle záradék szerint bizonyos bevételekből származó túlbévitel (130 millió márkán felül) az egyes államok között ugyancsak az anyakönyvi népesség arányában fölosztandó. Kétséget sem szenved, hogy e kulcsnak a bevételek fölosztásánál való alkalmazása jogos kételyeket támaszthat. Mert valamint nem a népesség arányában növekedik egyszerűen a fizetési képesség, úgyszintén nem a népesség arányában kell alakulni a fogyasztásnak, pedig a fenti fölosztásnak az a föltevése, hogy azért osztandó föl a népesség arányában a bevétel, mert a népesség arányában járultak az illető államok a fogyasztási ádók-ból származó bevételekhez. A három skandináv államban is újabban a teljes vámunio eszméjének megvalósítása részben pénzügyi nehézségekbe ütközött; a legnagyobb része azoknak, kik az uniót kívánták, a három állam között a népesség arányában óhajtották a vámjövédelmet fölosztani, bár az egyes államok fejenkénti vámbevétele között elég jelentékeny különbségek voltak.

Az államközi járulékok kulcsának hiányosságát, a mint egyfelől az mérsékli, hogy ugyanazon kulcs szerint részesülnek az egyes államok egyuttal bizonyos bevételekben, úgy másfelől enyhíti az a körülmény is, ha az államkapcsolat szükséglete, mely ily módon fedezetet követel, csekély. Így van ez például Németországban, nem tekintve a már említett körülményt, hogy tulajdonkép az egyes államok része a közös bevételekből nagyobb, mint anyakönyvi járulékok a kiadásokhoz.

Igy az 1898/9-diki költségvetés szerint a német birodalom főbb bevételei következőkép alakulnak:

Vámok és fogyasztási adók	701·4	millió	márka
birodalmi bélyeg	60·8	"	"
pósta és távirtda (netto)	39·7	"	"
birodalmi nyomda	1·6	"	"
vasutak (netto)	26·3	"	"
bank	5·9	"	"
különféle igazgatási bevételek	14·4	"	"
rokkantalapból	28·6	"	"
fölösleg az 1897/98. évből	28·6	"	"
anyakönyvi járulékok	470·7	"	"
rendkívüli fedezeti eszközök	57·4	"	"
összesen	1441·5	"	"
ebből anyakönyvi járulék	470·7	"	"
vagyis ‰-ban	32·6	‰	

A német birodalom bevételeihez az anyakönyvi járulékok 32·6 ‰ arányában vétetnek igénybe. Még kedvezőbb a viszony, mint már említettük, Svájcban. Az 1897-diki költségvetés szerint a főbb bevételek:

Vámok stb.	48·1	millió	frank
tőkék jövedelme	2·1	"	"
posta és vasút	37·3	"	"
anyakönyvi járulék	—0	"	"

Avagy a kis Oldenburgban a központi állampénztár (1898):

összes bevételek	3·1	millió	márka
a tartományok járulécai	0·2	"	"
vagyis ‰-ban	6·4	‰	

Egészen máskép alakul a járulék aránya Magyarország-Ausztriában, a mennyiben itt a közös háztartás szükségleté-

ből a jóval nagyobb rész, mintegy 70%, fedezendő a járulék, illetőleg quota segítségével.

Az államközi járulékok legfőbb baja tehát azok magasságából származik. Addig, míg a járulékok alacsonyok és így csak kiegészítő jelentőséggel bírnak, a jövedelem nagyobb része pedig más forrásokból származik, igen csekély az azokkal járó hátrány. Csak a hol a járulékokból nyeri az államkapcsolat jövedelmeinek legnagyobb részét, ott mutatkoznak e rendszer jelentékeny hátrányai az állami költségvetés megterhelésében, megzavarásában, a fönnálló adóteherhez esetleg aránytalan magasságában. Ilyen viszonyok között keletkezik szükségkép az a kérdés, mily más forrásokat lehet az államkapcsolat javára rendelkezésre bocsátani? Azonban e kérdést saját szempontunkból mellőzhetjük, minthogy nálunk senki sincs, a ki a közös bevételi forrásokat szaporítani óhajtaná; ilykép a quota fejezi ki legjobban a két állam között fönnálló kapocs lazább voltát, melyet csak a vámterület és azzal a vámjövedelem közössége és a közvetett adók egyenlő berendezése ellensúlyoz.

Minthogy tehát valószínű, hogy a jövőben is a két állam járulécai, a quota alapján kell a közös államháztartásról gondoskodni, most már átmehetünk azon kérdésre, mi módon állapítható meg a két államnak aránya a közös terhek viselésében? E kérdésre következő közleményünkben iparkodunk felelni.

FÖLDES BÉLA.

A HEGYTETŐN.

1899. ápril 20.

Magánosan merengek itt
E gyönyörű vidéken,
Pillangóként egymást üzi
Reményem és emlékem.

Ezt a tájat az Úristen
Különösen szerette,
Vig bor-hegyek lába alatt
Szépen elteritette.

Jó kedvében nem is szabta
Nagyon szűkre határát;
Hozzá fűzte a végtelen
Magyar alföld rónáját.

S kedvelli, hogy a sik mezőn
Egy-egy falu fehérlik,
Egy-egy torony messze csillog,
De egy sem ér az égig.

Ezt a tájat az Úristen
Különösen szerette,
Vig bor-hegyek lába alatt
Hogy így elteritette.

Látom, most is gondja van rá,
 Dédelgeti naponta :
 Szép külsejét szem-vidító
 Zöld szőnyeggel bevonta.

S a hegyeken, kifogyhatlan
 Virágtermő házából,
 Bokrétákat ültetgetett
 Piros barackvirágból.

Oh ! beh jó itt a hegytetőn
 Gondom terhét letenni
 S egy viritó cseresznyefa
 Árnyékában pihenni !

LÉVAY JÓZSEF.

A KYKLOPS.

(Theokritos XI. idyllje.)

Nincsen egyéb gyógyír, Nikiás, a nagy szerelemben,
 Sem balzsam, se' kenőcs, — úgy vélem, lelki barátom ! —
 Mint a muzsák dala. Jó enyhítő, kellemetes szer ;
 S bár köztünk terem is : nehezen leli föl keresője.
 5 Néked azonban e szert jól kell ösmerni bizonynyal,
 Mert hiszen orvos vagy s kedveltje az égi muzsáknak.
 Dallal könnyíte élete sorján régi barátunk :
 A kyklops Polyphém, mikoron Galateia szerelme
 Föltüzelé szörnyen, pihes állu legényke korában.
 10 Nem hajfür, avagy almák s rózsák küldögetése,
 Lelkét megzavaró nagy kinja mutatta szerelmét.
 Nyája igen gyakran gazdátlan tér az akolba
 Zöld legelőjéről, mivel ő maga ott a hináros

- Parton egész napon át Galateia után eped és bűg,
 15 Szívében hordván s bajlódván szörnyű sebével,
 Mit Kypris maga lőtt májába könnyörtelen ijjal.
 De meglelte az irt, a midőn egy sziklatetőről
 Nézte a sik tengert, ilyenénkép kezde dalolni :
- «Öh gyönyörű Galateia, miért vészsz semmibe engem ?
- 20 Bárány nem gyengébb, piruló szőllő se' mosolygóbb,
 Sajt se' fejeérb, sem üsző pajzánabb, mint te leányka.
 Fölkeresel mindjárt, valahányszor meglep az álmom ;
 Távozol ám tüstént, valahányszor foszlik az álmom ;
 Farkas elől bárány ha fut akként, mint te előlem.
- 25 Érted azóta hevül kebelem, Galateia, hogy egyszer
 Édes anyámmal együtt jáczintot szedni jövétek,
 A mikor a hegyen át vezetőtök voltam az utban.
 S hogy megláttalak . . . ejh, oda van lelkem nyugodalma.
 De mivel — úgy látom, Zeus ugyse, — te mit se törődöl.
- 30 Bájos szép lánykám, tudom én, mért futsz te előlem.
 Széles homlokomon kiülő szemem ívezetéről
 Két fülemig lenyuló nagyszörű szemöldököm ijjeszt,
 Ugyszintén ajakam' beszegő széles pisze orrom.
 Hadd legyenek én amolyan, de van ám legelőmön ezer juh,
- 35 Jó tejelő s italul fenséges jó tejet adnak.
 Túróban soha nincs, se' nyaranta, se' ősz, — vagy akárcsak
 Tél derekán se' szüköm : zacszóim telve örökké.
 Nincs köztünk Kyklops, ki velem versenyt furulyázna,
 Ha, barikám édes, kettőnkéről zengedez ajkam
- 40 Éj idején. Néked nevelek most én tizenegy szép,
 Holdas szarvasünőt, valamint két pár piczi medvét.
 Jer hát, látni fogod, nálam jól leszen a dolgod.
 Hadd zugjon szilajul partján a kékszinű tenger ;
 Jobban töltheted el kis barlangomban az éjet.
- 45 Van nekem ott deli szép ciprusfám, törpe babérom,
 Repkényem, valamint kitűnő zamatos faju szőlőm.
 Van forrásvízem is, mi az erdős Aetna tövében
 Tiszta fehér hóból fakadott fenséges italként.
 Ki ne cserélné már ezekért be a nagyaju tengert ?
- 50 Hogyha pedig teneked borzasnak látszik az orczám,
 — Van cserfám bőven, s hamujába' rakás eleven szén, —
 Nem bánom, mindjárt, ha a lelkem perzseled is ki
 És ezen egy szememet, minek én legjobban örülök.

- Vajha kopoltyúval szült volna anyám e világra,
 55 Hogy lemerülhetnék kezedet csókolni, ha már a
 Szádat nem hagyod is. Vinnék oda édes örömmel
 Liliomot s mákot szerelemjósító levelével.
 Ámde e csak nyáron, míg amaz csak télbe' viráگزik,
 Így hát mindegyiket neked együtt még se vihetném.
 60 Bezzeg majd fogok én, lánykám, most uszni tanulni,
 — Csak egy árva hajós valahogy partunkra vetődnék, —
 Hogy tudjam, mi a jó feneketlen vízbe' lakozni.
 Óh, ha a partra jövet magadat közelünkbe' felejtéd,
 Mint a hogy én magamat közeledben egész napon átal;
 65 Óh, ha te is szívesen pásztorkodnál velem egyben,
 S készítenéd sajtom savanyú oltóval a tejből.
 Édes anyám korhol, noha nékem kellene őtet:
 Mért nem mond teneked soha egy jó szót se felőlem,
 Napról-napra legyen testben bár egyre soványabb.
 70 Azt mondom neki majd, hogy fáj a fejem meg a lábam,
 Bánkódjék maga is, mikoron bánkódni hagy engem.
 Óh Kyklops, Kyklops, hova nem visz az indulat árja?
 Jobb, ha kosárt fonogatsz, s nyesegetsz friss galyat a nyájnak
 Hellyén vón' az eszed bizonyára dologba merülve.
 75 Fejd a fejős kecskét, ne szorongasd érte a bakját;
 Lelsz Galateiát mást, netalán még szebbet is ennél.
 Sok szép lány csalogat: mulatoznék nálok az éjjel,
 S lopva nevetgélnek, ha figyelmem rájuk irányzom.
 Lám, még sem vagyok én e világonn annyira semmi.»
 80 Dallal imé Polyphémos eként áltatta szerelmét.
 Orvosa nagy kincsért se segített vón soha rajta.

Görögből

GYÖRGY LAJOS.

VALLÁSTÖRTÉNETI CONGRESSUS.

A tudományos congressusok intézménye, mely vagy három évtized óta mindég bővülő mértékben terjed ki a tudományok különböző ágaira, újabb időben a vallások tudományát is bevonta körébe.

E folyóiratban már több alkalommal, legutószor ez év januári füzetében volt szó arról, hogy mit értenek Európa és Amerika nagy egyetemein a *vallástudomány* kifejezésen, különösen arról is, hogy e tudományos disciplinát mi különbözteti meg a theológiától.

Ez újabb tudományos kutatások neves francia képviselői, kapcsolatban a világkiállítással, 1900-iki szeptember hó 3-tól e hó 9-ig, e tudomány érdekében egy *nemzetközi congressust* szerveztek (Congrès international d'Histoire des Religions), melyre részletes programm kíséretében az imént bocsátották ki a felhívást.

A vallástudomány philosophiai és philologiai oldalát különösen Németországban művelik; a francia vallástudósoknak több hajlandóságuk van e kutatások történeti mozzanatainak művelésére. Folyóiratuk már czimével is «*Revue de l'Histoire des Religions*» hangsúlyozza a vallástudomány azon irányát, mely e körben kiváló előnyben részesül. A tervezett congressus fentközlött hivatalos elnevezése is a tudományos törekvés ezen céljára helyez súlyt.

A vallástörténeti congressusnak vannak előzményei. De azon tény, hogy az intézők a párisi congressust nem nevezik *harmadiknak*, arra mutat, hogy nem szándékoznak az előzmények nyomdokába lépni. Jól is teszik. Chicagóban 1893 szeptember 11—27-ig, ugyancsak világkiállítás alkalmából, tartottak legelőször congressust, mely a vallások összehasonlító tanulmányozásának eszméjéből indult ki. De gyakorlati szervezésében a vállalatból inkább *vallás-parlament* (így is nevezték) fejlődött ki, mint tisztán tudományos czéloknak szolgáló tudós gyülekezés; inkább a vallásos tolerantia

ápolásának szolgált, mint a vallás-történeti kutatás körében esz-
közölt tudományos eredmények felmutatásának és megvitatásának.
E századunk szellemét jellemző gyülekezésben Európa és Ázsia
vallásfelekezeteit hivatalos személyek, reverendek, rabbik, kalugye-
rek, mandarinok, buddhista papok képviselték, kik vallásuk rendsze-
réről és a többi vallásokhoz való viszonyáról leginkább apologeti-
kus irányú előadásokat tartottak. Az universalis világvallás is szóba
jött. Az igazán tudományos módszert mutató tanulmányok, bár
nem hiányoztak egészen, háttérbe szorultak e prédikáció-szerű
elmélkedések mögött. *) — Aztán 1897-ben augusztus 31-től szeptem-
ber 4-ig folyt le «az első vallástudományi congressus» Stock-
holmban. Ennek céljai már közelebb jártak a vallástudomány fel-
adatához.

De ez a congressus, nem is szólva arról, hogy a résztvevők
túlnyomóan skandináviai illetősége bajosan igazolta a «nemzet-
közi» elnevezést, munkálataival leginkább ecclesiastikus jelleget
mutatott. Tudományos munkája egyoldalú volt s csak szűk körben
mozgott; túlnyomó a bibliai tudomány és a vallásphilosophia volt
benne, de ez is kényszerűen apologetikus színezettel. Történeti pro-
gramja nem ölelte fel azt a nagy kört, nem tűzte ki azokat a ma-
gasabb szempontokat, melyeket most a párisiak tárnak elének.

A párisi vallástörténeti congressus eszméje egy oly főiskola
tanári karától indul ki, melyen a művelt államok összes főiskolái
között ez idő szerint a legnagyobb rendszerességgel és a legtágasabb
sokoldalúsággal van képviselve a történeti vallástudomány. Francia-
országban már 1879 óta gondoskodtak az összehasonlító vallástudo-
mányról a főiskolai oktatás keretében. Ekkor állította fel a köztár-
saság kormánya a Collège de France-ben e tudomány első nyilván-
os tanszékét, melyet Reville Alberttel töltöttek be. Ez első lépésre
következett pár évvel később a *Section des Sciences religieuses*
szervezése a Sorbonne mellett fennálló École pratique des Hautes
Études körében. E tanfolyam, melyben Reville Albert elnöklése
alatt 12 szaktanár működik, az 1886. márczius 5-én kelt szabály-
rendelettel nyert végleges szervezést. Ez iskola tanárai köréből in-
dult ki most a vallástörténeti congressus eszméje. A tanári kart a
szervező-bizottságban a francia tudományosság néhány nagy neve
egészíti ki. Az elnökségben Reville mellett ott találjuk Bertrandot,
a Musée des antiquités nationales de Saint-Germain igazgatóját,

---

*) L. *Budapesti Szemle* LXXX. köt. (1894). 52—53. lap.

Michel Bréalt, a híres nyelvtörténész, Masperot, a francia egyiptológia vezérét, az ősz Oppertot, az assyriológia egyik megalapítóját, Senartot a nagy szanszkrit tudóst és Guimet, ki mint a Place de Jena-n épült vallástudományi múzeumnak alapítója, e tudomány fejlesztésének egyik legérdemesebb mozgatója volt. Ezeken kívül a Comission d'organisation 28 tagja sorában ott találjuk mindazon neveket, melyek Franciaországban a vallástörténet egy-egy ágát a tanszékeken és az irodalomban nagy dicsósággal és eredménynyel képviselik. S a bizottságban szereplő nevek még egy tényt is mutatnak, azt, hogy bármily felekezeti célzat, akár apologetikus, akár polemikus irányban, teljesen ki van zárva a congressus tevékenysége köréből. Ott találjuk Carra de Vaux báró, a párisi Institut catholique tanára mellett, Brustont a montaubani Faculté de théologie protestante tanárát és Lévi Israelt, a rabbinikus irodalom művelőjét. Mindezek nem chicagói minta szerint, mint felekezeti szószólók, hanem mint történettudósok vesznek részt a szervezés munkájában.

A vezérő és szervező bizottság összeállítása sejténünk engedi azon sokoldalu programmot, melyet a congressus valóvá tenni készül. Körülbelül a tudomány mindazon ágait foglalja magában, melyre az École pratique des Hautes Études vallástudományi szakosztályának oktató munkája kiterjed. A congressus működési tervete mintegy képmása a *Section des Sciences religieuses* oktatási rendszerének. Amazt ismertetvén, ennek gépezetébe is betekintünk.

A szervező-bizottság, a nélkül, hogy ezáltal a résztvevő tudósok kezdeményezése elé korlátot szabna, már előzetesen is megjelölte azon kört, melyben a congressus működése mozogni fog.

Nyolcz sectióra osztotta a congressus tevékenységét. E szakosztályok számára nagy vonásokban megállapította a kérdéseket is, melyeknek tudományos állásáról hivatott szakemberektől vár jelentéseket, melyek a hozzájuk fűződő tudományos eszmecsere alapjául és kiinduló pontjául szolgálhatnak. Ime ezek a szakosztályok elé szabott munkák körvonalai:

1. szakosztály: a *természeti* (nem művelt) *népek vallásai*; ide tartoznak az amerikai népek vallásai is. E közben a totemismus, a fetisismus, a Mexikóban és Középamerikában talált régi vallásos emlékek, úgymint általán a Columbus fölfedezését megelőző vallásos irodalom vannak tárgyalásra kitűzve.

Mert már most eléggé érett az amerikai philologia arra, hogy a körébe tartozó és tudományos módszerrel feldolgozott irodalom a vallástörténeti kutatások anyagául is szolgáljon. A mindinkább

fejlődő amerikai kutatások már eddig is a középamerikai vallásos irodalomnak igen nevezetes maradványait hozták napfényre a felfedezést megelőző időből. Brinton *Rig Veda americanus*nak nevez egy tőle magyarázott költeményt, mely különösen Uitzilopochtli dicsőségét zengi s Raynond csak nem rég vizsgálta azon költemények cyklusát, melyek az aztékek Hadúrjára vonatkoznak.★)

2. szakosztály: az egyiptomi vallás története. E körben bő anyagot nyújtanak Morgan, Flinders Petrie és Amélineau-nak legújabb felfedezései, melyek az egyiptomi vallás és műveltség legrégebb korszakaira váratlan fényt derítettek, midőn positiv emlékek és feliratok alapján a történelmi fejlődés folyamatába illesztették azon korszakokat, melyek még csak tíz évvel ezelőtt a történet előtti idők homályába veszttek. Kézzel fogható emlékeink vannak már most oly egyiptomi királyokról, kiket régibb időben mythosi alakoknak tartottak. Igaz, hogy ez emlékek megbecsülésére nézve még igen eltérők a szaktudósok véleményei. Maspero nem akar velük oly távoli őskorba visszamenni, mint Amélineau. Meg a felfedezők némi túlzásait már eddigelé is mérsékelte a történelmi kritika; így p. o. azon következtetéseket, melyeket Flinders Petrie az ősrégi sírokból talált hullarészekből a régi egyiptomiak kannibalismusára nézve felállított és egy külön könyvben tárgyalt, melynek tételeit azóta nagyrészt maga a szerző is megváltoztatta. Ez újabb felfedezések a vallásos ritusok és a mögöttük lappangó dogmák történetének sok pontját világosították fel. A régi sírokból és felirataikból Amélineau a lélekről, a túlvilági életről és számadásról szóló vallásos tanoknak, úgymint az egyiptomiaknál jobban mint bármely más régi népnél kiművelt temetési szertartásoknak történelmi fejlődését volt képes rekonstruálni. Ez eredményeit csak az imént adta elő két vaskos kötetre terjedő munkában, mely a *Musée Guimet* Anneleseivel valóságos gyöngyének nevezhető.★★) Mindezekből sejtethető, mily termékeny munka vár a tervezett vallástörténeti congressus ép ezen második szakosztályára, mely e nagy általános kiadásokon túl az egyiptomi vallástörténet apróbb részleteire, továbbá az ősrégiségen túl az egyiptomi vallásfejlődés későbbi hanyatló korszakaira is ki fog terjedni. Többek között p. o. a következő kérdés

---

★) *Le Dieu Aztec de la guerre* (Revue de l' Histoire des Religions 1899. XXXVIII. és XXXIX. köt.)

★★) *Histoire de la sépulture et des funérailles dans l'ancienne Égypte* (Annales du Musée Guimet XXVIII—IX. kötetében, in 4°).

is napirendre van tűzve: «Honnan van, hogy a Khnumu istenség, különösen az elefantisse-i Khnumu cultusa, az utolsó dynastiák idejében népszerűvé vált; mely tényezők okozták, hogy kultuszából a római korszakban a gnostikus felekezetek és a hermesi iratok Khnuphis-Kneph istenalakja fejlődött?» Valóságos Amélineau-féle kérdés, e tudós lévén elsőrendű képviselője azon módszernek, mely a későbbi gnosticizmusból sőt még a kopt keresztyénség sajátosságaiból (szentek legendái) is a régi egyiptomi elemeket szereti kihámozni.

A vallástörténet még egy másik mozzanata is előtérbe lép a congressus egyiptomi programjában. A legújabb időkig ugyanis az egyiptomi vallásra csakis mint hieratikus rendszerre vetettek ügyet. Mindenütt csak áldozó, josoló és gyógyító papokat láttak a titokzatos hieroglyphek mögött mélységes dogmatikával és mysteriumokkal. Az isteneket a mythographoktól kieszelt cyclusok szerint ismerték csak. Nem igen gondoltak a néphitre, a nép hagyományaira, babonáira, melyeket most tengersokaságú papyrusokból, ex-voto feladatokból és több efféle emlékekből ismernek és a hieratikus rendszerrel párhuzamosan tárgyalnak. Erre vall a vallástörténeti congressus e külön szakasza: «Les cultes et les religions populaires de l'Égypte, plus spécialement ceux de Thèbes.»

3. szakosztály: A «szélső kelet» (Extrême Orient) vallásainak története. E sectio Khina, Japán, Tibet, Korea, a mongolság általános szempontokból is tanulságos vallástörténetét tanulmányozza, a buddhizmus különféle nyilatkozásait azon országok szerint, a melyekben történeti fejlődése során tért hódított azon szekták szerint, melyekre Szákja Muni vallása nemsokára alapítása után szétszózlott. Ennek a sectionnak a maga nemében egyetlen szemléleti objectum kínálkozik a Musée Guimet gazdag chinai és buddhista termeiben, mely utóbbiak már több ízben bizonyították képességeiket arra, hogy tartalmukkal és felszerelésükkel a legszigorúbb igényeknek is meg felelő buddhista templomul szolgáljanak, tetszés szerint bármily buddhista secta szertartása szerint.

4. szakosztály: A *semitikus népek vallásainak története*. Ezt az osztályt négy csoportra osztották: a) a babyloniai népek vallástörténete, a hol aztán szóba kerül a sumir kérdés is vallástörténeti vonatkozásai szerint. «Melyek voltak — így szól a csoport harmadik thesise — az eredetileg sumir istenségek; melyek olvadtak bele a semitikus pantheonba, oly módon, a mint az itali istenségek a görög isteni alakokkal egyesültek?» b) Arab pogányság.

E téren is sokat tanultak az utolsó évtizedben az irodalomra alkalmazott kritikai módszer révén, meg a nagy számmal felmerült délarab feliratokból. *c)* A zsidó vallás története. «Mit tanulhatunk a legújabb archæologiai felfedezésekből, az izraelita vallásos állapotokról az Ezra és Nehemiát megelőző időkre nézve?» E kérdés, úgy látszik, egyúttal a bibliai critica külön ki nem tűzött kérdéseit is magában foglalja. *d)* Az iszlám története. E csoportban különösen azon kérdések domborodnak ki, melyek az iszlám fejlődésében nyilatkozó idegen befolyásokkal állanak kapcsolatban. De Franciaországnak, mint muzulmán hatalomnak, e téren a tudományos érdeken kívül gyakorlati érdeke is van. «Éjszakaafrikának mohamedán szövetségei. Az iszlám afrikai propagandájának története és földrajza» — így szól e csoport 7-ik kérdése.

5. szakosztály: *India és Irán*. A szanszkrit és póli irodalom vallástörténeti eredményei. — Az Irán vallásos irodalmának kérdésében James Darmesteter Zendavesta-munkája nagy forradalmat idézett elő; természetes, hogy a vitás kérdések ez alkalommal az iráni kutatások központját alkotják: «A szövegek kritikája által tisztába hozni, hogy melyek a Gáthák és az Aveste azon részei, melyek már a szaszanidák ideje előtt is meg voltak.»

6. szakosztály: *Görögország és Róma* vallásainak története. E csoportból hadd emeljem ki a következő két kérdést: «A legújabb felfedezések eredményei az etruszk vallás ismeretére nézve.» «Az itali és görög pogányság mythosainak, vallásos szokásainak, szent helyeinek és hagyományainak nyomai a mostani Italia és Görögország népies szokásaiban és kultuszában.»

7. szakosztály: *A germánok, kelták, szlávok vallásai*. — *Európa praehistoricus régiségtudománya* vallástörténeti szempontból.

8. szakosztály: *A keresztyénség története*. E csoportban a következő kérdések vannak kitűzve: *a)* «Lehet-e az essenismust az eredeti keresztyénség egyik tényezőjének tekinteni?» *b)* «Az utolsó 30 év alatt felfedezett keresztyén szövegekből mit tanulhatunk az ősz keresztyénség eszméinek és ritusainak fejlődésére nézve?» *c)* «A régi keresztyén archæologia alakulásában mennyi része van a görög és mennyi a zsidó előzményeknek?» *d)* «A tudomány jeles állása a gnosticizmus eredetének kérdésében.» *e)* Egyháztörténeti forrás kérdés Irenæus és Hippolytusról. — *f)* A görög, latin, arab, zsidó, byzantinus forrásokból, melyekből a középkor nyugati theologusai merítettek. *g)* Byzáncz viszonya a pogány oroszokhoz a IX. században; az első keresztyén egyházak alakítása Oroszországban

h) «Mily hatással voltak Kant és Hegel philosophiai tanai azon kritikai módszerre, melyeket a tudomány a keresztyénség kezde-
teiről szóló történelmi forrásokra alkalmaz?»

E szakosztály három csoportra van osztva; az első öt kérdés a keresztyénség első századaira, az *f—g* kérdések a középkorra vonatkoznak, a *h)* kérdés a legújabb korról van kapcsolatban.

E programm részleteiből is kiderül, hogy a Párisban szervezendő vallástudományi congressus a vallástudomány speculativ elemeit teljesen kizárja (ebben különbözik Stockholmi elődjétől), és híven felvett nevéhez és azon iskola céljaihoz, melynek eredményei ily congressus lehetővé tettek, *a vallástörténet* terén marad meg. Mint a nyolcz szakosztály puszta címeiből is láthattuk, ez egy feladat is elég dolgot ad a tudósok egy jól felszerelt armádiájának. A speculativ kérdéseket bátran a philosophusokra és a theologusokra bízhatják. Ezeknek mindenesetre nagy szolgálatot tesznek a valláshistorikusok, midőn az okmányok és emlékek kritikai tanulmányozása útján megbízható anyaggal látják el őket.

ÉRTESITŐ.

A csanádi egyházmegye története. Első rész. Első kötet : A csanádi egyházmegyei plébániák története. Irta dr. Szentkláray Jenő, csanádi székeskáptalani kanonok, Boldogs. Szűz Máriáról cz. apát, a M. Tud. Akadémia l. tagja. Első kötet. Temesvár, 1898. XXIV. 740. l.

Magyarország fönnállásának ezredik esztendeje, ha egyéb hasznót nem hajtott volna is, mint hogy nagy múlttal dicsekedő intézményeink s testületeink, vármegyék és városok siettek elhatározni történetök megiratását, s ekként a figyelmet a multa irányozták, kétségkívül sokat lendített a hazai monographia-írás ügyén. Néhány olyan derék monographiához jutottunk ezen a réven, melyekkel talán ez alkalom nélkül soha vagy csak jóval később gazdagodott volna irodalmunk.

A millenniumnak köszöni megszületését az a történeti munka is, melylyel e helyütt foglalkozni óhajtunk.

Mint a mű előszavából kitűnik, Dessewffy Sándor csanádi püspök elhatározta, hogy «Magyarország fönnállása második évezredének kezdetén megiratja a kormányzatára bízott ősi egyházmegye történetét». A csanádi egyházmegyének ez az *egyetemes története* három részre van tervezve s más-más szerzőktől tárgyalni fogja a plébániák, a püspökség s végül a káptalan és monostorok történetét. Minden egyes rész több kötetből fog állani s az egész vállalatot a plébániák története nyitja meg, melynek első kötetét most bocsátotta közre dr. Szentkláray Jenő, Délmagyarország történetének egy régi bűvára.

Egy hatalmas vállalat van tehát tervbe véve, mely ha valamikor szerencsésen véget érne, becsületére válnék nemcsak a csanádi egyházmegyének, hanem úgy lehet, azoknak az íróknak is,

a kik a vállalat létrejötté céljából egyesültek. Csak az a bökkenő, hogy az előszó, mely a munka beosztásáról híven számot ad, nem árul el semmit arra nézve, hogy Szentklárayn kívül kik vállalkoztak a másik két rész kidolgozására?

Nem tudhatjuk tehát, hogy az áldozatkész csanádi püspök mely íróknak adott megbízást s félni lehet, hogy a plébániák történetének buzgó írója, ki már egyik nagy munkájával (*Száz év Délmagyarország történetéből*) úgy járt, hogy egyszerre elejtette a fonalat s műve befejezetlen töredék maradt, ezt a nagy s egy ember erejét szinte meghaladó alapon tervezett munkát sem fogja elkészíteni. És bár vállalkozása jóhiszeműségében nem szabad kételkednünk, mindamellett nem fojthatjuk vissza azt az óhajtásunkat, vajha e részben csalódnánk.

Egyébiránt a szerző püspökének utasításából készen kapta azon irányelveket is, melyeket a munka kidolgozásánál és a tartalom beosztásánál szem előtt kellett tartania. Ez irányelvek a következők voltak: hogy művének bevezetésében a főesperességek és alesperességek történeti fejlődését írja meg és az egyházmegyében jelenleg főnnálló plébániák történetét betűrendes sorozatban közölje. Minden egyes plébánia történetének földolgozásánál legyen figyelemmel a plébánia föld- és helyrajzi fekvésére, a helységek határában előforduló folyókra, patakokra, hegyekre, romokra s egyéb emlékekre. Mutassa ki a község régebbi elnevezését, az első megszállók vagy telepések származását, a községben fölmerült nevezetesebb politikai, hadi és közművelődési eseményeket. Említse föl az egyes helységekben élt kiválóbb férfiakat, írja le a község mostani physiognomiáját, társadalmi s közgazdasági állapotát, tüntesse föl birtokviszonyainak főbb mozzanatait és a népesség számát. Vegye föl a lelkészek kongruájának ismertetését is és közölje a plébánosok és helyetteseik chronologikus sorrendjét, az iskolák vázlatos ismertetését.

Ez óriás méretű program nem speciális egyháztörténeti célnak, hanem a szélesebb alapon mozgó politikai történet kereteinek is ugyancsak megfelelne. Innen van azután, hogy Szentkláray a vaskos terjedelmű első kötetben mindössze a C betű elejéig (t. i. Csanádig) tudott eljutni, s ha tovább is így halad, a plébániák története legalább hat vagy hét hatalmas kötetre szaporodik. Magában az első kötetben 30 plébániás község és ezek fiókjainak, szám szerint 245 délmagyarországi helységnek ismertetését adja.

Egyébiránt már most ki kell jelentenünk, hogy a földolgozás

két sarkalatos hibában szenved. Szentkláray a régi korra nézve nem tartotta szükségesnek a levéltári kutatást; az újabb időkre nézve pedig megelégedett a papság egybeállította *Historia domus* című följegyzésekkel, melyekben nagy szerepet játszik a hagyomány, s tehát nem a történeti elem.

A levéltári kutatásokról Szentkláraynak az a nézete, hogy a mi történeti emlék a régibb századokból a csanádi egyházmegyére vonatkozólag fönmaradt, az ma már mind nyilvános közkinccse a magyar történetirodalomnak. «Ez a szerencsés körülmény — úgy mond — fölmentett engem a költséges és idővesztegető fáradságtól, hogy a régibb korról szóló adatokat közvetlen forrásokból szedjem össze». Úgy hiszi, hogy a régibb kor anyaga együtt van Pesty Frigyes délmagyarországi monographiáiban, melyek pedig nem minden tekintetben megbízhatók és kimerítők; azután Csánki Dezső nagyméretű topographiai művében, mely kiváló érdemei mellett épen a részletek dolgában szűkszavú; továbbá Márki Sándor, Ortvay Tivadar, Borovszky Samu és Karácsonyi János monographiáiban, melyeknek egyike-másika vagy mellőzte a monographia-szerkesztés manapság általánosan elfogadott szabályait, vagy pedig nem merítette ki teljesen az általa felölelt vármegyére vonatkozó levéltári készletet.

De tegyük fel, hogy e munkák tényleg hozzáférhetővé tették mindazt az anyagot, mely Délmagyarország történetét — mert hiszen a csanádi egyházmegye jóformán erre az egész területre kiterjed — megvilágítani alkalmas. Még ebben az esetben is a lelkiismeretes történetbúvárnak — már csak az ellenőrzés szempontjából is — okvetetlenül meg kell néznie a forrásul szolgáló okiratokat, melyeknek egy-egy történeti adata fölött sokszor az olvasás módja dönt. Azután az is igaz, hogy több szem többet lát. A politikai történetíró épen olyan részét mellőzi a forrásoknak, melyet az egyházi monographus igen jól fölhasználhatna. Bizonyos végül az is, hogy a levéltárak anyagkészlete koránt sincs még kimerítve, s a szemes kutató hálójába, épen mint a halászába, mindig akad megbecsülni való zsákmány.

A *Historia domusok*, melyek, mint említettük, Szentkláraynak az újabb korhoz szolgálnak forrásokul, rendszerint ellenmondásban vannak az egykorú, de kétségtelen hitelű történeti kútfőkkel. És ez egyébként nem is csoda. Mikor kezdetben a hitéletnek némi kis nyomai-mutatkoztak egy-egy községben, ritkán akadt, a ki azokat följegyezte volna. Később azután, mikor olyan plébános

került a parochia élére, a kinek érzéke volt a múlt eseményei iránt s a feledékenységtől meg akarta menteni a még megmenthető adatokat, rendszerint idősb emberek elbeszélésére vagy a hallo-másra volt utalva. Így születtek a *Historia domus* vagy *Historia parochiae* című följegyzések, melyekben több a monda, mint a történelem. Ha a történetíró ezeket használni akarja, elengedhetetlen kötelessége, hogy a történeti emlékekkel összeegyeztesse adataikat s belőlük csak azt használja föl, a mi a kritikát kiállja.

Áttérve most már a részletekre, mindenekelőtt már az első lapon feltűnik, hogy szerző a Gellért-legenda Achtum-ját, Anonymus Ohtum-ját, a XIV. századi oklevelek Hohtun, Ahtun, Ohtun és Achtonját, a mely nevet ma már a történetírás Ajtony-nak ejti és írja, önkényesen és minden alap nélkül Archon-ra ferdíti el és bolgár-szláv vasallusnak teszi meg (1. és 4. l.). A 665. lapon még érthetetlenebbül így szól: «A forrásainkban Actumnak (így!) azaz helyesen Aktósz- (?) vagy Archonnak nevezett vezér stb.» Ugyan micsoda összevisszaság ez! Ha az Aktósz görög név akar lenni, jelentését hiába keressük a lexikonokban; mert van ugyan ἄκτωρ, a mi vezetőt, gyepőt jelent s van ἄλγος, a minek baj, fájdalom, teher stb. a megfelelője, de hihetőleg ezek egyikével sem akarja Szentkláray az eredeti Achtum nevet azonosítani. Így tehát oly rébuszt állít föl, melynek megfejtése túlhaladja csekély tehetségünket.

Az is valóságos chimæra, hogy ez az Ajtony bolgár-szláv fejedelem lett volna. Hogy egyszerűen magyar törzsfő volt, azt pusztán az az egy körülmény is kétségtelenné teszi, hogy külön genusnak volt a feje s nemzetsége még a XIV. század közepén is virágzott. Az, hogy a görögök szertartása szerint Viddinben keresztelkedett meg s görög barátokat telepített marosvári székhelyére, épen úgy nem bizonyít szláv volta mellett, mint a hogy Bulcsu vezér sem vesztett magyarságából az által, hogy Konstantinápolyban vette föl a keresztiséget.

Annak is megvan különben az oka, hogy miért teszi meg Ajtonyt szláv fejedelemnek. Csakis így népesítheti be a régi Keve vármegyét szláv lakosokkal és görög-keleti egyházakkal. Szerinte e vármegye területén már az Árpád-házi királyok idején a görög-keleti egyház hatalmasodott el s ebből következteti, hogy 1335 körül nem voltak itt katolikus plébániák. Azonban ha a kis Keve vármegye helységneveit szemügyre vesszük, azt látjuk, hogy ezek legnagyobb része tiszta magyar eredetű (mint Akolhát, Alakszeg,

Bálványos, Bécs, Bozzás, Gyárfás, Halász, Tárnok, Urhida, Veres-egyház stb.) s aránylag csekély azoknak a száma, melyek mint Dobrasicza, Dragosinez, Iloncz, Kovaszdincz, Protoszincz, Szkronovecz, szláv szóképzésre mutatnak. De ezek is oklevelek alapján kimutathatólag a XIV. századnál semmi esetre sem régebbiek.

A XIII. század végén Délmagyarország nagyjában, leszámítva itt-ott egy-egy szláv foltot, tiszta magyar lakossággal dicsekedhetett. De épen e század végén iszonyú pusztulás érte; 1270—80 tájban helységei legnagyobb részét fölperzselték a kúnok s egyszerűen ez volt az oka, hogy a pápai tizedszedők 1335—37-ben itt igen kevés plébániát találtak. A török elől menekülve Nagy Lajos alatt kezdnek a bolgár és szerb szlávok bevándorolni s ez a király 1366-ban parancsolatot bocsát ki, melynek értelmében a szláv vagy schismatikus papok tartoznak Himfi Benedek *kevei* és krassómegyei főispán előtt jelentkezni (Fejér, IX. 3, 543.). Nyilván ezt a későbbi adatot anticipálja Szentkláray s későbbi időről következtet visszafelé korábbi dolgokra.

Általában a merész következtetések épen nem ritkák a munkában. Egy helyen (664. l.) azt állítja, hogy «a népvándorlás áramlatai mind ezen a ponton (t. i. Csanád vidékén) torlódtak össze». Ennél nagyobb jelentőséget már bajos volna e vidék részére vindikálni. Ugyanitt az van mondva a szerény történeti szerepet betöltött Csanádról, hogy ennél hatalmasabb strategikus pontot hasztalan keresnénk Délmagyarország tiszta-marosi részén. E bombastnak is beillő állítás magától szétpukkan, ha Temesvár, Lippa, Gyula, Várad, Boros-Jenő stb. várak hadtörténeti jelentőségére gondolunk.

Egy helyütt (15. l.) az tűnik ki, mintha Szörényvármegye is nevet adott volna külön főesperességnek. A szörényi föld azonban sz. István király korában és udvarában még ismeretlen földrajzi fogalom volt s csak a tatárjárás után, IV. Béla király korában keletkezett a szörényi bánság. De Szörény vármegye az újabb rendezésig nem volt. Ugy látszik, szerző Sebes vármegyére czélt, a mely igenis meg lehetett már Sz. István király idejében s a mai Karán-Sebes városa körül terült el.

Szentkláray az ú. n. Gellért-legendának egykorú kútfői jelentőséget tulajdonít s minden adatát csalhatatlannak tekinti. Pedig a kútfő-kritika mai álláspontján nem szabad elzárkóznunk az elől a nézet elől, hogy ez a különben rendkívül becses történeti forrásunk mai szerkezetében a XIV. század közepe táján keletkezett.

Bajos volna, s terünk sem engedi, egy oly vaskos munkában,

mint az előttünk fekvő, minden hibát egyenként kipéczézni. De egy pár feltűnőbb hibát lehetetlen szó nélkül hagynunk. Így mint fontos érvet felhozza egy helytt (69. l.), hogy Szokoli Miklós (helyesen Mihály) csanádi székeskáptalani prépost (1486—97.) a királytól Telegdi Miklósnak csanádvármegyei dúsgazdag részbirtokait adományul kapta. Épen száz esztendőtt zavar itt össze az érdemes szerző. Mint Makó László végrendeleti örököse Szokoli György 1564-ben I. Ferdinánd királytól eszközölt ki némely Csanád nemzetségbeli birtokokra oltalomlevelet, a mi egyébként egyértelmű volt az adománylevéllel. Hogy Martinuzzi 1536—39 közt csanádi püspök lett volna, az még bizonyításra vár. Szentkláray Philip-pus de Zariado nevű prépostot Szanádi Fülöpre fordítja (160. l.), úgy látszik azért, mert e névalak az egykor csanádmegyei Szanád falu nevének jobban megfelel. De ha az eredeti forrásművet, a bécsi egyetem magyar tanulóinak jegyzékét megnézi, a föntebbi név után azt is oda jegyezve találta volna: «prepositus ibidem». Szanádi prépostról nem tud a historia; itt csakis csanádi prépost-ról lehet szó s az illető prépost vezetékneve helyesen: *Csanádi*.

Tetszése szerint bánik el Szentkláray a helynevekkel is, melyeket részint tévesen restituál, részint helytelenül értelmez. Így az aradvármegyei *Kasa* vagy *Kasa-Ker* ő neki Kása-Kér (29. l.), holott a helyes névalak kulcsát az innen származott *Kasza* család neve adja meg. A pápai tizedlajstromok egy kevevármegyei helység nevét *Bunugi*, *Gunugi*, *Dunugi* alakban írják; Szentkláray e nevet *Dömög*-nek magyarázza. Holott ebben a *Sumugi* helység neve rejtőzik (*Zichy cs. okm.* I. 283.) s ez alatt az egykor Akacstól délre feküdt *Somogy* értendő. A szintén kevevármegyei *Voswar*, *Woswar* nem azonosítható a csanádmegyei Bocsárral, mit egyébiránt már Csánki is fölemlített (II. 128). A tizedlajstromok *Fel* és *Sel* nevű kevevármegyei helysége, mely Szentkláray előtt merőben ismeretlen, nem más, mint a *Szél* vagy *Sél* nevű helység, mely a XV. században mint Hunyadi-birtok szerepel. A 68. lapon szó van Csáki Ferencz *kő-kanizsai* birtokosról; *rév-kanizsai* jelző a helyes. Bökényfalváról azt mondja, hogy a csanádi püspök és káptalan birtoka volt; pedig egynél több oklevél bizonyítja, hogy földesúri hatalom alatt állott s e szerint a török hódítás kora előtt egyházi birtok nem lehetett.

Nem áll az sem, mintha Magyar-Csanád telepítése a XVI. századra volna tehető. Az egész török korszak alatt nincsen szó erről a helységről — pedig ha meglett volna, az erdélyi fejedelmek figyel-

mét semmi esetre sem került volna ki — s ez bizonyítja legfőképp, hogy még akkor nem volt meg. Keletkezését nem is lehet korábbra tenni, mint legfőljebb a XVII. század végére vagy a XVIII. század elejére.

A zárandvármegyei *Bánhegyes* alapítását a *Bán* nevű családnak tulajdonítja (282. l.). Ez is a történeti tények nem ismerésén alapuló állítás. E helységet ugyanis legelső birtokosáról, Maróti János macsói *bán*ról kezdték a XV. század elején így nevezni. A régi *Böldre* (ma Beodra) és *Böldreszeg* két külön helységet nem szabad összezavarnunk; amaz torontálmegyei helység volt s a böldrei Himfi családot uralta, emez mint csanádmegyei falucska a Telegdi családot ismerte földesurának. A csanádvármegyei egykori *Tóti* falu nevét, mint az egyházmegyei schematismusból is kivehető, Kis-Szent-Péter helység most is viseli *Totina* formában; e szerint ennek a helyén állott valamikor s így nem mondható végkép eltűnt helységnek.

Szerző az előszóban kijelenti, hogy a plébániákat és főkhelységeket a jelenlegi elnevezéseken kívül eredeti történeti nevükön tüntette föl. E szerint könyvében *Bilyéd* van Billét helyett, *Csákvár* Csákova helyett, *Csanád* Német-Csanád helyett stb. De ha itt is következetes akart volna maradni, akkor Beodra helyett *Böldre*, Buttyin h. *Bökény*, Buziás h. *Bozzás* stb. eredeti alakokat kellett volna írnia.

Ennyit a feltűnőbb topographiai hibákról. De vannak a munkának más, kifogás alá eshető részei is; számos combinációi nem igen állják ki a kritikát. Ilyen különösen a marosontúli főesperesség keletkezésének kérdése, melyet Szentkláray az itebői prépostság megszűnésével hoz összeköttetésbe.

A *Legendából* tudjuk, hogy sz. Gellért az egyházmegyét főesperességekre osztotta. Valószínűleg már ő hét főesperességet alkotott, minthogy Nyugat-Európában ez volt akkor az elfogadott szám. A hét főesperességet Csanád, Temes, Arad, Keve, Sebes, Krassó, — tehát hat vármegye területén kellett elhelyeznie. Valószínűleg a legegyszerűbben úgy oldotta meg a dolgot, hogy a nagy Csanádvármegyét, melyet a Maros a nélkül is majdnem két egyforma darabra metszett szét, fölosztotta; déli részéből alakította a csanádi vagy székesegyházi, északi részéből pedig a marosontúli főesperességet s így lett ki azután a 7-es szám.

Szentklárayt ez a magyarázat nem elégtí ki. Oltványi nyomán a marosontúli főesperességben nem lát egyebet, mint a Meg-

váltóról nevezett itebői prépostság folytatását. Azonban már a kiindulási pontja is hibás; azt állítja ugyanis, hogy olyan főesperességet, melyet nem vármegye nevéől neveztek volna el, az Árpád-korban nem találunk hazánk területén (15. l.). De hát a gradnai, homorogi, köleséri, pankotai, aszúági stb. főesperességek egyike sem vármegye neve után keletkezett.

Azután úgy okoskodik a szerző, hogy a marosoninnyi terület «csanádi főesperesség» czímen az itebői prépostok kezébe jutott, míg a marosontúli vidék egyházi közigazgatása «marosontúli főesperesség» elnevezés alatt a székeskáptalan egyik kanonokjára ruháztatott (18. l.). Úgyde itt is nagyon sántít a logikája. Szentkláray ugyanis azt vitatja, hogy a marosontúli főesperességet az itebői prépost kedvéért alakítják s mégis nem ennek, hanem a csanádi főesperességnek lesz a főesperese.

Az itebői társaskáptalant szerző a tatárjárás után költözteti Csanádra (19. l.). Csakhogy itt meg az a bökkenő, hogy a csanádi sz. Salvator prépostja már a tatárjárás *elején* szerepel Rogerius elbeszélése szerint.

Szerző a reformációt óriási és gyászos katastrophának mondja (63. l.). Lehet azon vitatkozni, hogy milyen lett volna nemzetünk sorsa, ha a hitért folytatott küzdelmek nem zsidbasztották volna erejét. De egyet józanul elvitatni nem lehet, s ez az, hogy nemzetiségünket és irodalmunkat s illetőleg ezek fönmaradását e nagy eszmeharcznak köszönhetjük. Másfelől az is bizonyos, hogy e küzdelemből maga a katholicismus is megtisztulva és megerősödvé került ki.

Az eszmék diadala előtt, különösen ha azt négy század folyama pecsételte meg, a lojális ellenfélnek meg kell hajtania zászlaját.

De már egészen olyan színben tűnünk föl, mintha e könyvtől minden érdemet el akarnánk vitatni. Pedig ha a régi kor tárgyalása tekintetében joggal tehetünk is kifogásokat, a műnek az a része, mely az újabb kort tárgyalja, vagyis Nádasdy László püspök idejétől kezdve, már sokkal biztosabb alapon mozog s önállóságánál és adatainak bőségénél fogva határozottan nyeresége egyháztörténeti irodalmunknak.

Még a szerző orthographiájára van egy pár megjegyzésünk. Megvalljuk, különösen hat egy classikus műveltségű férfiú iratában az efféle journalistai pongyolaság: arkidiakon, juriszdikezió, kvalifikáció, parokiális funkeziók stb. Tudományos műben efféle szab-

dosság, melyet megengedhetnek magoknak a napi sajtó gyorsan dolgozó munkásai, ámbár a túlság ott is visszatetsző, ahogy sem járja. A nyelvérzék romlására mutat az efféle constructio: ama ember, eme idő; ha ez megállana, akkor ép oly joggal lehetne így beszélnünk: a állat, a úr stb.

Szomorú, hogy gyakorlott írókat ilyen primitív leczkékben kell részesítenünk. t—z.

Eugène Muntz. La bibliothèque de Mathias Corvin. Notes Nouvelles. Paris, 1899.

A hirneves francia műtörténész e kis füzete voltakép különlenyomat egy bibliographiai folyóiratból, de kétséggel megérdemelte, hogy külön is megjelenjék. Oly keveset tudunk aránylag a dicső Corvina-könyvtárról, hogy minden új adat igen becses ránk nézve.

A Muntz gyűjtötte adatok legrégebbike 1538-ból való; ekkor már nem volt együtt a Corvina. A vatikáni könyvtár præfectusa Bécsből kap kölcsön egy becses Corvinát. Hat évvel később egy velencei tudós örömmel jelenti egy levelében, hogy a francia követség révén Konstantinápolyból két pompás pergamentumra írt Corvinát kapott. Néhány évvel később 1560-ban Alphonso ferrarai herczeg 13 Corvinát szerez. De már egy évvel később azt írja egy raguzai tudós, hogy nem birt már Corvinákat szerezni, minthogy — a mint neki mondták — a görög kéziratok egy részét I. Ferencz francia király szerezte meg Konstantinápolyból.

Ime, mily sokfelé usztak néhány évtized alatt a magyar nagy hajótörés után e hajó egyes roncsai! A Corvina-könyvtár köré sok mende-monda jegeczedett. Sok könyvíró (különösen pedig tankönyvíró) a modern könyvtárak kriteriumát alkalmazza a Corvinára, meg nem fontolva, hogy a XV. században lényegesen különböztek a könyvtári viszonyok a maiaktól. Azt írják, hogy Mátyás könyvtára 10,000, sőt 20,000 vagy 40,000 kötetből állott. Pedig akkor az egész világon sem volt annyi könyv.

Muntz a Mátyás könyvtárának kötetszámára nézve a következő adatokat közli:

Ha csak 400-ra tesszük is Mátyás könyveit, még akkor is méltó versenytársa volt a korabeli nagy olasz könyvtáraknak. Ugyanis 1443-ban a híres vatikáni könyvtárban csak 340 könyv

volt; a Mediciik könyvtára 1465-ben 158 könyvet tartalmazott, az urbinói könyvtár pedig 772 könyvet. Bessarion cardinalis könyveinek száma 800—900-ra rúgott. Csak a század legvégén érte el a *Vaticana* korában különben páratlan nagy számot: 3650 kéziratot.

Midőn Budavárát a törököktől visszafoglalták, a királyi palota könyvtárában még mindig 274 könyv és kézirat volt. Nagyobb része valószínűleg még Mátyás idejéből származott. r. —

The surprising adventures of Baron Munchausen. Illustrated by William Strang and J. B. Clark, with an introduction by Thomas Seccombe. London 1895. — 8.-rét, LII+300 lap. Ára 7½ shilling.

Münchhausen báró csodálatos kalandjait a mai nemzedék csak abban a formájukban ismeri a magyar irodalomban, a melyben azokat az ifjúság számára átdolgozták és rövidítették, mert a teljes kiadásnak némely részletei nem igen érdekelnék a fiatalokat, mások pedig, mint például Ganganelli bibornok (XIV. Kelemen pápának) «kalandja» nagy pénteken az osztrigát áruló asszony-nyal még «a serdültebbek számára» sem volna épületes olvasmány. Egy német író fölháborodásában ezt egy «an den Haaren herbeigezogene faule Geschichte»-nek bélyegezte, ámbár korántsem oly trágár portéka, mint a milyeneket például némely XVII. századbeli spanyol mese-könyvekben találhatunk, melyek az inquisitio engedelmével és hivatalos «imprimatur»-jával jelentek meg és a jámbor páter véleményében «nem tartalmaznak semmi olyant, a mi a jó erkölcsökbe ütköznék».

Az, hogy Münchhausen báró valódi történelmi egyéniség volt, nem általánosan ismert tény. Ismerjük meglehetősen teljesen életpályáját. 1720-ban született és mint aggastyán 1792-ben halt meg. Ifjú korában a braunschweigi herczeg apródja volt és mint ilyen urával együtt az orosz hadseregben a «Braunschweig» ezredben szolgált, hol csakhamar tiszti rangra emelkedett és a törökök ellen két hadjáratban harczolt 1740-ben és a következő évben. Pártfogójának kegyvesztése után továbbra is orosz szolgálatban maradt és Erzsébet czárnő kapitánynnyá léptette elő egy vértés ezredben. Mint tudjuk az orosz ábéczé nem igen alkalmas nem-muszka tulajdonnevek kiírására és azért a furcsa «Minsgasen» név alatt alig ismerünk reá hősünkre «Hieronymus Karl Friedrich Freiherr von Münchhausen»-ra. A katonai pályától való megválása

után német őseinek birtokán Bodenwerder-ben telepedett le; gyermekei nem voltak. Első feleségével boldog házasságban élt, második neje azonban csúnyán elkésérítette az öreg úr végső éveit. Java férfi korában szenvedélyes vadász volt és hajtóvadászokat rendezett gyakran, melyeknek végeztével azután összegyűjtötte vendégszerető módon asztala körül jó barátait és pajtásait, kiket vidám borozgatás közt utazásaival és más kalandjaival mulattatott, úgy hogy híre mint jó raconteur csakhamar elterjedt a vidéken — a mint az eredmény mutatja jó hírnevének tetemes hátrányára. Ma úgy ismerik a föld kerekiségén mindenfelé, hova a civilisatio eljutott, mint a ki ugyan csak jól el tudta vetni a súlykot, ámbár, mint ma már tudjuk, a nevéhez fűződő sok kaland csak egy csekély részének volt értelmi szerzője s még azokat is, melyek közvetve tőle származnak, a nevetségességig túl nagyították a mesegyűjteménynek felelős szerzői az olvasó közönség jobb mulattatására.

Furcsa még az is, hogy ámbár a báró úr Bodenwerderben Németországban a Weser partján mesélte el élő szóval kalandjait, először angol nyelven jelentek meg nyomtatásban Londonban a Themze partján még pedig 1785-ben, tehát még az öreg úr életében. Az editio princepsnek egyetlen egy példányát sem ismerjük és csakis egy a londoni *Critical Review*nak azon évi deczemberi füzetében megjelent bírálatából vagyunk képesek meghatározni az első kiadás helyes keletét. A következő évben egy második kiadás jelent meg, valószínűleg egyszerű lenyomata az elsőnek. Az ebben található kalandok a jelen munkának második usque hatodik fejezetében vannak reproducalva. A gyűjtemény nőttön-nőtt, míg végre az 1793-ban megjelent hetedik kiadás, mely után készült a mostani, összesen 34 fejezetre rúgott, a mint ezt a bevezetésben be is vallják, nem az eredeti kiadás szerzőjének tollából ugyan, hanem a báró úr sikerült modorában. Ha már most figyelembe vesszük azt a körülményt, hogy az első német versio csak 1786-ban jelent meg a híres Bürger tollából és neve alatt (a címlap szerint Londonban, a valósággal azonban egy göttingeni nyomda bötűivel), úgy hitelt adhatunk Reinhard Károlynak, a német költő barátjának és művei kiadójának azt az állítását illetőleg, hogy a *Lenore* szerzője csak lefordította, nem pedig ő maga írta meg a báró világhírű kalandjait.

Szerzőjük kilétét illetőleg mai napság már általánosan elfogadott tényállás az, hogy az eredeti, szűkebb számú mesegyűjteményt a hirhedt Rudolf Erich Raspe, egy német ember írta, ki

nagytehetségű tudós, tanár és számos nagyrabecsült tudományos munkának szerzője volt, melyekért a göttingeni tudományos akadémia és az angol Royal Society tagjául választotta. De mint a kasseli muzeum régiségeinek őre meglopta fejedelmi urát s azért kénytelen volt hazájából elillanni és a német rendőrség elől Angliába szökni, hol egy másik pártfogóját Sir John Sinclairt szintén befonta és azért másod ízben volt kénytelen kereket oldani. Írlandban vonta meg magát, hol scarlatinában halt meg 1794 vége felé 57 éves korában.

Münchhausen báró kalandjait, ámbár, mint említém, inkább ifjúsági iratként ismerjük — no meg talán a ponyva-irodalomba is bejutott, — bátran átlapozgathatjuk kibővített alakjában, ha nevetni akarunk. Eredeti célja a könyvnek az volt, a múlt század végén gomba-módjára sűrűn fölbukkanó utazási, vadász és más — többé-kevésbé költött — kalandok íróit nevetségessé tenni és azért föltűnő benne az, hogy egy pár híres mese-beszélőnek, mint például a mi Benyowszky Móriczunknak is sikerült elkerülnie figyelmét. *Kleine Diebe hängt man, die grossen lässt man laufen.* Ily módon menekült meg bizonyára Móricz grófunk is, ámbár sokkal kisebb bűnösök kerültek a könyvbe, s némely jóhiszemű egyén is, mint például Blanchard és Mongolfier a francia léghajósok, Bruce, a híres abysszinai utazó, Phipps, az északi sarkvidékek kutatója, Drinkwater, a gibraltari ostrom történetírója, Brydone, a *Tour trough Sicily and Malta* szerzője és például a mi Tott bárónk is. Otrokocius egy munkájából (*De origine Hungarorum*) pedig közölve van a régi szittyai írásból egy mutatvány szép, a könyv szellemében írt tudákos magyarázattal. Trenck Frigyes báró emlékiratait azonban békében hagyta a gúnyolódás nagy mestermunkája.

Ma már e kalandok a világirodalomé. Lefordították szerzőnk bevezetése szerint hollandi, dán, magyar, orosz, portugál, spanyol és még sok más nyelvre. A legjobb francia fordítást, mint tudjuk, az ifjabb Théophile Gautier adta ki Doré Gusztáv rajzaival; az újabb angol kiadásokat szintén oly híres mesterek, mint Crowquill Rowlandson és Cruikshank, látták el rajzokkal, a német verziókat pedig Riepenhausen Hosemann stb. az előbbi Chodowiecki modorában. Magyar kiadások *Báró de Mánx ... igaz élményei* cím alatt Pesten még 1813-ban és a «99-dik kiadás» (?!) u. o. 1859-ben jelentek meg.

Münchhausen társaság tudtommal még nem alakult, a Dante, Goethe, Browning, Kisfaludy, Shakespeare és más hasonló társa-

ságok mintájára, ámbár az érdemes báró úr neve körül már egészen tisztességes irodalom gyűlt össze. De a mi késik, talán nem múlik. Már több író birkózott meg azzal a föladattal, hogy a «kalandok» legrégibb irodalmi forrásait fölkutassa. Így például a hirtelen lebo-
csátott portecullistól ketté metszett ló eredeti versióját a Strassburg-
ban 1508-ban megjelent *Facetiae Bebelianae*ban fődőzték föl, a
kürtökben a nagy hidegben befagyott nóták merész ötlete már Cas-
tiglione *Cortegiano*ájában is megvan 1528-ban és valószínűleg az ő
agyában sem fogamzott, hanem régiebb keletű.

Ennyit Münchhausen báró jó hírnevének megmentésére. Nálunk szegény Bernáth Gazsi szerette hallgatóit ilyenféle absurd túlzásokkal gyönyörködtetni. Tőle hallottam azt a mesét, hogy mint dagadt föl három emeletes házzá egy kavics a szúnyog csipés-
től; továbbá az óriási szélvész meséjét, mely a lánczhid-téren vala-
mennyi bérkocsiról lefújta a reájuk füstött számokat; no meg egy iz-
ben az «Arany Sas» előtt az egyetemi kórház felé mutatva elbeszélte
nekünk egy részeg tót napszámos esetét, ki szerinte elnyelt egy
osztrák bankó forintot, de rosszúl lett tőle és ámbár az orvosoknak
sikerült 99 krajczárt kiszedni a gyomrából, a századik ott rekedt és
szegény tót belehalt. S azért persze mégis tiszteltük-becsültük a jó
Gazsi bácsit, s tiszteljük-becsüljük emlékét ma is.

Persze egészen más kategóriába, mint Münchhausen báró
vagy Gazsi bácsi, tartoznak Psalmanazárék, Benyowszkyék vagy a
legújabb példány az e szőrű fajtából, tudniillik Louis de Rouge-
mont, ki tavaly a British Association földrajzi osztályának ülésén
tette lóvá az egybegyűlt szaktudósokat az ausztráliai vadak közt
átélt nagyobbára koholt «élményeivel» és «kalandjaival», de a kit
a londoni *Daily Chronicle* csakhamar leálcázott.

Kropf Lajos.

Egy kis polemia.

A politikai és irodalmi pártok kiválóbb képviselőiket rende-
sen túlbecsülik, sokkal több méltánylatban részesítik, mint a meny-
nyit megérdemelnek s később a történelem tiszte a magasztalásokat
valódi értékekre szállítani le. Mindez természetes, de az már ke-
vésbbé, ha a magasztalás nem ismer határt és szertelenségbe téved.
Ez már kórjel és sajnos, hogy hirlapirodalmunkban mindinkább
növekszik e kóros állapot s méltán felkiálthatunk:

Ha annyi volna a nagy emberünk,
Mennyit naponként folyást hirdetünk,
S oly sok dicső tulajdon volna bennünk,
A legdicsőbb nemzetnek kéne lennünk.

Nem szándékunk részletekbe bocsátkozni, sőt a politikát egészen mellőzzük s csak az irodalomról szólunk valamit. Itt is csak egy pár jelenségre szorítkozunk, a mint épen a napokban szemünkbe ötlöttek. Ha felhánynók lapjainknak egész évi folyamát, bizonyára sok olyant találánk bennök, a mik igazolnák állításunkat. Hiszen, hogy egyebet ne említsünk, mindinkább elharapózik az a szokás, hogy kiadóink agyba-főbe dicsértetik kiadványaikat s az így készült ismertetést nyomtatva, a könyvhöz mellékelve küldik meg a lapoknak, melyek örömet kiadják, ha az író iránt nem viseltetnek ellenséges indulattal. De térjünk tárgyunkra.

Egy pár hét óta az *Egyetértés* homlokán a következő előfizetési felhívást olvashatni:

„Előfizetőinknek és olvasóinknak szíves figyelmét felhívjuk arra, hogy törekvésünk, hogy lapunk, mint eddig, úgy a kezdődő új évnegyedben is a legnagyobb, legjobb és legértelmesebb magyar lap legyen. — Eötvös Károly, lapunk vezére s nemzetünk egyik legnagyobb írója, ki édes magyar nyelvünk ragyogó szépségeit a legtisztábban tárja az olvasó elé, ebben az évnegyedben is folytatja

Gróf Károlyi Gábor följegyzései

című remek művét, melyhez hasonló szép olvasmány nálunk soha s a világirodalomban is kevés jelent meg. Ezen kívül a bevezető közlemények most jelennek meg

Utazás a Balaton körül

című szintén páratlan szépségű művéből, mely talán még a másiknál is gazdagabb lesz érdekes részletekben.»

Így ír az *Egyetértés* Eötvös Károlyról, a ki a lap vezére s így bizonyára tudtával vagy legalább utólagos jóváhagyása mellett jelent meg e feldicsőítés. S mily művészi fokozással áradnak benne a gondolatok! Eleinte Eötvös Károly csak *egyik legnagyobb* magyar író, de azután mindjárt nyelvünk ragyogó szépségeit *legtisztábban* tárja az olvasó elé, így *legnagyobb* író mindazok között, kik magyarul írtak vagy írnak. De ez sem elég. Excelsior! Károlyi Gáborról írt műve *remek mű*, melyhez hasonló nálunk *soha*, a világirodalomban is *kevés* jelent meg. Tehát Eötvös Károly a leg-remekebb magyar író s a világirodalomban Shakspere, Goethe, stb.

mellett foglal helyet. *Utazás a Balaton körül* című műve is páratlan szépségű, talán még a másiknál is gazdagabb lesz érdekes részletekben. A szerény talán mennyire emeli a páratlan szépség szörnű szerénységet.

Bajos megítélni a két úgynevezett remek mű irodalmi értékét, mert a szerző még egyiket sem végezte be, de a megjelent részletek sehogy sem igazolják a remekséget. Gróf Károlyi Gábor följegyzéseket hagyott hátra s Eötvös K. a helyett, hogy ezeket, fölvilágosításokkal kísérve, kiadta volna, vagy ezek alapján, más adatokat is felhasználva, megírta volna gr. Károlyi Gábor életrajzát, magát gr. Károlyi Gábort beszélteti, mintha emlékiratokat hagyott volna hátra. Így már a kiinduló pont hibás s nem eléggé megbízható. De így sem tudja Eötvös eléggé érdekessé tenni gr. Károlyi Gábor egyéniségét; politikai és társadalmi szereplése nem is nyújt erre elég anyagot, a korrajzi és lélektani részletek pótolhatnák e hiányt, de ezekben éppen nem gazdag a mű. Eötvöstől nem vitathatni el az elbeszélő tehetséget, de az sem oly eredeti és művészi, hogy remekségről lehetne szó s magyarossága nem ment némi parlagi iztól. Az *Utazás a Balaton körül* nem emelkedik följebb a rendes tárczáknál, csak stilje jobb; hogy Eötvös kedveli a nagy hangú s öntetsző túlzást, tódítást, talán mondanunk sem kell.

Elég ebből ennyi. Az élő dicsőítésétől térjünk át egy halottéra, mert hírlapjaink necrológjai, ünnepélyes alkalmakra írt emlékezikkei szintén nagy túlzásokba szoktak esni. Éppen nem hibáztatjuk, hogy a tanáregyesület Szarvas Gábornak szobrot emelt. Ő mindenestre jeles nyelvész volt, bár Hunfalvy Pál és Budenz József, a magyar összehasonlító ugor nyelvészet megalapítói, szorosan tudományos szempontból mélyebb nyomokat hagytak hátra, de a közönségre nézve szűkebb körben és kevesebb zajjal mozogva, nem kelthettek annyi figyelmet, mint Szarvas. Az ünnepély ellen sincs kifogásunk. Beöthy Zsolt mérsékeltebb beszédet tartott, mint a minőt vártunk, mert őt nem egyszer ragadja túlságra szónoki heve. Sajó Sándor ódája nem valami jeles költemény, de ezen nem csodálkozhatni, mert a dicsőítő ódák ritkán sikerülnek, azonban azon már csodálkozunk, hogy magyar költő annyira lelkesülni tud Szarvasért, kinek kevés érzéke volt a költői nyelvhez s éppen nem vette figyelembe a nyelv æsthetikai oldalát. A miket mi hibáztatunk, azok a hírlapok vezérczikkei, melyek ez alkalommal megjelentek. Különösen a *Budapesti Hírlap* és a *Magyarország* tettek ki magokért.

A *Budapesti Hírlap* többek között ezt írja:

„Szarvas magyar lelke hűsz és néhány év előtt sem a szó-, sem a mondatalkotásban nem ismert reá az akkori magyar nyelvben a saját törvényei szerint kifejlődött és kifejleszthető magyar nyelvre. Lehetetlen korcsok, vakmerő csonkítások csúfították el s egész nyelvünk szinte fuldoklott az idegenség áradatában. Lehetett-e vajon — hogy csak két példát hozunk fel — az *arandok* szóban fölismereni az arany farku vakondokat, a *szőnyeg* szóban a szövött anyagot. Lehetett-e az elkábítóan hömpölygetett körmondatokban s a németből a leggyászosabb szolgálissággal lefordított kifejezések sokadalmában ráismerni a Pázmány Péter, a Szcenzi Molnár Albert, a Petőfi, az Arany János nyelvére? Nem lehetett. A hite szent volt, hogy elcsúfított nyelvünket meg lehet tisztítani. A lelkét tette rá, hogy megtisztítja és a mennyire emberileg lehetett, megtisztította.»

A *Magyarország* hasonlóképp ír Szarvasról, a ki szerinte európai színvonalra emelte a magyar nyelvtudományt s ekkép változta hatását az irodalomra és közéletre:

„A sajtó nyelve megtisztult, az országgyűlés szónokai restelkedtek sokat gúnyolt lomposságuk miatt, a tudósok világosabb, magyarosabb írásmódra törekedtek. S nincs a ki meg ne vallaná, hogy mindez Szarvas Gábornak és az ő *Nyelvőrének* munkája volt. Pedig mi tudjuk, mi értéke van e munkának, mi mély jelentősége, mi egyetemes hatása, mi nemzeti fontossága. Mert az egész nemzetre kihat nyelvnek megtisztulása. Érezzük, hogy több ez a stil javulásánál, több ez műveltségben való haladásnál. Mikor az idegen hatáson növekedett nyelvújítókat letaszítják ítélszékükből s a székbe beleültetik a ronlatlan érzékű, józan eszű, higgadt gondolkodású népet: akkor válik teljessé csak a negyvennyolczas alkotások kiépítése, akkor leszen e nemzet nemcsak intézményeiben demokratikussá, hanem érzéseiben is. — Ki volna oly vakmerő, a ki tagadni merné e mű nagyságát? Ki oly tudatlan, hogy be ne látna? Bizonyára jogos kegyelet vezette e népet, midőn szobrot emelt ama három nagy férfúnak, kik megalkották a mai Magyarországot politikai intézményeiben, a legnagyobbal, Kossuth-tal együtt. De méltó s önmagát megtisztelő vala, hogy közelségökben hirdesse hatását Szarvas Gábornak is, a ki *megalkotta a mai Magyarország nyelvét.*»

Ezek szerint a jelen században Szarvas Gáborig senki sem írt jól magyarul, kivéve Petőfit és Aranyt. De az a baj, hogy Petőfi semmit sem tanult Szarvas Gábortól, mert nem olvashatta csalhatatlan bulláit, s versei tele vannak a nyelvújítás korcs szavaival s rút csonkításaival; Arany pedig, a ki olvasta, épen nem szegődött hozzá, sőt egy párszor ellene nyilatkozott. A szegény *Budapesti Hírlapnak* még azt is meg kell érni, hogy azt az elátkozott *szőnyeg* szót mind a két költő használja. (Egyébiránt a *szőnyeg* nem új szó,

már Zrínyinél s a XVII. század más íróinál megtaláljuk, de az *anyag* új szó, melyet, úgy látszik, a *B. H.* réginek vél.) Mi éppen nem látjuk nyelv tekintetében azt a nagy különbséget, mely a régiebb és újabb irodalmat egymástól elválasztja s melyet Szarvas nagy művének hirdetnek. Akkor is, most is voltak és vannak jobb és kevésbé jó nyelvű írók. Hogy az országgyűlési szónokok most jobban beszélnek, mint régen, éppen nem állíthatni. Azt a két feliratot, melyeket Deák 1861-ben írt, ma sem tudná senki megírni jobb magyarsággal. Kossuth sokkal jobban beszélt és írt magyarul, mint Bartha Miklós. Csengery vezérczikkei nem csak okosabbak, hanem jobban is íróttak, mint a Kaas Ivoréi; Kemény Zsigmond és Salamon Ferencz felülmúlják Neményit és Vészit. Bajza és Erdélyi kiállják a versenyt Alexander és Bánóczy magyarságával.

Az sem áll, hogy a nyelvi idegenszerűség és a nyelvújítás erőszakosságai ellen Szarvasig senki sem lépett föl. A költői nyelvben a visszahatást már Vörösmarty végrehajtotta s az ő nyomán indultak Petőfi és Arany, újabb forrásokból is merítve. A prózát illetőleg a nyelvújítás győzelme után sem szűnt meg egyes szók bírálata. Az ötvenes és hatvanas években, melyeket a nyelvi barbarismus korszakának bélyegeznek Szarvas orthológ hívei, többen szólaltak föl az idegenszerűségek s a szükségtelen vagy rossz szók ellen. Különösen Brassai és Arany tűntek ki e téren. Bugát *Szócsintana* ellen maga Toldy is kikelt. Az Akadémia azt a véleményt fejezte ki, hogy csak a műszók magyarosítandók s nem egyszersmind a műnevek s pályakérdést tűzött ki az idegenszerűségek és a nyelvújítás visszaélései ellen. Az előkelő írói és nyelvészeti körök nem annyira az újítás, mint inkább a conversatismus felé hajoltak s ezt Arany ki is fejezte egyik fölszólalásában.

Szarvas nem vett részt e mozgalomban, mert még nem lépett a nyelvészeti pályára. Először mint szépirodalmi író tett kísérletet egy pár drámával és Phædrus meséi műfordításával, melyek csekély becsű művek s nyom nélkül enyésztek el. Első nyelvészeti értekezése 1867-ben jelent meg a pozsonyi gymnasium *Értesítőjében Magyaratalanságok* címe alatt. Újat, mit már több ízben el nem mondtak volna, nem sokat mondott, de az alak, melyben elmondta, könnyen érthető s magát olvastató volt és figyelmet keltett. Második nyelvészeti munkája *A magyar igeidők* című, az akadémiától jutalmat nyert pályairat volt, mely a régi nyelv alapos ismeretéről tett bizonyosságot, de gyakorlati hatása nem lehetett, mert a régi igeidők használatának visszaállítása, melyben Hunfalvy is fáradozott, hiú

feladatnak bizonyult. 1872-ben indította meg a *Nyelvőrt*, melybe számos jeles etymologiai cikket írt. Küzdött a magyartalanságok ellen, buzdította társait a népnyelvi adatok gyűjtésére, tért nyitott a szorosabb értelemben vett magyar nyelvészet kérdéseinek megvitatására s általában élénk érdeklődést keltett föl a közönségben nyelvészetünk iránt. Ez volt Szarvasnak legfőbb érdeme.

Ádáz harcza a nyelvújítás ellen, melynek semminemű érdekeit nem akarta elismerni s minden nyomát kiírtani igyekezett irodalmunkból: kétes becsű föllépés volt s nem is koronázta siker, bár hívei ezt tartják főérdemének s hírlapjaink ezért dicsőítik. Már kiinduló pontja sem volt helyes. Hirdette, hogy a nyelv természeti termék, pedig az történeti termék is, sőt a conventiónak is van benne része, s ha valamely szó bármely úton bele kerül a nyelvbe, a közönség elfogadja, a legjobb írók használják és szükség van reá, a nyelvész ki nem tilthatja a nyelvből, elég, ha megmagyarázza, hogyan eredt. Hirdette, hogy a népnek, mint a nyelv őstermelése képviselőjének, minden szabad, az írónak semmi sem, holott az irodalom és nyelv története eléggé bizonyítja, hogy az írók mily nagy befolyással voltak a nyelv fejlődésére. A nyelvtudomány ítélőszéke főbírájának képzelte magát s oly törvények szerint ítél, melyeket önkényesen maga alkotott. Elítélte a gyökelvontást, de a népnyelvi adatok mindinkább kiderítik, hogy a nép rég idő óta használja a szóalkotás e módját. Elvetette az idegen szóképzővel alkotott szókat, de vajon a megmagyarosodott idegen szók immár magyaros szóképzőjével alkotott szók nem forogtak-e a nép száján a nyelvújítás előtt is? A hamis analogián alapuló szókat kiirtandóknak vélte, de a népnyelv hamis analogiáit, szeszélyeit nem merte bántani. Kigondolta a holt képzők elméletét, mely szerint kiirtandó minden oly szó, mely ezek segélyével készült, de ha holt szót föl lehet eleveníteni, miért ne a holt képzőt? S mik azok a holt képzők? Nagy része azon képzőknek, melyeket a nyelvújítás használt. Igaz, a nyelvújítás e tekintetben sok visszaélést követett el, használt oly képzőt is, a mi nem volt az, de az elvvel való visszaélés nem döntheti meg magát az elvet.

Ily módon Szarvas a szók igen nagy tömegétől akarta megfosztani nyelvünket, azonban érezte, hogy az így támadt űrt valahogy be kell tölteni, s ha nem akarunk kevert nyelven írni, a rossz új szókat helyesebbekkel kell pótolni. Megkezdte a pótlást, de a mily gyors és leleményes tevékenységet fejtett ki a rombolásban, oly lassú és tehetetlen volt az alkotásban. Az orthológok egész tábora

éveken át fáradozott a pótlás nagy munkájában, de bizony csekély eredménnyel, s így kénytelenek voltak visszafanyalodni az üldözött rossz új szókhöz. Ekkor azzal vigasztalták magokat, hogy csak addig élnek velök, míg az idő folyamán pótolhatják. De maig sem pótolták s nincs valami furcsább, mint az, midőn orthológjaink szidják a nyelvújítást, de használják szavait. Ime a tanáregyesület, mely emelte és leleplezte Szarvas szobrát, közgyűlése programjában ily Szarvastól kiátkozott szókat is használ: *elnök, titkár, tanár, keret*.

A tanár és hírlapíró urak egy kissé őszintébbek és szerényebbek lehetnének. Az a nagy hangú dicsekvés nem mutat jó ízlésre. A mai magyar nyelv nem Szarvas Gábor nyelve, hanem a magyar nemzeté, mely századokon át fejlődött s melyen Kazinczy és társai kiirthatatlan nyomokat hagytak. A nyelvújítás tévedései mellett is nagy mozgalom volt nemcsak nyelvi és irodalmi, hanem társadalmi és politikai tekintetben is. Semmi sem bizonyítja ezt jobban, mint az a körülmény, hogy új ellenségei akaratlanul is hatása alatt vannak, s kénytelenek szavait használni. —i.

Nyílt levél a szerkesztőhöz.

Tisztelt Szerkesztő Ur!

A *Budapesti Szemle* f. é. júliusi számában Rácz Lajos *Voltaire a vádlottak padján* czímmel Faguet Voltaire-tanulmánya ellen polemizál. Ez a tanulmány a rengeteg Voltaire-irodalomnak egyik legjelesebb terméke, rendkívül értékes, mint Faguet minden dolgozata, de kétségkívül irányzatos, a mit szerzője maga is bevall, visszahatás a Voltaire-bálványozás ellen; következőleg egyet-mást élére állít, túlerősen kihegyez, túlerősen kiszínez és árnyal. A polemia tehát jogosult és üdvös vele szemben. Azonban a legkevesebb, mit attól, ki támadni akarja, megkívánhatni, az, hogy higgadt figyelemmel olvassa el; Rácz Lajos annyira vét ez elemi kíváncsi ellen, hogy polemiájának nem lehet kellő súlya.

Czikkírónk szerint Faguet nem hagy Voltaireen egy csöpp becsületet sem: érdemeit *«vagy meg sem említi, vagy ha igen, ezt oly rövidesen, oly fanyar képpel, oly fitymálva teszi, hogy alig van benne köszönet. Hibáiból ki nem feledett volna egyet sem, becsülésre méltó vonásaiból és műveiből alig találunk nála valamit.»* (Id. h. 135 l.)

Nos ezzel szemben utalok a 373. lapra (mindenütt a magyar fordítást idézem), hol így összegezi Faguet, «*mi teszi nagygyá Voltairet*»:

«Hévvvel lángoló, kielégíthetetlen és sokszor szerencsés tudásvágya; világosság, élénkség és kellemes fordulatok által kitünő nyelve; utólérhetlen bája, mely szellemes és rövid velős elbeszélési módjában nyilvánul . . . Bámulatos megtestesülése a francia kedélyességnek, a finom francia szatirának és a francia szellemességnek s bár rút dolog, de igaz, hogy még azok közt is, kik nem szeretik őt, nagyon kevés akad, a ki hajlandó ne volna a maga jellemének magasabb fajtájú kiválóságait is odaadni cserébe az ő szellemének habár csak másodrangú kiválóságaiért.»

Ha ez nem volna elég, ime mint nyilatkozik Faguet Voltaire-ről lépten-nyomon tanulmánya folyamán (278, 280—1, 338, 359—361, 365—6 l.):

«Örökös és egyetemes tudásvágyból áll V. legbensőbb lényege; a tudásvágygyal emelkedik ki magasán. — Oly hódító, ki nem alapít gyarmatokat, de fényesen és dicsőségesen hangzó nevet hagy hátra mindenütt. — Szeret hinni és komolyan veszi az eszméket; van meggyőződése és gyakorlati szelleme. — A *Henriade* élénk gyönyört nyújt az elmének; a legdisztिंगváltabb, leghasznosabb poema, melyet Franciaországban Mézeney óta írtak. — Mily megkapó hevet, szilajságot, sőt kitartást tanúsít a kutatásban! — Lelkiismeretes, pontos és nagy tehetségre valló művek. Mily művészettel varázsolja új életre, igaz rokonszenvtől ihletten, elődei-
nek ezt a századát! . . . Mindig fogják olvasni . . . Remekmű . . . Hasonlíthatatlan darabok. — Megvan V-ben az intelligentiának minden felvilágosultsága, fürgesége, ügyessége, eszélyessége, aggályossága. — Kitünő s elragadó minden oly művében, hol a saját személyét állíthatja előtérbe. — Kimeríthetlenül áll rendelkezésére összes segédeszközeivel a megvesztegető cél, a finomság, sőt a gyöngegség is.» stb. stb.

Mint látni, mégsem oly fekete és nem úgy fekete Faguetnél a tagadás szelleme, mint cikkíró véli s feltünteteti. Igenis talál F. érdemeket Voltaireben s őszinte lelkesedéssel méltatja java-részőket.

Egy másik, szintén általános vonatkozású vádja cikkírónak ebben csúcsosodik ki: Faguet teljesen figyelmen kívül hagyja a kort, a *történeti szempontot*. Nos ezt a szempontot lépten-nyomon megtalálhatni Faguetnél. (V. ö. pl. 302, 305—7, 311, 326—7, 350,

353—4. l.) S ha cikkíró szerint F. «Voltairenél minden írói gyöngeséget elítél, pedig hát, ha jobban utána nézne, láthatná, hogy ezek jelentékeny része nem a V., hanem a kor hibája» ezzel szemben legalább egy helyet kívánok idézni, hol (362 l.) ez áll: a szerkezet gyarlósága «V.-nek mint egyáltalán egész századának főgyöngéje.»

Ugyancsak ily természetű az a harmadik vád, mely szerint Faguet a *chronológiát* is figyelmen kívül hagyóna. «Szemére veti, hogy egyes philosophiai problémák felől nincs megállapodott nézete, hogy meggyőződése változnak. Szent igaz, de ne feledjük, hogy V. háta mögött egy 60 éves írói pálya fekszik, s egy 25 éves ifjú másként ítélhet meg egyes dolgokat, mint egy 84 éves aggasztán.» (B. Sz. id. h. 130. l.) Nos a chronologiai szempont is megtalálható F.-nál, (v. ö. pl. 284—5. ll.), ime mint ír (310. l.): «Hetven éves korában is azt a philosophiai, politikai és morális hitvallást ismétli, melyet harmincz éves korában hallottunk tőle.» Ugyanily szellemben írja (284. l.): «Életének előbbre haladtával — úgy látszik — a determinismushoz hajol inkább. Egyelőre azonban, ötven éven át» a szabad akaratot védi. Ez utóbbi helyről annyira megfélekedezik cikkíró, hogy (130. l.) így leczkézteti a francia tudóst: «Egyenesen kimutatható, hogy V. előbb a szabad akarat híve volt, de utóbb a determinismus híve lett . . .»

Ez a baj, t. i. hogy megfélekedezik arról, a mit Faguetnél olvasott, többször megesik cikkíróval. Ítéljen az olvasó, ha ugyan nem fárasztom türelmét túlságosan a sok idézgetéssel.

Faguet «megróvja V.-t, hogy közömbös hazája iránt, de azt felel, hogy a nemzetiségi elv a francia forradalom nyomában fakadt fel.» (129 l.) F.-nál ez áll (4. l.): «A XVIII. század gondolatvilága teljességgel nem törődik a haza eszméjével; a francia forradalom csak akkor alakult át hazafias szelleművé, mikor az ellenség már megszállta az országot.» Mi több, (361. l.) a *XIV. Lajos százada* mint oly mű van magasztalva, melyben «valóban található hazafiasság».

«Nem említi, úgymond cikkíró (138. l.), hogy (itt *Du-Bois-Reymond szavai idézvék*) csudálatos szellemi erővel sajátította el kora természettudományi ismereteinek egész körét; (*Du-Bois-Reymondnál közbeszúrva ez a mondat*: blieb ihm auch reine Mathematik ein verschlossenes Buch,) fölfogta a mathem. physika egész lényegét, bírta az induktív módszert . . .»

Talán mégis mond valami ilyest Faguet is (312. l.): «A ter-

mészettudományokkal sokat foglalkozott és sikeresen, a mitől kifejelett benne a hajlam a *tudományos kritika* iránt, és aztán iparkodott viszont kortársaiba is beleoltani ezt a hajlamot, mely bizonyára nagyon becses . . . S ha ő nem feltaláló a geometriai tudományok terén, mely dicsőség különben is csak annak adatik, ki egész életét rájuk szenteli, példája tiszteletre méltó, búzditása nagybecsű.» (E sorok is újabb adat annak megvilágosításához, mily *fanyar képpel fitymálja* F. Voltaire érdemeit.)

«Hát persze oly alapon mint a Fagueté, nem is lehet megérteni V. nagy hatását, hanem azt vagy egyszerűen kétségbe vonjuk vagy . . . kicsinyes okok összetalálkozásának nyilvánítjuk,» mondja czikkíró. (139. l.) Faguetnál pedig ez áll (371. l.): «Ezek bizonyára kicsinyes okok az ő rengeteg hírnevének megmagyarázásához. Lássuk tehát a nagyobbakat.» És következik két lapon át annak briliáns felfejtése, mennyire az *átlagos francia szellem megtestesülése* V.

Et nunc venio ad fortissimum. Van a czikkírónak még egy vádja, mely nincs minden actualis érdekesség híján, s melyet ő ugyancsak kizsákmányol *hangulatkeltés* céljából. Bocsanat, ha még ezzel is és kissé bővebben foglalkozom.

Calas és Sirven rehabilitására vonatkozólag e vád szerint Faguetnak «csak egy pár fanyar megjegyzése van . . . Ime, ha már le nem tagadhatja a tényeket, legalább igyekszik kisebbitni azok jelentőségét. Egy német író egész könyvet írt (530 l. nagy 8-r.) V. ez irányú szerepléséről, annak a büntető igazságszolgáltatásra gyakorolt befolyásáról. F. az egészet csak szeszélynek, kicsinyes epizód-nak tekinti, melyet kár úgy felfűjni.»

Korántsem csak ennyinek! Szóljanak a tények. *Feltétlenül magasztalja* V.-nek az igazságszolgáltatás terén kifejtett reformtörekvéseit, Beccaria és Turgot mesterének vallja őt; «bizonyára jó és helyes cselekedetnek» minősíti ama rehabilitálási munkásságát. (275, 313. l.) S bár érinti, milyen, kevésbbé eszményies jellegű motívumok is közrejátszhattak, így folytatja: «De mindegy, elvégre ezúttal is helyes és eleven szánalomérzet ösztönzi. Főleg az, a hogyan Calas ügyét karolja fel, válik különösen becsületére V.-nek, mert ránkórjának inkább az állna érdekében, hogy fanatizmus művét mintsem bírói tévedést higgyen itt fenforogni.» (317. l.) Továbbá u. ott: «Mint látjuk, félig e könyörületes és szánakozó szellemű kor hatása alatt (íme itt is a történeti szempont!), félig pedig saját impulsusából és benső ösztöneinek szerencsés irányban való fejlődésénél fogva,» V. itt «felülemelkedik önmagán,» «a humanizmus

és a felebarátain segíteni kívánás» üdvös fáradozásokra készíti. «J'ai fait un peu de bien, c'est mon meilleur ouvrage: ez a nyilatkozat minden kérdésnek híjával van.»

Ily nyilatkozatok után semmi oka és joga sem volt cikkírónak, hogy efféle, olesó hatást vadászó phrasisokra ragadtassa magát: «Mintha csak a Dreyfus-pör hatása alatt írta volna sorait. Szinte csodálkozik rajta (csak cikkíró képzele!), hogyan lehet egy-két rongyos emberért (ad normam: rongyos zsidóért) így lelkesedni, miattok hazájának uralkodó vallását és törvényszékét meghurcolni . . . A Dreyfus esete előtt már a Dreyfus-láz, a politikai és vallási reactio szelleme sugalta Faguet-t V. megítélésénél . . .»

Még csak egy szót, cikkíró hangjáról valamit.

Mily szenvedélyesen leckézteti F.-t szakadatlanul, a ki szerint «fanyar képpel fitymál,» (ez a legfőlebb megvesztegetőn szellemes maliciájú író neki fanyar és fitymáló!) «ráfog, félremagyaráz», «üres és igaztalan vádak» kockáztat, rosszakaratúlag kibebítt, «szavain lehetetlen nem mosolyogni» stb.! Nos ha erről a hazájában és külföldön minden tekintetben kiváló szellemről, az elismert irodalomtörténetíróról, ki korántsem tévesztendő össze holmi Veuilotkkal, nem a liberalismust sárral dobáló pamphletírókkal, e folyóiratban ily kevésbé tiszteletteljes hangon beszélhetnek törekvőbb fiatal íróink, mit várjunk akkor a hírlapoknak kritizálásra rászabadított reportereitől?

Ennyit nem annyira Faguet megvédelmezése, mint inkább a közönség tájékoztatása végett.*)

Tisztelt Szerkesztő Úrnak

Kolozsvár, 1899 július 8.

kész szolgálja
HARASZTI GYULA.

---

*) A tisztelt levélíró maga is elismeri, hogy Faguet műve irányzatos, tulajdonképp visszahatás a Voltaire-bálványozás ellen. Az ily álláspont könnyen vezeti az író egyoldalúságra vagy épen igazságtalan ítéletre. S a ki ez ellen felszólal, szintén ritkán kerüli el ez örvényt, de hogy Faguet elfogultan ítélte Voltaire-ről, nemcsak Rác Lajos állítja, hanem a francia sajtó egy pár mérsékelt szellemű kritikusa is.

Szerk.

Új magyar könyvek.

Ábrányi Kornél, id. Képek a mult és jelenből. Buda-Pest, 1899. Szerző (8-r. 244 l.) 3 frt.

Acsády Ignác. A karloviczi béke története 1699. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XVIII. köt. 4. sz.) Buda-Pest, 1899. Akademia. (8-r. 80 l.) 75 kr.

Babay Kálmán. A Visky leányok. Regényes korrajz. Pápa, 1899. Kis T. (8-r. 76 l.) 40 kr.

Balogh J., Illés K. és Vargha F. A bűnvádi perrendtartás magyarázata. 3 kötet. Buda-Pest, 1899. Grill. (8-r. VIII, 539 l.) 6 frt.

Békefi Remig. A debreczeni ev. ref. főiskola XVII. és XVIII. századitörvényei. Buda-Pest, 1899. Akademia. (8-r. 177. l.) 1 frt 50 kr.

Békefi Remig. A sárospataki ev. ref. főiskola 1621-iki törvényei (Értekezések a történeti tudományok köréből. XVIII. köt. 3. sz.) Buda-Pest, 1899. Akademia. (8-r. 78 l.) 75 kr.

Beöthy Zsolt. A magyar irodalom története. A legrégibb idők-től Kisfaludy Károly felléptéig. 2. kiadás. I. kötet. Buda-Pest, 1899. Athenæum. (8-r. 852 l.) A két kötet ára 20 frt.

Berend Miklós dr. és Preisich Kornél dr. A gyermekgyógyászat compendiuma. Gyakorló orvosok és orvosnövendékek számára. Átnézte és előszóval ellátta Bókay János dr. Buda-Pest, 1899. Mai H. (8-r. VI, 580 l.) 5 frt 40 kr.

Biró Lajos német új-guineai (Berlin Baseni) néprajzi gyűjtéseinek leíró jegyzéke. A magyar tud. Akademia és a m. n. muzeum költségén kiadja a m. n. muzeum néprajzi osztálya. Buda-Pest, 1899. Kilián (4-r. 98 l.) 3 frt.

Bodolló Endre. A kocsigyártás kézi könyve. Buda-Pest, 1899. sz. Gellért int. (8-r. 220 l.) 5 frt.

Burges Péter. A szem egészségtana. Buda-Pest, 1899. Dobrowsky és Franke. (8-r. 188 l.) 2 frt.

Czobor Béla dr. Magyarország történeti emlékei az ezredéves országos kiállításon. 8. füz. Buda-Pest, 1899. Gerlach és Schenk. (4-r. 145—160 l.) 2 frt 10 kr.

Dézsi Lajos dr. Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században. Misztótfalusi Kis Miklós. Pápai Páriz Ferencz. Buda-Pest, 1899. Ráth M. (8-r. 332 l.) 4 frt.

Diesener H. Ábrázoló geometria. Gyakorlati kézikönyv építőiparosok számára. 3. jav. kiadás után németből ford. Mühlstein Mihály. Buda-Pest, 1899. Keil. (8-r. VI, 151 l.) 3 frt 50 kr.

Döntvénytár. A felső bíróságok elvi jelentőségű határozatai. Jegyzetekkel ellátva kiadja «a Jogtudományi Közlöny» szerkesztősége. Buda-Pest, 1899. Franklin t. (8-r. XXXI, 368 l.) 2 frt.

Dosztojevszky F. M. Egy halottas-ház emlékiratai. Regény, Oroszból ford. Timkó Iván. 3 köt. (Athenæum olvasó tára VII. évf. 17—19. köt.) Buda-Pest, 1899. Athenæum (163, 150, 142 l.) Egy kötet 50 kr.

Ecseri Lajos. Telepítési ügyünk. Buda-Pest, 1899. Pfeiffer F. (8-r. 40 l.) 40 kr.

Esterházy Sándor dr. A bölcséleti jogtudomány kézikönyve. I. köt. 2. füz. Kassa, 1899. Mildner F. (8-r. 183—462 l.) 2 frt.

Fáy Aladár dr. Közegészségügyi szolgálat a községekben. Buda-Pest, 1899. Lampel R. (8-r. XVII, 128 l.) 60 kr.

Fayer László dr. A magyar bűnvádi perrendtartás vezérfonala. Teljesen átalakított harmadik kiadás az 1896. XXXIII. törvényzikk alapul vételével. Buda-Pest, 1899. (8-r. XIII. 459 l.) 3 frt 60 kr.

Ferdinándy Gejza. Az arany bulla. Közjogi tanulmány. Buda-Pest, 1899. Akademia. (8-r. 182 l.) 1 frt 50 kr.

Fraknoi Vilmos. Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez. Buda-Pest, 1899. Akademia (8-r. XXIV, 366 l.) 3 frt 75 kr.

Frecskay János. Mesterségek szótára. A m. t. akademia megbízásából. Buda-Pest, 1899. Hornyánszky V. (8-r.). Egy füzet 10 kr.
1. Ácsmesterség (24 l.) — 2. Fametszés, formametszés és rézmetszés (16 l.) 3. Asztalosmesterség (20 l.) 4. Fésűsmesterség (16 l.) 5. Bodnár vagy kádármesterség (15 l.)

Gaal Jenő. A nemzetgazdaságtan rendszere két részben. I. köt. A nemzetgazdaságtan elmélete. II. köt. A nemzetgazdaság alkalmazott tanai. Buda-Pest, 1899. Athenæum (8-r. VIII, 346., XV, 499 l.) 8 frt.

Haggard Rider. Náda, a liljom. Regény. 1. 2. köt. (Athenæum olvasó-tára VII. évf. 13—14.) Buda-Pest, 1899. Athenæum. (8-r. 176, 196 l.) kötetje 50 kr.

Hajós Lajos dr. Az idegesség férfiaknál és nőknél. (Neuraszténia és hisztéria). Buda-Pest, 1899. Dobrowsky és Franke. (8-r. 72 l.) 60 kr.

Halász Gyula. Gondolatok az ember tragédiájából. Buda-Pest, 1899. Athenæum. (16-r. 70 l.) 50 kr.

Herczeg Ferencz. Az első vihar. Színmű 4 felv. Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (8-r. 144. l.) 1 frt 20 kr.

Horváth Cyrill dr. A magyar irodalom története. I. kötet. A régi magyar irodalom története. Buda-Pest, 1899. Athenæum (8-r. VIII, 755 l.) 6 frt.

Jankovics Marcell. Versek. Pozsony, 1899. Stampfel K. (8-r. 166 l.) 1 frt 60 kr.

Károlyi Árpád dr. A kiegyezés ügye a kassai országgyűlésen 1606 tavaszán Buda-Pest, 1899. Pfeifer (8-r. 205 l.) 1 frt 60 kr.

Kemechey Jenő. Mara rózsái. Regény 2 kötetben. Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (8-r. 148, 151 l.) 1 frt 80 kr.

Kiss Emil. A közigazgatási hatóságok elé utalt kihágások és az azok körüli eljárási és pénzkezelési szabályok. A fennálló törvények, rendeletek és elvi jelentőségű határozatokból rendszeresen összeállítva és magyarázó jegyzetekkel kísérve. 2 köt. Buda-Pest, 1899. Athenæum. (8-r. XX, 817, 274 l.) 10 frt.

Kóbor Tamás. A csillagok felé. Regény. I. köt. (Legjobb könyvek. III. évf. 4. köt.) Buda-Pest, 1899. Légrády. (8-r. 155. l.) 50 kr.

Komáromy Lajos. Fáy András mint pædagogus. Buda-Pest, 1899. Lampel R. (8-r. 62 l.) 50 kr.

Kovács Gyula dr. Közgazdaságtan. Alapvető kézi könyv. I. köt. A közgazdaság általános jelenségei és törvényei. Buda-Pest, 1899. Franklin t. (8-r. VIII, 224 l.) 1 frt 50 kr.

Kövesligethy Radó dr. A matematikai és csillagászati földrajz kézi-könyve. Buda-Pest, 1899. Kogutowicz. (8-r. XXII. 911 l.) 6 frt 50 kr.

Krcsmárik János. A török jogrendszer s igazságszolgáltatás. I. A bűncselekmény s következményei. Buda-Pest, 1899. Franklin-t. (8-r. 105. l.) 60 kr.

Krudy Gyula. Ifjúság. Rajzok és elbeszélések. Basch Árpád rajzaival. Buda-Pest, 1899. Pfeifer F. (8-r. 244 l.) 2 frt 60 kr.

Kubinyi Viktor. Maison rouge. Elbeszélés. Buda-Pest, 1899. Sz. Gellért int. (8-r. 231 l.) 1 frt.

Lengyel Adolf Titusz. Anyakönyvi index. Az állami anyakönyvi intézmény életbeléptetése óta 1898. év végéig megjelent összes miniszteri rendeletek és elvi jelentőségű határozatok kivonatos gyűjteménye. II. évfolyam. Buda-Pest, 1899. Franklin-t. (8-r. 104 l.) 60 kr.

Lengyel Const. Mihály. Ruthénekről. Monografikus karczo-lat. Ungvár, 1899. Lévai M. (8-r. 111 l.) 1 frt.

Lotz Károly falfestményei. Buda-Pest, 1899. Lampel R. (2-r. 33 l. és 18 tábla.) 18 frt.

Magyar magánjog. Szerkeszti *Fodor Ármin*. IV. köt. Család-jog. Írták *Fodor Ármin dr.*, *Sipőcz László dr.*, *Jancsó György dr.*, *Gaár Vilmos dr.* Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (8-r. XXII, 1018 l.) 9 frt 20 kr.

Makai Emil újabb költeményei. 1896—98. Buda-Pest, 1899. Vass J. (16-r. 131 l.) 1 frt.

Márki Sándor. Emlékbeszéd Finály Henrik levelező tagról. A m. t. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XI. köt. 11. sz.) Buda-Pest, 1899. Akadémia. (8-r. 68. l.) 60 kr.

Markó László. Ezopusi mesék. Buda-Pest, 1899. Grill. (8-r. 232 l.) 1 frt 50 kr.

Milkó Izidor. Uri emberek. Jegyzetek a társaságból. 2. ezer. Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (8-r. 174 l.) 1 frt 20 kr.

Molnár Gyula. Csázdi világ. Énekes bohózat 3 felv. Buda-Pest, 1899. Grill. (8-r. 115 l.) 50 kr.

Molnár István. A mezőgazdasági gyümölcsstermelés és értékesítés. Buda-Pest, 1899. Eggenberger. (8-r. 223. l.) 2 frt 60 kr.

Neera. Kerüld az asszonyt! Regény. Olaszból ford. Gauts Viktor. (Egyetemes regénytár. XIV. évf. 14. köt.) Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (8-r. 155 l.) 50 kr.

Nuricsán József dr. Utmutatás a chemiai kísérletezésben. Buda-Pest, 1899. Kilián Fr. (8-r. IV, 251 l.) 3 frt.

Olcso könyvtár. Szerkesztő *Gyulai Pál*. Buda-Pest, 1899. Franklin t. (16-r.)

116. sz. *Kozma Andor*. Arany László. Emlékbeszéd. (44 l.) 10 kr.

117—18. sz. *Szász Károly legifj.* Balogh hadnagy története. Elbeszélés. (132 l.) 20 kr.

Papp Dániel. Tündérlak Magyarhonban, Vidám bácskai elbeszélések. Buda-Pest, 1899. Bud. Hirl. vállalata. (8-r. 129 l.) 1 frt 20 kr.

Pasteiner Gyula. Római világ. Emlékkönyv a magyar tanárok olaszországi tanulmányútjáról. Csengeri János és Geréb József közreműködésével. Buda-Pest, 1899. Athenæum. (8-r. 323 l.) 2 frt 50 kr.

Pósa Lajos. Száll az ének. Szavalni való versek. Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (8-r. 204 l.) 1 frt.

TERMÉSZETTUDOMÁNYI ÁLLAPOTAINK ÉS A KÜLFÖLD.

•Man hätte vielleicht erwarten sollen, dass eine Pflanzengeographie der Karpathen von einem ungarischen Fachmann geschrieben worden wäre, besonders da doch in Ungarn die Floristik blüht und die Zahl der Pflanzenarten des Gebietes ständig vermehrt wird. Aber wenn auch die Beschreibung und Aufzählung der gesammelten Arten eine dringende Notwendigkeit ist, da nur auf ihnen pflanzengeographische Skizzen und Werke basieren können, so ist doch nicht zu vergessen, dass von der Beschreibung neuer Arten bis zur Abfassung pflanzengeographischer Werke ein weiter Schritt führt. Solche Studien sind in Ungarn deshalb sehr erschwert, weil in diesem Lande nicht einmal in der Reichshauptstadt seit längerer Zeit die Systematik und Pflanzengeographie durch einen ordentlichen Professor vertreten ist, von dem die studierende Jugend die notwendige Unterweisung und Anleitung erhielte. •

E szavakkal végzi Gilg E. a berlini botanikus muzeum egyik tudós tisztviselője azt az ismertetését, a mely Pax *Grundzüge der Pflanzenverbreitung in den Karpathen* című munkájára vonatkozólag a földkerekség egyik legelőkelőbb folyóiratában: *Engler's Botanische Jahrbücher*, 1899 január 31-én kiadott füzetében megjelent.

Ezt itthon a dolog természeténél fogva ha négy-ötven olvassuk; olvassák azonban Hollandiában épen úgy, mint Tiflisben vagy Japánban!

Pax könyvének a megjelenését örömmel és fájdalommal vegyesen fogadtuk. A természettudományi társulat növénytani

szakosztályának egyik ülésén kifejezésre is jutott mind a kettő és én nem mulasztottam el, hogy tudományos helyzetünk és viszonyaink egynémely fonákságára nyíltan és őszintén reá ne mutassak; előre is tudva azt, hogy egyik-másik tudományos intézményünk maradiságában a hibát a legkevesébbé sem akarjuk firtatni. Azóta is marad minden a régiben.

Talán lesz módomban a külföld valamely közlönyében Gilg szavaira reflectálnom; bár tudom és eléggé átérzem, hogy a védő szerepe ez uttal nehéz, mert alig védekezhetünk, mint-hogy mulasztásaink tudományos viszonyaink irányításában a lehető legnagyobbak.

Ki az a Pax? kérdi a tisztelt olvasó.

A boroszlói botanikus kert igazgatója és egyetemi tanár, a ki több mint egy évtized óta botanizálgat Kárpátjaink kies völgyein, felhőkbe meredő csúcsain; személyében edzett a botanikus és a turista egyaránt. Gyűjt és observál a növénygeographus élesen áttekintő látásával és nem a *Fliegende Blätter* botanikusa módjára valamely lupéval számlálgatván a levelek s szirmok szőre szárait. Az imént tapasztaltam az ezer szépségű straczenai völgy virágos lejtőin, hogy mily szeretettel kíséri őt tanítványainak kisebb-nagyobb gárdája. Fáradhatatlan tevékenységének eredménye nem is a «nova species»-ek ijesztő tömege, mely — sajnos — nálunk néhol még mindig imponál; hanem egy oly növényföldrajzi mű, mely fordításban is irodalmi nyereségnek tekinthető, továbbá az a remek havasi csoport, a mely Boroszló botanikus kertjében mutatja be Kárpátjaink classikus flóráját.

«Terra inhospitabilis, latronibus et barbaris hominibus plena» és ehhez hasonló mondásokra okot szolgáltatott Wahlenberg idejében a felvidék e század elején; sőt azon sem csodálkozhatunk, hogy a hatvanas évek primitív viszonyai Aschersont, a kárpáti flóra egy másik jeles kutatóját merőben ironikus kijelentésekre késztették. De a midőn Wahlenberg, Ascherson, Grisebach, Uechtritz, Schneider és Sagorski stb., után hasonlíthatatlanul javultabb viszonyok közepett Pax, ugyancsak idegen nemzet fia írja meg a kárpáti flóra bájos szépségeit a tudós tollával, azon Kárpátokét, mely végre is évezredek magyar föld és a melyről méltán állíthatja Gilg, hogy «ölében nemcsak a floristika virágzik», nem lehet a dolgok ilyenén állásán egykönnyedén tovasiklanunk.

«Ist doch nicht zu vergessen, dass von der Beschreibung neuer Arten bis zur Abfassung pflanzengeographischer Werke ein weiter Schritt führt» oly apodicticus igazság, mely a véletlen helyes összetetalálkozása révén egy időben tétetett közzé ez irányban tett hasonló nyilatkozatommal.

A *Természettudományi Füzetek* XXII. (1899.) kötete 50. lapján, adott viszonyainknak mondhatnám nyomasztó hatása alatt röviden előadtam, hogy «a mai systematikai fölfogás» mennyire túlszárnyalta a növényrendszertannak, mint tudományos disciplínának azt a fogalmát, mely csakis a floristika exclusiv körére kíván szorítkozni és a mely nálunk oly szomorú hírnévre vergődött.

A Kräuterbuchok évszázados színvonala ma már meghaladott álláspont, bizonyíthatnom is fölösleges.

A midőn systematikáról beszélünk, avult eszmék pengésével el nem hallgattathatjuk az anatomia, physiologia, növénygeographia és phytopalæontologia, mint oly disciplínák jogait, a melyek bebocsáttatást követeltek és nyertek a modern systematikai vizsgálódás területének ajtóin.»

Mindezt egy physiologiai s anatómiai munkálat keretében juttattam kifejezésre, mert éreztem annak a szükségét, hogy itt a legfőbb ideje annak, hogy a merőben fajfaragó s descriptiv irány kizárólagossága valahára véget érjen nálunk is. Reá mutattam, hogy vannak eredmények, a melyek «nem a flórák könnyű szerrel végzett összeírásánál, hanem a kutatás tudományos módszerével végzett vizsgálatoknál, értékes monographiák szerzői részéről nyertek s nyernek igaz méltányolást; hol a tudomány szeretete, a haladás vágya a döntő tényező és nem a «species erroneæ»-vel megtöltött volumenek halmaza.»

Hibáztattam mindig s hibáztatja im a külföld is, hogy ilyenek számára virágzik a hon, csaknem kizárólagosan enumeratiók s új fajok leírására nyujtván tért; a nélkül azonban, hogy a floristikával telenyomtatott annyi száz oldal egy, a mai színvonalnak megfelelő növényföldrajzi művecskét eredményezett volna.

Warming ökológiai fejtegetéseitől, Schimper physiologiai alapokra fektetett növényföldrajzi fölfogásától mily távol állunk mi! oka az, hogy physiologiai, biológiai vagy épen anatómiai tételek fejtegetésére tér nálunk absolute hiányzik.

Vagy egészséges állapot-e az, a midőn szinte szerencse,

hogy például egy az akadémiánál 1897-ben előadott e fajta munkálat 1899-re megjelenhetett?

Ily körülmények között nincs mit a botanikának reménylenie nálunk; megmaradunk a «gyerekjátékszamba menő fajfaragászat»-nál (Crépin «plaisanterie»-nak mondja), vagy kiki halad, a hogy tud; mindenesetre jobb s a tudomány komolyságának megfelelő dolgaival a külföldi irodalom kegyelemkenyerére szorulva ezentúl is.

A közvélemény s egyéb disciplinák művelői bizonyára botanikusaink kisdéd gárdáját vonná felelősségre, nálunk, hol minden tanítással foglalkozó egyén, tanár vagy tanárnő; hol nagy a tudás, képesség stb., csak az akarat s a tetterő hiányoznék?

Nemzet, hol például a zoologia tanszéke évek során betöltetlenül lehet az ország első egyetemén és nem jajdul föl ezen a tudomány érdekét szíven viselő tudósközvélemény; tudományos intézményeink egyike-másika, mely egy-két tábla meléklettel ellátott apróbb értekezést nagy utánjárás, elalkuvás s válogatott megszorításokkal sokszor évek elteltével tud kiadni, esetleg oly erőmegfeszítéssel, melylyel máshol (például Hollandiában) egy opus is megjelen; nincs mivel büszkélkednie, legalább nem a természettudományiak terén.

A botanikai tanszékek ezer fonákságát e helyt nem fejtegethetem, csak jellemző például emlitem föl, hogy a berlini botanikus kert tisztviselői kara, a melynek egyik tagja mondá a fönt (mottókép) idézett szavakat, egy év alatt többet produkált, mint nálunk e téren egy évszázad! *)

Ne hivatkozzunk minduntalan a múlt századok mulasztásaira, azon szerencsésen túl vagyunk. Az anyagiak önzetlenebb elosztásával módunk is volna, csak lássuk be, hogy a tudományért önmagáért is érdemes dolgozni még akkor is, ha főiskolai tanszék birtokába jutottunk.

Bánt ugyan, ha a tudományos buvárkodás csöndes laboratoriumait a sajtónak messze ható zaja veri föl; ámde elvitáztatatlan, hogy arra csekély természettudományi munkásságunk révén az újabb évtized folyamán erősen rászolgáltunk, mert

*) Hivatalos kimutatás szerint 1895. április 1-től 1896. márczius 31-ig 18 szerző részéről 79 munka jelent meg 49 tábla és 1889 ábrával!

végre megdöbbenő igazság, hogy például a «botanika terén alig pár hajszállal vagyunk előbbre, mint voltak e század elején a debreczeni fűvészkönyv szerzői: Diószegi s Fazekas.»

Az a «pár hajszálat» tevő néhány értekezés, mely a tudományos Akadémia matematika-természettudományi *Értesítő*-jében és az Akadémiával nem épen helyes viszonyban álló *Természettudományi Füzetek*ben a külföldre nézve is hozzáférhetően nagy nehezen megjelenhet, nem áll arányban azzal a jogos várakozással, a melyet irányunkban a külföld táplál: A kicsi Lund *Botaniska Notiserje*, Liége egyetemi növényteni intézetének *Archivjai*, szóval kis nemzetek kis kiadványai önálló botanikai folyóiratként jelennek meg a közös versenyterén és pedig fényes sikerrel.

Elöttem fekszik Gravis A. a liégei botanikus tanárnak egyetlen növényről, a *Tradescantia virginica*-ról írott physiologiai és anatómiai vaskos munkálata, a belga tudományos Akadémia kiadványakép 276 nagy quart lapon 27 lithographált táblával. Az egyetem növényteni intézetének küldött ajándék-kötet ez és nem is az első. Mivel viszonzozhatjuk?

Ily munkalat, a legjobb esetben valamely réz-éremmel jutalmazottan fiókunkba örökre megreked.

Tudományos és a muzeális élet szorosan kapcsolatosak; bőségesen tapasztaltam, a midőn Európa culturvárosainak egész sorát szelvében-hosszában bejártam. A tudomány cultusának mily éltető melegágya a «muzeum»; társadalmi életünkben mily hatalmas közművelődési tényező az, angol példák illusztrálhatják a legjobban.

Hol az az «egyetlen magyar természettudományi muzeum», mely a mai kívánalmak minimumának megfelel?

Pedig lelkes férfiakban, a tudomány javáért valóban küzdő szakemberekben nincs hiány.

Mint merő ellentét jut eszembe a braunschweigi műegyetemen elhelyezett pompás természettudományi muzeum, a melynek tojásgyűjteménye egymaga harmincezer márká érték képviselője. Egyéb collectiói, a ritka érdekes madárgyűjtemény valóban bámulatot keltők; tudva azt, hogy mindezt, saját környékének nagy gonddal összehordott fossil kincseit, a nagyszerű műegyetemet, a hercegi Kunstmuseumot, a városi s az úgynevezett Vaterländisches Museumot 3690 km² területen egymaga a braunschweigi hercegség 372 ezer lelke

tartja fönn. Igazgatója: Blasius tanár, a ki zoologus létére a hazaiaknál ugyan kedvezőbb botanikus kertet tudott szervezni egy műegyetem czéljaira s a ki megteremté a modern természetrajzi muzeumot, ki tudja eszközölni, hogy segítse: Grabovsky egy évtizednél tovább kutathatta a csodás tropusok világát, Ceylontól Új-Guineaig, országra szóló könyöradományok nélkül. Tudományos életben ez a gentleman!

Muzeális műveltség dolgában hol vagyunk mi? Ezt a kérdést szomorúság nélkül alig feszegethetnők. Hisz naiv dolog is azt kérdezni, hogy ki érzi nálunk például egy botanikai muzeum culturalis szükségét, a midőn Haynald bíboros-érsek nagyértékű hagyatéka sem talál méltó hajlékra. Vagy talán Baumgarten húszezer fajt meghaladó s Erdély flóráját magában foglaló gyűjteménye az, mely jobb sorsot érdemelt? Egy vidéki középiskolának ily classicus gyűjteményre nézve ugyancsak absurd viszonyai között, egyébként állami fölügyelet alatt, pusztul és kallódik.

Szemben mindezekkel mily fonákul hangzik az, hogy az imént elhunyt világghirű bryologus: Dr. Müller K. tanárnak a maga nemében első rangú moh-herbáriumát a porosz kormány, budgetjének rendkívüli tétele czímén 22,320 márkaért Halle A. S. egyetemi botanikus kertje számára megvette. Tizenkétezer faj hetvenezer példányban!

Volt nekünk is egy kitünő európai zuzmógyűjteményünk, mely magába foglalá Magyarország teljes zuzmóflóráját. Csak ezer forintba került volna. Nem kellett. Megvette Bécs.

Svéd földön a becsületes tudós: Areschoug Fr. V. és Sven Berggren vezetése alatt a kis Lund, Göttingában a Grisebach-féle gyűjtemény, avagy Graz Joanneumjának herbariuma fényeskedik fölöttünk, megfelelő számu és ellátásu tudós személyzet hiányában oly árva a mienk és elhagyott.

A budapesti egyetem botanikus kertje jó sokáig egyetlen volt a magyar föld 322 ezer km² területén, a mely egy «botanikus kert» czímére érdemes; mert hogy culturalis életünk mostoha gyermeke volt kincses Kolozsvár egyeteme a legújabb időkig, mindannyian jól tudjuk. És mit látunk? A budapesti botanikus kert tavát – a mi hallatlan s halhatatlan emlékezetű cselekedet a botanikus kertek históriájában — a gazdálanság idejét jól fölhasználva, drága pénzen betömik. Máshol ugyanazért a pénzért medenczét teremtenek a szabadban élő

vízi flóra, a pompás eichhorniak s tavi rózsák számára. Arról épen hallgatok, hogy e perczen a közepes követelményeknek megfelelő botanikus kerttel voltaképen nem is birunk. A kolozsvárinak üvegháza huszonhét éves mult után máig sincs; a budapesti botanikus kert integritásának a föntartásához pedig hiányzott a kellő érzék, máshol pedig — ez a nagy baj — a moralis erő és ma már nyilvánosan el kell ismernünk, hogy a budapesti botanikus kert a Budapesten mindenható s eredményében oly szerencsétlen telekspeculatio révén alighanem a romlás lejtőjére jutott.

A hazai két botanikus kert föntartására és fejlesztésére adott dotatio például Berlin számára már e század elején sem lett volna elegendő.

Emlékeimben végig sétálok London világszerte ismert parkjain és hallgatok a Regent's Park «Botanical Garden»-jéről, páratlan Kewjáról. Igaz, hogy egy «Jardin d'acclimation»-nal csak Páris bírhat; a Majna melléki Frankfurt «Palmen-Garten»-jét, a berlini «Urania»-t megérteni sem tudtuk.

Az öt egyetemmel bíró Belgium hat botanikus kertje (Bruxelles, Gand, Liége, Louvain, Anvers, Malines) a tudomány színvonalán áll, egy alig harmincezer km² terület culturszükségletét elégíti ki és a sokszor méltán dicsért német botanikus kertek sorában például a liégei (Belgium) az elsők között is az első volna a növények rendszere, remek alpine-tuma s territorialis nagyságánál fogva. Liége növénytani intézetének amphitheatralis s demonstrálási czelokra szolgáló óriási terme hazai szemüvegünkön át csodás, ott természetes követelmény. Erről Groningen győzött meg engem igazán.

Méltóztassék Helderbe rándulni és ott ámulattal látja az idegen, mint hódítja el Hollandia kicsi népe éj-nap egybevetett munkájával: óriási gát- s partvédő művekkel hazája minden talpalatnyi földjét a tengertől. A czölöpök ezreire épített Amsterdam --- csak kevesen tudják --- egymaga tartja fönn világ-hírű egyetemét; és erre a világváros színvonalára törekvő, a Kitaibelt nem ismerő Budapest képes ne volna?

Vries Hugo, az amsterdami egyetem világszerte ismert botanikus tanára meghívást nyer a német tudományosság egyik büszke fészkebe: a bajor Würtzburgba. Szakférfiak tudják, mi a jelentősége Sachs I. tanszékének és mit tapasztalunk? Vries Hugo Amsterdam városának azon okmányba

foglalt kijelentésére, hogy egyik nagyhirű elődje: Miquel, e világon páratlan Cycas-pálmáinak a conserválására üvegházát újjá építik s a botanikus kert jelenlegi helyén, tudniillik a város belső területén örökre megmarad, a tudományos életben e páratlan kitüntetést szépen megköszöni és élő szóval jelentette ki előttem, hogy helyén marad azon boldogító tudattal, hogy húsz évi munkálkodásának eredménye így biztosítva van. Többet ő nem kíván. Ekkora moralis erő előtt mély tisztelettel hajlom meg és értem, ha egyetlen mæcenas alapítványaképen a Teyler-Muzeumot mutathatja be a virágok szép városa: Haarlem.

Fényes termék sorában remek öslénytani, physikai, ásvány és képtár kápráztatja el szemünket és oly gazdag könyvtár, a mely a világ összes culturnépének a természettudományi munkásságát — folyó munkálatokat illetőleg — magában foglalja. Itt az összehasonlítás mérő vesszője és Uruguay, Argentina vagy a kicsi Dánia francia nyelven kifejtett nagy munkássága mellett szomorúan láttam, mily keveset tett az exact természettudomány érdekében a magyar tudományosság. Igazgatója Bohnensieg G. a «Teyler's Stichting» vezető lelke kegyes volt szerényen megjegyezni, hogy kíváncsi hazánk természetrajzi muzeumait (sic!) megismerni és az első alkalommal eljön hozzánk, mert hallotta és tudja jól, hogy természeti kincsekben hazájához képest mennyivel gazdagabb a magyar föld. A tudományért való áldozatkészség ily erőivel szemben mit felelhettem? Hisz Haarlem colonialis muzeumának párját angol földön sem találjuk és a párisi Jardin des Plantesban láttam, hogy hasonló alkotással a francziák máig is adósok.

A német alföld egyik exponált pontján áll Groningen, Frieslandnak culturalis székhelye. Ki sejténé, hogy Nemzeti Muzeumunkra emlékeztető egyetemi palotájának legszebb termei bámulatot keltő állattani muzeumot rejtenek magokban. Botanikus kertjében most fejezte be Moll tanár a 120,000 forinton épült növénytani palota szervezését, mely páratlanul áll a világon. Moll tanárt kormánya egy architectussal együtt európai tanulmányútra küldi és a mi jót, szépet, czélszerűt lát az elmélet s a gyakorlat e két férfja, egyesítik mindazt a groningeni botanikus kert colossalis intézetében. Régi épülete egymaga kizárólagosan tudományos photographiai célokra fog szolgálni. Ez a botanikai tudományosság Alham-

brája és ne építsen az, a ki Groningen botanikus intézetét nem látta. Történt pedig mindez a leideni egyetem hazájában, az Úr 1897. évében, a midőn Amsterdam s Utrecht botanikus kertjeiben az intézetek is megfelelőképen újjá alakítottak; nem is a Haller-kérte potom tízezer forint költségen, de kész örömmel adott s dúsan kamatozó, százezreket jelentő áldozatkészséggel.

Leiden Victoria-háza az angol nép büszke Kewját szólítja versenyre; megalkotója: a jó öreg Suringar pedig kivonult hivatalos lakásából, hogy ugyanazt a növényteni intézet kibővítésére megnyerje. Üvegházait «teak»-fából, Jáva legbecsesebb faanyagából építtette és én boldog vagyok, hogy őt, a colossalis «Rijk's Herbarium»-nak immár elhunyt igazgatóját személyesen megismerhettem, mert ez az ember!

Nemtörődömségünk leplezgetésére lépten-nyomon hangoztatják, hogy a német birodalom culturájával már csekélyebb anyagi erőnknel fogva még relative sem versenyezhetünk. Ez nagy tévedés. A német egység, mint ilyen nyelvében él (a mi tagadhatatlanul nagy erő), egyébként politikai fogalomnál nem egvél; culturája, pénzügyi politikája és a többi — a hány királyság, herczegség, fejedelemség, vagy szabad város, annyi darabból van mozaikszerűleg fölépítve. Jena, Giessen, Marburg, vagy Heidelberg főiskolájának a föntartásához a «birodalom» egy pfenniggel sem járul; jöllehet a birodalom 26 alkotó darabja szűkebb értelemben vett hazája önállóságából az «egység» kedvéért sokat fölláldozott.

Hamburg egymaga ország culturerejével bír, bár főiskolája nincs, botanikus kertje élén a tudomány képviselőtére (s nem hazai értelemben vett!) «tanár» áll. Reáliskoláját új épületbe költözteti, hogy annak a helyén specialisan egy botanikai muzeum találja meg a maga otthonát. Szóljak e város természetrajzi muzeumának impozans palotájáról? Hisz szemem káprázik, ha Lichthof-jára, az ott kiállított præparátumok pazar sorozatára gondolok!

Helgoland változatos fauna s színgazdag tengeri flórájának a tanulmányozására megfelelő személyzettel ott a biológiai statio, kiváló tudósok számára juttatva kenyeret s boldog életet. A természettudományokért való őszinte lelkesedés Zacharias O-t. egy édesvízi megfigyelő állomás megalapítójává teszi Plön kies fekvésű szép tavan és — ez már nálunk

is ismeretes — a nápolyi Stazione Zoologica (magyar asztala megfelelő ösztöndíj hiánya miatt évek óta volt üres!) megteremtője Dohrn A. vala.

Bremen természettajzi muzeuma a bécsi Hofmuseum-mal vetekszik, nem fejedelmi kegyből épült és a természettudományoknak e legjobban épült palotája minden tekintetben impozans. Biológiai csoportokban néprajzi muzeumot — a természet háztartásában az emberi élet történelmét hatalmas képekben ez mutatja be először, az őskortól jelen napjainkig; — a gyapotnövényt, kávét, teát a jávai plantage-tól Bremen kikötőjéig.

Berlin számos culturintézményének diszes sorozatából csak a *Humboldt-Haunt* említem meg, a birodalmi fővárosnak a nagynevű természettudós. Humboldt emlékezetére teremtett kitűnő arboretumát; botanikus kert-telepe kizárólagosan a nép- és középiskolák növény szükségletét elégíti ki, csupán csak az oktatás s közművelődés szempontjából.

A kis bajor királyság hazánk területének egy negyede, lakosságára nézve egyharmada és culturáját három egyetem szolgálja: München, Würzburg és Erlangen. Bajor földön élt Nægeli, Martius s Sachs, tanít Röntgen s a magyar Lenhossék. Haller-t Heidelberg, Lénárd Fülöpöt Aachen (Aix la Chapelle), majd Bonn, most Kiel vallja magáénak. Hannovernek a tudomány szigorú követelményei szerint is megfelelő remek pálmaházáról nem szólok, párját Európában úgy sem találjuk és hallgatok a Majna melléki Frankfurt tudományosan is szórakoztató Palmengartenjéről.

Ki hinné azonban, hogy Wiesbaden egy classikus stylusban épült természettajzi muzeum székhelye! Az egykori nassau-i hercegség e culturalis alkotásának jellemzésére talán elég a 4429 fajt magába foglaló Sandberger-féle kagyló- s csigagyűjtemény megemlítése. Becsületes censervatorának Römer a neve — a ki határt nem ismerő szorgalom embere.

Köln megszűnt erődítéseinek festői képű tornyai természettajzi muzeum modern termeit foglalják magukban és szívem elszorult, a midőn Norderney-től Cassel, Göttingen s Halle útvonalán Jenáig, Rostocktól Strassburgig a jobbnál jobb természettajzi muzeumok egész sorát szemléltem. Miért is nem adatott nekünk belőlük legalább egy?

Az Örley-féle esetek szomorú árnyéka kísért bennünket

s alig van culturnép, mely oly pazarul dobálná szét szellemi erőit és veti oda a mindennapi kenyér keserű küzdelmének, mint a magyar nép. Azért nincs a többek között és nem lehet természetrajzi muzeumunk sem.

Museologia dolgában — jó lélekkel mondhatom — ismerem a culturállamok minden kiváló alkotását és ha egybevetem a kis s nagy nemzetek történelmében adott küzdelmeket, azt látom, hogy a kis Hollandia erős s győztes harcokat vívott a nagy Angliával; halhatatlan emlékezetű admirális: Ruyter flottája a Themse-t helyezte zár alá (1665) és például Dániának is kijutott a magáé. E nemzet nagy szerencsétlenségei mellett is elsőrangú culturnép maradt, Thorwaldsenjének colossalis alkotásai egy muzeumot töltenek meg Kjöbenhavnben; nagy botanikus kertjében már régen meg vannak a biologiailag, morfológiailag és physiologiailag nevezetes csoportok; — ezeket, mint egy — a modern fölfogás színvonalán álló botanikus kert elengedhetetlen követelményeit itthon még mindig nem ismerjük; ott a flora grönlandica, flora danica stb. — és tudnom kell, hogy a kitűnő Táttra-flóra, a classikus banáti vegetatio vagy homoki növényzetünkől még csak izlelítőül sem találok itthon semmit. Kjöbenhavn botanikus kertjében külön a botanikai muzeum, külön a növényteni intézet hatalmas épülete megfelel a mai kor minden követelményének, Warming és Pedersen a botanikai tudományosság diszei, nemkülönben a frederiksbergi gazdasági főiskolán: Johannsen, Petersen s Rostrup. Ime a növénytan öt tanszéke Dániában!

Nekünk egy Kitaibelünk volt és emlékezetére nézve a «jó izlés» (?) szent nevében talán az is elveszett.

Minek folytassam tovább? Úti emlékeimből kikapkodott részletek ezek, visszhangja azon hatásnak, a melyet Gilg szavai keltettek föl bennem. A nagy alkotások egész sorozatáról készakarva hallgatok és jobb meg sem említeni egy világvárosnak Páris, Berlin vagy Londonban adott példáit. A tudomány kis házikójára volna szükségünk, méltányos és célirányosan beosztott javadalmazással; önzetlenül a tudományért élő férfiak vezetése alatt nyújtsunk módot arra, hogy ifjaink a tudomány cultusában is megnyugvást találhassanak; minek volna hozzá egy palota terve, alaprajza?

A kicsi Jena két növényteni tanára közül Stahl Jávát,

Detmer Braziliát, Goebel a legújabbban Ausztráliát és Új-Zeelandot utazza be, az amsterdami tudományos akadémia alapítványt teremt tropusi tanulmányútakra. Ki utazik, ki utazhatik nálunk?

Wiesner bécsi tanár kezdesére kormány és akadémia Haberland-t, Schiffner-t, Figdor-t, majd Molisch-t küldi a jávai Buitenzorg páratlan botanikus kertjébe, mert ma már mindenhol ismerik a botanikai tudomány e 75 éves multtal dicsekvő Mekkáját; mi azonban hallgatunk.

Tovaröppenő pillangó ily álomkép látása, melynek megvalósításán ha fáradozunk, ezrek száналmas mosolygása kísér bennünket.

A midőn egy Lénhosseket, Hallert és Lénárdot oly könnyedén a külföld részére juttatunk, nagyon könnyen megtörténhetik, hogy elveszítjük ez idő szerint még azt az alig megbecsülhető természettudósunkat is, a ki nagy becsületet szerzett a magyar névnek és a kivel megértük azt, hogy München egyetemének egyik kiváló tudósa boldognak mondja magát, ha nála — a magyar tudós oldala s vezetése mellett dolgozhatik az ugyancsak szerény magyar laboratoriumban.

Az ellentétek illusztrálására elég ennyi.

RICHTER ALADÁR.

A MAGYAROK KIVÁNDORLÁSA AMERIKÁBA.

Második közlemény.*)

III.

Az Egyesült-Államok bevándorlási politikájának új fordulata. A hazatérő kivándorlók; a kivándorlás akadályozása nálunk. A mozgalom bajai és előnyei.

Előadtam már, hogy az Egyesült-Államok bevándorlási politikája mily különös fejlődést mutat a folyton gyorsabb és gyorsabb egymásutánban hozott új törvényekben. Megírtam azt is, hogy az olyan okok, mint a népesség megsűrűsödése, a tolonczok és «pauper»-ek ellen való védekezés, megértetik velünk e szabályoknak különösen a nyolczvanas években támadt első rendelkezéseit. De azután a különböző vélemények vizsgálatából, a jogelmélet megcsavarodásából és az egész amerikai mozgalomnak, — mely mind újabb és váratlanabb alakot ölt — háttéréből azt a következtetést emeltem ki, hogy az utolsó években a törvények nem egyeznek a statisztikával, hogy az új amerikai törvényhozás mögött egy társadalmi alakulásnak rejtélyes szövevényei rejlenek és hogy végül — ezt is hozzáteszem már az I. fejezetben — az amerikai intézkedések éle mindjobban épen a magyar bevándorlók ellen fordul.

Mikor odáig jutottam, akkor akasztott meg utamban annak a sok közigazgatási kérdésnek kibontása, a mely nélkül lehetetlenség volt problémánkba belélni, s elélnke állt a

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 272. számában.

kivándorló magyarok amerikai sorsa, csodálatos társadalmi hálózataival együtt. Mind a két dolognak végére jártunk s így most ismét az Egyesült-Államok politikáját kell szembe kapnunk, hogy ezt a vizsgálódást is befejezhessük. Azok a közigazgatási ügyek, a melyeket megbeszéltünk és azok a társadalmi erők s alakulások, a melyeket épen az előző fejezet festett, nagyon jó világosságot szolgáltatnak ahhoz, hogy itt, a törvények háta mögött megtaláljuk azokat a küzködő befolyásokat, melyek a nagy Uniónak új jogszabályokat adtak, nekünk pedig tanulságokat nyújtanak.

Ott kell tehát folytatnom, hogy a kivándorlók becsalogatása helyett, mely eddigi politikájoknak alapja volt, az Egyesült-Államok a nyolczvanas években rátértek a bevándorlás megszorításának politikájára. Megismertetve ezeket a törvényeket, kimutattam azt is, hogy mely okok indították meg kezdetben ezt az új irányt s mialatt a Lodge-billig eljutottam, sokszor csodálkozva kérdeztem, mely különös szándék vezeti Amerika népét és mely bonyodalmak rejlenek a kivándorlás egyszerűnek látszó problémája mögött.

Lodge senator javaslata, mely, bár a senatus elfogadta, mindeddig (a háboru miatt) törvénynyé nem lett, azt akarja, hogy minden bevándorló, ki tizenhatodik évét betöltötte, megvizsgáltassék, vajon tud-e írni és olvasni «angolul vagy valamely más nyelven», s ha a próbát ki nem állja, visszaküldendő. A bill csak annyiban enged kivételt, hogy az ötven évet meghaladó jövevényeknek, ha teljeskorú fiaikkal, unokáikkal érkeznek, vagy azok után jönnek, elengedi ezt a vizsgát, a mint mentesek az alól a gyerekek is, kiknek szülei velök utaznak, vagy elhozzatják őket. A mint az I. fejezetben már említettem is, a bill 1897-ben 48 szóval 25 ellen ment keresztül a senatusban, mialatt két módosítás esett rajta: egyik, hogy elégséges, ha a bevándorló írni vagy olvasni tud, a másik, hogy azokat a családtagokat, kiket így kizárnak az Unióból, ugyanaz a hajótársulat köteles elinduló helyökre visszavinni. (Spooner senator indítványai.) A törvényhozás munkáját ezen a ponton a spanyol-amerikai háború, majd az új képviselőválasztások megszakították, de hogy ez a gondolat régen kísért már s elaltatni semmiképen sem lehet, mi sem mutatja jobban, mint az, hogy az utolsóelőtti (ötvennegyedik) congresszuson már annyira jutottak, hogy csak Cleveland democratá elnök veto-

szava halasztotta el az újítást, és valósággal abban az órában, a mikor ezt a bekezdést irtam, jött meg a washingtoni hír, hogy az új congresszuson rögtön fölütötte fejét a Lodge reformja és a képviselőház 1898. december 14-ikén csak három szavazattal (103 szó 100 ellen) akasztotta meg, hogy a bill tárgyalását elővegyék. De úgyszólván bizonyossággal várhatjuk, hogy egy vagy más formában, ismét fölveszik ezt a fegyvert és ellenünk fordítják — mert épen erről van szó.

A mint ide jutottunk megérkeztünk abba a pontba, a hol, — mint kerékagyánál a küllők — mind összefutnak szálaink. Itt találja meg folytatását az, a mit az I. fejezetben az amerikai törvényekről szólva, a népesség sűrűsödésének visszahatásaként, vagy a rossz hírű «segélyezett kivándorlás» ellensúlyozása gyanánt bemutattam; itt csapódnak le azok a pennsylvániai mozgalmak, a melyek ott — II. fejezetünk szerint — a bányák körül támadnak ellenünk; itt látunk be nemcsak az amerikai törvényhozás múltjába, hanem abba a jövőndőbe is, a mely megfordítván az áradatot, hozzánk akarja visszanyomni elégedetlen embereink sokaságát. Talán nem is kell többet mondanom ahhoz a husunkba vágó igazsághoz, hogy jövő kivándorlási és bevándorlási politikánk itt sarkallik, itt szorít meg minket és sürgős segedelemért kiált terhes veszélyeivel.

Egyelőre elég lesz megfigyelnünk azt, hogy kik tolják előre ezt a Lodge-billt és kik kapaszkodnak abba, hogy visszahúzzák? Utána nézve a dolognak az amerikai hírlapokban, azt találtam, hogy 1898-ban a nagy gyárosok szavaztak ellene, mert nekik olcsó munkaerőre van szükségök, tehát: bevándorlókra; 1897-ben pedig egy nagyobb szabású mozgalom szegült a reform ellen s ezt az ellen-tüntetést a svájci «Gruetli-társaságok», a német amerikai torna-egyletek, és (ez a három nagyon jellemző): a German Roman Catholic Central Society, a térítő papok és az Immigrants'Savings Bank (a bevándorlók bankarai) szitották. De velők hatalmasabb ellenfelek állanak szemközt, a kik folyton sürgetik a reformot; kilétöket egyfelől az a határozat árulja el, melylyel a wilkesbarrei Central Union of Labour a Lodge-billhez csatlakozott, másik oldalon pedig Prescott F. Hallnak a *North American Review* 1897. októberi számában kiadott czikke, a melyet a Bevándor-

lást Megszorító Liga iratott vele. Találtunk tehát kivándorlóinknak már két ellenfelet: a munkásszövetségeket és e ligát. Könnyebben leleplezhetjük ezt a másodikat, míg az első ellenség karjai sokkal messzebb nyulnak.

Az a Bevándorlást Megszorító Liga, a mely helyett Hall szólal meg, erősen kikel a «nem-kivánatos» jövevények ellen és fölállítván pontozatait, a következőket hirdeti: mihelyst társadalmi és politikai okokból kifogásolni való van egy jövevényen, akkor egészen mellékessé válik az, hogy gazdaságilag nyereséget jelent-e tanulatlan munkaereje; az alacsonyabb fejlettségű és hitványabb életmódú emberek bevándorlása a bennlakók természetes gyarapodását megakasztja; ily kellemtelen jövevények nemcsak azok, a kik nem tudják magokat eltartani vagy alacsony indulatúak, de azok is, kik tudatlanok vagy állandó érdeklődéssel nincsenek a haza iránt, minthogy pedig az egyes nemzetiségek vizsgálása azt mutatja, hogy a «nem-kivánatos tulajdonságok» ugyanazokban a fajokban jelentkeznek, melyek az írni-olvasni nem tudók többségét szolgáltatják: ergo, az analfabetákat nem kell átereszteni az Amerikai Egyesült-Államok határán. Ha jól látom a dolgokat, ez a liga, a mely abban a képletes beszédben gyönyörködik, hogy a newyorki kikötő Szabadság szobrának kezében könyv van, ez a könyv pedig azt jelenti, hogy a jövevénynek meg kell olvasnia a szabadság törvényeit, — ez a liga mondom hármas tünényt takar. Először azt, hogy a legtöbb művelt országban, a melyek közül Angliát már is idéztem, jelentkezik az utolsó években egy áradat, a mely a társadalmi vagy nemzetiségi színvonalat «standardot» és a politikai egyöntetűséget félti a betelepülő idegenek ellen s azért együletet alakít, a mint az angol Association for Preventing Immigration of Destitute Aliens is mutatja; hogy ez a társadalmi hangulat kapcsolatos-e az újabb ipartörvényekkel, az nem tartozik dolgozatomra. Másodszor ez a liga bizonyos művelt, szalonias kifejezése annak a fordulatnak, a melyet az I. fejezet adatai szerint az Egyesült-Államok közvéleményében a népesség megsűrűsödése idézett elő. Harmadszor és utoljára az az érdekes ebben az amerikai szövetkezeti propagandában, hogy Boston indítja meg, az a város, a mely az Új-Világban a tudást és tudálékoságot képviseli s a mely — és ez igen nevezetes különösség — az egész bevándorlásellenes mozgalmat a művelődés akadé-

mikus ruhájába akarja felöltöztetni akkor, a mikor a tilalom-fára az írni-olvasni tudás jelszavát írja föl.

Igy kijelölven mindezen tényezőknek a magok részét a mozgolódásból, ezután azt látjuk, hogy nemesak ily finom kezű civilisatorok működtek és működnek itt, hanem keményebb markok is; értem alatta a munkás-szövetségeket, a melyekről most a wilkesbarrei példa után szólok. Már az előző fejezetekben is utaltam két igen érdekes reportra, a melyeket ez a bevándorlásellenes izgatás hozott létre, a mennyiben az angol országok kormányai kitűnően értenek ahhoz, hogyan lehet erőfélben lévő izgató kérdéseket ankétek és bizottságok tárgyalásaiba és terjedelmes kihallgatásaiba átjatszani. Igy küldtek a yankeek 1892-ben egy bevándorlási bizottságot Európába, melynek egy derék magyar emigráns, (most tolmács) Semsey is tagja volt, s így született meg 1894-ben egy másik «immigration investigating commission», mely viszont az amerikai viszonyokkal és kívánalmakkal foglalkozott. Mind a két küldöttség jelentése épen abból a szempontból érdekes, a melyhez most érkezünk el: a munkásszövetségek állásfoglalásának okából, bár futólag azt is is ideirhatom, hogy az első report leginkább az oroszországi zsidó-mozgalomnak iránt érdeklődött s hogy Magyarországról adott rajza igen rokonszenves, különös gyönyörködéssel emlékezve meg az iskolából kiözlő «tiszta ruhájú és vidám arcú» gyerekekről. A földolog azonban, a mi egyszerre ideszögezi figyelmünket, az, hogy már ennek az Európában gyűjtött reportnak ez van a homlokára írva: enforcement of alien contract labor laws — az idegen, szerződött munkások ellen irányuló törvények érvényesítése — s ez a jelszó nemesak a lapok tetején ismétlődik mindig, hanem azok tartalmában is. Persze a kutatás eredménye soványabb, mint a minőnek ígérkezett s mindössze annyit ad, hogy a meghozott Contract Labour-törvényt nem lehet jól végrehajtani addig, míg azokat a vállalkozókat is meg nem büntetik, a kik Európából kész, előzetes szerződésekkel húznak be munkásokat Amerikába, mialatt azt is elismeri a jelentés, hogy ma már csak elszórt esetekben lehet ily eljárásokról szó. (*Report of the commissioners of immigration upon the causes which incite immigration thro the United States.* 1892. 123. old.) A consulok is ebben az értelemben nyilatkoztak, talán csak a brémai kivételével, a kinek jelen-

tése minket igen érdekel s azért ideígtatom. (U. ott. 124. l.) «Azt nem tudom — mondja az amerikai consul, — hogy titokban hány embert szerződtetnek arra, hogy az Egyesült-Államokba czipeljék őket, de erős okom van azt hinni, hogy kivált a lengyelek, csehek és magyarok közül sok embert visznek ki szerződéssel a bányatársulatok, különösen a pennsylvániaiak. A mióta itt consuloskodom, azt tapasztalom, hogy ezeket az embereket tavasszal elviszik Amerikába s ősszel megint visszakerülnek. Ráismerek az arcukra és újra, meg újra, látok egyeseket, a kiknek «fölgyelete» alatt utaznak a kivándorlók. Ezek a munkások se pénzt nem tudnak előadni, sem nem felelnek az idegenek kérdéseire, bármely nyelven kérdezzük is őket. Úgy látszik, vakon követik vezetőiket. Tizenkét-tizenhatsz férfi rendesen egy-egy asszonyt visz magával, a ki majd főzni fog nekik túl az Oceanon». Mindezek szerint mi azt tanuljuk ebből a jelentésből, hogy Amerikában a bevándorlás-ellenes mozgalmat olyanok vezetik, a kik az idegen szerződéses munkásokat tartják legnagyobb ellenségeiknek, és bár 1892-ben kitűnt már, hogy sok ilyen eset nem lehet, mégis ezzel az ürüggyel takarják le még most is megszorító törekvéseiket; de tanuljuk azt is, hogy éppen a mi kivándorlóink szerepelnek itt is, — mint a főttebb előadott jelenségekben is — a támadás első céltáblájául; talán csak az olaszok és lengyel zsidók vannak jobban veszélyeztetve embe-reinknél. Ennyi elég erről a reportról.

Az I. fejezetben már több ízben idéztem azt az 1895-iki bizottsági jelentést (Report of the immigration investigating commission to the honorable the secretary of the treasury), a mely időrendben a jelenleg is érvényben levő 1895. márczius 2-iki törvény és a Lodge-bill újabb sorsfordulásai közé esik. Sok adatot szedtem már elő a munkálatból s még arról az általános benyomásomról is beszámolhatok, a mit a report köröszülforgatása után kapunk; általános benyomáson tudniillik az, hogy az amerikaiak valami igen-igen fontos problémának tarthatják a ki- és bevándorlás ügyét — ellentétben a magyar közvéleménnyel, — mert nagy szabályzatokat dolgoznak ki — ellentétben az ő eddigi szokásaikkal, — egy költséges intézményt tartanak föl, a melynek kiadásait a bevándorlóktól szedett egy dollárnyi fejadó sem tudja kellőleg fedezni s még a Commissioner két dollárra akarja emeltetni az

alót (*Annual Report* 1898. 36-ik lap), és végül mert szorítják tisztviselőiket, hogy kapkodó és ötletszerű eljárásuk helyett rendszerrel dolgozzanak. Szigorítás minden téren: s azt a mi embereink érzik meg. De a mire nekem most ügyelnem kell, az nem emez általános kép, hanem az az irány és mozgató erő, a mely e jelentésben tisztára meglátszik; semmi más az, mint az amerikai munkás-szövetségek működése, mely féltvén a munkabért és a tradeuniók befolyását, szembeszáll, sőt nekirohan a mi odaérkező embereinknek. Így tudjuk meg az American Federation of Labour elnökétől, hogy az új amerikai megszorító törvényt miért hozták meg a bevándorlók ellen? «Ezt a törvényt az Egyesült-Államok szövetkezett munkásainak, kívánságára alkották meg és ezeknek — most kötelességök örködni a törvény végrehajtása fölött». Nemcsak hogy ők kívánnak újabb, szigorúbb törvényt (*Report* 38. l.), nemcsak, hogy maga a kiküldött bizottság is oly szemmel nézi a bevándorlási kérdés alakulását, hogy a munkás-szövetségek ereje és befolyása éppen maradjon (*Report* 20. l.), hanem egészen világosan látni, a mint az egyes fölmerülő esetekben is a szövetkezett munkások vezetik a közigazgatás kezzeit. Ha még nem felejtettük el azokat, a miket a II. fejezetben az amerikai munkásoknak a mi bányászainkkal szemben való viselkedéséről hallottunk, megérthetjük, mit jelent az, mikor ily tényezők mellett az egyik hivatalos véleményben azt olvasuk. (*Report* 49. l.), hogy a mint e kinaiakkal is történt, úgy «előbb-utóbb a congressusnak gyökeresen el kell bánni evvel az ügygyel és kijelenteni, hogy bizonyos más nemzetiségeket is, mint ilyeneket, ki kell zárni, mert nem érik föl a nyugoti művelődés színvonalát». Ilyen erők és ilyen kijelentések mellett bizony eltörpülnek a jelentés egyéb adatai, a melyek arról szólnak, hogy csak egy állam nyilatkozott egészen a bevándorlás mellett, vagy hogy az amerikai skandinávok helyeslik a skandináviai bevándorlást, de a többit nem.

Most már teljessé vált előttünk az a vázlat, a mely főntebb félben maradt. Ha egyszerűen összekötjük ezeket a vonalakat amazokkal, melyek a II. fejezet társadalmi képe alatt vonulnak a munkások kezdetétől ide, akkor egyszerre kidomborodik előttünk az a rajz, a mely az Amerikai Egyesült-Államok bevándorlási politikájának múltját és jövődö-

jének kontourjait veti elénk. Sommázzuk tehát, a mit eddig ebből láttunk.

Egészen természetesnek találtuk azt, hogy eleinte az amerikai Unió csak úgy csalogatta szűz földjére a bevándorlókat, még a szegény jött-mentekkel is megelégedett és tökéletesen érvényesítette a mi megszokott elméletünket, hogy a bevándorlás szabadsága jog, mert — jog. Azután csak változni kezdett ám a dolog és kínos szélsérend vajudása után egyremásra jöttek különféle törvények, miket úgy neki szegeztek az új érkezőknek, hogy végre is megszületett az a cifra inquisitio, a mit kutatásunk elején láttunk a Barge officeban és a megvalósulás küszöbére lépett a híres nevezetes Lodge bill, a melynek háttérét szétvagdosva, előbb ime befejeztük megfigyeléseinket.

Kerestük, bonczoltuk, hogy vajon mi lehetne ennek a Pál-fordulásnak oka, mely nemcsak az eddigi egyszerű (és tisztára jogi) fölfogásokat zavarta meg, hanem megzavart minket is, a kik arra ébredtünk, hogy problémánk egy egyszerű kérdés helyett összebugozott kérdések szövevényét rejtegeti. Lassan-lassan szálakra kezdtük szedni ezt is. Már az első fejezetben igen fontos pontokig érkeztünk el. Megállapítottuk, hogy Amerika a bevándorlást akkor kezdé megszorítani, mikor rohamosan duzzadó népességének a megélhetése napról-napra nehezebbé vált és kitünt, hogy a gazdasági állapot megváltoztatával még a legdoktrinärebb democratiának is szüksége van arra, hogy megváltoztassa jogi rendjét. Alig hogy eddig jutottunk, máris újabb tanulság bukkant föl elénk, mikor szemeink előtt játszódik le a «fölsleges» javuló bűnösök visszakergetezése, sőt már a szegények sem elég «kivánatos» jövevények, gyanusakká lesznek, sőt visszaüzetnek akkor, midőn a gazdasági és népességi alakulat ide forgatja a «szabadság-jogokat». Itt kaptuk meg épen — Bellamy szavai után — azt a fogantyút, a melylyel a mi fajunk elleni küzdelmet markolhattuk meg s egyben be kellett ismernünk, hogy itt van az a határ, a hol az amerikai törvények eltérnek az egyszerű népességi statisztikától; azért azt kellett mondanunk: itt bonyolultabb erők léptek küzdelembe. Most már ezekhez az erökhöz is közel férköztünk, és kezdjük látni, hogy mennyire a «húnok» ellen irányulnak azok. Ezekben az erökben van a felelet sok nagy «miért»-re, mikor egyszerre három áramlatot is öntenek

bele a ki- és bevándorlás kérdésebe: a nemzetiségi viszálykodást (Bellamy s a *Report* fölfogása), a művelődési törekvéseket (a Liga működése) és a munkáskezek versenyt (a trade uniók állásfoglalása). A II. fejezetben már azt is észrevettük, hogy mindezek az élesztő elemek, hogyan dagasztják meg az amerikai magyarság társadalmát, vallását és politikáját.

E nemzetiségi torzsalkodásokat legszebben Ratzenhofer jövendőlte meg philosophiai sociológiájában, (*Die Sociologische Erkenntniss; positive Philosophie des socialen Lebens*, 1898 — a 190. lapon), ezt irván: «Ha Észak-Amerikában már minden darab föld el lesz foglalva, akkor fog majd társadalmi életében az a változás beállani, melyen Európa a népvándorlás bevégeztével esett keresztül; meg fog indulni a társadalom elkülönöződése (differenciálása), a létező vagy lappangó érdekek sokféleségétől vezetve, meg fog indulni abból a célból, hogy nemcsak a vagyon mértéke szerint, de talán nemzetiségek szerint is rendezze az uralmi viszonyokat». Ha csak azt vesszük is számba, hogy folyton folyvást azt emlegetik az amerikai reformerek, hogy a bevándorlás azért romlott meg, mert a jövények nemzetisége más most, mint volt régen: a főttebbiek után már tudjuk, mit értsünk ezalatt. Az amerikai statisztikusok minduntalan elemlegetik, hogy 1870 előtt a bevándorlók három-negyede Angliából, Franciaországból, Németországból és a Skandináv félszigetről származott; de 1880-ban az országok már csak három-ötödét, 1896-ban pusztán két-ötödét adták az újonnan érkezőknek. Hanem jöttek ám helyettük «Európa legalsóbbrendű, legnyomorultabb és legbarbárabb fajzatai» — mint Bellamy mondta (*Equality* 313. l.) — voltak pedig ezek Ausztria, Magyarország, az olasz föld, Orosz- és Lengyelország népei (*Prescott Hall id. h.* 396. l.), a kik 1869-ben még száz bevándorló közt csak egygyel-egygyel szerepeltek s 1896-ban az új embereknek több mint fele került ki közülök. Hogy ha tehát arról van szó, hogy nemzetiségi kérdés zavarta meg a bevándorlás problémáját: akkor sokszor idézett *Reportunk* «hivatalos véleménye» s e statisztika után most már egyet világosan tudunk: azt, hogy a mi «hún»-jaink azok, a kik ellen ez a fajbeli harcz indult.

A művelődési törekvések czimén vajon kiket éri a fenyegető baj? Kik lesznek azok, a kikre lecsap a Lodge-bill? Megint megszólalnak a számok és azt zengik, hogy 1896—

1897-ben a 15,025 magyarországi érkező közül 4072 volt írástudatlan, a mi a tizennégy éven felülieknek 31%-át, 1897—1898-ban pedig (16,659 bevándorló mellett) 23%-át adta. Csak az olaszok és portugálok vannak rosszabbaknak beírva honfitársainknál, a részség bűnében pedig, a lengyelek és olaszok után, ugyancsak a hungarianok vezetnek 15·4 esettel ezerre. Lehet-e még kétség az iránt, hogy kiket akarnak a «nyugati művelődés»-ből kirekeszteni és kik előtt akarják becsukni az Új Világ kapuit?

Végül külön föl kell-e írunk azt is, hogy a munkásszövetségek fegyvereinek éle épen a mi embereink ellen fordul? Nem szólalt-e meg hangosan ellenséges indulatuk már ellenünk: írásban, vezéreik törvényt-kényszerítő nyilatkozata közt, és verben, a pennsylvániai köszénbányák strikejei közepett. Tegyük hozzá azt, hogy még ezen sem csodálkozhatunk, hiszen, a mint dr. Thirring is rámutatott (*Közgazdasági Szemle*, 1896. — 43. l.) a bevándorlási statisztikában épen mi szerepelünk legkevesebb képzett (skilled) munkaerővel (4·4%) és legnagyobb százalékkal a nem-képzett (unskilled) kezek (59·5%) és foglalkozás nélküliek (35·9%) között. Már pedig a trade uniók épen azért alakulnak meg világszerte, hogy fölvegyék a képzett munkások részéről a harczot a tanulatlan kezek tömegével szemben. (Howell: *Trade Unionism new and old*. 1893. Most már tökéletesen értjük, hogy miért kellett épen azok ellen hozni törvényt, a kiket szerződött munkára vittek be: mert ezek veszélyeztették legjobban a munkásszövetségek tagjainak munkabéreit.

Ezzel lezártuk a számlát. Szép sorjában elléptettük magunk előtt az Egyesült-Államok bevándorlási törvényeit és csodálkozással néztük azok átalakulását a Declaration of Independencetől kezdve a Lodge-bill kérdéséig. Azután bekerültünk a jogszabályok mögé és szétszedtük egymásután azokat a lappangó tényezőket, a melyek érdekeik parancsolata szerint rángatták elő a törvényeket. Így apránként megértettük és természeteseneknek találtuk azokat a jelenségeket, a melyek dolgozatunk elején bámolatba ejtettek váratlanságukkal. Az egész hosszú, fáradságos kutatás után csak egy dolgunk maradt még itt. S ez: megdöbbenéssel kérdeznünk azt, hogy mi lesz a magyar kivándorlókból, mikor azt látjuk, hogy az Egyesült-Államok egész politikája fordult és fordult akké-

pen, hogy évről évre, napról napra erősebben és türelmetlenebbül támad a mi földieink bevándorlása ellen? Ma már nem lehet töprengeni, elméleteket fölállítani nincs idő, mert egész elemi erővel ugrott elénkbe az a tény, hogy megkezdődött az Egyesült-Államokban a magyar kivándorlók megszorítása, az ajtót be akarják csukni előlük és — ijedve láttuk — egyik erő a másikkal társul, hogy keresztül vigyék, a mire vállalkoztak: a magyarországi kivándorlók visszanyomását Amerikából haza. Ha csak a Lodge-bill sikerül is, minden harmadik emberünk visszatér az Új Világ partjairól, hová a jobb jövő reményével indul el ma.

Ez a kivándorlási kérdés új fordulata. Olyan fordulat, mely nemcsak a multat magyarázza, hanem oly perspektívát mutat a jövőre, a mely föl kell hogy rázza közönyünket, a magyarság közönyét, mert hiszen a vándorlásoknak ártatlannak tetsző kérdése főfontosságú létkérdésünké válhatik. Hiszen, ha nem volnának eléggé ékesen szólók az előadott tények, figyelmeztetnek minket az «eshetőségekre» az a gyöngé czélzás, a mit sokat emlegetett *Reportunk* tett a kinaiakkal való elbánásra. Mi történt ezekkel? Először mennyre-földre fogadták az amerikai diplomaták 1868-ban, hogy minden kinainak «veleszületett és elidegeníthetlen joga» (inherent and inalienable right) bevándorolni az Unióba. (A híres Burlingame treaty.) De egyszerre csak kezdték megtagadni tőlük a polgárjogot, külön adót vetettek rájuk, nagy kifogás támadt miveltségek ellen, egyes iparágakból kiszorították őket, sőt egypárt lelőttek, míg—míg talán visszaállították jogaikat? Nem. Hanem 1882-ben kimondták, hogy több kinait nem eresztenek be az Új Világba. (Mayo-Smith: *Emigration and Immigration*. XI. fejezet.) Természetesen, ez nem fog mind bekövetkezni rajtunk. De, tisztelettel kérdem, nem állítanak-e már most is akadályokat a hungarianok «velökszülött» jogai elé, nem akarják-e megharmadolni őket a határon, nem szorítják-e ki őket a bányákból, nincs-e külön adónk Pennsylvániában és egészen külön pusztulásunk Hazletonban? Kell-e még több ahhoz, hogy az egész világ sarkaiban megfordult és szemünkbe vágja a kérdést: embereinket, kik itthoni elégedetlenségökből elindultak, vagy el akarnak indulni, nem jó szemmel nézik, sőt nem fogadják be, mit csináljunk hát velök és mit a visszatérőkkel?

Ime csakugyan megfordult az egész. Az amerikai problémából hazai magyar kérdés lett. Míg túl a tengeren járt a szemünk, észre se vettük, hogy a mint az Egyesült-Államok bevándorlási és visszaszorítási politikája mind nagyobb és ellenségesebb lett: úgy minden új törvénnyel jobban és jobban áttolták a nagy kérdés megoldását hozzánk, a mi határainkra. Sajnos, azt a lassú, de folyvást növekedő változást nemcsak mi nem láttuk meg eddig, de politikusaink sem, míg egyszerre mindnyájunkat meglep az új alak, a ki sürgetve várja az új elintézés: a visszatérő kivándorló, a ki dollárokat és új fölfogásokat hoz be, vagy a visszakergetett ember, ki se dollárt, se új eszméket nem szerzett, csak elégedetlenséget. Meg tudunk-e felelni ezeknek az embereknek? Vagy másként: a magyar kivándorlási politika észrevette-e azt a nagy változást, a mely a tulsó oldalon Amerika bevándorlási törvényeiben beállott, megérezte-e azon messzirenyülő következményeket, mik ezzel járnak és tett-e valamit, hogy meg tudjon birkózni az új helyzettel, melynek főjelei: egy százezrekre menő, idegen befolyástól körülvett magyar telep odaát, elindulni készülő emberek itthon, kik előtt be akarják zárni az Egyesült-Államok kapuit és végül a visszatérők nagy száma, kik új kovászt kevernek népességünk tömegébe.

Most már tudjuk, hogy mit akart és mit akar Amerika, de tudjuk-e azt, hogy mit akarunk mi?

Sokáig keresgéltem, tapogatóztam, hogy megtudjam, mi az a karakteristikon, a mely a mi kivándorlási politikánkat és igazgatásunk eljárását legpontosabban kifejezi. Végre rá is akadtam; nem a törvénykönyvben, nem is a rendeletek tárában, hanem egy egyszerű — hamis följegyzésben. Fölvidéki utazásom alatt az egyik legveszélyeztetettebb járás főszolgabírói hivatalában megnéztem a kivándorlásáról híres községről fölvett «felülvizsgálati jegyzőkönyvet» — így hívják tudniillik azt a nagy lajstromot, a melynek rendszere szerint a főbírók kötelesek két-három évenként a községeket megvizsgálni s a valóságos állapotokat abba fölvenni. Tehát ennek a jegyzőkönyvnek, «Általános Rész» 27. pontja alatt a következő följegyzés volt olvasható:

— *Kérdés*: nagy arányokat öltött-e a kivándorlás? *Felelet*: nem.

— *Kérdés*: megtartattak-e megakadályozására a szabályzatok? *Felelet*: meg.

Miután pedig magam is bejártam a községet, azt láttam, hogy onnét folyton vándorolnak ki a lakók és semmiféle «megakadályozó szabályzat» oda még nem tette be a lábát.

Tényleg úgy állunk, hogy bevándorlási törvényünk egyáltalában nincs, pedig már Dánia is törvényt hozott erről (1875 május 15), bármilyen kis jelentőségű legyen is rá nézve az a kérdés. Olyan törvényünk, a mely a kivándorlást magát érintené, a kivándorlás irányításáról stb. szólna, szintén nincsen, mindössze a magyar állampolgárságot szabályozó 1879: L. és a kivándorlási ügynökségeket szabályozó 1881. évi XXXVIII. törvénycikke adnak közvetve valamely irányítást, de ezek is keveset. Az 1879-diki törvény, a mely megszületése után tíz évvel oly nagy hírességre tett szert, kijelenti, hogy (22. és 24. §.) a magyar állam kötelékéből való elbocsátás béke idejében nem tagadható meg annak (attól?), a ki védköteletségének eleget tett, illetőleg «elbocsátását nem azon czélból kéri, hogy védkötelezettségétől meneküljön», — a ki büntető vizsgálat vagy ítélet alatt nem áll — és természetesen, a kinek rendelkezési képessége teljes vagy kellőleg pótoltatott. Az 1881: XXXVIII. törvénycikk arról szól, hogy kik lehetnek kivándorlási ügynökök, de magokat a kiköltözködni akarókat csak 11. §-ával érinti, a mely elvonja annak az ügynöknek engedélyét, a ki akkor is közvetíti a kivándorlást, ha a fél az előbbi mondat tilalmai alatt áll. Miután több törvényünk nincs, azt hinnők, hogy a dolog itt bevégeződik, annyival is inkább, mert az egyes rendeletek — néhányát föl fogom még hozni — épinséggel nem beszélnek valamely bevallott megakadályozó vagy előmozdító politikáról a kivándorlás dolgaiban.

Az 1892 április 8-iki (23901. sz.) belügyministeri rendelet, mely az elbocsátásra «irányuló kérvényeknek gyorsabban letárgyalhatása szempontjából» ad egyes szabályokat, már sejtet velünk annyit, hogy a kivándorlási engedélyt nem olyan hamarosan lehetett megkapni. A tapasztalatok pedig azt mutatják, hogy különösen az előbbi években, a hatóságoknak az volt a hajlandóságuk, hogy a neki indult kivándorlókat (nem igen válogatva abban, hogy ki miért és mivel indult el), visszatolonczolják és sokszor ugyanattól az embertől

többször is megtagadják az útlevelet, ha kellett, formai okokból is, azért, hogy így «a megakadályozási szabályzatok megtartassanak». Nyilvánvaló volt a tisztviselőknek az a meggyőződése, hogy a kivándorlást, ha más nem használ, a határon álló csendőrökkel kell megakadályozni s megakadályozás alatt visszakergetésnél egyebet nem értettek. Az újabb időben kétségtelenül enyhült az a gyakorlat, talán a szeszélyesség is kisebb, de mindenesetre kevésbé hisznek már közigazgatási erőink abban, hogy a visszakergetésekkel célzt lehessen érni; mindenütt csak azt hallottam, hogy a kit visszahoztak, az kerülő úton szökött meg, az útlevél-megtagadásból pedig egyéb nem lett, minthogy útlevél nélkül, hamis irással vagy ló-passussal legalább is annyian utaztak el, mint hivatalos papírral. Annak ellenére, hogy a gyakorlat, mondom, szelidebbé vált, most is megvan, a mire nézve csak vidéki lapjainkra kell utalnom, a melyek külön «humoros» hírekben írnak egy újabb toloncz-szállítmány megérkezéséről. Nemcsak a gyakorlat él így, de él különösen az a meggyőződés nálunk, hogy a kivándorlást, mivel az rossz dolog, meg kell ezen a módon akadályozni. Gyöngébb-erősebb változatokban ez a fölfogás járja Magyarországon s ez a nézet volt az, a melyből erőt merítve az állami és vármegyei alkalmazottak, elvi alap nélkül is, megpróbálkoztak a visszakergetés politikájával. Épen úgy történt az, a mint az mult nyáron a bevándorlás veszedelmével szemben, meg egyes kikergetésekkel tettek kísérletet főszolgabiráink, szintén minden elvi alap nélkül.

Miután mindezt kézen-közön megállapítottuk, az a kötelesség áll előttünk, hogy tegyük félre előítéleteinket, szokásjogot nyert elfogultságunkat, és egyszerre bátran forduljunk szembe problémánkkal. Igaz-e az, hogy a kivándorlás káros és azért a kivándorlókat föl kell tartóztatni? Igaz-e az, hogy az elindulók visszakergetése helyes politika és hogy ezzel az állam eleget tett kötelességeinek? Igaz-e az, hogy eddigi rendelkezések elhárítják azt a veszedelmet, a mely az amerikai kivándorlásból vár reánk? Ezekre a kérdésekre kell még felelnie ennek a fejezetnek.

Dolgozatom első részében hosszasan fejtegettem azt, hogy mennyire tévednek, a kik azt hiszik, hogy a kivándorlók révén több érték jön be Amerikából hozzánk, mint a mennyit mi adunk az Új Világnak; kimutattam, hogy ellenkezőleg, mi

vagyunk a vesztesek. Álláspontom egészen világos volt: az embererőt sirattam, a melylyel szegényebbek leszünk és Becker rendszere alapján hozzávetőleges számításokat is tettem. Igaz, hogy ott főként pénz-értékekről volt szó, de nem tűnt-e ki az is, hogy még az elvesztett ember-erőt is körül lehet számokkal írni? Semmi kedvem sincs töviről-hegyire leírni azt a disputát, a mely a német irodalomban Becker állásfoglalását megelőzte. De éppen főntebbi kérdéseim miatt néhány rövid megjegyzést kell tennem. Az egyik az, hogy szerintem Rümelin (Rümelin: *Bevölkerungslehre, Schönberg Handbuchjának* első kiadásában, I. k. 1228-ik lapon) igen könnyen veszi a dolgot, mikor azt mondja, hogy a kivándorlás nem okoz oly nagy veszteséget, mert hiszen jobb, ha az, a ki itthon nem kap munkát, inkább kivándorol, mintsem itthon hiába eszik, annál is inkább, mert maga az emberi erő még nem érték, hanem csak akkor lesz azzá, mikor alkalom nyílik alkalmazására. Erre nemcsak azt felelhetjük, hogy egy ország sincs, a melyben teljességgel lehetetlen volna a munkaerőt értékesíteni, hanem azt is, hogy Rümelin tétele nem tesz egyebet, mint rámutat azokra a szomorú viszonyokra, a melyek a kivándorlást okozzák, a melyek következtében még azt is elveszti az ország, a mit emberei-be beleköltött, akár megtakarított pénzzel, akár munkájának fokozásával nevelte is föl azokat. Másodszor azok a dolgok, a miket e polemia folyamán Herzog hozott föl a kivándorlás mentegetésére, a mi viszonyainknál éppen nem válnak be. (Herzog: *Was fließt den Vereinigten Staaten von Amerika durch die Einwanderung zu etc. Schmoller Jahrbuchjának* 1885-iki kötetében, 72. l.) Azzal érvelni, hogy a kivándorlók a hazai cikkeknek odakint piacot teremtenek, úgy hogy Amerika hangulatát régi hazájok iránt megjavítják — így érvelni, mondom, talán Németországban lehet, de a magyar kivándorlás tekintetében eszünkbe sem juthat az. Hiszen a II. fejezetben egyébről sem beszéltünk, mint arról, hogy mily rosszul vélekednek odakünt a «hunok»-ról és hogy a kivándorlás ránk nézve sokkal súlyosabb nemzetiségi veszteséget képez, mint bárki is gondolta volna.

Ezek után nincs más hátra, mint kimondani azt, hogy a kivándorlás nagy veszteséget jelent Magyarországra. Ha nem nézzük is a kísértő tüneteményeket, a kivándorlás által fölszaktatott viszonyokat, a visszahatást, maga a kivándorlás, mint

ilyen, igazi veszteség s ezt a mozgalomnak jó hatásai — mert ilyenek is vannak — sem bírják ellensúlyozni. A vérvesztés vérvesztés marad. Most már az következnek, úgy-e bár, hogy az eddigi kivándorlási politika mellé szegődjem és azt hirdessem, hogy csak vissza kell kergetni az elindulókat a határról? Épen ellenkezőleg, teljesen hibásnak tartom ezt az eljárást. Hibás azért, mert célra nem vezetett, a mint föntebbi följegyzésem és a statisztika bizonyítja. Hibás azért, mert elkeseríti az embereket, a kik ezzel nemcsak tökéletesen elfordulnak a magyar államtól és arról Amerikában sem akarnak tudni, hanem daczra hajtja azokat, kik úgy okoskodnak, hogy igen jó lehet az a kimenetel, mert az urak tiltják és a korcsmáros dicséri. Hibás végül azért, mert igen fölületes módon egy symptomát akar gyógyítani, s meg is elégszik ezzel a kuruzslással, pedig az életgyökerekben van a baj.

Ha a kivándorlást csak akkor vesszük észre, mikor az emberek már elindultak, akkor már a legnagyobb bajokon nem tudunk segíteni, sem az elégedetlenséget nem oszlatjuk el, sem az elszakadt kötelekeket össze nem forrasztjuk. De tegyük föl egyelőre, hogy a közigazgatás és a társadalom csak akkor nyulhatnak bele a kivándorlás szabályozásába, mikor a vándorok már tényleg fölkerekedtek és mennek vagy legalább is mennének. Szerintem az ilyen fölfogás nemcsak lehetetlen, de bűnösen könnyelmű is, mégis a békeség okából itt fogadjuk el azt. De még ha elfogadom is, akkor sem mondhatok egyebet, mint hogy még így is a legrosszabb politika az, a melyik olyan áradatot akar szeszélyesen megakasztani folyásában, melynek fölbuggyását nemcsak betömni nem bírta, de talán természetesnek is találta. Tényleg úgy is van a dolog, hogy — a speciális okokat nem tekintve, az európai és magyar kivándorlás egy természeti folyamat erejével hat s azért azt határtálló rendszabályokkal épen oly kevésbé lehet visszakergetni, mint rőzse-gátakkal a tenger dagályát. Tökéletesen igaza volt a svájci Bundesratnak tehát, a mikor úgy határozott 1884-ben, «hogy a kivándorlást el kell fogadni, mint tényt, mint valóságot, és a hatóságoknak nem is a kivándorlás előmozdítására, de arra kell már szorítkozniok, hogy azt a polgárt, a ki kivándorol, vagy ki akar vándorolni, mennél helyesebben védjék». Ezért a visszakergetési politika ellen

szavazok s az ily eljárásokat, melyekre ma is nagy a hajlandóság, megszüntetendőknek tartom.

Itt azután, mikor át kell térnünk arra a kérdésre, hogy az eddigi intézkedések elhárítják-e a kivándorlás új fordulatával járó veszedelmeket, önkéntelenül észreveszszük, hogy atugrunk két tételt. Tudniillik nem néztük meg, hogy nem kellene-e előmozdítani a kivándorlást vagy másrészt irányítani azt. Az első föltevés egészen akadémikus természetű, miután nálunk olyan «assisted emigration», mint Angliában, vagy Svájcban, soha sem volt és nem is jutott senkinek eszébe, mivel pedig eddig mind azt mutogattuk, hogy ennyi meg annyi veszteséget okoz a kivándorlás, természetesen állást kellene foglalnunk minden ilyen kísérlet ellen. A IV. fejezetben az is ki fog derülni, hogy a mikor a kivándorlásnak kedvező eredménye volt, az rendesen abból állott elő, hogy a kivándorlás vagy visszatérés által megsemmisültek, megjavultak azok az okok, a melyek kivándorlásra indították embeinket. Ezért tehát arról, hogy mesterséges okkal mozdítsuk elő a haza elhagyását, szó sem lehet. A másik pontról, a kivándorlás irányításáról azonban már kötelességünk szólni s ez a tárgy eredményt is ígér.

A kérdés tehát így áll: ha már elindultak a kivándorlók, mindegy-e az nekünk, hogy hová mennek? Azt hiszem, az olvasó nem kívánja, hogy Herzogot, Geffkent, Philippovichot sorra idézzem, úgyis elhiszi, hogy igen fontos dolog a kivándorlás iránya, mert minden állam, vagy épen világrész más földrajzi és társadalmi viszonyaival roppant különböző előnyökkel és veszélyekkel várja a vándorlót, és annak nemzetségét. Ránk nézve annál nagyobb az előnye egyik befogadó területnek, a másik fölött, mennél jobban boldogulnak ott kivándorlóink, mennél könnyebben haza tudnak térni és mennél inkább maradhatnak meg a magyarság hatása alatt. Ezzel tisztában volnánk. De most jön az a kérdés, hogy tudunk-e mi válogatni a tengerentúli országok között és tudjuk-e a kedvezőbb helyekre irányítani azokat, kik tőlünk elszakadnak? A kérdés nem a jelent, hanem a jövőt illeti, mivelhogy eddig nem volt szó nálunk semmiféle irányításról. Pedig, ha csak egy kicsit is körülnéztünk volna, láthattuk volna, hogy dolgoznak ebben az európai államok, kiknek szintén gondolkodniok kell a kivándorlásról, kivált az Egyesült-Államok új politikája óta.

Először természetesen mindegyik állam maga csinál tengerentúli gyarmatokat, Angliától kezdve Német- és Olaszországig, a melyeket éppen a kivándorlás folyamata vitt bele a gyarmatosításba; de a mi viszonyaink között ily holdbeli tervekről ne beszéljünk. Ám a gyarmatosítástól egészen elválasztva is megmarad külön kérdésnek az, hogyan lehetne a kivándorlókat jó útírányba terelni. Épen ebből a tekintetből adnak nekünk tanulságokat európai szomszédaink. Itt van maga Nagy-Britannia, a mely nemcsak tele hintette gyarmataival a föld kerekességét, hanem most is folyton dolgozik: a Tuke Committee és Lord Brab azon egylete, a National Association for promoting State-Directed Emigration and Colonisation ezrekre menő kivándorlót vezet (Mayo Smith: *Emigration and Immigration* IX. fejezet.); 1889-ben új nagy parlamenti bizottság küldetett ki ennek okából; 1886-ban pedig megkezdte működését az Emigrants Information Office. Németország sem soká késett, egyleti téren a Rafael-Verein, stb. stb., majd a Deutsche Kolonialgesellschaft vették kezökbe a munkát, míg az 1897-iki «kivándorlási törvény» megszületésekor a német birodalom közbelépett, hogy a kivándorlók elpusztulását és elszóródását megakadályozza. Belgium szintén panaszkodik a nagy kivándorlás miatt, de azért ő sem nézi közönyösen, hová mennek fiai és nem rohannak e veszedelmekbe; azért már 1877-ben fölállított egy Commission d'inspection, 1888-ban szervezte a «service de renseignements concernant l'émigration», a mely az egyes deportementokban tudakozódási irodákban ad utasításokat, tanácsokat a kiköltözködő belgáknak. Svájc és Olaszország konzulátusaitakapcsolták olyan ügyesen össze az Új Világgal, hogy nemcsak figyelemmel tudják kísérni embereik elindulását és megérkezését, de irányt is mutatni azoknak, kivált miután Helvetiában önálló állami hatóságot (Bureau) létesítettek ebből a célból. Mi pedig — nem tettünk semmit.

Nem akarok fölösleges szót szaporítani. Hiszen, ha a dél-amerikai kivándorlást, a melyben annyi, de annyi emberünk pusztul el a mai nem való viszonyok között — mondom, ha ezt nem is tekintem, magok azok a dolgok, a miket előadtam, tökéletesen meggyőzhettek arról, hogy mi sem nézhetjük összetett kezekkel kivándorlóink sorsát. Én azt hiszem, hogy ha az a visszakergetési politika nem lett volna olyan

nagyon kényelmes, (és olyan nagyon eredménytelen) akkor nekünk is eszünkbe jutott volna, hogy mégsem mindegy az, hogy elinduló honfitársunk nem megy-e tudatlanságában szerencsétlenségekbe, a helyett, hogy boldogulást találna és valamelyes honi fölügyeletet. De hát ezen már túl vagyunk és most egyelőre csak a kivándorlók irányításáról van szó.

Arra, hogy nálunk egyletek vegyék kezökbe ezt a munkát, vagy éppen »gyarmatosító társulatok», nem számíthatunk s azért ezeket a tényezőket hagyjuk is ki a játékból. A sajtó, igaz, sokat tehetne, különösen a naptárak útján, de mit szóljak akkor, mikor itt van asztalomon egy népies vallásos kalendáriom, a melynek irodalmi részében egy kétségbeesett rajzolat mutatja a kivándorlók pusztulását, míg a hirdetések között, elől-hátul, ellenőrizhetlen hajózási társulatok reklámjai kiabálnak. Jó felolvasások útján sok jó fölvilágosítást lehetne szétszórni, különösen arra nézve, hogy hová ne menjenek a vándorlók, hogy az Egyesült-Államokban mely konzulátusok körül csoportosulhatnak s hogy hol nincs már szükség több munkásra. De hogy a hivatalos gépezetnél maradjak, a következőket szeretném olvasóim megfontolása alá bocsátani.

Először is már a kivándorlási ügynökségek engedélyezésénél lehet közrehatni arra, a mit Németországon így fejeztek ki: »a kivándorlást eltéríteni a helytelen irányoktól és megfelelőbb célok felé vinni»; (Klössel: *Deutsches Auswanderungsgesetz*. 5. lap.) éppen erről szól az új német törvény. Másodszor gondoskodni kellene a kivándorlók útbaigazításáról az iránt, hogy hol találhat jobb sorsot, állami védelmet, mely útírányt válassza s különösen, hogy: hová ne menjen. De hogy történjék ez? A mi az adatok, statisztikai kimutatások, leírások, sőt tanácsok beszerzését illeti, ebben a tekintetben, azt hiszem, semmi nehézség nem lesz, mihelyt konzuli karunkat úgy kiépítjük és a kivándorlásnak lekötjük, a mint a II. fejezetben terveztem. Még csak azt teszem hozzá, hogy nagyon okos dolog lenne behozni azt a svájci rendelkezést, a mely szerint az itthoni kivándorlási ügynök minden kivándorló megérkezéséről köteles Amerikában azt a konszulunkat értesíteni, kinek kerületébe lép a kivándorló. (Bokemeyer: *Das Auswanderungswesen in der Schweiz, in Belgien, England und Deutschland*, 13. l.) Ezután az következik, hogy a beérkező adatokat megkapja útbaigazítás for-

májában az, a kinek tanácsra van szüksége. Előbb föl is soroltam a különböző államok idevágó intézményeit s azt láttuk, hogy részben külön tudakozódási irodák állanak fenn, a minnek főtypusa Anglia, részben egy állami hatóság vállalja magára a szerepet s ebben a német külügyi hivatal vezet.

Németországon a külügyi hivatal nemcsak a vállalkozói és ügynöki engedélyek által irányítja a kivándorlást, hanem maga tanácsokat is ad, útbaigazításokat oszt; két év alatt 281 kérdezősködőnek felelt. Ellenben egészen más és sokkal izmosabb az angol Emigrants Information Office működése külön irodájában, mely a burokratikus formáktól menten működhetik s melyet Londonban magam is fölkerestem. Mi bizonyítja életképességét tökéletesebben, mint az, hogy folyton összeköttetésben van az étellel s 1896-ban 9598, 1893-ban pedig 9229 kivándorló fordult hozzá, míg a tanulságos «circularok»-ba minden nyilvános tárlaton, olvasóban belebotlik az ember. (*Report on the Emigrants' Information Office for the year ended 31 st december 1897.*) Ha pedig ezt a két szélső typust összevetem a magyar viszonyokkal, a melynél a nagy közönyösség mellett még azt sem igen várhatjuk, hogy az emberek saját boldogulásukra tanácsot kérjenek, az egész intézmény betelepítését én a következő formában képzelem.

A statisztikai hivatal vezetése alatt, egy különálló, (mennél kevésbé burokratikus) iroda összeszedvén az adatokat, azokat magyar szempontból a hazai nyelveken földolgozná. Informatiókat is adna, de a kivándorlókra nézve ezzel még nem tett volna semmit, legfőlebb — s ez is jó volna — kereskedőinknek válnék hasznára. A kivándorlók irányítására hármat várnék tőle. Először egyes különös veszélyt hozó országokra, területekre vagy útirányokra az ágensek közvetítését, jegykiadását letiltaná. Másodszor népies olvasmányokban, füzetekben ismertetné a megtévelyítések módjait s jelezné hogy magyar papokat és konsulokat hol és hol nem találhatnak, ezeket a füzeteket nemcsak a főbírók osztogatnák hivatalból, de az ügynököknek, jegykiadóknak is kötelességökké tétetnék ezeket minden szerződéshez, jegyhez mellékelni. Kitünőbb mintákat csakugyan nem említhetnék, mint az angol «Emigration Statutes and general handbook» (1898), — Circular on the Emigra-

tion of Woman-Canada Circular stb. pamphletokat. Harmadszor igen megszívlelendőnek tartom a svájci Bureaunak azt az igyekezetét, hogy egyes kivándorló csapatokat a határtól elkisértet a kikötőig, hogy lássa, mi történik velők. Nem sok ez még, de egyelőre talán megpróbálkozhatnánk ennyivel, már csak azért is, hogy a közönyösséget megtörjük a kivándorlás nagy kérdésével szemben, de meg azért is, hogy Amerika új politikájával szemközt ne álljunk egészen tehetetlenül.

A mint így visszakanyarodtunk arra a kérdésre, hogy mit is tettünk tehát, miután a visszakergetésekkel célt nem értünk: már úgyszólván el is készültünk a felelettel. Mindazt nem tettük meg, a mit a kivándorlók fölvilágosítására, fölügyeletére és irányítására tartozik s a miket éppen most ismertettem. E helyett oly erős a büntelen kivándorlók visszaűzésére a «közvélemény», hogy 1888-ban is a belügyministeriumnak kellett hatályától megfosztania az egyik vármegyének azon szabályzatát, mely minden kivándorlót megbüntetett és pénzüket elkobozta. (6174—88. sz. b. m. r.) Az egész nagy fordulat, mely az Egyesült-Államok politikájában beállott, s melynek nagyszerű fontosságát most már világosan látjuk, nem verődött le nálunk egyébben, mint egy 1875-iki s egy 1890-iki rendeletben, melyben a belügyministerium az akkori új amerikai törvényt tudtul adja, a mely rendeletek helyesek is, jők is, el is feledték őket, de semmi tényleges intézkedésre nem vezettek.

Pedig a kivándorlás ügye nemcsak ennyiből áll, hanem áll különösen egy dologból, a mely — az egyes helyi megkönnyítéseket nem tekintve, — ennek a hatalmas mozgalomnak jó oldalát teszi, nagy becsét megadja. Világraszóló jelentősége, reformáló ereje van ennek a hullámnak annyi baj között az a nagy erő semmi egyéb, mint azoknak az új eszméknek energiája, a melyeket emberek az Új Világban szedtek össze s a melyeket haza hoznak. És éppen azért, és éppen ezen a ponton, mikor azt láttuk meg, hogy egy csomó kivándorlónkat vissza akarják téríteni Amerikából a yankeek, azt merem kérdezni: el vagyunk-e készülve arra, hogy befogadjuk nemcsak a visszakergetett elégedetleneket, de az ő új eszméiknek rettenetes erejét is? Ezen gondolkozzunk.

HEGEDÜS LORÁNT.

OROSZORSZÁGI ÉS KELETÁZSIAI EXPEDITIÓM.

1897—1898.

Második és utolsó közlemény.*)

II.

Kazánnál hagytuk el a Volga vonalát, mert következő állomásunk Perm, már a Káma mellett fekszik. E városban egyrészt az urali természetvizsgálók társaságának múzeuma érdekelt bennünket, másrészt egy kirándulást terveztünk Ilyinszkoje Szeloba, hol Tyeplouchov úr gyűjteményét kívántuk megtekinteni. Ez utóbbi tervünk kivihetetlenné vált, mert Permbe érkezve, arról értesültünk, hogy Tyeplouchov úr Bécsben van s távolléte alatt a gyűjtemény hozzáférhetetlen. E gyűjtemény egyes darabjai honfoglalás-kori csoportunkat érdeklik, s minthogy annak publicatiója éppen folyamatban van, Tiesenhausen báró a kész táblákból egy-egy levonatot ajándékozott is expeditióm archæologusának. E táblák megerősítették őt azon föltevésben, hogy a gyűjtemény egyes darabjai honfoglalásunk korát érdeklik s éppen azért szerettünk volna az autopsia útján teljes bizonyosságot szerezni magunknak. Úgy látszott, hogy Tyeplouchov úr távolléte megghiúsítja e tervet; mindazonáltal a már említett permi múzeum gyűjteménye kisegített a bajból. Itt ugyanis bővében vannak a Tyeplouchov úr által is gyűjtött típusok s a «Matyeriali» számára készült táblákkal, rendre konstatálhattuk azon darabokat, melyek honfoglalásunk korát érdeklik. Akadt azonban

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 272. számában.

e múzumban egyéb is. Hunn-germán-kori csoportunk analógiáit ismét egy csomó fölvétellel gyarapíthattuk.

A természetvizsgálók urali társaságának főmúzeuma Jekaterinburgban van. Senkit sem lephet meg, hogy ez Uralon túl eső állomásunkon bőven találkoztunk a szibériai bronzkor jellemző emlékeivel; nagyobb meglepetés számba ment, hogy a sadrinszki kurgánok leleteiben egészen más természetű régiségekre bukkantunk itt, mint a minőeknek Heikel igen gyarló publicatiója után azok tarthatók voltak.

Tjumen múzeumának régészeti része alig van s a mi abból használható, Heikel föntebb említett publicatiójából ismeretes és reánk nézve kisebb érdekű. Nem is soká időztünk ott, s a szükséges jegyzetek megtétele után siettünk Tobolszkba, Nyugot-Szibéria legfontosabb múzeumába.

Különös fontossága abban rejlik, hogy régiségeit javarészen a bennünket oly közélről érdeklő osztják területről kapja s anyagban épen nem szűkölködik. Ez anyagból mindekelőtt azt kell kiemelnem, mely a mi szkitha-csoportunkkal correspondeál, s melyből egy-két igen érdekes analógiát gyűjtöttünk, s e darabok különösebb érdeke abban rejlik, hogy bár az itt gyűjtött analógiák is szórványos leletek, typologikus környezetők megvan. Fontosnak tartom azt is, hogy hunn-germán-csoportunk nyomait itt is fölleltük, ha mindjárt sokkal gyengébben képviselve, mint az előbbi csoport emlékeit. Csak pár versztnyire fekszik a várostól egy «Iszker» nevű gorodistye, mely a tobolszki múzeumnak épen oly gazdag leletbányája, mint a kazáninak Bolgari, avagy Uvek a szaratovinak. Ebből a gyepüből nagy bőséggel gyűjthető oly analog anyag a mi alföldi gyepüleleteinkhez, mely alkalmas útmutatóul fog szolgálni zavaros képű e nemű leleteink ugor elemeinek kiválogatásához.

Beljebb haladva Szibériába, mindig érdekesebb területekhez jutottunk s a múzeumok látogatása annál jutalmazóbb volt, mert mindenütt oly gyűjteményekben jártunk, melyek tudományos társulatok kezeiben vannak. Így az omszki múzeum a császári földrajzi társulat nyugotszibériai osztályának kezén van és ezt, minthogy az egyenes útvonaltól nagyon is félre esik, Heikel sem látogatta meg. Erősen déli fekvésénél fogva gyűjtését nemcsak a tőle északra fekvő területekre terjeszti ki, de egy csomó leletet kap a déli vidékről is, különö-

sen a szemirecsi vidékről. Nem is csodálandó tehát, ha azon tárgyak mellett, melyek specifikus ugor dolgok, valami új elemre is akadtunk. Huszonöt fölvételen mintegy ötven tárgy fényképeztetett itt, s hangsúlyozni kívánjuk, hogy honfoglaláskori kardtypusunkat a jellemző szíjpántokkal, melynek nyomaira Perm óta nem akadtunk, itt kaptuk meg ismét két Kammenaja babán, melyeknek egyike a kok-csitavi kerületből származik.

Tomszk egyetemi város. Az egyetem kurátora Florinszki úr, már öreg ember s a jövő évben megy nyugalomba. Ez az ember egész életét annak szentelte, hogy Tomszk vidékét régészeti szempontból kutassa át; gyűjtött és írt. Gyűjtésének eredménye a tomszki múzeum, mely egyetemivé válván, kormánysegítséggel s egyesek ajándékaival gyarapodva, ma oly gazdag, hogy katalógusának ez évben megjelent harmadik supplementuma a 4973. számot írja le s ezzel a catalogue raisonné korántsem teljes. Florinszki munkáinak mindenestre megvan az a gyengéje, hogy a bronzvésőben épen úgy, mint a legkésőbbi sárgaréz-kengyelben ős szlávot lát, de ténybeli adatainak értékét ez az elfogultság nem csökkenti. Kuznyecsov úr a tomszki egyetem könyvtárnoka, a nyugoti irodalomban is ismert kutatója a szibériai régészetnek, s ő szintén értékes anyaggal szaporította a tomszki egyetem múzeumát. Száz photographiánk lévén e gyűjteményről oly pontos katalógus mellett, mint a Florinszki-féle, könnyen eligazodtunk benne, annál is inkább, mert Heikelnek e múzeumról adott földolgozása főntebb említett munkájának legjobb részét teszi. Az az igazán szép anyag, mely e múzeumban az úgynevezett szibériai bronzkort képviseli, egyike a legtanulságosabbaknak; bennünket mégis inkább a kengyelek azon gazdag sorozata érdekelt, melyek megadták az összekötő kapcsolatot a jénissei kormányzóság területeiről (minuszinszki kerület) már kiemelt darabokhoz. Kuznyecsov úrral megbeszéltük azon tomszkkvidéki sírmező leleteit is, melyeket ő ásott ki, sőt az ő szíves készsége következtében a sírmezőn vele együtt magunknak is alkalmunk volt ásatast eszközölni. Ez alkalommal három sírt bontottunk föl. Az előkerült régiségeket Kuznyecsov úr az expedíciónak ajándékozta.

Tomszkból Krasznojarszkba vitt útunk. E város múzeuma meglehetősen kezdetleges, de már is érdemes anyaggal rendel-

kezik a szibériai bronzkor emlékeiből, melyek csupa Krasznojarszk-vidéki leletek. Az itt töltött idő elég érdekes anyaggal és tanulsággal szolgált, melyek közül nem utolsó volt oly típusoknak föltünő és teljes hiánya, melyeket nyugotibb területeken más egyéb indokok alapján is igen késő alakoknak kellett tartani. A jeniszei kormányzóság régészeti képét mégis nem a krasznojarszki gyűjtemény adja meg, hanem a minuszinszki városi múzeum, mely már eddig is legismertebb a nyugoti irodalomban, különösen Martin munkái alapján. Ez érdemes kutató azonban, a ki skandináv iskolával fogott neki az oroszföldi kutatásoknak, nagy tévedésekbe esett és igen sok heterogén dolgot foglal össze úgy a bronzkor, mint a vaskor gyűjtő fogalmai alá. Ezt nem tekintve, abból a történelmi korokba is benyúló csoportból, melyet ő «vaskor»-nak nevez, publicatiói jóformán csak a nyílhegyekre terjednek ki. Tenni való bőven akad hát itt még nagyon soká. Mi ezúttal nagyobb figyelmet éppen a most említett úgynevezett vaskori emlékek kidolgozására fordítottunk. Ebből a csoportból volt szíves a múzeum igazgatója különös kérésemre egy typologikus sorozatot összeállítani s azt az expedíciónak ajándékozni.

Rendszeres ethnographiai kutatásokat magyar szempontból eddig az orosz földön nem végeztek s így súlyt kellett helyeznem arra is, hogy ez expedícióm alkalmával azok is meginduljanak, s ezért kértem föl dr. Jankó János magyar nemzeti múzeumi ör urat, a Néprajzi Osztály vezetőjét, hogy expedícióban mint ethnographus vegyen részt, teljesen szakismeretére és képzettségére bízván az általa követendő program körülírását. Az orosz birodalom óriási nagysága és népeinek tarkasága mellett természetesen gondolni sem lehetett arra, hogy e népeket egyenkint áttanulmányozzuk, s azok néprajzából a magyar elemeket kiválogassuk; erre nem egy ember, hanem nemzedékek munkája kell hosszú időközön keresztül; a főszílyt arra kellett helyeznünk, hogy a néprajzi szakkérdések úgy fogalmaztassanak meg, hogy azokra az általam adott időben kielégítő választ nyerhessünk, s így a magyar érdekű néprajzi kutatásokat az orosz földön megindítsuk, de már e megindítással is bizonyos eredményeket érzünk el. E néprajzi föladatok kiválasztásában irányt csakis az adhattott, hogy néprajzunk mely fejezetei azok, melyeket már elég alaposan ismerünk, mert eredményes összehasonlító munká-

latról csakis akkor lehet szó, ha az összehasonlítandó anyagnak egyaránt ismerjük úgy magyar mint oroszföldi elemeit. A magyar ethnographia szempontjából két kérdés domborodott ki különösebben, melyeknek kutatása az adott időben biztos eredménynyel látszott kecsegtetni, az egyik a magyar halászat eredetének, a másik az osztják rokonságának kérdése.

A magyar halászat tárgyi, néprajzi, történeti és nyelvi anyagát Herman Ottó már 1887-ben összegyűjtötte és kiadta; a művének alapját képező gyűjteményt a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya őrizi; míg Herman ezzel a magyar népelet egy eddig ismeretlen rétegét fedezte föl, Munkácsi Bernát a Herman által összegyűjtött szókincset kísérlette meg elemezni és sikerült is neki e szókincs finn-ugor, török-tatár és szláv elemeit szétválasztani, mely munka megengedte, hogy eredményei bizonyos általánosságokban a tárgyi néprajzra is érvényesíttessenek. Az ethnographia egyik főadata tehát az volt, hogy keresse a tárgyat, történetileg és nyelviileg immár jól ismert magyar halászatnak oroszföldi analógiáit, hogy a finn-ugor, török-tatár és szláv szókkal megnevezett tárgyak abban az alakban, mint nálunk, meg vannak-e az orosz földön is, annak mely részeiben, mely népeiben, milyen alakban, mily elnevezésekkel s hogy az így egybegyűjtött anyagból feleletet próbáljon adni arra a kérdésre, halászatunk milyen elemeit kiktől, mikor, hol, hogyan és miért vettük át.

Ha e kutatásoknak területe kicsiny volna, e kérdések tanulmányozásának egyetlen módja csak az lehetne, hogy az ethnographus keresse föl a terület különböző halásztelepeit s a helyszínén tanulmányozza a halászszerszámokat. Ezt a módszert az orosz földön a birodalom óriási kiterjedtsége miatt sem ezen, sem semmiféle más kérdésben alkalmazni nem lehet. Az sem biztatott eredménynyel, ha az ethnographus kizárólag egy vidék halászatának kikutatását tűzte volna ki maga elé. Melyik legyen ez a vidék? A Volga tájéka, avagy az Irtis és Ob medenczéje, vagy talán az Aral tava stb.; nem tekintve azt, hogy e vidékek halászatának tanulmányozására mindegyik esetben legalább 2—2 év kellene, az illető területek bármelyikének halászata egymagában vajmi kevés eredményt adhat, mert nincs meg a teljes kapcsolat azok és a magyar közt, s a láncznak többi szeme hiányzik s azokat olyan vidékeken kellene ismét kutatni, a melyek földolgozása

újból éveket követelne. És ha a magyar halászat egy-két nyomát tényleg megtaláljuk az Aralnál, mondhatjuk-e, hogy az már most tényleg onnan való is, hátha megvan az az Északi Jegestengerig mindenütt, hátha az a törökségbe az ugarságból vagy éppen a szlávságból került át, a mire mindre nem felelhetünk, ha csak az Aral halászatát ismerjük s a többit nem.

Ámbár Herman Ottó ismételten hangsúlyozza azt, hogy az oroszföldi halászat a maga részleteiben ismeretlen, e kérdésben minden reménységünket mégis csak az orosz birodalomba kellett vetnünk, mert lehetetlen volt föltennünk azt, hogy a hol a halászatnak úgy a vizek halbősége miatt nemzetgazdasági, mint a görög vallás által előírt nagyszámú böjtök miatt egyházi jelentősége oly rendkívüli, mint Oroszországban, hogy ott kifejlett halászati irodalom ne legyen s hogy a múzeumok éppen e tekintetben gazdag anyagot ne tartalmazzanak. Nem az orosz birodalom volt a terra incognita, melyet föl kellett fedeznünk, hanem az orosz irodalom; ebből várhattunk a szerszámokra és szerszámjárásra vonatkozó olyan nagyobb tömegű adatot, a mely nemcsak Oroszország egyes vidékeinek, hanem az egész orosz földnek halászatáról oly részletes képet nyújt, a mely a magunk magyar anyagával való tüzetes összehasonlítást fogja lehetővé tenni.

Ez volt expedícióm tárgyhoz kötött néprajzi föladata, míg a második néprajzi föladat az osztják rokonság kérdése volt.

A magyar összehasonlító nyelvtudomány pontosan megállapította, hogy a magyar nyelv finn-ugor eredetű, még pedig az osztják és vogul nyelveknek legközelebbi rokona. Az orosz földön magyar szemmel dolgozó ethnographus előtt tehát a következő kérdés merül föl: van-e az osztják-magyar nyelv-rokonságnak akár a tárgyi analogiák, akár a vérbeli egyezés szempontjából bizonyítéka a két nép ethnographiájában és anthropológiájában? E kérdést nem mi vetettük föl először. Nem tekintve azt, hogy e kérdéssel már Reguly is foglalkozott, 1888-ban dr. Pápai Károly éppen e célból utazott az osztjokokhoz s töltött azoknál $1\frac{1}{2}$ évet. Az a néprajzi gyűjtemény, melyet magával hozott, páratlanul áll maig is az összes európai gyűjteményekben. De a saját szerű végzet megfosztott attól minket, hogy eredményeivel megismerkedhes-

sünk. Pápai meghalt ifjúsága virágában, még mielőtt anyagát kiadhatta volna. Irataiból mindössze az anthropologiai rész van nyomdakészen, ámde ez csakis az élőkön végzett méreteken alapul, mert koponyák, csontvázak gyűjtésére Pápainak alkalmá nem volt. Az általa megoldatlanul hagyott kérdés befejezése, gyűjteményeinek, ha szabad e szóval élnünk, megfejtése és értékesítése, e célból gyűjteményeinek egyfelől az orosz gyűjteményekkel való egybevetése, másfelől az osztjások közt való kiegészítése volt az a kiválóan muzealis érdekű föladat, a melyet az osztják kérdés kapcsán szintén meg kellett oldanunk.

Ámde ez a második föladatunk, specialis magyar szempontjánál fogva, sokkal nagyobb körütekintést és előkészületet kíván, mint a minővel az eddigi, teljesen más célú, osztják expedíciók fogtak a munkához. A mint a nyelvészek előtt egészen természetes az, hogy például az osztják nyelv kutatásával eredménytelenül foglalkozik az, a ki előzőleg a finn-ugor nyelvészet tételeivel részletesen és alaposan meg nem ismerkedett; azonképen az osztják ethnographiával való foglalkozás is teljesen meddő a magunk hazai kérdése szempontjából mindaddig, míg az osztják ethnographiát nem a finn-ugor népek összehasonlító ethnographiája alapján vizsgáljuk s ez azt teszi kötelességgé, hogy az osztják nép fölkutatása előtt a többi finn-fajta népek ethnographiájával is megismerkedjünk. Ez előkészítő munkában az orosz-finn irodalmon kívül, az orosz földi múzeumok eddig összegyűjtött ethnographiai anyagában kell a tájékoztatót keresni és megtalálni. Kétségtelen az, hogy ily előkészülettel az osztjások közt való helyszíni kutatás sokkal rövidebb idő alatt sokkal nagyobb eredményt biztosíthat, mint az eddigi fölszerelt expedíciók bármelyike bármily hosszú időtartam mellett is.

E néprajzi föladatok megállapításához nem kellett más, mint hazai néprajzunk mozgalmainak és eredményeinek ismerete. Ennek alapján más néprajzi föladatot kitűzni — a magyar őstörténet kutatásával kapcsolatosan — nem lehet, s minthogy hazánkban sem az orosz földi halászzattal, sem az ugor népek tárgyi néprajzával senki nem foglalkozott; a program részleteire nézve idehaza tájékoztatást senkitől sem várhattunk. Azoknál kellett tehát ezt keresnünk, a kik e kérdésekkel behatóan foglalkoztak, mert azzal foglalkozniok

akár magasabb nemzeti művelődésük, akár állami érdekek kívánta, tudniillik a finneknél és oroszoknál.

Az így körvonalazott föladatok megoldását természetesen csakis a finn tudományosság főfészkeben Helsingforsban lehetett megkezdeni. A finnek e téren is sokkal előbbre vannak mint mi s a finn néprajzot ma már a helsingforsi finn néprajzi múzeumban teljesen meg lehet ismerni. Ennek a múzeumnak kitűnő gyűjteményeiben kellett összeállítani nemcsak a finn néprajz tárgyainak egész leltárát, hanem az egyes tárgyaknak az egész ország minden vidékére kiterjeszkedő typologiai sorozatait is s itt kellett mélyebben behatolni a finn ornamentika elemeinek analitikus tanulmányába, természetesen felhasználván és összeállítván az idevágó finn-orosz és svéd irodalom eddigi eredményeit is. E háromhavi munkásságnak eredménye az a mintegy 300 fénykép és 2000 eredeti rajz, melyek a múzeum tárgyairól készültek s melyek alapján immár meglehetősen kerek képet vázolhatunk meg a finn tárgyi néprajzról s ezzel egyszersmind tudományosan értékesíthetővé tettük saját múzeumunk azon kiváló finn-gyűjteményét, melyet 1888-ban Vikár Béla szerzett meg finnországi útja alkalmával.

A helsingforsi gyűjtemények azonban a finn néprajzon kívül a többi ugor népek néprajzának megismeréséhez is nyújtának alapvető anyagot. A helsingforsi történeti múzeumban kellett megindítani az ugor népek összehasonlító néprajzának megalapozását az Ahlquist-féle osztják, továbbá és különösen az A. O. Heikel-féle mordva és cseremisiz gyűjtemények megismerésével, melyek specialisan az összehasonlító ornamentika szempontjából rendkívüli jelentőségűek.

A magyar halászat szempontjából kiváló súlyt kellett helyezni a néprajzi múzeum kitűnő halászati anyagán kívül még a helsingforsi finn-halászati múzeum tanulmányozására is és e tanulmányok kiegészítése és az autopsziával való megerősítése tette szükségessé azon két kirándulást, melyek közül az egyik Tammerfors vidékére, a másik Sortavala környékére a Ladoga-tó északi partjára vezetett s melyek a természet adta keretben, eleven alkalmazásban mutatták be mindazt, miknek ismerete eddig csak a múzeumok és irodalom gazdag anyagán alapult.

A finn tudományosság tanulmányozása azonban az

altalunk kitűzött feladatok mellé még egy feladatot jelölt meg olyanul, melyet, ha csak lehet még ezen expeditió keretében kellett befoglalni és ez az összes finn-ugor népeknek s így a magyarnak is ősvallása, a samanizmus volt. A finneknek sikerült pontosan kikutatniok, hogy hagyományaikban mit tekinthetünk az ősi samánvallás maradékaiul, s vizsgálat alá vették azt is immár, hogy a többi finn-féle népek vallásában e téren mily analógiák nyomonzhatók ki; kétségtelen, hogy e kutatások minket magyarokat a legközelebből érdekelnek, de e tanulmányok főhelyéül magok a finnek Pétervárt és Kazánt jelölték meg s így e tanulmányok részletes megkezdését is expeditióink ez állomásaira kellett halasztanunk.

Az a rendkívüli szíveség és meleg érdeklődés, melylyel expeditióm tanulmányait a finn szakkörök kísérték és támogatták, lehetővé tette azt is, a mire egyébként nem gondolhattunk, hogy megismerkedjünk az összes finn néprajzi múzeumok — Finnországban Helsingforson kívül még nyolcz ilyen van — belső szervezetével, anyagával, a finn néprajzi munkálatok szervezetével, rendszerével, a néprajznak az egyetemen való szerepével, az egyetemi «Muurahaiset» (hangyák) társaságának gyönyörű tevékenységével és gazdag irodalmi kézirati anyagával s mindezek megismerése a magyar ethnographiára nézve azért fontos, mert hazai néprajzi gyűjtésünk ma még egyáltalában nincsen szervezve s mert annak szervezését más formában, mint azt a finnek 25 év alatt realizálták, megvalósítani nálunk sem lehet.

Finnország gyűjteményeinek ily áttanulmányozása után az ethnographiai érdekek azt kívánták, hogy a kutatásokat az orosz tudományosság centrumában, Pétervárott, folytassuk. A finn-ugor összehasonlító néprajz alapjának bővítése mindenekelőtt a császári orosz tudományos akadémia néprajzi gyűjteményeinek átkutatását kívánta meg; a nevezett múzeum finn-ugor néprajzi anyagban egyáltalában nem gazdag, de az a kevés, a mi benne van, classikus értékű, mert Pallas, Castren és Poljakov gyűjtéseit. Azon idők óta, melyekből e gyűjtemények származnak, azon népek ethnographiája az oroszokkal való sűrű érintkezés, sőt vérbeli vegyülés következtében rendkívüli változásnak volt alávetve, s az ősi nyomok mind nehezebben hűvelyezhetők ki ott épen úgy mint minálunk.

E néprajzi múzeum anyaga azonban páratlan alkalmat nyújt a samanizmus tanulmányozására is, melyet lehetővé az tesz, hogy e múzeum kebelezte be magába az orosz császári földrajzi társaság classikus samángyűjteményét, annyival is inkább, mert a samánkodásnak orosz nyelven rendkívül kifejlett irodalma van, s annak kutatása ott már annyira jutott, hogy bizonyos következtetések levonása is lehetséges. A finnek eredményei által a samán vallásra fölhívott figyelmünket tehát itt már erre is ki kellett terjesztenünk, s a mennyiben e tanulmányoknak archæologiai jelentőségük is van — mert az archæologiai leletek bizonyos tárgycsoportjait, melyeknek eddig gyakorlati alkalmazását vagy nem ismerték, vagy téves föltevésekkel magyarázták, az élő samán vallás tárgyai a samanizmus eszközeiül jelölik meg — fősúlyt arra kellett helyeznünk, hogy Ázsia mely vidéke határozható meg oly területül, a hol a samán vallás maig is legősibb, legtisztább alakjában megfigyelhető és tanulmányozható. Pétervárott kellett földolgozni a Varpachovszkij-féle osztják halászati gyűjteményt, mely a háziipari múzeumban van kiállítva, s mely az osztják halászat kutatása czéljából két éven át folytatott expedícióból ered, s mely így a legnagyobb jelentőségű volt úgy magyar halászatunk, mint az osztják néprajzi rokonság kérdése szempontjából, mert hiszen az osztják halászatról eddig csak többé-kevésbbé hibás szótári anyag állott rendelkezésünkre, de annak szerszámaait a magyar halászatéival összehasonlítani egyáltalában nem lehetett a rendszeresen gyűjtött anyag hiányában. De Pétervárott kellett végül megalapozni azon munkálatokat is, melyek az oroszföldi halászat kutatását, megismerését czélozták. Az a sejtelmünk, hogy az orosz birodalomban gazdag halászati irodalomnak kell lennie, tényleg bevált; az oroszok halászatuk gyökeres megismerésére százezreket költöttek, nem most, hanem már az ötvenes és hatvanas években; az erről szóló munkálat kilencz kötetet tesz ki szövegben, míg a hozzávaló négy album, mintegy 500 lapon, több mint 3000 gyönyörű színezett rajzban mutatja be az orosz halászatot, annak minden szerszámát, szerszámjárását, megadja mesterszótárát stb., szóval mindazt, a mi éppen nekünk, a saját magyar halászatunk megértéséhez, oly föltétlenül szükséges. Ezek a munkák ma már a kereskedelmi forgalmon kívül vannak, nem kaphatók sem a ministerium-

ban, sem a piacon; csak olykor-olykor véletlenül akad az ember egy-egy példányukra, egy-egy részökre. Ez alapvető munkálatok, melyek a Beer és Danilevszkij nevéhez fűződnek, kiegészítve a különböző s már 20—30 év óta megjelenő halászati orosz folyóiratok és egyéb újabb kiadványok, kézikönyvek anyagával, valamint azzal az anyaggal, melyet a nyugot-sibériai parasztok és benszülöttek ökonomiai állapotát vizsgáló bizottság gyűjtött egybe ugyancsak a halászatról, mindezek együtt az oroszországi halászatról ma már oly részletes képet tárnak elénk, mely lehetővé teszi magyar halászati tárgyaink jó részének eredet szerint való szétválasztását, sőt egy tekintélyes részre annak megállapítását is, hogy azt mikor, hol és honnan vettük át.

A Helsingforsban és Pétervárott töltött összesen hat havi munka élesen domborította ki immár az ethnographiai föladatok további alakulását. Bármily csábító volt a magyarságnak a törökség ethnikumában fölmerülő s a múzeumokban talált egynémely analogiája, bármily érdekesnek ígérkezett is például a baskirkérdés, melynek orosz nyelven óriás irodalma van, bármily föltűnést keltő hangzatos eredménynyel kecsegtetett is egyik vagy másik eszme, melyeket akár hazai, akár orosz szakemberek vetettek föl az expedícióval kapcsolatosan, az ethnographia terén is szigorú fegyelemmel kellett ragaszkodnunk ahhoz az úthoz, melyet választottunk, melyet igazoltak az eddigi előtanulmányok, s figyelmünket a jövőben még szorosabban és kizárólagosabban kellett lekötönni azon kérdések szolgálatában, melyek már is határozott körvonalakban rajzolódtak elénk.

A finn-ugorok néprajza, az oroszországi halászat és az altáji samanizmus tüzetes megismerése volt az a három feladat, mely a következő időkben az ethnographiai kutatásokat irányította.

A nyugati finnság ismeretének kiegészítése kívánta meg a balti tartományok múzeumainak átvizsgálását; míg Reval és Dorpat gyűjteményei az észtek néprajzát világították meg mélyebben, Riga és Mitau lett múzeumainak anyaga az ethnographiai kutatásokban azért volt fontos, mert míg egyrészt pontos megállapítását teszi lehetővé annak, hogy a finnság művelődése mily hatással volt a lettre, másrészt bevilágít a finn és magyar ethnographia azon közösségeire, melyek nem

ugor eredetűek s melyek a lett közvetítésével jutottak hozzánk s a finnekhez és észtekhez is.

Moszkva gyűjteményei mindhárom ethnographiai kérdés szempontjából fontosak voltak; a Rumjanczov-múzeum fölötté gazdag ugor anyaga, mely még a hatvanas évekből való, továbbá ugyanazon múzeumnak az utolsó két évben beszerzett pompás samán-gyűjteménye, végül a polytechnikai múzeum halászati gyűjteménye expedíciánk mindhárom ethnographiai feladatához rendkívül becses anyagot nyújtottak s a két hónap, mely a tanulmányokból a balti és moszkvai múzeumokra maradt, oly kevésnek bizonyult, hogy például már teljes lehetlenség volt földolgozni azt a remek orosz pásztoréleti gyűjteményt, melyet a moszkvai történelmi múzeum őriz, s melynek pompás csorpák és ivó-kanál sorozataiban hazai pásztoréletünk hasonló alkotásainak számos analogiája akad.

A következő két óra eső azon utazások, melyeket az expedíció Dél-Oroszországban, a Fekete- és Káspi-tenger mellékein, a Kaukázusban, majd a Volgán Asztrachántól föl Kazánig tett, s egy ponton az Ural folyóig is kiterjesztett, főként a halászat szempontjából voltak jelentősegteljesek az ethnographiai kutatásokra nézve; ez utazásokban kellett és lehetett megállapítani azon utat, melyen halászatunknak iráni elemei hozzánk jutottak; ezekben kellett végleg eldönteni azt, hogy halászatunk bizonyos elemei török vagy perzsa (iráni) eredetűek-e s hogy mily szerepe van a Volga halászatának a magyar halászat szempontjából? E célból kellett átvizsgálnunk különösen Asztrakhán gazdag halászati múzeumát, halászati könyvtárát, Szaratov múzeumait, s végül az Uralszki halászati kormánybiztosság rendkívül becses könyvtárát.

Kazántól kezdve a néprajzi kutatások súlypontját ismét az ugor népekre kellett helyeznünk; Kazán múzeumai a volgai ugorságnak, Perm, Jekaterinburg, Tobolszk és Tomszk múzeumai a vogulok és osztjákoknak ethnographiáját hivatvák újabb anyaggal megvilágítani s az összehasonlító alap kiszélesítéséhez hozzájárulni; ezek kapcsolatait egymás közt, hatásait egymásra csak itt lehet tüzetesebb vizsgálat alá vetni. A felsorolt múzeumok ezenkívül a samanizmusra, a keleti finn-ugorok szempontjából, igen jelentékeny anyagot tartalmaznak, míg a halászati anyag itt már aránytalanul csekélyebb anyaggal bővült.

Minde néprajzi tanulmányok úgy, a mint azok eredményeit dr. Jankó Tifliszben, majd Kazán és Tobolszk közt elem terjesztette, meggyőztek arról, hogy a magyar ethnographia nyomai az orosz földön ez idő szerint az Altáji-hegységtől keletre nem vezetnek, hogy a mennyiben a halászati nyomozások halászatunk történetének legalább fő vonásokban való vázolását immár megengedik, az ethnographiai kutatások másik két feladatában az osztják rokonság és a samanismus kérdésében a muzealis és irodalmi nyomozások keretén túl a helyszíni kutatásokra kell áttérni; dr. Jankó e tekintetből az osztják kérdés céljából egy osztják út programját terjesztette elő, míg a samanismus tanulmányozása céljából É. Ny. Mongoliának Kobdo körüli részét jelölte meg azon területként, hol a tanulmányok sikerrel végezhetők volnának. Tekintve azt, hogy az osztják expedíció az egész nyarat késő őszi igénybe veendette és hogy akkor már Kobdóba bejutni a tél folyamán nem lehetett volna s így az ő expedíciója folyó év végéig terjedt volna — a mi személyi és szolgálati okoknál fogva ez alkalommal lehetetlen volt — kénytelen voltam a kobdói út tervét elejteni s Jankó drt azzal bíztam meg, keresse föl az Irtis és Ob mellékvölgyeiben az őserdőben élő osztjákokat, tanulmányozza őket néprajzi és anthropologiai szempontokból, gyűjtsön tárgyakat, különösen olyanokat, melyek a bold. dr. Pápai Károly gyűjteményét alkalmasan kiegészítik, majd útját befejezván kísértse meg Tomszkban a híres Kuznyecsov-féle gyűjteménynek megszerzését s így térjen vissza Magyarországra. Dr. Jankó e megbízásaimnak megfelelt, csolnakjával elhagyva Tobolszkot, azon 3000 versztnyi utat tett meg, melyből 2000 verszt az őserdő völgyeire, a Demjanka, Szalüm és Nagy-Jugán folyókra esett, gyűjtött mintegy 300 ethnographiai tárgyat, készített ugyanannyi fényképfelvételt, 125 erdei osztjákról mintegy 5000 anthropologiai méretet és demographiai följegyzést eszközölt, kiásatott harmincz erdei osztják koponyát és két teljes csontvázat is, s végül Tomszkban megbízásomból megszerezte a Kuznyecsov-féle gyűjteményt s így feladatát elvégezve, 1898 október 22-én Budapestre érkezett.

Mindez úgy régészeti, mint ethnographiai kutatások eredményeinek összegezéséről ma, ez előleges jelentés keretében, nem lehet szó. Gondoskodtam azonban, hogy az egybe-

gyűjtött anyag haladéktalanul földolgozás alá kerüljön s eredményei mielőbb a nagyközönség kezei közé jussanak. Sem az archæologia, sem az ethnographia terén nem tüztünk magunk elé szédítő eredményekkel kecsegtető terveket, szigorúan megszabtuk azt, mit végeznünk kell s az aránylag rövid idő alatt csak úgy érthettük el azt, a mit elértünk, hogy szigorúan e keretekben mozogtunk. Oroszország nem az a terület, a hol egyszerre és sokat lehet csinálni és sem az archæologia, sem az ethnographia nem az a tudomány, mely a fokozatos fejlődés törvénye alól ki volna véve; egy ismeretlen könyvnek, melybe a magyarság őstörténetének archæologiai és ethnographiai bizonyítékai foglaltatnak, mi csak az első lapját olvastuk, nemzedékek és népek összetartó és barátságos együttműködése kell ahhoz, hogy a könyv többi részeit is megismerje a magyar. Lehet, hogy az általunk elolvasott első lapot az utánunk jövők másként és különféle módosításokkal fogják elolvasni, mint mi, de akkor is a jól végzett kötelesség megnyugtató érzése fog felettünk uralkodni, mert ha talán tévedtünk is egyben-másban, de azt a könyvet behatóbban elsőnek mi nyitottuk föl.

Az ethnographiai kutatásokkal egyidejűleg szükségét láttam programomban a nyelvi kutatásokat is fölvenni és súlyt helyeztem arra, hogy azok az ethnographiai kutatásokkal parallel haladjanak. A nyelvészeti kutatások megindítását természetesen ott kellett fölvennem, a hol azt a magyar nyelvészek abbahagyták. A nyelvtudomány megállapította, hogy a magyar nyelv legközelebbi rokona a vogul és osztják s mint-hogy Reguly és Munkácsi a vogul nyelv kutatását már elvégezték, ez azt jelenti, hogy immár az osztják nyelvvel kell tüzetesebben foglalkozni, hogy pontosan megállapítható legyen e nyelv viszonya egyfelől a vogulhoz, másfelől a magyarhoz. Az osztják nyelv és nyelvjárások tüzetes tanulmányozásának tisztán akadémikus programján kívül azonban nem térhettem ki a hazai nyelvtudomány másik táborának kívánsága elől sem, s azért a nyelvi kutatások programjába be kellett vennem egyfelől a magyar csuvas szóegyeztetések gyűjtését, másfelől a baksir nyelv tanulmányozását.

Ily program megvalósítására szólítottam föl Pápay József urat, hogy expeditióm keretében e feladatok megoldását kísértse meg. Alkalmat adtam neki az orosz nyelv alapos

megtanulására s így láthatott munkához. A finn-ugor és török-tatár nyelvi kérdések művelésének góczpontja ma Helsingfors, Pétervár és Kazán s a nyelvész e helyeken nyeri a legpontosabb útbaigazításokat a helyszini kutatásokhoz. A csuvasok kutatására a kiinduló pont szintén Kazán s a nyelvésznek innen kellett fölkeresnie a csuvasok lakhelyeit.

Az osztjakok kutatásában a fősúlyt az északi osztjakokra kellett helyezni, mert Reguly osztják meséit valamely északi osztják nyelven írta föl, melyet ma még nem ismerünk. A legkülönbébb nyelvjárások megismerésére a téli obdorszki vásárok a legalkalmasabbak, melyre óriási terület osztjákjai csődülnek össze. A nyarat tehát arra kellett fölhasználni a nyelvésznek, hogy egyfelől eljusson magába Obdorszkba, másfelől oly alaposan megtanulja az osztják nyelvet, hogy azután a téli vásár rövid 2—3 hetét teljesen felkészülve aknázhassa ki a tudomány számára.

Pápay nyelvész úr a program e két pontját már megoldotta s áttelelvén Obdorszkban részt vett a téli vásáron s jelenleg útban van Tobolszk felé. Most kell harmadik feladatához a baskir nyelv tanulmányozásához fognia, melyet folyó év őszéig szándékozik elvégezni.

Ő még úton van s így eredményeinek összefoglalását időelőttinek tartom s abban, a mit elmondtam, csak a kutatások irányát jelölhettem meg, de Pápaynak hozzám írt leveleiben már is biztosítékát látom annak, hogy az ő munkája is szép eredményeket fog gyümölcsozni a hazai nyelvtudomány számára. Ennek igazolásául legyen szabad megemlítenem az ő munkásságának egyik legnagyobb jelentőségű eredményét annál is inkább, mert nem kétlem, hogy éppen oly meglepő eredményt fog az kelteni hazai nyelvészetünk minden művelőjénél, mint a mily végtelen öröömre szolgált az nekem.

Legutolsó leveleiben ugyanis, melyeket hozzám és dr. Simonyi Zsigmond egyetemi tanár úrhoz intézett, — azt írja Pápay úr, hogy a Reguly-féle osztják mesékből vett azon részleteket, melyeket Simonyi tanár úr volt szíves lemásoltatni és neki megküldeni — sikeresen megfejtette. Ez pedig azt jelenti, hogy Regulynak idevonatkozó egész hagyatéka, melyet az ő halála óta őrzött tudományos akadémiánk, nem holt kincs többé, hanem a magyar nyelvészeti tudomány elevenen buzogó forrása.

Expedícióm főfeladatait régészeti, néprajzi és nyelvésszeti kutatások képezték ugyan, mindazonáltal kedves kötelességemnek ismertem, hogy annak alkalmából megfeleljek a nagyméltóságú magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszter úr egyenesen kifejezett óhajának is. Dr. Wlassics Gyula ő excellenciája ugyanis, ismervén úti programomat s különösen azt, hogy útamat déli Szibériából Transbaikalián, Mongolián s a nagy Chamo sivatagon a «Gobin» át veendem, azon óhaját fejezte ki, hogy e területek igen hiányosan ismert állatvilágának megfigyelésére és illetve zoologiai gyűjtésekre is nyujtsak módot. E célból vittem magammal Csiki Ernő urat, a magyar nemzeti múzeum állattári osztályának assistensét és egy præparatort.

Zoologiai gyűjtéseinket Tiflis környékének kopár hegyein kezdtük meg s bár a folytonos esőzések és a tavasz késő beállta nagyon kevés eredményt ígértek, mégis már az itt gyűjtött rovarok közt is voltak olyanok, melyek e szorgalmasan átkutatott területről eddig ismeretlenek. Sokkal többet eredményezett egy kirándulás Gori környékére és a szép Aténi-völgybe, hol egyebek között a Kaukázus egyik specialitása, egy nagy gyík (*Agama caucasica* Eichw.) került birtokunkba. Uplisz-cziche mellett pedig egy külön bibiczfaj (*Vanellus gregarius*) három szép példányát ejtettük el. Tiflisi tartózkodásunk alatt érkeztek meg a vándormadarak közül április 11-én a házi fecske, 12-én a fehér gólya és 16-án a füstifecske. A Kaukázus keletibb részeiben gyűjtöttük az iberiai teknősbéka egy szép példányát.

A Káspi tavon és a Volga folyam mentén északra haladva újból a télbe jutottunk s így zoologiai gyűjtésünk megakadt. Mindazonáltal a Volgadeltába tett kirándulásunk alkalmával sikerült egy igen érdekes, most már kihalófélben lévő állatot, a káspi fókát (*Phoca caspica*) szerezni.

Saratow környékén, az orosz Steppe e keleti határán folytatva ez irányú gyűjtéseinket, néhány jellemző állat birtokába jutottunk (*Tentyria taurica* Tausch., *Dorcadion equestre* Laxm.). Igen sok és szép anyagot nyújtott Kazán és környéke, hol, nem tekintve a hálónkba került ezer meg ezer rovar, igen érdekes eredményt szolgáltatott a Kabán-tó és a Kazanka menti tócsák mikroszkopi faunája, több, merőben új fajjal gazdagítván a tudományt. E területeken a palæarktikus régió

úgynevezett európai kerületében jártunk, áthaladván azonban az Ural-hegységen, a szibíriai vagy északázsiai kerületbe jutottunk, melynek állatvilága annyira elüt a miénktől, hogy ott legfeljebb magasabb hegyvidékeink egyes fajai voltak előtűntek ismeretes alakok. Chmelevi, tobolszki, omszki, tomszki és krasznojarszki gyűjtéseink még nagyjában északi jellegűek. A Jenissei felső folyásánál fekvő Minuszinszk azonban már határozottan a déli, melegebb vidékek jellemző állatfajai-val dicsekedhetett. Itt volt alkalmunk a középázsiai gazdag faunával igazában megismerkedni. Mezőn, erdőn, virágon, homokon, kövek alatt csak úgy hemzsegték a különféle rovarrendek képviselői. A közeli Szaján-hegység lejtőin is egészen más állatvilággal találkozunk már. Itt fordul elő például az erdei szarvasunktól különböző faj, a maral-szarvas, mely agancsának babonás gyógyhatása következtében a szajáni tatároknak immár házi állatjává lett. Az őznek a miénktől egészen elütő fajtájáról (*Capreolus pygargus* Pall.) tanuszkodnak a hozott agancsok; a magasabb hegyek ritkaságaiból elhoztuk a *Tetraogallus altaicus* Gebl. nevű áltáji fajtyúkot; a mezőségről pedig a gyöngyös ürgét, mely sokkal nagyobb, mint a miéink, de épen oly kártékony.

Krasznojarszk városának kopár, kiaszott dombjain ezerszámra repkedtek különféle lepkék, közöttük nem egy eddig nagy ritkaságnak tartott faj nagyobb mennyiségben.

Transbaikália nagy folyója a Szelenga mentén délfele haladva a vizi-madárvilág nagy gazdaságáról volt alkalmunk meggyőződni. Hajónk számtalan kacsafélét, vadludat, tengeri szarkát (*Hæmatopus ostralegus*) zavart föl eleméből. Déli része már átmenetet képez a szibíriai őserdők területéről Mongolia homokos, kopár hegyvidékére, tehát faunája is más-más kezd lenni. A síkon a *Gazella gutturosa* száguldoz kisebb-nagyobb csoportokban; kisebb kiterjedésű fenyveseiben pedig a süketfajd tanyáz, sohasem zavarva puskalövéstől. Áthaladásunk alkalmával is a tyúkok egyáltalán nem rebbentek föl, hanem házi szárnyasaink módjára tértek ki a lovak elől. A hegyek között, a védett és szép növényvilággal diszes völgyekben kisebb-nagyobb csoportokban találkoztunk, a későbbi megfigyeléseink alapján a Gobi sivatag keleti felében is mindenütt előforduló Dybowski-féle tűzokkal. Mongolia fővárosától Urgától keletre, Nalaicha felé és délre a Gobi sivatag széléig mir-

denült nagy mennyiségben mutatkozott egy különös marmota, a bobak, mely mint a mi marmotánk szintén öröket szokott fölállítani, és mely a fölállított örök éles fűttye által megjele-
nésünkről figyelmeztetve gyorsan menekült földalatti laká-
saiba. A Gobi sivatagon különféle pusztai jellemző állatok
kerültek birtokunkba; rovarok leginkább kövek alól. — A nap-
égette homokos síkságon elemükben szaladgáltak a fürge kis
Phrynocephalusok és más gyíkok, köztük az eddig csak egy
példány alapján ismert *Eremias Przewalskii*; zsákmányra
leskelődve pedig mozdulatlanul húzta magát vissza valami
pázsitféle vagy félcserje alá egy mérges kígyó, melyekből a
Nemzeti Múzeum gyűjteménye számára szép példányokat
hoztunk. Találkoztunk a *Gazella picticauda* több ezer darab-
ból álló nyájaival és a *Gazella Przewalskii* egyes példányaival.
Óriási tömegekben röpködött a némelykor hazánkat is föl-
kereső pusztai talpas tyúk. A Chermin-czagan-nor sóstavat és
az esők után keletkezett tócsákat választották pihenőül külön-
féle vadkacsák, lilék, hattyúk, szürke gémek és daruk —
Ausztrália felé való vonulásuk közben. Igen érdekes jelenség-
ként említhetem föl, hogy a Gobi sivatagban gyűjtött növé-
nyek között több olyan is van, mely Alföldünket is lakja, csak
a *Tribulus orientalis*, a magyar nép «királydinnyéjét» hozom
föl példaként.

A Gobi sivatag déli lejtője és Kina maga a késő ősz
miatt, midőn oda érkezünk, már keveset nyújtottak; mind-
azonáltal a khalgani kínai falról és a nankoui szorosból hoz-
tunk egy új gyíkocskát, Daba mellől a Raddé-féle varangyos
békát, mely eddig csak az Amur vidékéről volt ismeretes.

A gyűjtött anyag nagyságáról ma még csak hozzávető-
legesen szólhatok, mert különösen a rovarok nagy része még
nincs kikészítve, tehát megszámlálva sem. Gerinczes álla-
tot hoztunk 250 darabot, az izelt lábú állatok közül 8000 da-
rab rovar, 1000 darab pókot, százlábút, skorpiót stb. Ezekhez
járul még a megszámlálhatatlan mennyiségű mikroskopi vízi
állatka, melyek ez időszerint már föl vannak dolgozva és az
összesen 200-on fölül észlelt faj között 18 faj a tudományra
nézve egészen új. Ezek alapján azonban már ma is constatal-
ható, hogy habár a zoologiai gyűjtés expedíciónak csak utó-
lagosan fölvelt toldaléka volt, mindazonáltal eredményeiben
ez is számot tevő mértékben járult egy eleddig igen hiányo-

san ismert területről a tudományos ismeretek gyarapításához s mert expedícióm tudományos értékének ez irányú növekedésére a nagyméltóságú miniszter úr szíves érdeklődése nyújtott alkalmat, bizonyára megengedi, hogy neki ezért ma legszívesebb köszönetemmel adózzam.

Ezek után még csak az marad hátra, hogy egyrészt mongoliai utam egyik nevezetesebb leletéről, másrészt azon tisztán történelmi érdekű föladatom érdekében kifejtett törekvéseimről szóljak pár szót, mely a Batu Khán által 1241-ben Magyarországból zsákmánykép elhűrcolt és állítólág Kinába szállított árpádkori okmányok föltalálása, lemásolása és esetleges visszaszerzésére irányúlt.

Mongoliában a Nalaicha és Tola folyók között, a mongolok által Chuszo-Szóló-nak nevezett területen igen érdekes sírföliíratokat leltünk és másoltunk. Nincs kizárva, hogy e föliíratok, a mi székely írásunkra valamelyes világosságot deríthetnek, mert egész külső megjelenésök élénken emlékeztet bennünket arra. Bármiként álljon is azonban a dolog, részemről gondoskodni kívántam arról, hogy expedícióm tudományos eredményeinek földolgozását képezendő munkámból ennek szakértő kézből eredő publicatiója se hiányozzék. Radloff Vilmos urat kértem tehát föl erre, a ki az orkhoni és jenissei föliíratok kiadásával már rég foglalkozik s e szentpétervári tudós arra készséggel volt szíves vállalkozni.

Bedzinbe, vagy európaiasan Pekingbe 1898 szeptember ber 30-ikán, a legszerencsétlenebb időben, a palota forradalom kitörése napján érkeztünk. Képzeltető, hogy ez a körülmény mennyire megnehezítette azt a különben sem könnyű föladatot, hogy Kinában árpádkori okmányok után kutassak. Gyanakodással és rosszakarattal épen úgy kelle küzdenem, mint a legteljesebb tudatlansággal. Eleinte megfoghatatlannak látszott a kínai urak előtt, kik ahhoz szoktak, hogy ha európai ember kormányukat fölkeresi, az bizonyosan vagy bányá, vagy vasúti engedményt avagy épen egy kikötőt s egy darab területet kér — sokszor követel — hogy mondom olyan európai is akadjon, a ki csak régi írásokat szeretne látni, melyek az ő szemökben tisztán értéktelen holmik és a ki azoknak másolataiért még pénzt is bőségesen ajánl nekik. Mindazonáltal lassan megtörttem a jeget úgy, hogy az újonnan kinevezett Czungli-Jamen tagjaival tárgyalásokat kezdhettem. Háromszor

fogadtak a Czungli-Jamen nyílt ülésében s kétszer hozzám jött az tárgyalásra. E tárgyalások során elővettem minden rábeszélő képességemet; kértem és kapacitáltam; csak a jó Ég tudja hányszor magyarázgattam el nekik a dolog történelmi oldalát. Régi latin oklevelekből vett mintalapokat és betűformákat mutattam be nekik, hogy jobban tájékozódjanak a felől, miféle okmányokat keresek én. Mind hiába, arról, hogy nekem azon palotákba, a hol régi okleveleik őriztetnek a belépést s így a személyes kutatást lehetővé tegyék, a fölfordult politikai viszonyok közt szó sem lehetett, de azért meglehet, hogy hiába még se jártam. Figyelmüket annyira fölkeltettem, hogy ők a magok részéről a kutatásra nemcsak ráállottak, hanem ebbeli készségükről írásban is biztosítottak. Az erre vonatkozó kínai nyelven adott resolutio eredetiben a kínai osztrák-magyar követség levéltárában helyeztetett el s annak hiteles német másolata után közlöm azt ma önökkel az alábbi magyar fordításban.

Khinai osztrák-magyar követség. Fordítás 30-ik szám. — Peking 1898 október 21. Méltóságos báró úr! Van szerencsém Excellentiádat értesíteni, miszerint azon kívánságának, a melynek Zichy Jenő gróf úr több ízben és tegnap is kifejezést adott, hogy tudniillik az általa kért régi iratok átvizsgálására egy, vagy két szakértő küldessék ki; őszintén óhajtunk eleget tenni.

Sajnos e pillanatban nem rendelkezünk oly megfelelő egyénnel, a kit ily föladattal megbízhatnánk. Rövid idő alatt nem is könnyű ilyen embert találni, mert van ugyan a kínai birodalomban nagyon sok tudós, a kik a legrégibb bronzokat, föliratokat és írásjegyeket ismerik a legrégibb Chin és Han dynastiától le egészen a mai napig, de vajmi ritkán kerül olyan szakértő, a ki a latin betűket és föliratokat is értené.

De mi ez ügynek egész figyelmünket szentelendjük s keresni fogunk ilyen szakértőt. Ha aztán akár Pekingben, akár a birodalom bármely tartományában sikerült megfelelő egyénre akadnunk; haladéktalanul meg fogjuk azt bízni, hogy a pontos és alapos kutatásokat megkezdje.

Az esetleg fölmerülő leleteket leiratjuk vagy lefestetjük s átadandjuk azokat a cs. és kir. követségnek, hogy ezzel gróf Zichy Jenő úrnak a régiségek iránt való szeretetét kielégítsük.

A fényképeket, melyeket tegnap ő excellentiájától átvenni szerencsések voltunk, át fogjuk adni Berlinben állomá-

sozó nagykövetünknek Hsü ő excellentiájának, a kit a legközelebbi napokban ide várunk s a ki nem is mulasztandja el, hogy ő nagyméltóságának ezért az ő különös köszönetét kifejezze.

Fogadja Nagyméltóságod kiváló nagyrabecsülésem kifejezését. A Czung-li Jamen összes miniszterei. Báró Czikann Mór ő excellentiájának cs. és k. követ és meghatalmazott miniszter stb. stb.

Ezek alapján nem adom föl a reményt, hogy, ha csakugyan van alapja annak, hogy Batu khán árpádházi királyaink okmányait magával hurczolta s azok mind maig a kínai levéltárakban lappanganak, úgy a kínai urak nyomába jutnak annak. Ez esetben ha tán az eredetieket meg nem kapjuk is, legalább hű másolataiknak birtokába juthatunk.

Ezekben jelentésemet befejezván újból is köszönetemet kell még kifejeznem Wlassics Gyula m. kir. vallás és közoktatásügyi miniszter úr ő excellentiájának, a ki oly szíves volt e tanulmányútam alkalmából az engem kísérő, sőt nyolcz hónappal meg is előző szakembereknek az e hosszú időre szükséges szabadságidőt megadni. Köszönettel tartozom Krieghammer Ödön báró osztrák és magyar hadügyi miniszter úr ő nagyméltóságának, a ki a tényleges katonai szolgálatban állott Pápay József tanár nyelvészt kérésemre egész ez év szeptember haváig szabadságolta s végül munkatársaimnak, kik ezt a magyar tudomány becsületére való munkát ernyedetlen buzgalommal végezték s velem a hosszú út viszontagságait és fáradalmaikat megosztották.

Gr. ZICHY JENŐ.

QUOTA-TANULMÁNYOK.

Negyedik közlemény. *)

Áttérünk már most a quota-problema centralis kérdésére. E kérdés pedig az, mily uton juthatni el két vagy több nemzet viszonylagos adózó képességének megállapításához? Erre iparkodunk a következőkben felelni.

Föladatunkat két részre osztjuk. Először vizsgáljuk azt, hogy e tekintetben milyen eredményekhez jutott eddig a statistika, ezután pedig elméleti uton állapítjuk meg a nemzetközi fizetési képesség symptomatikáját.

A statisztika főleg két tünetre irányította figyelmét: a nemzeti vagyon és a nemzeti jövedelem megállapítására.

Valamely nemzet fizetési képessége, valamint általában gazdasági ereje bizonyára részint vagyonának, részint jövedelmének nagyságában tükröződik vissza. Igaz, hogy itt még sok körülmény jönne tekintetbe. Így a vagyonnál az, hogy vannak jelentékeny vagyonrészek, melyek jövedelmet nem nyújtanak, másfelől ismét vagyonok vagy legalább előnyök, melyek számbeli becslést nem engednek meg. A statisztikai becsérték függ azonkívül részben a pénz mennyiségétől is; függ aztán általában a magántulajdon rendszerétől, mert természetesen a becslés anyagát csak az alkotja, mi magántulajdonba lép és minek e szerint csereértéket tulajdonítunk. Már ez mutatja, milyen nehéz akár még a nemzeti vagyon nagyságából biztos következtetést vonni két nemzet fizetési képességére. A mi pedig a jövedelmet illeti, ez is részben a magántulajdoni rendszer functiója.

*) Az első, második és harmadik közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 270., 271. és 272. számaiban.

Mentől több szükséglet elégíthető ki a jövedelem igénybevétele nélkül, annál többet jelent ugyanazon jövedelmi összeg. A pénzbeli jövedelem különböző nagysága is zavarhatja az összehasonlítást. A szükségletek különböző mennyisége is, mely különbség ismét a két állam természeti, népességi, gazdasági viszonyaiból származhatik. Mindezek ellenére azonban a nemzeti vagyon, a nemzeti jövedelem, különösen pedig a két jelenség együtt leginkább engednek következtetést két állam viszonylagos fizetési képességére. A kérdés már most csak az, mennyiben sikerül a statistikának ezekről megbízható tájékoztatást nyújtani?

Kezdjük a nemzeti vagyon statistikájának kérdésével. A nemzeti vagyon megállapításával a statistika elég korán foglalkozik. Lényegileg két módszert szoktunk megkülönböztetni. Az egyik az egyéni, mely az állam egyes tagjaiból indul ki, megállapítván ezeknek vagyonából, továbbá a jogi személyek, az állam, község, egyház stb. vagyonából a nemzet összvagyonát. E módszer főhátránya az, hogy egyéni bevallásokon nyugszik, melyek megbízhatlanok. A másik eljárás a tárgyi, mely az egyének megkerülésével a vagyontárgyakat veszi föl. E módszer hátránya, hogy itt sok vagyontárgy föl nem fődözhető, hogy a vagyontárgyak értéke nehezen megállapítható stb. Tényleg Moreau de Jonnès és még régebbi elődjektől kezdve, kik a statistika e nehéz problémájával behatóan foglalkoztak, mindannyian a föladat nagy nehézségét hangoztatták és beismerték azt, hogy az eredmények csak a valószínűség értékével birhatnak.

A nemzeti vagyon becslése kérdésében új fordulatot alkot a Foville által javasolt módszer, melyet ugyan már előtte is egyesek, így Block, Porter, ajánlottak. Szerinte ugyanis a nemzeti vagyon becslése ott, hol örökösödési adó van, úgy történik, hogy az egy évben fizetett adó szoroztatik azon számmal, mely az illető ország népessége átlagos élettartamának megfelel. Ha ugyanis valamely népesség átlagos élettartama például harminczöt év, akkor harminczöt év alatt az egész egy nemzedékhez tartozó népesség elhal és az egész nemzeti vagyon más kézbe kerül: e szerint pedig minden évben a népesség egy harminczötöd része hal el és egy harminczötöd része a vagyonnak jut örökösödés utján más kézbe; ha tehát az egy évi átlagos örökségek összegét szorozzuk a népesség átlagos élet-

tartamával, akkor megkapjuk a nemzeti vagyon megközelítő összegét. Ennél még pontosabb eredményhez vezet az, ha nem az átlagos élettartamból indulunk ki, hanem a nemzedék vagy a túlélés fogalmából, értelmezvén a nemzedék fogalmát akkép, hogy az terjed azon időponttól, midőn valaki egy örökségbe lép azon időpontig, míg az ő halálával ismét valaki utána lép abba az örökségbe. Így tehát a következő képletet nyerjük:

Nemzeti vagyon = átlagos évi örökség $\times$ a nemzedék tartamával vagy

$$V = \bar{O} \times N.$$

Foville szerint a nemzedék vagy túlélés statisztikai értéke = 36.

A mi Foville módszerét illeti, úgy az kétségtelenül olyan államokban, melyekben örökségi adó van, egyszerű eszközt nyújt a nemzeti vagyon kiszámítására. Azonban másfelől ez eljárásnak vannak nem csekély fogyatkozásai is. Először az, hogy ez esetben nem tényleges adatgyűjtés útján történik a nemzeti vagyon megállapítása, hanem egyszerűen kiszámítás alapján. Ebből pedig következik, hogy nem is lehet a nemzeti vagyon egyes elemeit ismerni, a mi pedig a nemzet gazdasági erejének megítélésére szintén nagyon fontos; mert ugyanazon nemzeti vagyon mellett más-más a nemzet gazdasági ereje, a szerint a mint e vagyonban nagyobb-kisebb rész jut a productiv vagyonnak, a szerint, mikép van fölosztva stb. Ily számítás úgy viszonylik a tényleges statisztikai fölvételhez, mint a népességi számnak kiszámítása egy tényleg végrehajtott népszámlálás eredményeihez. Fogyatkozása ez eljárásnak az, hogy ez nem foglalhatja magában azon vagyonrészeket, melyek nem esnek örökösödés alá és melyek korunkban inkább gyarapodnak mint fogynak, az államnak, községeknek, testületeknek, egyleteknek, nyilvános intézményeknek vagyona, az egyház vagyona stb. Ezek tehát mégis külön fölvételt követelnek. Fogyatkozása az eljárásnak továbbá az, hogy annak sikere attól függ, mily pontossággal és teljességgel sikerül a kincstárnak az örökségeket kifürkészni és megadóztatni. A mennyiben bizonyos örökségek pedig adómentességet élveznek, ezeket esetleg általában nem lehet kitudni. Végül jelen-tékeny befolyást gyakorol e számításnál az, milyen számban fejezzük ki az átlagos túlélési arányt. Tényleg látjuk, hogy itt az írók között eltérés van. Míg Bodio, Pantaleoni, Graziani stb.

Foville számítását elfogadják, ki a nemzedék értékét 36-ra teszi, addig Rümelin szerint egy nemzedék tartama 33, Verryn Stuart pedig egy correcturát tart szükségesnek stb. Megjegyzendő még az is, hogy Foville száma — 36 — nem statisztikai tényekből van levezetve, hanem maga is conjecturalis számítás eredménye.

Foville módszeréhez hasonló, bár sokkal tökéletlenebb a híres földrajzi író, Reclus, eljárása, ki a nemzeti vagyont egyszerűen az évi jövedelem tőkésítése alapján számítja ki, nem tartván szem előtt, hogy a nemzeti jövedelem nagy része nem vagyonból, hanem munkából származik.

Igaz, hogy a nemzeti vagyonnak becslés útján való megállapításának legegyszerűbb módja oly államokban, melyekben jövedelmi adó létezik, a jövedelem alapján való kiszámítás. Ennek azonban sok fogyatkozása van. Első sorban mindazok, melyek a jövedelmi adóul szolgáló bevallások körül fölmerülnek. Ezekhez járul azonkívül még azon elég nehéz kérdés, mily alapon, mely kulcs szerint kell a jövedelem tőkésítésének történnie? Ezen nehézségek ellenére Giffen, angol statisztikus, e módszert alkalmazta. Azonban ő is elismeri a nemzeti vagyon becslésének nagy nehézségeit. A nemzeti vagyonnak — mondja — csak egy részletes és bizonyos időpontban nagyon szakértő becslők által eszközölt leltára, melynek fölvételénél mindazon eszközök rendelkezésre állának, melyek népszámlálásoknál és fölméréseknél alkalmaztatnak, adhatna egy a pontossághoz közeljáró eredményt. Vajon ily fölvétel valamely államban valaha készülhetne, az nagyon kétes. A vizsgálat alapossága, mely szükséges volna, hogy hamis adatok elkerültesenek, a nehézségek kellő számú és megbízható becslők kiszemelése körül, a vagyon tulajdonosainak ellenszegülése, a legjobb becslések körül támadó kételyek, melyek a hibák gyakoriságából és nagyságából keletkeznek, a nagy különbségek ily becslések és tényleges vételek eredményei között mindmennyi ok, mely ily becslések ellen szól. Ezért e vizsgálódásnál a legnagyobb gondnal és óvatossággal kell eljárni és azon tudattal, hogy megközelítő eredményekkel meg kell elégedni. Ez Giffen nézete, mely szintén bizonyítja, hogy a nemzeti vagyon statisztikája még nincs a tökély azon fokán, hogy azt két állam pénzügyi szolgáltatásainak kiszámításánál alapul lehessen venni.

Áttérünk már most a nemzeti jövedelem statisztikájának

kérdésére. Nem mondhatni, hogy a statisztikusok a nemzeti jövedelem kérdését elhanyagolták volna. Hiszen King G. idejétől kezdve, a legtöbb statisztikus, főleg az angolok, foglalkoztak a nemzeti jövedelem megállapításával: így Davenant, Colquhoun, Gray, Sinclair, Becks, Middleton, Arthur Young, le egész Dudley Baxter- és Giffenig; a francziáknál is többen, így már Vauban stb. Azonban mily megbízhatlan alapon történtek e becslések, azt például az bizonyítja, hogy míg King Anglia nyersjövedelmét 1690-ben 650 millió font sterlingre becsli, addig az Davenant szerint 1024 millió. A becslésnél követett eljárások is igen kezdetlegesek. Így még e században Dieterici abból indult ki, hogy a jövedelem a fizetett adónak ötvenszeresét teszi. A nemzetközi statisztikai congressus főleg Hágában foglalkozott e kérdéssel. Előadó Bruyn Kops volt. A tárgyalás fölötté érdekes volt; részt vettek benne a legkiválóbb statisztikusok, így Legoyt, Maëstri, Heuschling, Baxter, Engel stb. Az eredmény tisztán akadémikus volt.

A nemzeti jövedelem statistikájának kérdése előbbrehaladt egy kimerítő tudományos dolgozattal,*) mely Kiaertől, a norvég statisztikai hivatal főnökétől származik. E dolgozattal valamivel behatóbban kell foglalkoznunk. Kiaer az eljárását tárgynak nevezi, tulajdonkép pedig az egyéni és tárgyi eljárásnak összetétele. Eszmemenete a következő: 1. A nemzeti jövedelem áll az egyéni jövedelmek összegéből. 2. A nemzeti jövedelem becslésére ki kell kutatni az egyes foglalkozási körökhöz tartozó egyének számát és e foglalkozásokban szerzett átlagos jövedelmeket. 3. Hasznos volna ehhez hozzácsatolni adatokat a tárgyi módszer alapján akkép, hogy minden termelési ág jövedelme collectiv módon konstataaltatnék. 4. A jövedelemre nézve jó volna a következő osztályokat elfogadni: a) kamatjövedelem; b) nyereség; c) munkabérek. Kiaer kiindul abból, hogy a legtöbb polgárosult államban vannak statisztikai adatok, melyek legalább kiinduló pontul felhasználhatók és hogy olyan államokban, melyekben jövedelmi adó van, ez adatokból megközelítőleg ki is lehet számítani a nemzeti jövedelmet. Azonkívül egyes foglalkozások szerint, melyeknek nyeresége ismer-

---

*) *Essai sur la question d'une statistique du revenu national*
Mémoire rédigé en vue du IX. congrés international de statistique.
Christiania. 1874.

retes, a foglalkozók számának segítségével akarja az egyes osztályok jövedelmét kiszámítani. «Azt fogják mondani, hogy ilyen becslések a conjecturalis statistika körébe tartoznak és nem tagadom, hogy itt igen veszélyes alapon mozgunk; de azt hiszem, hogy jól eszközölt és időközönként ismételt becslések segítségével odajuthatni, hogy az átlagos jövedelmeket ugyanannyi pontossággal lehet majd megállapítani mint a behozott és kivitt árúk értékét.» Azonkívül, bár a kiadások alapján nem kíván becslést végezni, mint Stolp, de az ellenőrzés céljából a fogyasztást is össze akarja írni. A tárgyi módszert az elkerülhetlen ismétlések végett nem ajánlja. «Van azonban egy más kollektív módszer, melynek megvalósítását könnyebbnek tartom. Lehetne a termelés minden ágára a következő elemeket kifürkészni: a) a kölcsönadott tőke kamatját; b) a vállalatok nyereségét; c) a munkások és más fizetésből álló egyének jövedelmét.» Ez a tárgyi és egyéni módszer összefoglalása volna. Ehhez a kormányok jelentéseiben és kimutatásaiban, a részvénytársulatok jelentéseiben vél anyagot találhatni. A többi jövedelmekre vonatkozólag a közvetlen módszer nem alkalmazható; tehát indirekt uton kell oda törekedni, megközelítő becslés útján. Az adatokat ehhez a mezőgazdaság, erdészet, ipar stb. statistikája nyújtja. Ez adatokhoz hozzá kellene venni a jövedelem három ágának, a kamatnak, nyereségnek, munkabérnek átlagos arányát. Ez történnék kérdőívek segítségével, melyek tekintélyes testületek (kereskedelmi kamarák stb.) által kitöltetnének. Azonban még ily eljárás mellett maradnának olyan foglalkozások, melyeknél a quantitativ mérték hiányzik, például személyes szolgálatok, stb. és így ez uton csak tökéletlenül állapíthatnák meg a jövedelem. Ezeknél ismét az egyéni módszer volna alkalmazandó. A két módszer alkalmazását tekintve végül a következő eredményhez jut: «Összehasonlítván a két módszert, azt hiszem, hogy senki sem vonakodhatik az elsőnek, azaz, a személyinek adni az elsőbbséget, mely világosabb, egyszerűbb, könnyebben alkalmazható és mely a statistikai eredményeket tekintve több előnyt nyújt. Nagyon becses adatokat nyújt azonkívül a gazdagság megoszlásáról a társadalom különböző osztályaiban. Minthogy azonban másfelől meg kell engedni, hogy az egyéni módszernek vannak sajátos hátrányai, a cél csak nyerhet a tárgyi módszer alkalmazásával, melynek a kiegészítő és ellenőrző föladat jut.»

A szent-pétervári congressus szervező bizottsága e ki-
merítő dolgozat ellenére lemondott arról, hogy e kérdésben a
congressusnak javaslatot tegyen, mivel eredményhez úgy sem
lehetne jutni. A nemzetközi statistikai congressus Bécsben
tartott ülésén is a legkiválóbb szakemberek kijelentették, hogy
a kérdés megoldhatatlan.

Kétségtelen, hogy a nemzeti vagyon és nemzeti jövede-
lem együttvéve legjobb alapot nyújtanak a nemzet adózó
képességének megállapítására. Ha azonban a rendelkezésre álló
statistikai eszközökkel e czélt el nem lehet érni, akkor más
módon kell a cél felé törekedni. És itt a modern statistika
háromféle módszert nyújt. Az egyik az úgynevezett «Index-
Number» módszere. Ennek lényege abban áll, hogy lehetőleg
mindazokat a jelenségeket, melyek a vizsgálat alatt álló tárgy
szempontjából mint tünetek tekintetbe jönnek, összefoglaljuk
és azok átlagából állapítjuk meg az illető tünetmennyiség statisztikai
értékét. E módszernek egyik nehézsége abban áll, hogy külön-
böző jelenségek különböző fontossággal bírnak. Így például az
adózó képesség szempontjából a vagyongyűjtés nagyobb fon-
tossággal bír mint a vasuti forgalom, tehát amannak az átlag
számításánál nagyobb súly tulajdonítandó. A másik módszer
az úgynevezett «repræsentativ módszer», mely a mienkkel
hasonló vizsgálódásoknál leginkább találhat alkalmazást.
A repræsentativ módszer lényege abban áll, hogy bizonyos
jellemző tények választatnak ki és azokból indul ki a követ-
keztetés. A harmadik módszer a monographikus módszer,
mely átlagok helyett csak egy tünetnek részletes ismertetésé-
vel akarja az illető jelenséget megvilágítani, a mennyiben az
egy tünet tipikus jelentőséggel bír. E módszer a jelen esetben
legkevésbé találhat alkalmazást; legtöbb eredményt várhatni
az Index-Number- vagy a repræsentativ módszertől, a mint azt
a következőkből látni fogjuk.

A tudomány érzvén a nemzeti vagyon és nemzeti jöve-
delem statistikájának nehézségeit, azon útra tért, mely az
általunk jelzett iránnyal megegyezik. A helyett, hogy egy
számban iparkodott volna a nemzeti vagyon vagy nemzeti
jövedelem soktartalmú nagyságát megragadni, inkább külön-
böző tünetek megfigyelésére fektette a súlyt, melyek a nép
jólétét tüntetik föl. Már Emminghaus kimutatván, hogy a
nemzeti vagyon statistikai kevés értékkel bírnak, a nép viszo-

nyainak beható leírását hozza javaslatba. Ugyane fölfogás jut érvényre Neumann tanulmányában a minket környező társadalmi viszonyokról. Ezt újabban Losch is elfogadja, hozzátévéen, hogy ez azonban kétségbeejtő módon hasonlít a teljes lemondáshoz. Midőn ő tehát kijelenti, hogy sem a nemzeti jövedelem, sem a nemzeti vagyon mint egyszerű, sima szám soha kifejezhető nem lesz, egyuttal javaslatot tesz, hogy az e számokról való lemondás ne jelentsen egyuttal lemondást magáról a célról, melyet el kell érni, tudniillik a nép jövedelmi, vagyoni, jóléti viszonyainak ismeretét. Csak másként kell a dolgot megfogni, a módszert kell változtatni. E célra pedig szükséges, hogy az állam terjedelmes berendezéseket tegyen a nép jólétét feltüntető viszonyoknak tanulmányozására. Még pedig a kutatásoknak a következő három föladatot tűzi ki: 1. a népességnek, 2. a nép foglalkozásának, 3. a nép jövedelmének tanulmányozását. A jövedelem tanulmányozása pedig szükségképp kiterjesztendő a jövedelem megoszlására. Ily tanulmányok jelentőségét már Michælis, Geyer és Philippi munkái mutatták. Ez irány legkiválóbb képviselőinek azonban Bodiot és Neumann-Spallortot kell tekinteni.

Az *Übersichten der Weltwirthschaft* című jeles gyűjteményes munkájának 1880-diki évfolyamában Neumann-Spallort, a korán elhunyt osztrák statisztikus, beható tanulmányt közöl a népjólét méréséről. A mit itt általában a világgazdaságról állít, az áll egyes államok gazdaságairól is. Hogy a nemzetek gazdagságában beálló változásokat lehessen megítélni egy roppant statisztikai észleleti rendszert kellene létesíteni, mely hosszú korszakokon keresztül volna folytatandó. Csak az összes egyáltalában működőnek tekinthető elemek legváltozatosabb csoportosítása volna képes egy némi logikai jogosultsággal bíró következtetés alapjául szolgálni. Azon tünetek közé, melyekből a nép jóléte megítélhető, tartozik a nemzeti vagyon, a nemzeti jövedelem, a nemzeti tőkeképződés nagyságai, de ezeknek statisztikai megállapítása nagy nehézségekkel jár és mindenkép csak megközelítő értékeket szolgáltathat. Ezeken kívül tekintetbe veendő a gazdasági tünetek egész sorozata. De itt ismét számos nehézséggel találkozunk; hogy ezeknél sem lehet szó szigorú mérésről, hanem legjobb esetben számlálásról; hogy e számlálást lehetőleg hosszú időre egyenlő alapon kell kiterjesztetni; hogy gyakran

a jelenségek lényege helyett csak annak valami külső elemét figyelhetjük meg, mely biztos következtetést nem enged; hozzájárul, hogy a gazdasági életben hasonló okok nem járnak mindig egyenlő hatással és hogy végül a gazdasági élet törvényei csak empirikus törvények, melyek a tér és idő körülményeivel változnak. A cél tehát nagyon szűk és még ennek elérése is nagy akadályokkal jár. Mindezek ellenére Neumann-Spallart fölállít egy symptomatológiát. A gazdaság symptomatikáját három nagy csoportra osztja föl: 1. elsőrendű symptomák ezek: a termelés nagysága, a fogyasztás nagysága, a forgalom nagysága; 2. másodrendű symptomák ezek: árak és munkabérek, kamatláb, alapítások és kibocsátások, értékpapírok árfolyama és jövedelmezősége, csődök; 3. reflektorikus symptomák, melyek közé mindazon jelenségek tartoznak, melyekben a gazdasági jólét alakulása visszatükröződik, ilyenek strikeok, be- és kivándorlás, népességi mozgalom, öngyilkosságok, bűnügy, szegényügy stb.

Azon munkálatok között, melyek a nemzeti jólét statisztikai mérésével foglalkoznak, kiváló helyet foglal el még Bodio; *Di alcuni indici misuratori del movimento economico in Italia* című munkája (Róma 1891). E munka tulajdonképen semmi egyéb, mint az összes, a népelet szempontjából fontos tünetek statisztikai feltüntetése. Bodio e vizsgálódás keretébe belevonja a népességet és annak legjellemzőbb viszonyait, a közegészségügyet, a műveltséget, sőt a bűnügyet is. Tárgyalja a hadügyi erőt, az államháztartás viszonyait. Legnagyobb részletességgel tárgyalja természetesen a gazdasági viszonyokat, a termelési ágak helyzetét, a kereskedelmet és forgalmat, a hitelügyet. Utoljára foglalkozik a vagyongyarapodás tényével. A mi különösen az utóbbit illeti, nem lesz fölösleges egy kissé megállani és Bodio nézeteivel megismerkedni, mint olyan emberével, ki egész életét statisztikai vizsgálódásoknak szentelte, tehát e módszer erejét, de erejének határát is jól ismeri. Valamely nemzet vagyonának becslése, mondja Bodio, roppant nehéz dolog a kivitelre, sőt még kezdeményezésre is. A nemzeti vagyona vonatkozó kérdések és javaslatok e kérdések megoldására ritkábban származnak hivatászerű statisztikusoktól; ellenkezőleg ez utóbbiak nagyon tartózkodnak általános becslésektől oly alapokon, melyek nagybárra csak föltevésekre támaszkodtak. Részletesen vizsgálat alá vevén

különösen Foville és Giffen módszereit, melyekhez képest maga is kísérletet tesz Olaszország nemzeti vagyonának megállapítására, kimutatja, mennyi föltételezés és hozzávetőlegesség vegyül mindenféle ilyen számításba. Mindezeket szem előtt tartva azon eredményhez jut, hogy a conjecturalis számításoknál sokkal több értékkel bírnak egyes pontosan megfigyelhető tények, habár csak egyes részletes jelenségekre vonatkoznak, mert ezek a maguk helyén kellő perspectivában helyezkednek el az ország anyagi helyzetének képében és úgy a tudománynak mint a kormányzatnak alapot nyújtanak gondos következtetésekre.

Minthogy tehát problemánk megoldásánál egyes tünetek megvizsgálásából kell kiindulnunk, vizsgáljuk már most azt a kérdést, hogy tudományos szempontból, melyek azok a tünetek, melyek itt legtöbb értékkel bírnak.

Annál a kérdésnél, mi módon lehet tudományos alapon két állam szolgáltatási képességét megállapítani, mindenekelőtt a következő tartandó szem előtt. Gazdasági erőről lévén szó, mindenesetre csak a gazdasági erők mérése vezethet célhoz. Kétségtelen, hogy a gazdasági erők nagyságára ismét nagy befolyással vannak, állami, kulturalis intézmények, de ezeknek figyelembevétele nagyon megnehezítené a számításokat, igen különböző természetű jelenségek tekintetbevételét követelné, de azért is, mert ezeknek gazdasági hatása gazdasági jelenségekben amúgy is kifejezésre jut. Tehát csak gazdasági jelenségekből kell a gazdasági erőt megállapítani. A gazdasági erők körül ismét különbséget kell tennünk az élő, tényleg működő, és a lappangó erők között. Valamely nemzet rendelkezhetik természeti kútforrásaiban, népének szellemi és erkölcsi képességeiben nagy gazdagságról, de azok addig, míg nem érvényesülnek, az illető nemzetek szolgáltatási képességének megállapításánál tekintetbe nem jöhetnek. Tehát csak a tényleg működő, érvényesülő, fölhasznált, élő erők jöhetnek számba. Melyek már most azok a tünetek, a melyekben a gazdasági erő kifejezésre jut? A nemzet szükségleteinek kielégítése képezi a gazdasági erők működésének okát. E szükségletek részint magán, részint közszükségletek. Minde szükségletek kielégítése függ a nemzet gazdasági tevékenységétől, mely e célzt javaknak előállításával eléri. A szükségletek — magán- és közszükségletek — tehát oly mérvben elégíthetők

ki, a mily mérvben a nemzet javakat termel, melyeknek a szükségletkielégítés a rendeltetése. Ha tehát ismerjük e javak mennyiségét, akkor tudjuk azt is, mennyi fordítható a magán-, mennyi a közszükségletek fedezésére. Így tehát megnyertük volna azt az adatot, melyre szükségünk van. Ámde itt nehézségekkel találkozunk. Az évenként előállított javak mennyiségének pontos megállapítása a statistikának még eddig nem sikerült. Hogy más példát ne említsek, tudjuk, hogy nálunk már évtizedek óta gyűjtik rendszeresen a termésre vonatkozó adatokat, de azoknak megbízhatósága erősen kétségbevonható. Még rosszabbul állunk az ipar, a kereskedelem terén stb. Nem szabad elfelejteni azt sem, hogy a termelt javak pontosabb ismerete függ a gazdálkodási rendszertől. A mely állam még egyszerűbb gazdasági szervezettel bír, ott ismét sokkal nehezebb a termelt javak mennyiségét megtudni, mint olyan államban, melynek már fejlettebb gazdasági szervezete van. A termelési statisztika nagy nehézségei következtében újabban még az e téren legelőrehaladottabb államok is a termelés helyett, az üzemek leírásával elégesznek meg, mint azt az iparstatistika terén látjuk. Akár a termelés legeslegelején, akár a termelés végén tesszük megfigyeléseinket, a nehézségeket el nem kerülhetjük. Az első esetben a fölvétel terjedelme, az érdekeltek részint tudatlansága, részint ismeretlensége okoz bajt; a másik esetben sok tény elkerülne a fölvételt. Mindenkép pedig bonyolult és esetleg vastag tévedésekkel járó számítások válnának szükségessé, mint azt legjobban a kataszteri fölvételek illusztrálják.

Azonban ezzel korántsem akarjuk azt mondani, hogy a termelés nem nyújt olyan jelenségeket, melyek eléggé szabatosan körülírhatók, úgy hogy azok egy oly vizsgálódásnál, mely a nemzet gazdasági erejét akarja megállapítani, nemcsak fölhasználhatók, de okvetlenül fölhasználandók. Csak egyedüli kulcsnak a gazdasági erő megítélésére nem fogadhatjuk el.

Ha a termelés tényei nem alkalmasak arra, hogy megbízható kulcsot nyújtsanak már jelenleg is két nemzet erőviszonyáról, a javakat életforgásukban tovább kell kísérnünk, vajon találunk-e más stadiumot, melyben azok a statisztikai fölvételnek jobban engednek.

A munkamegosztásra alapított társadalomban a javaknak nagy utat kell megtenni, míg a termelőtől a fogyasztóhoz

jutnak. A termelés köréből átmenni a forgalom körébe, a forgalom köréből ugyancsak a forgalom útján eszközölt jövedelem segítségével átmenni a fogyasztás körébe. Ugyanazok a jószágok ezek, a melyeket tehát körforgásuk különböző pontjain megfigyelhetünk. Ugyanazok az összes javak, melyet termelünk, — csekély kivétellel — forgalomba kerülnek, ugyanezek a forgalomba került javak fölosztatnak az egyesek között és képezik ezeknek jövedelmét és ugyanezen jövedelem segítségével szereztetnek meg a javak a fogyasztók által a szükségletek kielégítésére. Tehát mindenütt ugyanazzal a mennyiséggel van dolgunk, a termelt javak ugyanazok, a melyek más ponton a forgalomba jött javakat teszik, ugyanezek képezik a nemzet jövedelmét és ugyanezek szolgálnak a fogyasztásnak. Így tehát a magán- és közszükséglet kielégítésére rendelkezésre álló javak mennyiségének megállapítására négy tünet áll rendelkezésre, mely egyenlő érték képviselője. Arra a kérdésre már most, hogy a négy közül, melyiket fogjuk fölhasználni, hogy a nemzet évi gazdasági erejét megállapítsuk, minthogy belsőleg mindegyik egyenlő értékkel bír, — hiszen mindegyik csak más neve ugyanannak a dolognak, melyet majd a termelés, majd a forgalom, majd a jövedelem, majd a fogyasztás quantumának nevezünk, — feleletünk az, hogy azt szemeljük ki, mely statistikailag legkönnyebben, illetőleg legmegbízhatóbban állapítható meg.

Láttuk, hogy a javaknak a termelés milliányi műhelyeiben való fölvétele, azoknak becslése, az újonnan előállított értékek helyes megállapítása nagy nehézségeket okoz. A termelt javak már most forgalomba kerülnek. A forgalomban leginkább jut kifejezésre a gazdaság nyilvános, társadalmi jellege, jobban mint akár a termelésben, akár a fogyasztásban, mert a munkamegosztásra fektetett társadalomban a javak egész mennyisége — kevés kivétellel — a forgalom csatornáiba kerül, mert csak ezek útján juthatnak el a fogyasztókhoz. Hozzájárul, hogy a forgalom nyilván jellegét még fokozza az, hogy a forgalom magának a nagy közlekedési intézetekben, a hitelintézetekben, a pénzforgalomban oly szervezeteket teremtett, melyeknek működését a statisztika képes lépésről-lépésre kísérni; kétséget nem szenved tehát, hogy a forgalom helyesen kiválasztott tüneteiben oly alapot találunk, mely két nemzet gazdasági erejének az összehasonlítására

alkalmas. A forgalom tehát e tekintetben sokkal biztosabb kulcsot nyújt, mert egyszerűbb, mert nyilvánosabb, mert egyetemlegesebb, mint a termelés. De azért a forgalmat sem fogadnók el egyedüli symptomának a nemzetek gazdasági erejének mérlegelésénél.

A forgalom útján mindenki megszerzi a mai társadalomban az árképződés mechanismusának segítségével a jövedelmet. A mai társadalomban mindenkinek törekvése jövedelemszerzésre irányul, mert annak segítségével elégítjük ki szükségleteinket. Minden gazdasági érvényesülés a jövedelemben jut kifejezésre. A mellett a jövedelem egyik-másik módon a nyilvános megfigyelés tárgyát képezi, mert a jövedelemből elégítettnek ki a közszükségletek is az adóztatás útján. Ez okból itt a megfigyelés nemcsak tudományos célból történik, és így szigorúbb ellenőrzés gyakoroltatik megfelelő eszközökkel. Maga a tény is úgy jut tudomásra, hogy az további számtani, illetőleg gazdasági számműveleteket nem követel. Kétségtelen, hogy a jövedelem is oly jelenség, mely úgy a megfigyelhetés szempontjából, mint jelentősége szempontjából nem mellőzhető, ha a nemzeti gazdaság ereje megállapítandó. Azonban a jövedelemre vonatkozólag is áll az, hogy egyedüli mérőül nem lehet alkalmazni és e tekintetben utalunk azokra, mit eddig is már több helyen a jövedelemre vonatkozólag megjegyeztünk.

A jövedelem segítségével történvén a fogyasztás, a fogyasztás körében is alkalom nyílik egy nép gazdasági helyzetének megítélésére. Nem is tagadjuk, hogy vannak a fogyasztásnak egyes tünetei, melyek itt czélszerűen tekintetbe vétetnek. De valamint a gazdasági tevékenység elején, a termelésnél, a megfigyelés és összehasonlítás számos nehézségekbe ütközik, úgy ugyanezt a fogyasztásnál is megtaláljuk, mely a nyilvánosság elől még jobban zárkózik el, mint a termelés.

Látjuk ezekből, hogy a gazdasági élet elemzése nem vezet olyan tünethez, mely mint a mikrokosmos, magában foglalná az egésznek hű képét. Hogy célhoz jussunk, megfigyelésünket ki kell terjesztetni az egész gazdaságra és az egyes tüneteket lehetőleg belső értékek szerint fölhasználni. Ebből is tehát azon fentemlített módszereknek helyessége következik, melyek mint az Index-Number vagy a repræsentativ módszer különböző tünetek fölhasználásából indulnak ki.

Végül csak néhány rövid megjegyzést oly kulcsokra vonatkozólag, melyek az utolsó években részint a quotakérdés kapcsában, részint statisztikai munkákban hozattak szóba. Egész röviden szólhatunk azon fölfogásról, mely a nemzetek pénzmenyiségéből akar azok gazdagságára következtetni (Fahlbeck). E fölfogás téves volta nem szorul bizonyításra. Az a fölfogás sem foglalkoztathat, mely két államnak az államközi terhekhez való hozzájárulását az e kapocsból élvezett haszon szerint akarja megállapíttatni. E haszon egy incommensurabilis mennyiséget képez, és ha tekintet is, mely semmiesetre el nem hanyagolandó, de nem kulcs. Különben is számos esetben az a fölfogás fogna érvényesülni, hogy a haszon arányban áll az illető állam gazdagságával, melynek mindenesetre az a kapocs, ha egészséges, egyik tényezője is. Mennél nagyobb a gazdagság, annál nagyobb bizonyára rend szerint az érdek. Áttérünk a többi kulcsokra.

Ezek között első sorban a népességről kell szólni, melyet az osztrák quotabizottság kulcsnak ajánl. Már az Anglia és Irország között fönforgó viszony kérdésénél e kulcs csalfaságát láttuk. Itt tehát csak még a következőt. A népesség gazdasági erejének ugyan a szám is egyik tényezője, de a gazdaság ereje nemcsak a számtól függ, különben Románia gazdagabb volna mint Hollandia, Oroszország gazdagabb mint Anglia. Különben az álláspont helytelenségét legjobban a következő, épen az osztrák viszonyokra vonatkozó adatok mutatják: Gácsország népessége az utolsó népszámlálás szerint 5·9, Alsó-Ausztriáé csak 2·3 millió; és mégis

	Alsó Ausztria	Gácsország
egyes adó	32·4	10·6
fogyasztási adó	25·1	16·9
bélyeg	6·7	1·9
illeték	11·9	2·9 stb.

A népesség egyes elemei nem congruens nagyságok. Egy-egy ember, fölszerelve a természet azon adományaival, az összegyűjtött vagyon azon erejével, a gazdasági fejlettség azon exponensével, azzal a gazdasági műveltséggel, tapasztalattal, tekintéllyel, melylyel az angol bir, csak több erőt képvisel, mint Görögország vagy Bulgária egy-egy szegény lakosa. Gazdaságilag különböző erővel bíró államok között előfordult, hogy a népességet alapul vették, de többnyire csak akkor,

mikor az erősebb rész a gyengébbnek kedvezményt akart nyújtani. Különben a népességi kulcsnak még egy hátránya van; az ugyanis, hogy a népesség számától függvén a hozzájárulás, a kormányok a népszámlálásnál egymás ellenőrzését fogják követelni, miből egy új közös vagy közös érdekű ügy keletkezne, mint a hogy annak idején Németországban is a népszámlálás főelveinek megállapítása a vámegylet ügköréhez tartozott.

Vannak, kik a fogyasztási adókat akarják alapul venni. Ha léteznék általános fogyasztási adó, úgy hogy a fogyasztási képességnek bármely irányban való nyilvánulása az adóstatistikában kifejezésre jutna, akkor ezt a kulcsot el lehetne fogadni, mert bizonyos, hogy a fogyasztás arányban áll a fogyasztási képességgel, a fogyasztási képesség pedig a gazdasági erővel. De addig, míg csak egyes tárgyakra veti magát az állam a fogyasztás megadóztatásánál, lehetetlen, hogy a fogyasztási képesség csak megközelítően is kifejezésre jusson. A fogyasztási adó ilyenkor a vagyonosságról nem mond nekünk sokat, túlnyomóan a táplálkozási rendszertől és más tényezőktől függ. A só a szegénység adója; a dohányfogyasztás a szokástól függ, a pálinkafogyasztás a táplálkozástól, éghajlattól és szegénységtől. Sőt bátran állíthatjuk, hogy a mennyiben az állam a fogyasztási adót főleg a tömeges fogyasztás tárgyát tevő cikkekre veti ki, mert csak így számíthat nagyobb adójövedelemre, a magasabb, gazdagabb osztályok fogyasztásában, élvezetében szereplő fogyasztási cikkek megadóztatás nélkül maradnak, a szegényebb államoknak a fogyasztási adó alapján megállapított gazdasági ereje nagyobbnak fog látszani, mint a milyen az tényleg. Minthogy pedig a fogyasztási adók elsőrendű életszükségleti tárgyakra is nehezednek, némileg a fejadó jellegét nyerik, minek következtében e javaslat veszedelmesen hasonlít az osztrák javaslatához. E javaslatnak csak egy az előnye, -- talán egyuttal szülő oka, — az, hogy bizonyos fogyasztási adóknál Magyarország és Ausztria egyenlő törvényeket létesítettek és így a számítás ez alapon sokkal egyformább, mint a már teljesen differenciálódott egyenes adóknál.

A fogyasztási adókulcshoz közel jár azon javaslat is, mely a fogyasztási adóból és a népességből kombinált kulcsot ajánl. Különben a fogyasztási adóknak kulcsnak való használható-

ságára nézve is utalok arra, mit az Anglia és Írország közötti viszony előadásánál elmondtunk.

Egy harmadik újabban forgalomba hozott elmélet az, mely ugyan a népességet akarja alapul elfogadni, de tekintettel a népesség különböző gazdasági erejére egy correctivumot akar alkalmazni és azt a munkabérekben találja. Nem tekintve azt, hogy pontos munkabérstatistikával nem rendelkezünk, tehát nagyon arbiträr számokkal kellene dolgozni, az elvet magát is hibásnak tartjuk, mert a munkabér ugyan a nemzeti jövedelemnek egyik igen jelentékeny része, de agricol természetű országban mégis sokkal kisebb jelentőséggel bír, mint ipari államban. Hozzájárul még, hogy másképen alakulnak a munkabérek az iparban, mint a mezőgazdaságban, milyen arányban akarunk már most a kettőnek befolyást engedni? A munkabér aztán majd csak pénzben adatik, majd részben természetben, például ellátással van összekötve, aztán különbözőképen alakul férfiaknál, nőknél, gyermekeknél, milyen arányban kelljen a különböző kategoriákat számba venni? Aztán milyen különböző tényezőknek van a munkabérekre befolyása! Még inkább lehetne a correctivumot a földjáradékban találni, mert tudjuk, hogy ez rendes körülmények között szoros kapcsolatban áll a népesség számával és annak nagyobb sűrűségével emelkedik.

Áttérve az eddig használt eljárásra, a mely szerint az államok bevételei alapján történik a teherviselési képesség megállapítása, kétségtelen, hogy ez igen sok kifogás alá esik. 1867-ben, midőn az egyenlő adórendszer eredményei alapján történt a hozzájárulási kulcs megállapítása, e mellett legalább az a körülmény szólt, hogy az így megállapított quota bizonyára megfelel annak, melyben eddig is a két állam az illető szükségletek fődözéséhez hozzájárult. A tényleges hozzájárulás és az erőnek megfelelő hozzájárulás azonban két különböző dolog. Hiszen Magyarország esetleg azt is mondhatta volna, vagy rádíktálhatták volna, hogy a közös kiadásokhoz ugyanazon arányban járuljon, mint a másik állam, a hogy tényleg a civillistához egyenlő arányban is járul. De ebből az állam valódi fizetési képességét megállapítani nem lehet. Ha tehát már akkor is, midőn két állam egyenlő állambáztartási rendszerrel bír, annak eredményeiből a gazdasági erőt kiszámítani nem lehet, úgy még kevésbbé lehetséges az akkor,

midőn a két állam lényegesen eltérő alapon rendezte az államháztartását. Az állam bevételeinek terjedelme függ az állam tevékenységétől, mely az egyik államban nagyobb, a másikban kisebb. Az angol állam például sok szükségletre nem költ, melyek nálunk jelentékeny összegeket vesznek igénybe. E szükségletek fődözésére már most természetszerűleg a nemzeti jövedelem különböző hányada vétetik igénybe. De még egyenlő szükségletek mellett is az egyik állam ezek fődözetére akképen gondoskodik, hogy a nemzeti jövedelem például 5%-át veszi igénybe, a másik 10%-át vagy többet. Milyen helytelen okoskodás volna már most az, mely azt állítaná, mert a polgárok által hozott áldozat mindkét államban egyenlő, hogy a nemzeti jövedelem nagysága is egyenlő? Az egyik állam inkább új adók vagy adóföllemelés útján fődözheti a nagyobbodó szükségleteket, a másik adósságok útján. Az egyik államban az önkormányzati pénzügy függetlenebb, önállóbb, mint a másikban stb. Valamely államnak nagyobb jövedelme lehet oly forrásokból, melyek a gazdagság hanyatlásával függnek össze, például illetékek egészségtelen nagy birtokforgalom mellett. Jellemző, hogy más államkapcsolatokban, mint az előbbiekben láttuk, általában ritkán, és sehol csak magában véve, vették az állami bevételeket a quota alapjául.

Scheel is az adójövedelmet legkevesebbé tartja alkalmaznak a viszonylagos fizetési képesség megállapítására; csak ott, hol az adórendszer egyenlő, ugyanazon ország egyes részeinek fizetési képességét lehetségesnek tartja egy bizonyos adó eredménye után megítélni. Ilyen egyes adónak tartják a szakemberek közül többen az örökösödési adót. Azért Wagner és mások a mellett kardoskodnak, hogy a német birodalom háztartása javára hozassék be a birodalmi örökösödési adó, mint a mely a birodalmi terhek legigazságosabb elosztását biztosítaná. Semmi kétség sincs abban, hogy az örökösödési adó szoros viszonyban áll a nemzet vagyonával, mert az egész vagyon bizonyos idő alatt esik örökösödési adó alá. Itt csak két nehézség merül föl. Először a bevallás helyessége, melyben a különböző államok népei között nagy különbség lehet. Másodszor az, hogy az ingó vagyon mindig jobban kerül el az adóztatást, mint az ingatlan; az olyan állam tehát, melyben az ingó vagyon jelentékeny, aránylag kevesebb örökösödési adót fog fizetni, mint olyan, melyben inkább az ingatlan vagyon

szerepel, melyet eltitkolni nem lehet. Végre tekintetbe jön — mint láttuk — még egy harmadik körülmény, tudniillik az egyes államok különböző halandósága. A mely államban a halandóság nagyobb, ott átlag évenként egy nagyobb része a vagyonnak jut örökösödési adó alá, mint olyan államban, melyben a halandóság kisebb.

Mindezek után tehát csak azon eredményhez juthatunk, a melyhez, a mint láttuk, a modern statistika is eljutott, hogy csak több helyesen választott tünet alapos megfigyelése nyújthat biztos alapot két nemzet gazdasági erejének megítélésére. Minden egyéb eljárás csak ámitás, mely oly adatok használatához vezet, melyeknek homlokára, egy kiváló szakember szavai szerint, a helytelenség vagy legnagyobb megbízhatatlanság bélyege van sűtve. Tehát az eredmény: helyesen kiszemelt tünetek és e tüneteknek aztán vagy az Index-Number módszere, vagy a repræsentativ módszer szerint való értékesítése.

Index számnak, Index-Numbernek nevezzük — mint láttuk — a statistikában azt a számot, melyet valamely tünetmény kifejezésére akkor számítunk különböző értékek átlagából, ha az egy értékből föl nem ismerhető. Ha például valamely évre vonatkozólag az árhullámzás irányát meg akarjuk állapítani, azt egy árúnak hullámzásából megállapítani nem lehet, az egyik árú ára emelkedett, a másiké csökkent, az egyiké emelkedett 10%-al, a másiké 100%-al, stb.; ha tehát az árhullámzás képét föl akarjuk tüntetni, akkor 100, 200 vagy több árú áralakulásának átlagából konstatáljuk azt. Ilyen, nem egy tünetből fölismerhető jelenség kétségkívül a népek szolgáltatási képessége. Ezt sem egyedül a nemzeti termelésből, még ha pontosan megfigyelhető volna is, sem a nemzeti fogyasztásból, sem a nemzeti vagyonból, sem a népességből, sem a területből, sem az adófizetésből stb. magában véve fölismerni nem lehet; de mindegyik képezi annak egyik elemét. Szükséges tehát, hogy az összes relevans és statistikailag pontosan megállapítható elemeket összefoglaljuk és akkor megkapjuk a nemzet szolgáltatási képességének Index-Numberét. Azt fogják mondani, hogy itt az önkénynek az elemek kiválasztásában nagy tere van. De ez ellen épen a statistika nyújtja az óvszert, mert ha például az Index-Numberünk ötven vagy esetleg még több tételnek átlagából számítatik, akkor már

egy-egy tételnek bevonása vagy kihagyása az átlagot alig észrevehetően fogja változtatni. Az ily számításban aztán a leg szélsőbb értékek is helyet foglalhatnak, a népesség is, melyet az osztrákok vettek alapul, sőt még a terület is (melyből plane Magyarországra nagyobb százalék esik mint Ausztriára), mint-hogy az is kétségtelenül a nemzeti erőnek egyik alaptényezője.

E számítással szemben azt az ellenvetést is fogják tenni, hogy ez nagyon bonyolult. Ez igaz, de ez a föladat természetében rejlik. Népeknek gazdasági erejét, szolgáltatási képességét megállapítani, egy fölötte nehéz föladat, épen azért, mert igen különböző tényezők veendők figyelembe és ezeknek egyikét sem szabad elhanyagolni. Az ilyen kérdésekkel foglalkozóknak, fájdalom, be kell vallani, hogy könnyebb volt a csillagok járásának törvényeit fölfedezni, mint azokat, melyek a nemzetek és társadalmak ügyeiben kifejezésre jutnak. Amúgy is, mint fentebb említettem, az Index-Numbert a gazdasági jelenségekre szorítani szükségesnek tartjuk; minden más jelenséget kizárnánk, legyen annak különben bármily nagy jelentősége, mihelyt az nem első sorban gazdasági természetű. Mert a quota egy gazdaság-pénzügyi problema.

A mennyiben azonban az Index-Number számítására elegendő megbízható adat nincs, vagy annak föllállítása egyéb nehézségeket okoz, be kell érni a repräsentativ módszerrel, mely néhányát a legjellemzőbb és legkategorikusabb adatoknak kiemeli.

Tanulmányunk e részénél valamivel hosszasan kellett időznünk. Ki kellett mutatni azon logikai útát, mely a figyelembeveendő tünetek fölismeréséhez vezet, valamint azt, mit ért el eddig a statistika e symptomák fölismerése körül. Nem szenvedhet többé kétséget, hogy a quota, azaz két állam viszonylagos adózó képességének szabatos, gyakorlati és elméleti igényeknek megfelelő megállapítása egy nehéz problema, melynek megoldása csak úgy közelíthető meg, ha a tünetek sorát pontosan megállapítjuk, és e tünetek állandó, folytonos megfigyeléséről teljesen megbízható módon gondoskodunk. Látjuk ebből, hogy e föladat tehát csak rendszeres úton érhető el, nem időről-időre kiküldött, a szükséges apparatussal nem rendelkező bizottságok útján, hanem csak oly közeg segítségével, melyben a gyakorlati és elméleti föltételek a kérdés megoldására megvannak. E közeg jellegéről bővebben nem szó-

lunk, csak annyit tartunk szükségesnek megjegyezni, hogy meggyőződésünk szerint e közegnek és az általa végzendő munkálatok hiányára vezetendő vissza minden baj, mely a quota-harczból a két államra hárult. Ha ily közeg a két államban állandóan foglalkozott volna a fizetési képességet befolyásoló összes tényezők megfigyelésével oly eljárás alapján, melyet közös megegyezéssel és a tudomány hozzászólásával megállapítottak volna, a kérdés nem mérgesedhetett volna el oly mértékben, mint az tényleg bekövetkezett. Természetes, hogy az ily módon készült munkálatok csak anyagot nyújtanának azon bizottságok működésére, melyeket erre a közjog kijelölt.

A quota problémája másképen megnyugtatóan meg nem oldható. Az eddigi mód, mint az jóformán általánosan el van ismerve, megbizhatatlan. Lényeges változás csak akkor állana be, ha Magyarország oly jövedelmi adórendszert létesítene, mint a milyen Ausztriában fönnáll és idővel meggyőződne, hogy mindkét államban egyforma lelkiismeretességgel történik a nemzeti jövedelem bevallása. Akkor a kellő kaute-lák alkalmazásával a jövedelmi adó eredményeiből visszatük-röződő nemzeti jövedelem annál is inkább elfogadható alap-ját képezhetné a két állam szolgáltatásának, mert pénzbeli terhekről lévén szó, sokan mégis csak olyan kulcsban fognak megnyugvást találni, mely nem általános gazdasági jelen-ségekből indul ki, hanem maga is pénzbeli viszonyok ered-ménye, melyek tehát a kötelezettség, az ellenőrzés, a nyilvánosság egyenlő biztosítékaival vannak fölruházva.

És ezzel lezárhatnám tanulmányomat, ha nem érezném, hogy azon olvasónak, ki engemet türelmesen idáig kísért, tar-tozom azzal, hogy az itt vázolt módszer szerint a quota szá-m-beli alakulása iránt is némi tájékoztatást nyújtsak, mint a mi, különösen e napokban, a kérdés legégetőbb és legvitatottabb részét teszi. Ugyan az ilyen számítások messze meghaladják a magánstatistikus erejét, ki nem rendelkezik a hivatalos ada-tok gazdag tárházával, de némi tájékoztatást mégis remélek nyújthatni a quotakérdésben Magyarország által jogosan, becsületesen és szilárdan elfoglalandó álláspont iránt.

FÖLDES BÉLA.

A SZEPESI 13 VÁROS REOCCUPATIÓJA

1769.

Tudva van, hogy 1417-ben Zsigmond király a tizenhárom szepesi várost és a Szepesmegyében fekvő lublói uradalmat, mely három város-, 24 falu- és a lublói várból állott, Lengyelországnak zálogba adta 37,000 tok (1 tok 60 drb.) cseh garasért, mely összeg Fessler számítása szerint 155,400 magyar aranyat tett ki. A lublói uradalom közvetlen határos Lengyelországgal, a többi 13 város azonban elszórva feküdt Szepesmegye területén, egyik része a Poprád völgyében felső Szepességen, másik része már a déli Szepességen a Hernád folyó mentén. E városok lakói akkor mind németek voltak, azon százszok utódai, kik a XII-ik és XIII-ik században a Szepességbe bevándoroltak volt, ott számos virágzó helységet alapítottak, melyek külön szabadalmakkal bírtak; ezek közül 13 a Lengyel koronára szállt, míg a többi német lakosságú város és helység Szepesmegye kötelékében maradt.

A mi királyaink negyedfélszázad lefolyása alatt nem tudták vagy nem akarták ez elzálogosított területet visszaváltani; még a hatalmas Mátyás király is, ki a lengyel és cseh királyokkal annyit háborúskodott, Morvaországot, Sziléziát meghódítá, és kiben az érzék országának integritásáért csakugyan föltehető, elmulasztotta a Szepesmegyéből kiszakított szép birtokot visszaszerezni, és a megyében inclavált 13 város évszázadokon át e különös közjogi helyzetben maradt, hogy névleg ugyan a magyar korona folyvást föntartotta jogát a birtoklásukhoz, de azért lengyel hatóság alá tartoztak, a lengyel király embere kormányozta, és a lengyel királynak fizettek adót. Mindamellett bizonyos jogi kapcsolat megmaradt az anyaországgal: a magyar királyok mindig hang-

súlyozták a magyar korona joghatóságát, bizonyos esetekben a városoknak szabadalmakat adtak, rendeleteket küldtek hozzájuk, mint még például 1688-ban Lipót király alatt történt. Lengyelország a maga részéről épségben tartotta a szepesi kerület minden jogait és különállóságát; a régi szabadalmak értelmében mindvégig a helytartó (starosta) kormányozta e kis tartományt, egy a városoktól választott gróffal.

Szerencsére a török dúlások nem terjedtek a Szepességig és így a mi városaink aránylag kedvező állapotban voltak; a reformatio a németajkú lakosság közt rohamosan terjedt, és habár a lengyel hatóságok nem rokonszenveztek vele, nem is akadályozták és nem nyomták el a protestans vallás gyakorlatát. A Thököly- és Rákóczy-forradalomban a 13 szepesi városi kerület mindakét fél részéről szenvedett; természetesen e háborús mozgalmak alatt nem lehetett a magyar területen szétszórva fekvő városokat a beszállások és más hadi terhek alól egészen kivenni. De a XVIII-ik század első felében nyugalmas idők lévén, a városok jólléte, habár a városoktól követelt adó folyton emeltetett, a lengyel uralom alatt gyarapodott, és főleg mikor Mária Josefa lengyel királyné bírta a szepesi starostiát, az ő helytartója, Moccensky lublói kapitány alatt a városok virágzó állapotban valának.

A XVII-ik században 1593-tól egészen 1744-ig a herczeg Lubomirsky-család volt Lubló várnak örökös ura és a család feje a lengyel király helytartója a szepesi starostiában. Herczeg Lubomirsky Tivadarnak fiörökös nélküli halála után III. Ágost lengyel király a starostiát nejének, Mária Josefa királynénak, első József királyunk leányának adományozta; a királyné halála után 1757-ben Lubló ismét urat cserélt: a király a starostiát gróf Brühl miniszterének adományozta. Mikor III. Ágost király halála után 1764-ben Poniatovszky Szaniszló, Katalin orosz czárné pártfogoltja, lengyel királylyá választatott, az új király Brühl gróf halála után a szepesi starostiát 1765-ben testvéröccsének Poniatovszky Kázmérnak adományozta, kit II. József, akkor már német császár, német birodalmi herczegnek nevezett ki. Herczeg Poniatovszky Lublót és a városokat báró Gartenberg administratorral kormányoztatta.

Ez időben kezdődtek Lengyelországban azon zavarok, melyek az ország szétbomlását idézték elő: az úgynevezett

conföderáltak fölláadtak Szaniszló király ellen, kit az oroszok hadsereggel támogattak, s a fölkelőket a magyar és török határok felé nyomták. Mária Terézia kormánya, habár semlegesnek mondta magát, inkább a conföderáltakhoz szított és megengedte nekik, hogy magyar területre átléphessenek és ott újabb betörésekre készüljenek, hasonlóan mint az például 1863-ban az akkori lengyel fölkelés alkalmával történt. Az orosz csapatok 1769 elején Varsóból és Krakkó felől jöven, a mostani Galicziát elárasztották és a magyar határ felé tartottak, melyet azonban mindenütt respectáltak.

E háborús mozgalmak következtében a bécsi udvar indítva érezte magát, az egész lengyel határ mentén Sziléziától kezdve le egészen Erdélyig egy katonai cordont fölállítani, és mikor a lengyel conföderáltak, kik az oroszok előtt Magyarországra menekültek, és mint alább látni fogjuk, Sáros és Szepesmegyékben magokat meghúzták volt, hol a telet kitöltöttek, most tavasz felé onnan a lublói uradalomba betörték, elhatározta, hogy Lublót és a szepesi városokat állítólag azok biztosítása érdekében, occupálja. Ez osztrák csapatok által 1769 április májusban történt elfoglalás a szepesi starostiának, mint az első lépés Lengyelországnak később (1772-ben) végbement elvi fölosztásához, a diplomatai tárgyalások következtében hivatalosan a 13 szepesi város reoccupatiójának nevezetik.

Az ez alkalommal 1769 áprilisban történt eseményeket kívánjuk jelen tanulmányunkban részletesebben ismertetni, és pedig azon eredeti irományok alapján, melyeket e sorok írója a lomniczi Berzeviczy-családi levéltárban egy ilyen című csomagban talált: *Correspondentia Alexandri Berzeviczy cum Comite Leopoldo Pálffy de motibus belli intra Russos et Confoederatos Polonos anno 1769.*

Ugyanis Pozsonyból 1769 február 28-án gróf Pálffy Lipót, akkor a császári csapatok magyarországi főparancsnoka, a Lomniczon Szepesmegyében lakó Berzeviczy Sándor, ottani tekintélyes birtokoshoz és kitünő műveltségű úri emberhez egy eredetiben meglévő latin hivatalos levelet intézett, melyben fölkeri őt, hogy miután ő ott a Szepességen él, közel a lengyel határhoz és összeköttetésben áll Lengyelországgal, tegyen egyenesen jelentést a lengyelországi mozgalmak felől, és tudasson vele mindent, a mit hitelesen megtud-

hat. Valószínűleg másokhoz is fordult a katonai főparancsnok ilyen tudósítások végett: akkor hírlapok alig lévén, hírek végett magánemberek megbízható tudósításaira voltak utalva a hatóságok is.

Az említett iratcsomóban több terjedelmes jelentés fogalmazványa van 1769 márczius 31-ről április 8. és 29-ről és június 29-ről, melyekhez még Vitalis szolgabírónak és Scherp nyugalmazott kapitánynak szintén e tárgyú levelei és más iratok is mellékelvék. Ez eredeti okiratokból vesszük az adatokat alábbi előadásunkhoz, melyben az akkor Szepesmegyében történt eseményeket röviden vázolni kívánjuk. Elsősorban közöljük gróf Pálffy*) hadparancsnok eredeti sajátkezűleg irt levelét egész terjedelmében, mely válasz Berzeviczynek első és második jelentésére, és az egész ügy állására s előzményeire világot vet.

A levél tartalma következő:

«Tekintetes Uram! Az ottani vidék ügyeiről szóló tudósításáért nemcsak magam vagyok lekötelve, hanem felsőbb helyen is elő fogom azt terjeszteni. Kérem egyszersmind, hogy ez értesítéseket jövőben is folytatni szíveskedjék. Minthogy pedig legkegyelmesebb asszonyunk e háborúban és mozgalmakban egészen semleges, s alattvalóit e csavargó és hitvány csöseseléktől biztosítani akarja, e célból gróf Esterházy Imre parancsnoksága alatt határ-cordont fog fölállíttatni. Miután a magyar hatóságok e semlegességről már úgy is informálva vannak, maradok Pozsonyban, 1769. április 17-én, Tekintetes úrnak szolgálatra kész hive gróf Pálffy L. s. k.

Utóirat: Mai postával megint vettem folyó hó 8-iki levelét. Le vagyok kötelezve.»**)

*) Gróf Pálffy Lipót, született 1716, meghalt 1773, lovassági tábornok, 1769-ben katonai főparancsnok Magyarországon; utódja lett Albert szász herceg, egyszersmind királyi helytartó Pozsonyban, férje Mária Krisztina főhercegnőnek.

**) Spectabili ac Perillustri Domino Alexandro de Berzevicze I. Cottus Saarosiensis Tabulæ Judiciariæ Assesori (Tit.) Domino mihi collendissimo.

p. Rosenberg

5-to. Lomnicz.

Lucivna

Wohl Edlebohrener

Dero Bericht von denen begebenheiten dorthiger gegendt, bin ich nicht allein sehr Verbunden, sondern werde auch an höhern

Első jelentésében 1769 márczius 31-én Berzeviczy említi, hogy a conföderáltak Krakkónak az oroszok által történt elfoglalása után Szepes és Sárosmegyékbe vonultak, és nevezetesen Gáboltón Bártfa mellett tartózkodott egy nagyobb csapat Bercsinszky országos marschall alatt; egy másik csoport Új-Bélán Szepességen Neumarkt (Novytach) lengyel város közelében. Az oroszok azokat Csorstinig és Kovicienhoig, a Dunajec határfolyó mentén fekvő helységekig követték márczius vége felé, mint a későbbi levelében jelenti, körülbelül 500 conföderalt fegyveres ember Bercsinszky syradiai országos marschall vezénylete alatt Lubló városába tört, onnan a szepesi városok grófjához jegyzetben*) egész terjedelemben közzétett fölszólítást intéztek, hogy az adót a hadi czélokra beszoáltassa, a városi előjáróságot a conföderatio iránti hűségre feleskessék, a mint azt Haac Tóbiás hadbíró Lublóról a 13 szepesi város grófjának, Jónyi Tivadarnak, szintén márczius 31-ik kelte alatt írja. Úgyszintén Műchler kir. tanácsos

---

orthen den gehörigen gebrauch machen, und ersuche mit solchen fernershin zu continuiren. und da unsere allergnädigste Frau in diesem Krieg und unruhen gantz Neutral ist, sondern nur die Ihrigen von denen Vagabunden und liederlichen Gesindel sichergestellt will haben, so wird zu solchem entzweck Ein Cordon gezogen unter Commando des General Gr. Emerich Esterházy, Indem die Ungarischen Potentaten von dieser Neutralität ohne dieser Informirt sind, anmit Verharre Meiner hochgehrt. Hrn.

Presbourg d. 17. April 1769.

Dienstschuldigster Diener

L. G. Pálffy m. p.

P. S. Mit heutiger Post erhalte abermahlen das vom 8-ten hujus und bin obligiret

Az egész levél sajátkezűleg írva kis negyedrért levélpapíron: a borítékon a gr. Pálffy czímer veres viaszban.

*) Domine XIII. Oppidorum Comes!

Status totius rei publicæ exigit, ut pro defensione ejus subsidia unde licet petamus, scimus Capitaneatum Scepesiensem nembrum esse nostræ reipublicæ Jurisdictione adnexum qui importantiam confert ad Thesaurum cujus intererat modo exigente suprema necessitate injungimus, ut summam a XIII. Oppidis obvenientem nobis comportare velit, hoc non tantem petimus sed et mandamus In uliquo persueto.

Vestræ Dominationi

Sincerus

Lublovie 30. Martii 1769 Josephus Bierzinszky m. p.

M. C. D. Syradiensis.

inspector Jónyi grófot értesíti, hogy ő és a városi tanács, úgy-mint a szomszéd helységek elöljárósága kénytelenek voltak a conföderáltaknak hűséget esküdni, és kéri, hogy küldené be a befolyt pénzeket. A conföderáltak a várat magát nem foglalták el, csak Lubló városban és a környéken garázdálkodtak egy pár napig, élelmiszereket requiráltak, de midőn április 5-én egy csapat orosz katonaság (120 gyalogos egy ágyúval és 30 kozák) Lipnik felől a vár alatt fekvő harminczad épülethez megérkezett, az egész conföderált sereg Lublóról sietve visszavonult, magyar területre Sáros felé, hova az oroszok nem követték. A cs. kir. harminczad tisztjei figyelmeztetvén az orosz főtitstet, hogy Kolacsko, a mely faluig az oroszok a lengyel conföderáltakat üldözték, már magyar királyi terület, ez rögtön onnan Lublóra vonta vissza embereit.

Április 7-én Almássy Ignác cs. kir. tábornok, ki a sáros-megyei Kis-Szebenről egy csapat rendes katonasággal a napokban Késmárcra érkezett volt, onnan Kussovits hadnagyot Lublóra az ott levő orosz cs. kapitányhoz azon üzenettel küldé, hogy a lublói uradalom és a hozzátartozó 13 szepesi város a magyar korona területén fekszik, és ő Felsége külön oltalma alatt van, minél fogva az orosz csapatok ürítsék azt ki. Az orosz tiszt e fölszólításra azt válaszolá, hogy utasítva van a császári katonai hatóságok figyelmeztetésének engedni, és másnap Lublót el fogja hagyni, kérvén, hogy az éjen át, már este felé járván az idő, még ott maradjasson. Április 8-án az orosz csapat a Poprád folyó mentén Új-Sander felé elvonult; arra a lengyel conföderáltak Bercsinszky vezetése alatt, megint visszatértek Lubló városába, a várat, mely még mindig Poniatovsky herczeg starosta emberei birtokában volt, körülfogták, egy csapatjokkal a visszavonuló oroszokat üldözőbe vették, és a hegyi szorosokban meg is támadták, de 80 ember veszteséggel visszaverettek, és április 10-én Lublóra visszatértek; időközben a környékbeli városok és faluk Bercsinszky rendeletére zsaroltattak és pusztítottak.

Április 11-én Almássy tábornok két század lovassággal (a császár nevét viselő vértesszerezből) Késmárcról a Lublóhoz másfél mérföldnyire fekvő Gnédza városába érkezett és Bercsinszky marschallt magához rendelé; ez utóbbi először azt üzente, hogy illendőbb volna, ha a tábornok ő hozzá a marschallhoz jönne, de azután jobban meggondolván

a dolgot, mint Berzeviczy írja, egész alázattal megjelent a tábornok előtt, ki tudatá vele, hogy a királyné megbízásából Lublót occupálni fogja és fölszólítja, hogy csapatjaival hagyja el a várost és általában a starostia területét. E meghagyás ellen ugyan Bercsinszky kifogásokat emelt, Lubló lengyel terület lévén, a királyné parancsait látni kívánta, protestált, de végtére engedett, és másnap embereivel Lublóról elvonult, egyelőre csak a szomszéd Kolacsko, szepesmegyei területen fekvő faluba, hol április 24-ig maradt. Az alatt a conföderáltak a környéken többféle kihágásokat követtek el, végre egy más lengyel csapattal, mely hat ágyúval arra jött, egyesülvén, ismét Gáboltóba Sárosmegyében vonultak, hol a magyar semleges területen óltalmat találtak, onnan később megegyeszer Muszyna felől egy támadást kíséreltek Lengyelországba, de sikertelenül és júniusban a keleti Lengyelországban a török határ mentén álló conföderáltakhoz csatlakoztak.

Ez itt az egykorú jelentések nyomán részletesebben előadott események után megérkezett a királynénak 1769 április 19-én kelt rendelete, a 13 város katonai megszállására, további határsértések elkerülése végett. Május 10-én Almásy tábornok a löcsei helyőrségből egy huszár és egy gyalog csapatot Leibitz és Bélára küldött, május 19-én egy másik csapat Késmárkról Iglóra, 20-án pedig egy másik Olasziba és Szepesváraljára, júniusban Szepesszombatra és Podolinba ment és mindenütt kitűzte a kétfejű sast. A császári sasok azután az egész határ mentén Sziléziától kezdve Erdélyig határjelzésül, és a lublói uradalomban egyuttal a birtokjog documentálása végett kitűzettek a nyár folytán. Megjegyzendő, hogy a magyar cancellár követelte volt, hogy a magyar címér tüzetnék ki a kétfejű sas helyett; de Kaunitz miniszter nézete szerint a császári sas ismertebb jelvény lévén, ez alkalmaztatott, azonban a sas középső védjébe a magyar határszéleken a magyar, az erdélyi határon az erdélyi címér fölvétetett.

Nehogy ez occupatio által a két, lengyel ügyekben különösen érdekelt nagyhatalom Orosz- és Poroszország féltékenysége felébresztessék, és azoknak ürügy adassék magok részéről is egyes országrészeket occupálni, a bécsi udvar 1769 április 13-án jegyzéket adott ki, és azt a külhatalmakkal is közlé, mely szerint a szepesi 13 városi kerületet csak a háborús idők miatt saját biztosításuk végett ideiglenesen foglalta el, és ez

által a lengyel korona jogainak nem kíván præjudicálni. E fölfogás és nyilatkozat ellen sem az említett hatalmak, sem Lengyelország nem szólalt föl.

Már gróf Pálffy katonai főparancsnoknak fönt egész terjedelmében közölt leveléből láttuk, hogy a magyar-lengyel határon fölállított katonai cordon parancsnoka gróf Esterházy Imre,*) és 1769 juniusban ugyancsak ő küldetett, mint királyi megbízott Szepesmegyébe a megszállás további vezetésére, székhelyéül Kassa jelöltetvén ki. Ő nevezte ki Ellsztermann ezredest, *Gubernator der Starosten Zips* czimmel, tehát ideiglenes katonai kormányzóul, és herczeg Schwarzenberg őrnagyot, mint Lublón parancsoló főtisztet, egy az említett iratsomóban meglévő, a Lubló melletti Poprád-híd új építésére vonatkozó okmányban 1771-ből. A lublói uradalom jövedelmét azonban 1772-ig Poniatovsky herczeg, mint czímetes starosta huzta.

Ezalatt, már 1768 óta, II. Frigyes porosz király és Katalin orosz czárné folytatták egymás közt és a bécsi udvarral a tárgyalásokat Lengyelország fölosztása iránt. Orosz- és Poroszország mihamar és könnyen megegyeztek az általok elfoglalandó részek iránt és Mária Teréziát is fölszólították, hogy ő is jelölje ki azon területeket, melyekhez jogot tarthatni vél,**) azaz hogy ő is osztozzék velök. Mária Terézia, a maga személyére nézve, nem kívánta Lengyelország oly mérvű megcsonkítását, ő megelégedett volna a szepesi starostia visszacsatolásával és a határoknak kisebb mérvű kiterjesztésével, mint alább még említeni fogjuk, de fia II. József és minisztere Kaunitz már elvesztett Szilézia helyett kárpotlást kívántak nyerni, és így hosszabb habozás után Mária Terézia hozzájárult az egyezményhez, mely 1772 februárban a szent-pétervári és a berlini udvarok közt Lengyelország fölosztása iránt

*) Gróf Esterházy Imre. született 1726, meghalt 1792 mint lovassági tábornok; akkor 1769-ben altábornagy volt. A család grófi cseszneki ágából származott.

**) Az osztrák követ Van Svicten már 1771 márczius 30-án Berlinből jelenti, miszerint Frigyes király őt fölszólítja, hogy a bécsi udvar formáljon igényt annyi starostiára, a mennyire csak lehet, úgy mint a két szomszéd is teszi. Lásd Arneth Mária Terézia tört. VIII. k. 300. oldalon.

megkötött, és melyet gróf Panin orosz nagykövet Magyarország királynőjének, mint Mária Terézia diplomatiái czíme volt, (császárnénak csak udvariasságból férje után neveztetett, nem is lett mint a császár neje Frankfurtban császárnénak koronázva) hozzájárulás végett azon fölszólítással közölt, hogy a királyné nevezze meg az általa birtokba venni kívánt területeket. Ennek következtében Mária Terézia most a magyar korona jogainak alapján, melyeket az még a II. Endre király előtti időkből származtatott és Nagy Lajos király által 1374-től 1386-ig gyakorolt tényleges birtokjognál fogva Galicziát és Lodomeriát, mint a melynek királyi czímét a magyar királyok 1209 óta mindig viselték, «visszakövetelte», mint ez az 1772 április 12-ki jegyzékben expressis verbis mondatik, mire II. Frigyes az osztrák követnek azon sarcasticus megjegyzést tevő, hogy ő felsége sokáig kínáltatta magát, de most jó étvágyat mutat. Némi kifogások, és alkudozások után a két északi nagyhatalom hozzájárult a bécsi kabinet követeléseihez, és 1772 augusztus 2-án Szent-Pétervárott megtörtént a végleges fölosztási szerződés aláírása.

Időközben még az 1770 év folytán a bécsi kormány folytatta a határok kiterjesztését Lengyelország rovására. Ugyancsak 1770 július 19-én Mária Terézia egy legfelsőbb kéziratot bocsátott ki gróf Lacy tábornagyhoz, a főhaditanács elnökéhez, melyben elrendelék, hogy a Seeger alezredes által készített térkép alapján az ott kitüntetett helyesbített határvonal szerint a sasok kitűzettesenek és az akképen annectált terület Magyarországhoz csatoltassék. E módon a lengyelországi sandeci, novy-tachi és csorsztini starostiák déli része, mivel régi időkből a Szepességhez tartozott volt, reclamáltatott, és tényleg occupáltatott.

Az 1771 márczius 17-én a magyar kancellárhoz gróf Esterházy Ferenczhez intézett kéziratban gróf Török József e terület administratorává neveztetett ki, a következő czím alatt: Administrator districtuum tersitorii Sandec, Nowytach et Czorstya qui linea militari Cæsari Regia includuntur. E valósággal minden jogos alap nélküli eljárás ellen a lengyel kormány méltán szólalt föl, Frigyes porosz király is kifogásokat tett, akkor még nem lévén meg a megegyezés a végleges fölosztás tárgyában, mire herczeg Kaunitz 1770 július 18-án azzal válaszolt, hogy ő felsége a sasokat nem ad lucrum cap-

tandum, hanem csak ad præjudicium avertendum tolatta előbbre.

E valóban kicsinyes kísérlet és félrendszabály különben tárgytalanná vált a végleges fölosztási szerződésnek főntemlített elfogadásával 1772 augusztusban, mely egész Galicziát Ausztriának juttatá. Már 1772 májusban, az első tervezetnek a bécsi kabinettel való közlése után, kezdtek az osztrák csapatok Wielicha és Lemberg felé előnyomulni; gróf Hadik Endre főparancsnoksága alatt d'Alton tábornok nyugoti Galicziában, a bochuiai és wielichai sóbányák biztosítására, melyek a tartomány főjövedelmét képviselték, és gróf Esterházy Imre altábornagy Lemberg felé, hova augusztusban be is vonult.

Eredetileg Mária Terézia az egész birtokrészt, mely Lengyelország fölosztásából neki jutott, mint a magyar korona tartozékát kívánta tekinteni: 1772 szeptember 27-én azt írja Kaunitzknak: «Az újonnan szerzett nagyfejedelemségek, Galiczia és Lodomeria tárgyában akaratom az, hogy a meny nyiben ezeknek Magyarországgal való egyesítését a viszonyok nem engedik, miként Erdély nagyfejedelemség, ezek is itten külön kancellár s megfelelő kancellária által, a helyszínén pedig kormányzó által kormányoztassanak.»*) De fia József császár, kinek centralista hajlamai egy ilyen külön állással nem tudtak megbarátkozni, ellenezte a királyné e tervét, és Galiczia kormánya a többi osztrák tartományok módjára rendeztetett be.

A fönti 1772-ki szerződéssel a szepesi 13 város sorsa is eldőlt. 1769 óta azok, mint államjogilag még Lengyelországhoz tartozók, a mint főntebb láttuk, katonai administratio alá helyeztettek. 1772 november 9-én a városok gróf Csáky István főispán, mint királyi biztos előtt Iglón ünnepélyesen letették a hűségesküt és másnap Gordon ezredes, herczeg Poniatovszky administratora átadta Lubló várát, mely akkor még egészen védképes állapotban volt, egy a Forgách gyalog és Serbelloni lovasezredből összeállított csapatnak,

---

*) «Meine Willensmeinung in Ansehung dieses neu reacquirirten Großfürstenthum von Galizien und Lodomerien ist, dass inso lange als nicht die Umstände dessen Reincorporirung mit dem Königreich Ungern gestatten, dasselbe sowie das Grossfürstenthum Siebenbürgen durch einen eigenen Cantzler sammt einer mässigen Cantzlei allhier und im Land durch einen Gubernator regiert werde».

mely örségül oda volt rendelve. Herczeg Poniatovszky a starostia elvesztett jövedelmeiért bőven kárpótoltatott.

A lublói uradalom Szepesmegyéhez csatoltatott, de a három hozzá tartozó város (Lubló, Gnézda és Podolin), a 13 elzalogosítva volt várossal együtt, a szepesi 16 város provinciát voltak képzendők, melynek administratorává Tiszta Pál kir. tanácsos, Abaujmegye első alispánja, neveztetett ki, Igló székhelylyel. Tartományi gróf maradt Jónyi Tivadar, kit már föntebb, a lengyel conföderáltak betörése alkalmával említettünk.

A lublói uradalom a kamara birtoka lett, mely e század első évtizedeiben az egyes falukat, mint nemesi birtokokat oly családoknak adogatta el, melyek ezen az úton a magyar nemességet impetrálták; így lettek alsó-rusbachi Mayer, kamionhai Gorupp, a Probstner, Szemző, Hellner, Cornides családok ottani nemes birtokosok. Lubló várát megvette Raisz György, ki a lublóvári prædicatumot is kapta. Jelenleg a várát Zamojsky gróf bírja, kinek neje Bourbon herczegnő és ki a régi várát stilszerűen restaurálta.

Ekképen történt a 13 szepesi város visszacsatolása az anyaországhoz, negyedfél évszázad után. Lakósaik azóta jó magyarok lettek és most is derék hazafiak.

BERZEVICZY EGYED.

MAGYAR EMIGRANSOK LEVELEI CHASSIN KÁROLY LAJOSHOZ.

A francia írók sorában, kik a szabadságharcz leveretése után szóval és tollal a magyar ügyet támogatták és a reactio ellen harczoltak, Chassin kiváló helyet foglal el. A mostani nemzedék talán már elfeledte s halottnak véli; hisz oly rég, hogy Hunyadi János és Petőfi életirója Magyarországgal foglalkozott. Pedig még él, visszavonúlva ugyan Páris nagy zajától, szerény mezei lakán, félórányira a fővárostól, Beauchamp (Seine et Oise) községében, folytonosan nagy történeti művein dolgozva. Minap felkerestük, hogy az 1850 és 1860 évek közt folyt francia-magyar irodalmi áramlatokról egyet-mást tőle megtudhassunk, mert ő talán az egyedüli, ki e tekintetben némi fölvilágosítást adhat. Nagy örömeinkre egy nagy csomag levelet mutatott, melyeket az emigratio jeles férfiai hozzá, mint ügyök tolmácsához intéztek. E nagy levelezésből a derék férfi megengedte, hogy néhány lapot közzétehessünk. A hála érzete, mely nem tartozik sem az emberek, sem az országok kiváló erényei közé, azt követeli, hogy néhány bevezető sort szenteljünk ennek az írónak, ki hosszú évek során át a magyar ügyet oly melegen védelmezte, kinek a magyar politikusok Kossuthtól és Teleki Lászlótól fogva le egész a francia fővárosban letelepedett szerény tudósig, sőt magyar nemes nők számos levélben fejezték ki hálájokat. De valamint a francia democratia ez érdemes harczosa, soha fényes politikai állásra nem törekedett, úgy a magyar ügy bajnoka a dualismus után, midőn a viszonyok javultak, nem volt tolakodó. El is felejtették azok, kik később az ország ügyeit vitték. «Toujours à la lutte, jamais au profit, ni à l'honneur» volt jeligéje és ezt magyar barátai sem tagadhatják meg tőle.

Chassin Károly Lajos Nantesban, 1831-ben született.

Középiskolai tanulmányait a Bretagne e szellemi középpontjában kezdte, Párisban folytatta s itt a jogi pályára lépett. Joghallgató volt, midőn 1851-ben Michelet és Quinet előadásait a Collège de France-on betiltották. E két férfi volt Chassin szellemi mestere. Az elsőtől megtanulta a magyar faj nagyrahecsülését, stilusát is nagyban utánozta különösen első műveiben; a másíkról később nagy biographiát írt, mely az általa eszközölt művek kiadásához mintegy bevezetésül szolgál. Jogi tanulmányai bevégzése után, Chassin azon írók és szónokok sorába állt, kik III. Napoleon kormányát, annak antiliberális irányait minden módon korbácsolták. Az ellenzéki lapok és folyóiratok munkatársa lett. Ott találjuk nevét e kor leg híresebb harczosai közt: Michelet, Quinet, Arago I., Ranc, Du Camp M., Pichat L., Floquet, Ferry, Hébrard és a fiatalabbak közt Lockroy, Clémenceau, mindig a liberalismus szolgálatában, a magyar és olasz emigratio szóvivőjeként. A *Siècle*, *Opinion nationale*, *Presse*, *Courrier de Paris* hasábjain, a Du Camp M. és Pichat L. tekintélyes folyóiratában: *Revue de Paris* és a francia szabadelvű írók által, Pascal Duprat vezetése alatt megindított *Libre recherche* Bruxellesben 1855 óta megjelenő havi szemlében, a hol annak idején Ludvigh és Irányi ismertették a magyar irodalmi áramlatot: mindenütt megtaláljuk nevét. Beható cikkekben szót emel az osztrák reactio jogtalanságai ellen és a francia közönséget Magyarország történetével, jogi állapotával és irodalmával ismerteti meg. 1855-től 1861-ig a cikkek, tanulmányok és könyvek szép sorát írta meg, melyek az akkoriban, francia nyelven megjelent ez irányu iratok közt a legnevezetesebbek. Magyarország e gyászos napjaiban itt e rokonszenves megismertetés termékeny talajra esett. Ekkor hallották a francziák először Petőfi nevét, ekkor ajánlotta Thalès B. *Poésies nouvelles* (1857.) című kötetét: «A la mémoire du poète hongrois Alexandre Petőfi, tué en combattant les Russes le 31 juillet 1849»; és több nagy magyar költőhöz valóságos ódai lendületű verseket írt.*) Meny nyire változtak azóta az idők! «Où sont les neiges d'antan?»

---

*) Az említett kötetben: Vörösmartyhoz (36. lap), Aranyhoz (149. l.), a Magyarokhoz (181. l.), Petőfihez (196. l.), Majthényi Flórához. A Czuczorhoz és a magyar múzsa-hoz intézett versek egyik kevésbé ismert gyűjteményében jelentek meg: *Mélodies pastorales* című füzetben. (1856.)

mondhatnók Villon-nal. Hol érezhetni most csak egy cseppet e rokonszenvből a francia írók szívében? Ádáz politika, mily meghasonlást szülsz két nemzet között; melyek oly jól értették meg egymást!

Chassin első nagyobb műve Magyarországról a *Revue de Paris* 1855. évi folyamában jelent meg: *La légende hongroise: Jean de Hunyad* cím alatt. Erre vonatkozik Henszlmán alább közölt levele. Michelet befolyása a munka concepciójában és stílusában egyaránt nyilvánul. A mű önálló kötetben egy évvel később jelent meg, egy terjedelmes bevezetéssel: *Jean de Hunyad, récit du XV-e siècle, précédé de la Hongrie, son génie et sa mission* (2. kiadás 1859.), melyben Szent István alkotmányát, Magyarország politikai viszonyát Ausztriához is ismertetette. — Érintkezésben lévén az emigratio tagjaival, kik a szabadságharczban részt vettek, különösen Czetz-czel és Irányival, ez utóbbival két kötetben e harc történetét írta meg, mely máig az egyedüli francia forrásmunka.

A *Histoire politique de la Révolution de Hongrie*, 1847—49. (Első rész: *Avant la Guerre*, 1859., II. rész: *La Guerre*, 1860.) egyes fejezetei a *Libre recherche*-ben (XIII. és következő köteteiben) jelent meg. E munka anyagát Irányi szolgáltatta, Chassin csak a fordító szerepét játszotta. Egy időben az *Edgar Quinet, sa vie et son oeuvre* (1859.) című művében a *Les Nationalités* fejezetben Magyarországnak szintén több lapot szentelt (251—60.), ámbar Quinet Magyarországról nem írt, de ezt az országot mindig, mint a francia eszmék hathatós terjesztőjének tekintette.

A következő évben (1860.) tette közzé Petőfi életrajzát (*Le poète de la Révolution hongroise. Alexandre Petőfi*. Bruxelles et Paris), a mely egy időben jelenvén meg Saint-René Taillandier cikkével a *Revue des deux mondes*-ban, Petőfit még behatóbban ismertette meg a francziákkal.

Öt évvel azelőtt ugyanis a *Revue de Paris* egyik kritikusa, Duesberg, Szarvady és Hartmann német fordításának bírálataiban azt mondhatta: «Petőfi n'est pas connu en France; c'est probablement pour la première fois que le nom du Tyrtée magyar se prononce à Paris en public» (1855. ápril 1.) Thalès és Valmore kísérletei nyomán, Chassin már 1857-ben közölt több költeményt a *Libre recherche*-ben (V. kötet), de művének megírásához a Teleki-család jegyzetein kívül Bickerstel

Johanna kisasszony, Teleki jegyese szóról-szóra lefordította neki a költeményeket, melyeket ő rhythmikus prózában adott vissza és a művek fonalán a költő életét ismertette. E biographia még mai napig a legkimerítőbb francia munka; Sayous egyik legutolsó czikke a *Bibliothèque universelle*-ben is ennek nyomán készült.

Egy alább közölt levél mutatja, mily fontosságot tulajdonított Teleki László Chassin működésének. Hisz midőn 1848-ban Párisba küldötték, főczélja az volt, hogy a francia kormányt fölvilágosítsa Magyarország jogai, állami életének szükségletei felől. Már ez év decemberében tette közzé a nemes, nagytehetségű férfiú az ő proclamatióját: *La Hongrie aux peuples civilisés*. Manifeste publié au nom du gouvernement hongrois par le comte Ladislas Teleki. Később *De l'intervention russe* című röpíveket adott ki s folyton azon volt, hogy a magyar ügynek barátokat szerezzen. Taillandierrel, a ki ekkor még a montpellier-i egyetemen működött, Petőfit ismertette meg és a francia író Telekinek Drezdában történt elfogatása után a *Revue des deux mondes*-ban a művelt világ fölháborodását fejezte ki. Nem sokára Teleki halála után Chassin egy mélyen érzett necrologot (*Ladislas Téli*, 1861.) szentelt neki, mely e nagy észt és nemes szívet méltón jellemezte és egyszerűs mind az akkori politikai viszonyokat is megvilágította. (30. lap.)

A második császárság mindent elkövetett, hogy Chassint elnémitsa. Így a *Revue de Paris* betiltása rendeletében az ő czikke, melyet 1857. november 15. *La Hongrie en 1857.* cím alatt közölt, s melyben oly kérlelhetlenül rántotta le a leplet a május—szeptemberben tett császári utazás alkalmával játszott komédiákról, különösen ki volt emelve azon okok közt, melyek e dracói rendeletet igazolták. Chassin a «suspect»-ek névsorában szerepelt és ezeket a rendőrség elég gyakran háborgatta. 1862 után, midőn a magyarok ügye jobb fordulatot vett, francia történelmi munkáihoz fogott, melyeknek azóta egész sorozatát tette közzé. Különösen a nagy francia forradalom előzményei, annak czéljai és irányai vonták magokra figyelmét. Michelet, Martin H., Quinet és Arago I. támogatásával *Le Génie de la Révolution* című két kötetes művét írta meg, melynek elseje az 1789-iki választásokról, másodika pedig az egyéni és vallási szabadság eszméiről szól.

1867-ben a «Ligue de la paix et de la liberté» genfi kongressusán Franciaország első titkára volt és a császárság utolsó éveiben *La Démocratie* cím alatt indított lapot. 1870 szeptember 4-én egyike volt az elsőeknek, kik a köztársaságot kiáltották; mint őrnagy tett katonai szolgálatot az ostromlott fővárosban és a IX. kerület biztosa volt a Hôtel de Ville-ben. E rémséges napokban fontos szerepet játszott, de a Commune kihágásaiban nem vett részt. Ennek ellenére Lockroy-val, a volt miniszterrel, két havi fogságra ítélték. Erre orosz lapok correspondense lett és ott a német befolyás ellen agitált Nekrassoff és Szołtikoﬀ szemléiben. Az 1877. francia reactio ellenében Macével *La Semaine républicaine* című lapot szerkesztette; 1880-ban *L'Eglise et les derniers serfs*, 1882-ben *Les Cahiers* *) *des Curés* című művét írta meg, és a párisi municipium közlönyét: *La Ville de Paris*, indította meg, közben a *Rappel* hasábjain *Félicien, mémoires d'un étudiant* cím alatt érdekes auto-biographiai adatokat közölt ifjúságáról.

Mint a *Collection des documents relatifs à l'histoire de Paris* szerkesztői tagja e fontos gyűjteményben: *Les Elections et les Cahiers de Paris. 1789.* cím alatt négy kötetben ismertette a roppant archivalis anyagot (1888—89.), és végre egy nagy műhöz fogott, melynek célja a pártviszályok által oly soká homályba burkolt Vendée történetét a nagy forradalom idejében az összes rendelkezésünkre álló anyaggal végleg tisztázni. E célból nemcsak a fővárosi, de szülőföldje, a Bretagne, összes archivumait kutatta át és 1892-től 1898-ig tíz vaskos kötetben adta talán legmaradandóbb művét három sorozatban: *La préparation de la Guerre de Vendée* (3 kötet); *La Vendée patriote* (4 kötet); *Les Pacifications de l'Ouest* (3 kötet). A kritika minap e fontos mű befejezését örömmel üdvözölte. A Vendée története az 1793-iki lázadástól egész a concordatumig itt, az okiratok teljes közlése mellett, végre tisztázva van. Jelenleg az agg tudós e roppant munka tárgymutatóját készíti és már is egy más nagyobb forrásműve van sajtó alatt: *Az 1789-iki ujonczok teljes lajstroma a hadügy-ministerium archivumai nyomán.*

---

*) *Cahiers*nek nevezik azon panaszok és sérelmek lajstromát, melyet 1789-ben a különböző rendek, municipiumok a nemzeti gyűlés elé terjesztettek.

Chassin politikus és történetíró. Nagyobb politikai szerepet a köztársasági kormány idejében azért nem játszhatott, mert nagyon is őszinte volt a választói gyűlésekben. «Soha, ugymond, nem ígérhettem semmit, a miről meg voltam győződve, hogy a kamarában nem vihető keresztül.» Ily rendíthetetlen férfiak ritkán jutnak magas pozícióra. Mindig harczolva a szabadság szent ügyéért, most visszavonultan él. Mindaz, a mit a harmadik köztársaság érte tett az, hogy a hivatalos lap falusi kiadványainak (*Journal officiel, édition des Communes*) szerkesztését reá bízta. Egyszer hetenkint berándul a Palais Bourbonba, ott átnézi a lap correcturáit, melyet minden vasárnap a községházak falaira ragasztanak, hogy a «Chambre des députés» vitatkozásainak főbb mozzanatait a fáradhatatlan adófizető megtudhassa!

Ime rövid sorokban annak a férfinak élete és irodalmi működése, ki Kossuth, Teleki, Klapka, Andrásy, Gorove, Mikó, Csetz és mások barátja és levelezője volt; ki a harmadik köztársaság vezető férfjaival együtt harczolt, de kinek a hatalom fölosztásában oly mostoha rész került. De a szellem munkása csak végzett művén örvend, szívesen engedve át másoknak a muló tiszteletet. Az alább közölt levelek mindenestre azt mutatják, hogy a nagy magyar harczosok benne egyik hű munkatársokat látták, ki nehéz időkben elméje fegyvereit azon ügy szolgálatába szegődte, melynek ők egész életüket szentelték.

Kossuth Lajos levelén kezdjük; itt sem hazudtolja meg magát a szónoki pathos, mely minden iratát jellemzi.

London, 1857. máj. 7. Uram! Tavollétem Londontól volt az oka, hogy csak most értesíthetem ápril 22-éről kelt becses közleménye átvételéről. Miután Magyarországról írt művét ismerem, az ön nevének nagy tisztelete van előttem. Ön tanulmányozta Magyarország hivatását, melyet az Önök államférfiai nem ismernek, s melylyel az Önök írói oly kevésbé törődnek.

Ön tanulmányában ép annyi jóakaratot s atyai vonзалmat mutatott, mint a mennyi éles belátást és tehetséget. Az Ön föllépése előtt hazám «terra incognita» volt a francziáknak; hála legyen Önnek, most már nem az.

Meglepően zavaros képzetek s különös előítéletek voltak elterjedve róla; Ön helyreigazította, megczáfolta; végre igaz-

ságot szolgáltatott neki a múltban s jövőben. Köszönet érte nemzetem nevében!

Szeretettel dolgozott művén; ezért élvezettel olvastam mindjárt az első pillanatban, s folyton növekvő elismeréssel később. Engedje meg, hogy erről biztosíthassam s elmondjam, hogy teljes jogot tarthat minden magyar hazafi tiszteletére s hálájára. S a hazafiak e lekötelezettségét csak növelheti az a körülmény, hogy Ön megkezdett működését most a *Courrier de Paris*ban folytatni készül, egy oly hirlapban, mely sokat ígér az igazság földérintésére, bármennyire le is van most nyögözve a francia sajtó.

Én csak üdvözölhetem a nemzetiségek azt a nagy testvériesülését, mely az önök jókor érkezett forradalma gyümölcse.

Szívesen közölnék Önnek híreket arról, a mi szerencsétlen hazámban történik; de könnyen elképzelheti, mennyit kockáztatnak honfitársaim, ha közvetlen érintkezésbe lépnek velem s ezért nem is levelezhetek velök a rendes úton. A dolog nagyon költséges s csak bizalmas természetű közlésekre szorítkozhatik.

Ismerem hazámat s nem kívánhatom, hogy barátaim compromittálják magokat azzal, hogy engem napi hírekkel mulattassanak. Ha azonban akad kedvező körülmény, nem fogom elmulasztani, hogy hireimet Önnel is közöljem. S teszem ezt abban a reményben, hogy nem fog gúnyolódni rossz francia stílusomon. Oly gyakran kell egy nyelvről a másikra ugranom, hogy végül már egyikben sem vagyok otthonos.

De így is meg fogok ragadni minden alkalmat, hogy kimutassam nagyrabecsülésemet Ön iránt s kérem fogadja stb. stb.

Kossuth.*)

---

*)

Londres, le 7 May 1857.

Monsieur, Mon absence de Londres m'a empêché de plutôt vous accuser réception de votre estimable communication du 22 Avril. Ayant l'honneur de vous connaître par votre ouvrage sur la Hongrie,¹⁾ je tiens votre nom en grande estime. Vous avez étudié la cause de cette Hongrie que vos hommes d'État connaissaient si mal et vos hommes littéraires s'inquiétaient si peu.

---

¹⁾ A Hunyadi Jánosról szóló munka.

Ime Teleki László egy entusiastikus levele, melyben Chassin működését világraszólónak jellemzi.

A cette étude, vous y avez apporté autant de bienveillance et d'affection paternelle que de pénétration et de talent.

Avant vous ma patrie était une «terra incognita» pour les Français. Grâce à vos soins elle ne l'est plus.

Des idées étrangement confuses, des préjugés¹⁾ bizarres étaient en vogue sur son compte : vous les avez éclaircis, rectifiés ; enfin vous lui avez fait justice dans son passé, comme dans son avenir. Merci au nom de ma nation !

Vous avez travaillé avec amour, j'ai lu votre ouvrage avec plaisir d'abord, avec reconnaissance toujours croissante après. Permettez-moi de vous en témoigner l'assurance et de vous dire que vous avez acquis des droits à l'estime comme à la gratitude de tout patriote Hongrois. Ces obligations ne peuvent que d'être augmentées par la tâche dont vous venez de vous charger en continuant votre oeuvre dans le *Courrier de Paris* journal qui malgré les baillons dont la presse française est la victime, promet de bien mériter de la vérité.

Je ne puis que féliciter la grande fraternité des nationalités, de votre révolution bien venue.

Je voudrais bien pouvoir vous souvent fournir des nouvelles sur ce qui se passe dans ma malheureuse patrie ; mais vous pouvez vous aisément imaginer qu'il y a trop de risque pour mes compatriotes dans l'entretien de communication avec moi pour que notre correspondance soit faite dans la voie ordinaire. Donc réduite à des moyens nécessairement très coûteux elle doit se borner aux rapports d'une nature confidentielle.

Je connais ma patrie et je me soucie trop peu de ce qui est de l'apparence pour vouloir que mes amis risquent de se compromettre en m'entretenant des nouvelles du jour.

Pourtant toutefois que l'occasion se présentera je ne manquerai pas de vous faire part de mes nouvelles.

Je le ferai²⁾ dans l'espoir que vous voudrez bien ne pas vous moquer de mon mauvais français.³⁾ Je dois si souvent sauter d'une

---

¹⁾ *préjugés helyett.*

²⁾ *ferai helyett.*

³⁾ A stylus valóban nem elég correct.

Melun, 1855. nov. 6. Uram! Nagyon köszönöm kedves, szeretetreméltó sorait. Csak azért nem válaszoltam gyorsabban, mert reméltem, hogy Párisban találkozhatunk s élőszóval fejezhetem ki érzelmeimet. De mert párisi tartózkodásomat nem terjeszthettem túl két napon, le kellett mondanom a reményről. Így hát tollhoz nyulok, hogy köszönetemet kifejezzem, addig is, míg kezeit megszoríthatom. Igen élénk, s különben természetes érdeklődéssel tanulmányozom Magyarországról írt művét, melynek példányai most jutottak kezemhez; azon részei, melyeket már ismerek, arra engednek következtetni, hogy érdekelní fogja Franciaországot is. Száműzött társaim s én csak a nemzeti hatalom megbizottjai s — úgy szólva — egy elnyomott nemzetiség ügyvédei voltunk. S így irataim csak egy védőirat benyomását tehették. — Ügyünk népszerűsítésére Franciaországban, más toll, francia toll szükséges. Ön van arra hivatva, hogy ne csak újját tegye vérző sebeinkre, hanem új életre ébreszsze ügyünket is az által, hogy francia ügygyé teszi, a midőn azt országának s így a világnak az európai civilisatio szempontjából mutatja be. Megértettem nemes föladatát? Úgy hiszem. Köszönet érte, hogy elvállalta! Én egyebet sem tehetek, minthogy nemes vállalkozása sikeréért fohászkodom.

Fogadja stb. stb.

Teleki László.*)

langue à une autre que je me vois arrivé à ne point me connaître dans aucune.

Quoi q'il en soit je ne laisserai pas échapper des opportunités¹⁾ pour vous témoigner mes égards, et je vous prie d'accepter l'assurance de ma haute estime et de ma considération bien distinguée

Kossuth.

*)

*Melun,*³⁾ le 6 Novembre 1855.

Monsieur, Je vous remercie bien de la bonne et aimable lettre que vous m'avez adressée. Si je n'y ai pas répondu plus tôt c'est que j'espérais vous rencontrer à Paris et pouvoir vous exprimer mes sentiments de vive voix. N'ayant pu prolonger mon séjour à Paris au delà de deux jours j'ai dû malheureusement renoncer à

¹⁾ *occasions helyett.*

²⁾ A „Seine et Marne” département főhelye, nem messze Páristól.

Czetz tábornok levele fölötté érdekes. Az olasz-magyar legio sorsáról 1859 után meghatóan beszél. Czetz volt Chassin meghittebb barátja; ő ismertette meg az emigratio többi tagjaival, ő vezette be Madame d'Agoulthoz, a hol akkoriban e társaság egyik középpontja volt.

Asti, 1859. jul. 20. Kedves barátom! Legjobb hóbort az, mely a legrövidebb ideig tart; ha hóbortnak lehetne nevezni a magasztos odaadást a hazáért! Egy hónap előtt csillag tűnt föl Magyarországon tíz év óta sötét látkörén: az üdv csillaga. Minden magyar szíve reménnyel telt el föltűnésekor s a nemzet aggódó figyelemmel kísérte vezérei mozgalmát, azokét, kik legkésőbb rakták le a fegyvert, hogy mint legelsők fölvegyék. Egy sem hiányzott a fölhívásra! Kossuth, Teleki László, a két híres hazafi; Klapka, a szabadság katonája; s velök együtt mindazok, kiknek fényes tetteit a nép dalokban énekli: Vetter, Perczel, Czetz, Bethlen, Kiss, Ihász, Szabó és sok más Olaszországba sietett, hogy utat nyisson magának Magyarországra e szabad országban keresztül. Két kiáltványt is bocsátottak ki;

cet espoir. Je prends donc la plume pour vous exprimer ma reconnaissance en attendant que je puisse faire mieux et aller vous serrer la main. C'est avec un intérêt bien Vif et bien naturel du reste que je vais étudier votre livre sur la Hongrie dont on vient de me remettre les exemplaires; les parties que j'en connais déjà*) me font augurer qu'il interressera aussi la France. Mes compagnons d'infortune et moi nous n'avons été à l'étranger que les fondés de pouvoir et pour ainsi dire les avocats d'une nationalité opprimée. Mes écrits n'ont été par conséquent que des plaidoyers. Pour populariser notre cause en France il faut une autre plume, une plume française. C'est à vous, non seulement de mettre le doigt sur nos plaies saignantes, mais de ressusciter notre cause en la rendant française, c'est à dire en la présentant à votre pays et partant au monde sous sa face civilisatrice et européenne. Ai je compris votre noble tâche? je le crois. Merci de l'avoir acceptée! Je ne puis que faire des vœux pour la réussite de votre généreuse entreprise.

Agrééz je vous prie, Monsieur, l'assurance de ma très haute considération et de mon dévouement bien sincère.

Ladislás Teleki.

---

*) A *Revue de Paris*ban megjelent részletekre vonatkozik.

s bár nem jutott kézhez, a közös érdek ösztönéből 4000-nél több magyar elhagyta a Habsburgok . . . zászlaját, hogy a nemzeti színek alá sorakozzék. Csak még egy ütközet kellett s 15,000 magyar növelte volna Olaszország megszabadítóinak sorait. A magyar legio szervezése nagy erővel haladt előre s harczosainknak csak e rég óhajtott alkalom hiányzott, hogy a harc mezején kitüntessék magokat a főnnebb említett tapasztalt s bátor vezérek előtt. S ekkor érkezék a fegyverszünet híre! Reménységünk még nő! S erre hirtelen kihirdetik a békét! A békét ily fényes sikerek után! A békét a «via sacra» fele útján!

El kell-e mondanom, mi volt ennek hatása közöttünk? Fölidézzem-e Ön előtt a vízbefuló képét, a ki maga előtt a hullámokba merülni látja bárkáját, utolsó menedékét? Szomorú s már elhasznált hasonlat! S mégis borzasztó, mert igaz, ha egy hű, önföläldozó népre alkalmazzuk, minő a magyar? A magyar bizottság, melynek tagjai, mint tudni fogja, Kossuth, Klapka, Teleki László, kötelességszerűleg tudatták a béke híret a magyar légióval Kiss és Ihász ezredesek útján. A légio emberei már régen ismerték e harc esélyeit, a győzelem s vereség erős benyomásait. De egyet eddig még nem ismertek: az elveszett reménység érzetét. Önre hagyom, hogy érdeme szerint rajzolja meg azt a jelenetet, mikor négyezernél több katona, kik Magenta és Solferino dicső mezejéről jöttek, sírni kezdettek, mint a gyerek, vagy mint a nők, kiknek szíve megtört! Szabad választásukra hagyták: vagy az idegenek légiójába léphettek Franciaországban, vagy kegyelemmel hazatérhettek. Majdnem mind a hazatérést választotta, a dal szerint: «E kívül nincsen számodra hely.»

A mi minket illet, mi folytatjuk szomorú utunkat a világon át, hogy valamelyik zugában megvárhassuk a sors végső döntését. Minél kedvezőbb alkalom kínálkozott, annál nagyobbak kell lennie levertségünknek. Nem fog csodálkozni, ha a levertség helyébe még nagyobbakat mondok: kétségbeesést!

Egy dolog azonban megmarad a romok közül: megtettük kötelességünket hazánk iránt.

Isten Önnel, kedves barátom, s ha többé viszont nem láthatnám, tartson meg barátságában.

Czetz.

Spanyolországból majd elküldöm utam leírását s emlékirataimat.

Nőm a *Sivècle* kérdéses számát nem kapta meg; nem küldhetné meg neki utóbb ?*)

*)

Asti, ce 20 Juillet 59.

Mon cher ami ! les plus courtes folies sont les meilleures ! Si toutefois il était permis d'appeler folie le dévouement sublime pour la patrie ! — Il y a un mois, une étoile parut sur l'horizon sombre qui pèse sur la Hongrie depuis dix ans : c'était l'étoile du salut. Son apparition remplissait d'espoir tous les coeurs hongrois et la patrie guettait avec anxiété les mouvements de ses chefs, de ceux qui, les derniers, avaient déposé les armes, pour les reprendre les premiers. Pas un n'a manqué à l'appel : Kossuth, Ladislas Teleki, les deux citoyens illustres ; Klapka le soldat de la liberté et avec eux tous ceux dont les hauts faits font le recueil des chansons nationales ; Vetter, Perczel, Csetz, Bethlen, Kiss, Ihász, Szabó et tant d'autres sont accourus en Italie pour frayer le chemin à travers ce pays libre, à la Hongrie. Deux proclamations ont été distribuées — et sans les avoir reçues, par l'instinct seul des intérêts communs, plus de 4000 Hongrois ont quitté le drapeau détesté des Hapsbourgs pour venir se ranger sous le drapeau national. Encore une bataille et 15,000 Hongrois grossissaient les phalanges des libérateurs de l'Italie. L'organisation de la légion hongroise était poussée avec vigueur et il ne manquait à nos soldats que l'occasion si désirée pour se distinguer sur le champ de bataille sous des chefs aussi expérimentés, aussi vaillants que ceux que nous venons de nommer. Arrive l'annonce de l'armistice ! elle augmente encore l'espoir ! — Mais soudain on proclame la paix ! — La paix au milieu d'aussi éclatans succès ! La paix à mi chemin de la *voie Sacrée* !

Ai-je besoin de vous dire quel effet cela a produit parmi nous ? Ai-je besoin de vous rappeler l'image du noyé qui voit disparaître dans la vague le bateau qui soutenait son dernier effort ? C'est trop triste et peut être trop usé. Et cependant dans la vie d'un peuple sincère et dévoué, c'est terrible puisque c'est vrai. Le comité hongrois dont les membres étaient, comme vous le savez, Kossuth, Klapka et Teleki Ladislas, a communiqué, comme il était de son devoir, cette nouvelle à la légion par voie des commandants des deux brigades Kiss et Ihász. Ces hommes ont connu les émotions fortes de la bataille et de la victoire comme de la défaite. Eh

Chassin a *Libre recherche*ben Jókai egyik novelláján kívül (*Le Proscrit*, fantaisie hongroise) gyakran fordított egyet-mást Jósikából, a ki akkoriban Bruxellesben lakott, a hol e folyóirat megjelent. Így a negyedik kötetben *Alagi et Irène*, az ötödikben *Gunda Mélioth*, a tizedikben *Le Notaire Tibod* című beszélyeket. Valószínű, hogy Chassin arra gondolt, hogy ezeket összegyűjtve, a regényíró életrajzával közölni fogja. Ezért fordult Jósikához. Az *Abafi* szerzője nagyon szerényen felelt a következő két levélben.

Bruxelles, 1855. máj. 3. Uram! Ép most vettem april 30-áról kelt lekötélező levelét s sietek kifejezést adni öröömnek, melyet okozott. Én és honfitársaim nagyon jól tudjuk, hogy Ön fiatal irodalmunkkal foglalkozik s ezért az Ön neve előtűnik a legrokonszenvesebb. Ön adatokat kér tőlem személyem s irodalmi munkáim felől s bár nem könnyű föladat, a saját maga dicséretét megírni: mégis törekedni fogok, hogy

---

bien! jamais ils n'ont connu l'émotion de l'espoir perdu! Je vous laisse à trouver l'épithète qu'elle mérite, pour une scène où plus de 4000 soldats qui venaient des champs glorieux de Magenta et de Solférino se mirent à sangloter comme des enfants ou comme des femmes dont les coeurs sont brisés! — On leur a laissé le choix de s'enrôler à la légion étrangère en France ou de retourner avec une amnistie: ils ont choisi presque tous, le retour dans la patrie: Car il existe la chanson: «Que hors de là, magyar! il n'y a pas de place pour toi!» Quant à nous, nous reprenons notre triste chemin à travers le monde pour attendre, dans un coin quelconque, l'arrêt suprême du sort!

Plus l'occasion était propice, plus notre abattement doit être grand. Vous ne vous étonnerez pas si je vous dis qu'on pourrait appeler cet abattement beaucoup mieux: désespoir!

Une chose nous reste cependant, au milieu de tant de ruines: c'est d'avoir fait notre devoir envers la patrie!

A Dieu, cher ami, si je ne vous revois plus, conservez-moi votre amitié.

Czetz.

Je vous enverrai d'Espagne le récit du voyage et mes mémoires.

Ma femme ne paraît pas avoir reçu le numéro du *Siècle* en question; ne pourriez vous pas l'envoyer ultérieurement?

e részben néhány folyóiratban megjelent életrajzom nyomán annyit elmondjak Önnek, a mennyit szükségesnek hisz egy előszó számára azon *Novellákhoz*, melyekkel foglalkozni kegyeskedik. Néhány nap múlva majd megküldöm az adatokat. Azt pedig, hogy melyik az az egy-két novella, mely érdekünkben legalkalmasabb volna, ha valamelyik Revueban megjelenék, teljesen szabad választására bízom.

S most engedje meg Uram, hogy kifejezzem, mennyire hízegő reám az a körülmény, hogy novelláimat az Ön fordításában látom megjelenni; s az a szíves és szeretetreméltó modor, melylyel nekem ezt tudtul adja.

Fogadja stb. stb.

Jósika Miklós.*)

Bruxelles, máj. 5. 1859. Uram! Itt küldöm a kívánt adatokat. Egyik barátom, ki maga is író és országunk irodalmának gyors fejlődését jól ismeri, szíves volt fölmenteni engem attól a mindig kényes földadattól, hogy saját magam életirója legyek.

---

*) *Bruxelles, 3 Mai 1859. 53 rue St. Alphonse.*

Monsieur! Je viens de recevoir votre obligeante lettre du 30 Avril, et je me hâte de vous exprimer tout le plaisir qu'elle m'a causée. Moi et mes compatriotes le savons très bien que vous vous occupez de notre jeune littérature, votre nom nous est donc un des plus sympathiques. Vous me demandez des renseignements sur ma personne et mes travaux littéraires et quoique ce soit une chose assez difficile de faire son propre éloge, je tâcherai d'après les biographies parues dans quelques journaux de vous en dire autant que je crois nécessaire pour servir de préface aux *Nouvelles* dont vous voulez bien vous occuper. Je vous transmettrai ces détails dans quelques jours. Pour ce qui concerne le choix d'une ou deux de ces nouvelles que vous croyez dans notre intérêt de faire paraître dans une revue, je vous donne carte blanche.

Veuillez me permettre, Monsieur, de vous dire combien je suis flatté de voir paraître mes nouvelles dans une traduction faite par vous et de la manière aimable et cordiale dont vous me l'avez annoncé.

Agréez de ma part l'expression de l'hommage empressé et du dévouement parfait avec le quel je suis votre dévoué

N. de Jósika.

Ha elégtelennek találná ez adatokat, kérem Uram, kérdezzen tovább, s én azon leszek, hogy elmondjak mindent, a mit tudok; bár rendesen az ember elég keveset vagy nagyon is sokat tud magáról s bár milyen szerény legyen is, néha illúziókban van maga fölöl.

Szívemből üdvözlöm s melegen szorítva kezét a távolból, maradok stb.

Jósika.*)

Végül Henszlmann levelét adjuk. *Hunyadi Jánost* le akarta fordítani, de mint mondja, a viszonyok Magyarorszában oly szomorúak, hogy egyelőre nem gondolhatni reá. Ekkor archæologiai és építészeti tanulmányait folytatta; a *Moniteur des Architectes* (Revue de l'art ancien et moderne, 1857.) czimű szaklapban több a kassai dómra és annak építőmestérére, Villard de Honnecourtra vonatkozó czikke található.

Páris, 1855. febr. 25. Uram! A *Revue de Paris* négy utolsó számában egy cikksorozatot találtam a mi Hunyadi Jánosunkról s kötelességemnek tartom, hogy szerencsét kívánjak Uram, Önnek azon fölfogásért, melyben ezt a nagy embert s vele az országot, melyet képvisel, az olvasó elé állította. Kívánom, hogy e figyelemreméltó munka ép úgy érdekelje a francia olvasót, mint érdekelni fogja szükségkép az én hazámfiait. Ha a nyilvánosság nem volna teljesen elnyomva szerencsétlen hazámban, mint a magyar Akadémia történeti osztályának tagja, most azonnal kérném az Ön fölhatalmazását, hogy e komoly tanulmányt anyanyelvemre fordíthassam. De

*) *Bruxelles, 5 Mai 1859. 53 rue St. Alphonse.*

Monsieur, Je vous sou mets les renseignements que vous avez désirés. Un de mes amis, auteur lui même et au courant du progrès rapide de la littérature de notre pays, a bien voulu me soustraire à la tâche toujours un peu pénible d'être son propre biographe.

Si vous trouvez ces renseignements insuffisants Monsieur, vous n'avez qu'à me poser des questions et je tâcherai de vous dire tout ce que je sais, quoiqu'on sait toujours assez peu ou trop de soi-même et que si modeste qu'on soit on se fait quelquefois des illusions sur son propre compte.

Je vous salue Monsieur de tout mon cœur et vous donne à distance une bonne poignée de main.

Votre tout dévoué

Jósika.

majd jobbra fordulnak a viszonyok s a mint hiszem, hogy Ön cikkeit egy kötetben egvesíteni fogja, mely fönn fog maradni, már előre kérem, ha lehet, hatalmazzon föl, hogy kitűnő eszméit annak idején hazámmal is megismertessem.

Fogadja őszinte rokonszenvem kifejezését.

Henslmann Imre.*)

A mi e levelek stylusát illeti, csak azt jegyezzük meg, hogy jóval fölülmúlják a jelenleg Magyarorszáiban közzétett franczia cikkeket. Talán soha oly gyarló módon nem kezelték magyar írók Voltaire nyelvét, mint manap. Ennek okát kifejezni azonban nem itt a helye.

Páris, január hóban 1899.

KONT IGNÁ CZ.

*) *Paris, le 25 Février 1855. 20, rue Madame.*

Monsieur, J'ai remarqué dans les quatre derniers numéros de la «Revue de Paris» une série d'articles sur notre Jean de Hunyad et je crois m'obligé de vous féliciter, Monsieur, de la manière dont vous avez compris ce grand homme et le pays qu'il représente. Je souhaite que votre remarquable travail intéresse autant les lecteurs français qu'il interressera nécessairement mes compatriotes. Si la publicité n'était pas complètement opprimée dans notre malheureux pays, en ma qualité de membre de la section historique de l'Académie hongroise je vous demanderais dès à présent l'autorisation de traduire votre sérieuse étude dans ma langue natale; mais les temps deviendront meilleurs et si comme je l'espère, vous réunissez, Monsieur, ces articles en un volume qui se conservera, je vous demande par avance s'il vous serait possible de m'autoriser l'heure venue à mettre vos excellentes idées à la portée de mon pays.

Daignez agréer, Monsieur, l'hommage de ma sympathie sincère

Emeric Henslmann.

ROSKADOZÓ KASTÉLYOK.

Beszély.

Negyedik és utolsó közlemény.¹⁾

XXV.

Kellemes este volt. A halványkék és megszámlálhatlan csillagokkal behintett égről a világűr éjjeli világosságának fénye elterült a homályos földön. A völgyben elég homályos volt. A hegyekről, melyek a láthatáron mint óriási, sötét körfalak rajzolódtak, még több árnyék terjedt szét a völgyben, hol homályos csoportokban fűzfák és rekettyék állottak helylyelközzel s honnét gyöngye pataksörgedezés hallatszott. Dobrováczzal szemben a környező hegyek fölött eltűnt az ég halványkék színe s az ott átalakult halvány foszforos ragyogássá, mely mindig erősebb és erősebbé lett, míg e fényből egyszerre ki nem bukkant a hold. Petrovics Pál előtt, ki eddig az éjjeli homályból tekintett föl az ablakra, egyszerre a holdvilág fényözönében úsztak a dobrováczi falak. Ettől a fénytől körülragyogva jelent meg Ludmilla az ablaknál és a szoba belsejéből vállán át kicsillámlott a gyertya vörhenyes fénye. A mint Petrovics Pál megpillantotta őt, a mint némi rettegéssel tétozva támaszkodik az ablak párkányára, megrendült belsejében látván, hogy a csendes éjben egymagában van a leánykával és azután zavarba jött, nem tudva, hogy most voltaképen mit is tegyen. Nem is jutott eszébe, hogy odalépve megcsókolja kezét, mely az ablak vaskapcsát tartva kikandikált.

---

*) Lásd az előbbeni közleményeket a *Budapesti Szemle* 265., 266. és 267. füzetében.

— Későn jöttem, bocsásson meg! — szólt végre az ifjú — de nem tehettem, hogy el ne jöjjenek.

Ludmilla hallgatott.

— Megszomorítottam-e?

— Ugyan mivel szomorított volna meg?

— Azzal, hogy nem siettem. Hogy nem jöttem előbb.

Mit fog ön rólam gondolni?

— Mért is emlegeti ezt? Ez mind oly jelentéktelen.

— Jelentéktelen!

— Igen, ez jelentéktelen és egészen mellékes.

— És a fő dolog! Mi a fő dolog?

A leányka nem felelt.

— Ó kérem, kérem, mondja meg — könyörgött az ifjú egészen közel lépve hozzá.

— Hogy ön szeret... engem — szólt suttogva a leányka.

Az ifjú megragadta kezét és megcsókolta, de ez kezét lassacskán kiszabadította és fölegyenesedvén visszahúzódott az ablaktól. Rövid hallgatás következett. A völgyből csak a patak csörgése hallatszott és szemeik előtt szétáradt a holdfény.

— Már későn van — suttogta. — Beteszem az ablakot. Holnap úgy-e eljön, nemde?

— Ne, ne, ne tegye, kérem — könyörgött az ifjú. — Annyi van a szivemen, ne hagyjon el.

A leány nem mozdult.

— Holnap Zágrábba megyek — folytatta az ifjú — és egész nap nem fogom látni.

Ludmilla az ablakpárkányra támaszkodott. — Mi holnapután megyünk. Nem halaszthatná el útját? — Petrovics Pál kissé elhallgatott, már el akarta neki mondani, mit tervez, de megőrizte a titkot. Holnap este, ha Isten engedi, eléje fog lépni kész dologgal. Ez tartotta vissza.

— A dolog nagyon sürgős. De én holnapután önnel megyek. Nem fogja visszautasítani hogy elkísérjem?

— Pál! hogy is kérdezheti ezt?

A leányka ezt oly meleg hangon kérdezte tőle, hogy az ifjuban megrezdült minden erecske. Először nevezte meg saját nevén. És mily édesen mondotta azt ki. Ez az egypár oly egyszerű, oly közönséges szó, annyira fölizgatta, hogy minden egyébről megfeledkezve, egyre csak azt suttogta, mennyire

szereti, mily végtelenül szereti. És ő szemeit nehéz szempilláival lassan lesütötte, mintha zavartalanul akarná lelkébe szívni e szavait. És a hold ezüstös sugaraival csendesén játszadozott fényes, fekete hajával körülövezett fehér homloka körül. Nem messze a bokrocskákban fölsuttogott a szellőcske és puha hajának szegélye, mely jobb halántékára csúszott, a lengedező szellőcskében táncolni kezdett. A leányka fölegyenesedett és hátra simította haját. Az ifjút, a ki büntetlenül nem nézhette mozdulatait, egész testében végig futotta a hideg. Oly igéző volt az a hajgyűrű, oly bájos volt kezének és testének minden mozdulata, oly gyönyörűség áradott szét egész lényéről, mikor fejét kissé jobbra fordította és a holdfény sugarai oldalvást jobban odatűztek szép arczélére és gyönyörűséges nyakára, mögötte pedig a szoba mélyéből kiverődött a gyertya vörös fénye besugározva ékes termetét.

A leányka ismét megfordult s megragadta az ablakvasat. Petrovics megijedt, hogy elmegy. Őt csak az az egyetlenegy vágy töltötte el, hogy közelében lehessen. Bátorságot vett magának és megkérte, jöjjön ki a parkba.

— A parkba? — kérde a leány oly hangon, melyben meglepetés és forró szerelem hangzott. És ismét remegett. Gyorsan fölegyenesedett s kissé hátralépett az ablaktól. A szoba mélyéből öve mellett kivilágított a gyertya fénye s eggyenesen az ifju arczára esett. Ez a fény kiérve a holdvilágba elhalványodott, de Petrovics eddig homályban levő arczán fölcillámlott s a megvilágított szoba vörös fényének visszaverődése rajzolódtott rajta, megvilágosítva szemeit és arczának vonásait. A leány reánézett. Azon egész idő alatt, míg az ablaknál állott, érezte, hogy az ifjuból a szerelem feléje láthatatlanul áramlik és lelkét melegséggel eltölti. Azonban most, midőn a megvilágított szoba visszfényében szemei tisztán fölcillámlottak, melyeket esdekelve emelt föl hozzá, most, midőn arczának szép vonásai valami melegségtől egészen átszellemltek — a leány keblét a szerelem érzete öntötte el. Úgy érezte magát, mintha a túláradó érzelm fojtogatná s gyorsan kezdett lélekezni. — És ő, az a nagy, erőteljes férfiú közelebb lépett egyre forró szokat suttogva, melyeket a leány igazában már nem is hallott, csak magába szívta a hang melegét, mely oly édesen hangzott vissza belsejében s úgy tetszett neki mintha álomba ringatná. És az éj oly bűbájos. A hold szét-

árasztja ezüst fényét, a gyalogút, a pázsit, a bokrok, a fenyők, ott lent a völgy és amott túl a dombok, minden be van vonva ragyogásával. És a házacsók ott a hegyszoros szélén oly bájosan tűnnek szembe barna tetőzetökkel, fehérre meszelt falaikkal. És a meleg langyos szellő fuvalma egyre hozzá áramlik az ablakba, érzi mint ereszkedik le arczára, körül-özönli nyakát, elárasztja őt magát is egészen és ő magát oly könnyűnek érzi és azt képzei, hogy ez a szellőhul-lám magával fogja ragadni és ez tetszik neki, szeretné magát neki átengedni, hogy vigye őt magával oda a csilla-gos ég alá.

— Jöjjön ki, kérem, jöjjön ki — esedezik az ifjú.

A leány ismét reásüti nagy szemeit, és a megvilágított szoba visszfényében ismét fölcsillognak előtte az ifjú esdő szemei, kedves arca, s a leány lehajol, megragadja az ablak vaskapcsát és suttogja: — Megyek! — És az ablak becsu-kódik.

XXVI.

Ugyanekkor éjjel a Krapina-tepliczi fürdő nagy szállo-dájának földszintjén sirt ágyában Bratics Mária. Midőn este kis társaságával hazatért Krapina városából, észrevevén asz-talán egy levelét s reáismervén kezeirására, vígan kérdezte: «Ki hozta, anyuska»?

— Ő maga — felelt ez szárazan homályos szobájából és ismét elhallgatott. E kurta válaszból megtudta a fiatal özvegy, hogy az anyuskának valami nem tetszik és hogy alkalom adtán prédikációra készül. — Bizonyára nem tetszik neki — gondolta a fiatal asszony — hogy mulatok. Furcsa népség. — És le sem rakva kalapját és köpenyét, keztyüs kézzel a mint jött volt, fölszakította a levél borítékját s a gyertyához köze-ledve olvasni kezdett. Egyszerre a levelet megvetőleg ledobta az asztalra.

Törődöm is én vele! — szólt épen oly megvetőleg. — Mit, anyuska, magának talán szólt is valamit?

— Persze. No szép vagy te is — szólt ki az öreg a homá-lyos szobából. — Szép emberek vagytok. Jóságos Istenem, még azt mondja, hogy nem is sajnálja. Vagy úgy?

— Úgy van, anyuska, nem is sajnálom. Ilyen férfit lépten-nyomon talállok.

— Ne vétkelj, ne vétkelj — szólt szemrehányólag az öreg. — Eszemben sincs, hogy pártját fogjam, de ő okos és jó.

— És bolond is, és gonosz is, anyuskám. Én utálok és megvetem. És nem is akarok róla többé semmit sem hallani. Hallotta-e, anyuska, hallotta? ! Kérem (mond haragosan, ingerülten) ne is említse nevét . . . Vacsorált már? Nem. Én csak átöltözöm s elmegyek a restauratióba. Vagy mit is, át sem öltözöm. Így megyek. És mit küldjek magának? Rostélyost? Vagy igen, hisz nincs foga . . . Majd valami tésztásat. Ne? Mért ne? Nem akar vacsorálni?

— Oh, édesem, nem kell ma nekem vacsora. Oh, gyerekek, gyerekek, mily szép lett volna! És most, no édes Istenem! És te, te talán még képes leszesz enni is?

— Tehát magának semmit se küldjek föl. Akkor Isten áldja. Igen, még átviszem magának a gyertyámat.

— Nem, köszönöm. Jobb szeretek így a sötétben egy kicsit a jó Istenre gondolni. Csak hadd égjen a te szobádban.

Bratics Mária előbb megfogta elegáns legyezőjét, gyorsan kiment, az öreg asszony pedig meg sem mozdult kanapéján, csak fölfohászkodott homályos szobájában. Azonban a fiatal asszony hamarosan visszatért. Szótlanul belépett. Az asztalra dobva legyezőjét, aztán idegesen levette kalapját és köpenyét.

— Te már itt vagy? — szólalt meg az öreg. — Nem vacsoráltál?

— Nem. Elmult az étvágyam. — Mária ismét elhallgatott, az öreg meg fohászkodott.

— Oh, az hitvány egy ember — kiáltott Bratics Mária izgatott, haragos hangon . . . Én sehogy föl nem foghatom, mi nemeset találhatott maga benne, anyuskám. Hol voltak szemei? És még engem is elbódított vele. És én vak voltam, hittem magának. Maga oka mindennek. Kérem, csak ne is mentegesse magát. Maga túlságosan jó és ő elvakította magát, szegénykét. Alávaló módon megcsalta magát, meg engem is. A semmirevaló! Most megmutatta, hogy kicsoda-micsoda. Igen, ilyen hitvány, semmirevaló, alávaló, utálatos. Én őt megvetem,

utálom. És mennyit tetette magát, hogy engem elbolondítson! Ime, itt van a jellemtelen ember. Mit, anyuska, maga azt hiszi, hogy engem valaha szeretett, vagy hogy magát becsüli? Csak azt higye maga! Se engem sohasem szeretett, se magát nem becsüli. Alakoskodott a semmirekellő, tetette magát a mi pénzünkért.

— De leányom, az Istenért! hisz akkor nem mondana le rólad . . .

— Mit, talált ő magának gazdagabbat! Nem hiába hidegedett el az utóbbi időben, és én balga, azt hittem, hogy ezt gondok, dolgok okozták s magam mentegettem őt. Mert ő már egyszer ilyen volt . . . Itt visszagondolt az ő menekülésére és a városban való időzésére. Ez neki drága emléke.

— Hol találna gazdagabbat! — csodálkozott az öreg. Ezt nem hitte, de meg azt sem hitte, hogy mást szeret. Ő nagyon becsületes, nagyon jó. Az öreg védelmezte ifjukora emlékeivel.

A fiatal asszony sokáig hallgatott ülve karos székében s nézve fehér kezeit.

— Anyuska — szólalt meg búsan — anyuskám, mondja meg kérem, ugyan miért is tette ő ezt? Magának megmondta.

— Nekem? Nekem nem szólt. Látod, én éppen tőled akartam kérdezni, mi történt köztetek? Neked azt tudnod kell. Nem tudatok megegyezni? . . .

— Nem tudom . . . Csak akkor egyszer mintha nem egyeztünk volna meg. Ő azt akarta, hogy falun lakjunk, nekem meg ahhoz nem volt kedvem. És ugyan miért is ne élnénk a városban? . . . Mária bement az anyuskához, hogy nála gyertyát gyújtson.

— Hát, nézd csak, ez semmi, mondod. — Szólalt meg az öreg s fölemlítette, hogy a boldogult Ivánnal, kit az Isten nyugtasson, éppen ezért volt köztük czivakodás . . . És meg azután az a túlzott gond a ruhára. Ez lehet, hogy neki sem tetszik . . . Mire való is az? Nem lehetne alábbhagyni vele?

Ez szemlátomást bántotta az özvegyet. Fölkelt s kimenve az öreg szobájából, sértődötten mondotta: — Hát persze, ezt akarta nekem mondani, mikor haza jöttem . . . Hát tudja meg én erről senkinek a kedvéért le nem mondok, legkevésbé Petrovics Pál kedvéért.

— A te akaratod, a te gondod — fohászzkodott utána az öreg.

Többet nem szóltak. Csak mikor lefeküdtek, kívántak egymásnak: jó éjt. De ez nem volt nekik jó éjtszaka. Ejfélután egyszerre megszólalt ágyában az öreg: — Mária, te sírsz? . . .

— Én, én nem sírok — felelt a fiatal asszony. — Meghütöttem magamat. Hát maga még nem alszik?

— Én, leányom, keveset alszom. Hogy is aludnám!

Anyuska szólalt meg a fiatal asszony . . . Maga tehát azt gondolja, hogy az nem tetszik neki, hogy egy kissé többet ügyelek az öltözékre. . . Mondta . . . Tehát valóban azt is gondolja! Hát én anyuskám (hangja majdnem siránczó volt) ezt leginkább ő miatta teszem. Itt ajkam bal szögletében váratlanul egy öreges ráncz jelentkezett. Mennyi kinomba kerül, hogy ezt leplezzem! Nem szeretne, ha meglátná. Azután felek, hogy nagyon is hídom.

Mitől félsz?

Attól, hogy nem vagyok neki elég szép, elég fiatal. Mit gondol anyuskám? Ő engem nem is szerethet . . .

Istenem . . . Te még gyermek vagy. Mit beszélsz te az öregségről? Tudod is te, mi az öregség . . . De te, te szereted őt, vagy micsoda? A fiatal asszony egy ideig hallgatott, azután egyszerre sírva fakadt. Az öreg vigasztalni kezdte.

Még a városról is lemondanék, ha ő kívánja — szólt szaggatott hangon Bratics Mária. . . . Elmennék vele, a hova ő akarja. De ő engem elhagyott, anyuska! Elhagyott! És Braticsné ismét csendesen zokogott.

Csendesedjél le, csendesedjél le, én leányom . . . szólt ki az öreg a sötét szobából az ágyban. Magam megyek hozzá holnap. Elhozom őt neked . . . vigasztalta az anyuska. A fiatal asszony csak reggel felé merült mély álomba, és az öreg csöndesen fölkel, fölöltözött, nesztelenül kiment, hogy föl ne költse. Fél óra múlva ott termelt a kocsi a fürdő szállodája előtt. A zaj fölébresztette a fiatal asszonyt, fölemelkedett ágyában és látva, hogy az öreg ágya üres, odafutott az ablakhoz, félrehúzta a függönyt és épen azt látta mint kapaszkodik föl az öreg a fürdő kapusa segélyével a kocsira, keresztet vet magára, kezével int a kocsisnak és a kocsi elgördül. A fiatal asszony megpillantva az öreget, a mint a kocsira fölkapaszkodik, kellemesen fölvidult. Az öreg, egy nagyon egyszerű asszony, igaz, sohasem ereszkedett menyével szembe valami túlságos gyöngéd kedveskedésekbe, becézgetésekbe, sőt néha

boszankodott is reá, dűnnyögött is, de nem volt irányában rosszindulatú, s ezt a fiatal érezte s érte őszintén szerette. És most, a mint látta, hogy halkan, nesztelenül, avval az ő örökös komoly arczával és nyögésével miként helyezkedik el a kocsi-ban, érezte, miként áradoznak egyszerre az ő szívéhez a jószág kimondhatatlanul kellemes vonásai ebből az öreg asszonyból, ki nem is tekintett föl ablakaikra. A fiatal asszony e pillanat-ban elfeledkezett minden egyébről, csak egyetlenegy érzelem, egyetlenegy vágy töltötte el, hogy ezt az öreg asszonyt meg-ölelje, összecsókolja, és érzelmei túlradásában már ki akarta nyitni az ablakot, hogy visszahívja, de ekkor tekintete reáesett egész mezetlen szép karjára s magát megnézve, hirtelen elvörösödött s elfutott az ablaktól: kint emberek álltak . . . S ez a kellemes fölindulás el sem hagyta. Már el akart csüg-gedni, de az öreg jósága váratlanul megragadta lelkét, föl-bátorította, megerősítette, reménnyel eltöltötte. Talán mégis visszahozza. Oh, aranyos anyuska! Igen, igen, ő vissza fogja hozni, visszahozza . . . Ő csak egy kicsit megneheztelt. Megint fölvidámítjuk . . . Mindinkább izgatottabbá lett, s nem találta helyét ez üres szobákban, ki kelle mennie . . .

XXVII.

Még nem volt nyolcz óra, mikor az ifju nő már a hosszú fasorban volt, mely a völgyön át Bellevuebe vezet. Nagyon szép nap volt. A nap sugarai szétáradtak a virággal tarkított buja rétek pázsitján, melyet a reggeli harmat behintett, játsza-doztak a fasornak az éjjeli nedvességtől még harmatos fiatal, virágzó gesztenyefáin. A levegő tiszta, egészen illatos az üde-ségtől, mely a harmatos mezőkről emelkedik és a fasor nedves koronáiról leereszkedik és a szellő harmatos frisseséget hoz a tavaszi zöldbe öltözött hegyekről és gyümölcsösökből. A fürdő hegyeiről, a Magdolna és Lengyel hegyről szétterjed a madarak kiáltása, csicsérgése, éneke, turbékolása, a klokováczi erdőkből pedig fölhangzik a kakukszó. Magában a völgyben minden hangos a fecskecsicsérgéstől, csevegéstől.

Onnan messze a Bellevuetől a fasorban közelgett néhány fürdővendég, Bratics Máriának úgy látszott, hogy ismerősök. De ő ma nem vágyott társaságra és visszafordult ibolyaszinű

hosszú fátyola, mely mélyen lecsüngött ruháján, libegett-lobogott és napernyője eifel-csipkéi vállát érintették. A fiatal nő elragadó volt. Azonban külseje nem volt összhangban belsejével. Az álmatlanul töltött éj karikákat vont szeme alján, ez a vonás egybeolvadt a kellemes fölindulással, melyet benne az öreg távozása idézett elő, meg a belső nyugtalansággal, mindez együtt véve bájos természetével csak egyetlen egy hatást kelthetett, hogy ez egy ingerlő szépségű nő . . . Ez elkábított egy fiatal uracsot is, ki gyors léptekkel közeledett a fürdő felől. S részéről ez nem is volt meglepő. Ez az ember (valami bank, vagy postahivatalnok, vagy más ilyenféle) igen szép, de meglehetősen együgyű teremtes volt. Szerencséje volt a szépnemnél s vagy azért, mert még nem akadt igazi asszonyra, vagy mert valóban szép volt, egyszóval ellentállhatatlannak tartotta magát s ezenkívül nem igen szép véleménynyel volt a szépnemről. Természetes, szeme azonnal megakadt Bratics Márián is, és noha tudta, hogy menyasszony, mégis settengett körülé. A fiatal nő szívesen mulatott vele s nevette hízeltégeit. Most, a mint meglátta, eszébe jött, hogy tegnap kis társaságukkal megbeszéltek egy kirándulást Klánjácra.

— Szép, szép . . . szólt az úr bókolva már messziről . . . Fölforgattuk az egész fürdőhelyet, keresve a mi szép úrnőnket, a mi királynőnket, s ime ő itt van, a hol a gyöngy hullik. — Ez különben illik is szépségéhez. A hódító elhallgatott választ várva, de az ifju nő nem felelt neki. A mint közelebb ért hozzá és észrevéve rajta a nagy változást, tegnap óta (ő tegnap oly merész volt, hogy véletlenül magokra maradván kezét csókolt neki, és ez erre csak mosolygott) elgondolta: ej ha, ez a szépség aligha nem hálómba került . . .

— Nagyságos asszonyom, a kocsí már várja, a kis társaság útra kész . . . Engedje meg, hogy szépsége előtt mint követ meghódoljak . . .

— Nagyon sajnálom, kérem, mentsen ki. Nem a legjobban érzem magam. Nem mehetek — szólt szomorúan, illatos zsebkendőjét ajkához emelte s rávetette bájos szemeit. A fiatal hódító egészen elvakult bele. Hisz ez jeladás, igen is jeladás számára, világos jeladás. Így szoktak tenni. S ő elhatározta, hogy nem megy a kirándulókkal. Azonban mégis tovább folytatta kiküldetési föladatát, hogy éppen ő az egész társaság lelke, nemcsak lelke, hanem szíve is (a jó ég tudná, mit akart ezzel

mondani) . . . és ki volna képes az ő szerepét átvenni . . . Tán a vén tanárné vagy a fölfuvalkodott biróné ?

Miféle szerep ! — ötlött a fiatal nő eszébe. — Vagy az szerep, hogy ő szórakozik s örül az életnek ? Ennek a fiatal embernek magaviselete egyszerre . . . kissé különösnek tűnt föl neki. A mint tekintetök találkozott, egyszerre akaratlanúl egészen elpirult azon különös merészségtől, mely fekete szemében csillámlott. Ez őt kellemetlenül érintette és szokatlanúl megzavarodva megkérte, hogy mentse ki a társaság előtt, nem teheti hogy elmenjen . . . Megszabadulva a fiatal embertől, a fasorból befordult az új parkba, de ott sem maradt soká . . . Fél órával ezután Bratics Mária szobájában az történt, hogy belépett hozzá az asszonyhódító !

XXVIII.

A fiatal nőt már elhagyta a remény, melyet benne az anyuska fölkeltett és kéteiyei kezdtek támadni. Mikor a «hódító» belépett épen bánatosan ült karos székében, fejét a támlán nyugvó kezére támasztva. Nesztelenül lépett be a hódító s az ajtónál megállt. A fiatal nő meglepetve nézett reá és csodálkozva kérdezte :

— Hát ön nincs Klanjacban ? — A hódítót ez a kérdés fölbátorította s egészen közel lépett hozzá. Ma nem érzi magát egészen jól, szolt, s nem ment el. Az egészség pedig előbbrevaló a mulatságnál. De reá gondolva, elfelejtkezett magáról és szabadságot vett magának, hogy meglátogassa, hogy megkérdezze, hogy szolgál egészsége. Mert aggódik miatta.

Bratics Mária megkínálta székkal. Az úr letette kalapját és székét odahúzta a karos szék mellé. A parkból a terebélyes vén gesztenyefákról az ablakon át árnyék esett a szobába, csak néhány napsugár tört magának utat a sűrű lombozaton keresztül és játszadozott a fiatal nő vállán. A másik ablakon át az utczaról zavartalan ragyogó napfény hatolt hozzájuk. A zene szolt . . . Az én egészségem ! — csodálkozott Bratics Mária. — Az én egészségem jó — tette hozzá megsimogatva ruháját. A hódító ragyogó fekete bajsza alatt mosoly rezdült meg . . .

És nagysád kevéssel ezelőtt a fasorban mégis panasz-

kodni méltóztatott . . . és a hódító egészen közel hajolt hozzá. A fiatal nő elpirult. Ő annyira el volt foglalva gondolatai, kételyei, nyugtalansága és szerelme egész világával, hogy nem jött azonnal észre.

Igen, igen, az előbb kissé fájt a fejem — igazította helyre zavartan szavait — de most jól érzem magam.

A váratlan elpirulás, megzavarodása egészen elvakította a «hódítót». «Ez egy romlatlan gyermek. Én valóban szerencsefia vagyok — gondolta magában — ime mily zavarban van, hogy szégyenkezik, mint valami kis leány».

— És az öreg asszonyosság nincs itthon? — Kérdezte majdnem suttogva, pedig már tudakozódott utána a kapusnál is . . .

Nincs. Kikocsizott . . . Oh, az nagyon jó lélek. Nem hinné mennyire szeret engem — szólt meleg hangon a fiatal özvegy.

Oh, ön isteni, fölséges asszony (ő ezt mind így elrendezte, gondola magában) és így szólva a szép hódító, elkábulva a bájos asszony közelségétől, jobb kezét öve köré fűzte és baljával megragadta kezét: — Én önt szeretem . . . És a nő egyszerre kezét magán érezve és megpillantva halvány, szenvedélytől eltorzult arcát, lángoló szemeit, fölsikoltott, félreugrott.

Ki, ki innét, szemtelen! — káltá sértődötten, haragosan s az ajtóra mutatott.

A szép hódító szintén fölugrott, előszedte kalapját, botját s szemtelenül megállt az ajtóban. Tehát velem tréfát űzni méltóztatott! Nagyságos asszonyom . . . Galádul nevetve lassan ejté ki e szokat, főképen az utolsó szokat hangsúlyozva: nagyságos asszonyom.

Ki, ki innét, semmirekellő! — S a fiatal nő a villanyos csengőhöz ugrott.

Kaczer! — kiáltá feléje vontatottan, szemtelenül a sértegető és elment . . .

XXIX.

Bratics Mária mérgében reszketett. Soká nem tudott lecsendesedni. De egyszerre haragja, mérge, sértett női büsz-

kesége, csüggedéssé változott. Szemei előtt valami új, valami iszonyú tűnt föl. Tehát ő valóban oly kétesen viselkednék, hogy hozzá ime egy ilyen ember ily vakmerő szándékkal közeledhetik? Tehát ő már oly mélyre bukott, hogy az emberek őt ilyen nőnek tarthatják? Csak most értette igazán azokat a pillantásokat, azokat a hizelgő szókat, nevetést, hisz őt előbb mindez csak mulattatta, mindezen ő csak nevetett s mindenkivel tréfált . . . Ily messzire jutott, midőn őt «a mi bájos özvegyünk» «királynőnk» néven illették s mindenfelé magokkal hurezolták. S ezért engedték meg magoknak, hogy elvüláskor kezét szorongassák, s ő erre nem is ügyelve, megengedte ezt. Oh, persze, most értette a tanárné és biróné tartózkodó magaviseletét, mikor ő vígan mulatott férjeikkel, persze, persze, mindannyian az ég tudja miféle asszonynak nézik őt. És ő ez elmélkedés közben megrémült, eliszonyodott. Korán, ártatlanul, anyátlanul lépett be a társaságba és igazán még nem is értve sem önmagát, sem a világot, már elfogadta ennek édes szavait, hizelgéseit, kedveskedéseit. Átengedte magát már korán a szórakozás hullámainak és vig csevegéseinek, soha mélyebben nem pillantott lelki szemeivel e társaság mélyébe . . . Kellott valaminek jönnie, hogy megnyissa szemeit. És ez megtörtént. De most a fiatal nő a másik végletbe esett. Undor, mély undor fogta el e társaság iránt. Drágán fizette meg szórakozásait. És Isten tudja, hát ha ezért hagyja el őt vőlegénye is? A gondolat Petrovics Pálra még jobban elsomorította. És mikor így kiábrándulva még megpillantotta napát is, a mint ez maga, Petrovics Pál nélkül tér haza, egészen szerencsétlennek, elhagyatottnak érezte magát és keblét oly nehéz fájdalom töltötte el, hogy visszahanyatlott karosszékébe. Kevéssel utóbb, a mint az öreg az ajtóban megjelent, az ifjú nő sirva fakadt, fölugrott hogy az öreg nyakába boruljon . . .

Mindennek vége, mindennek jajgatott ölelgetve az anyuskát — de legalább maga ne hagyjon el.

Még nincs vége, nincs — vigasztalta az öreg — de előbb csendesedjél le. Látod, egészen megvizeztél könnyeiddel.

Délben Bratics Mária nem ebédelt a vendéglőben, hanem az anyussal a szobában.

Anyuska kérdé ebéd közben hogy van a lába?
Az öreg nem panaszkodott: Jól mondá.

Akkor mi elmehetnénk innét. Én szeretnék valahová

elrejtőzni, hova nem ér el a tettetés, a nevetés . . . Nemde anyuska, elmegyünk. Menjünk holnap. Induljunk még ma!

Az öreg csodálkozott, mi lelte egyszerre! — És Pál? — kérde. — Az még nincs elintézve. Jóságos Istenem, más jegyesek közt is megesik a félreértés, de azért még nem válnak el.

— Oh, anyuskám, vége van. Érzem. Én haszontalan és csunya vagyok. Oh, én vagyok . . . azt maga nem is tudja, mit gondol ő rólam . . .

— Mi vagy te? Mit akartál mondani? Te az vagy . . . a ki voltál. Nem vagy te rossz, édesem — vigasztalta az öreg. — Ne bolondozzál! Még ma, igen, még ma . . . Tudod, ő estefelé jó vissza Zágrárból. En meg fogom várni. No és te is velem jösz.

XXX.

Még nem volt öt óra délután, mikor a két nő eltávozott a fürdőépületből, hogy elmenjenek, mint a hogy az anyuska javasolta, a klokováczi csárdáig, hogy ott megvárják Petrovics Pált. A fürdő ismét megélénkült az ebédutáni szunyadásból. Az idő szép volt, a nap forrón sütött, de ők még sem indultak a park árnyékos oldalán. Bratics Mária idegenkedett az ismerős arcoktól. Kértek az országútra. A sűrű élősövényen át hallották a parkból az orosz tekepálya babáinak potyogását, a pajkos nevetést és a betegek toloszékei nyikorgását a kavicsos utakon. Hallatszott mankón támaszkodó, meg biztos járású lépések zaja, füttyürzés . . . A terhes kocsik csikorogtak az országúton, galambok röptültek föl előttök, hogy kevéssel odébb az országútra ismét leereszkedjenek. A katonai zenekar csapata kimért léptekkel már megindult a hosszú fasorban a Bellevue felé, utólérve és elhagyva az urak és az elegans ruhájú és tarka napernyőjű úrnők hosszú csapatát.

Bratics Mária és az anyuska aggódva bekanyarodtak az úton a klokováczi csárda felé. Nem is feleltek mindig a fiuk és leányok «Dicsértessék a Jézus» üdvözlésére, kik kínálták, hogy vegyenek földiepret. Egy kék nagyszemű leányka meg épen útjokat is állta.

— Mit akarsz, kicsikém? . . . reánézett a fiatal hölgy. — Ah, nézd csak, te vagy az Klárka! Köszönöm, ma nem kell! — De azért egy koronát nyomott markába s tovább indultak.

Bratics Mária ugyanabban a ruhájában volt, melyben reggel, az ibolyaszín fátyollal, ugyanabban a kis kalapkában, ugyanazzal a napernyővel. Szép volt és a finom szövet övéen alul csak úgy hullámozott változatos színjátékkal, az ibolyaszínű fátyol egyre el-elszabadult, hogy egy kissé a szellőben lebegjen. Egyik kezével fölemelve ruhája szegélyét, a másikkal napernyőjét tartva, mely majd föltakarta halvány arczát, majd meg árnyékot vetett reá, könnyen, igézően lépdelt az öregasszony mellett, ki oldalánál alig tudott mozogni, még karcsú is volt, az öreg nem gyöngöseségből haladt lassan, hanem természetes teste fárasztotta. Amde az «anyuska» vitézül tartotta magát ódon szabású ruhájában, bő ujjasában és perkál szoknyájában. Sőt azt is megpróbálta, hogy kezét csipőjére tette, csak hogy könnyebben mozoghasson. Valami határozottság tünt föl mozdulataiban, fekete fejkendővel beárnyékolta és a forró naptól eltikkadt arczában. A megállapított helyre érve, leült a nyárfa árnyékában s ugyanazzal a határozottsággal törölte le arczáról a verejtéket, míg Mária határozatlanul, reménytelenül, bánatos arczezal ült le a padra.

Ugyan, hogy is tudod magad így tartani — szólalt meg az öreg, és hangja inkább korholóan mint vigasztalóan csengett. Egész ma reggelig, míg nem beszélt volt az öreg Petrovicssal, ő is aggódott, de megkönnyebbült, mikor az öreg Petrovics azt mondotta neki, hogy szó sincs róla, hogy fia mást megszeretett volna, ők erről mit sem tudnak (pedig mindent tudott), és kérte őt, hogy ezt az ügyet megint hozza rendbe. Ő egyedül csak neki fog szót fogadni, hisz, úgy szólva, oldala mellett nőtt is föl.

És az öregasszony bizott tekintélyében. Ő Petrovics Pálban még mindig csak azt az engedelmes, jó deákocskát látta, ki őt soha még csak egy pillantással vagy szóval sem bántotta meg, és az öreg asszony már egészen biztosra vette, hogy ez mind megint szépen rendbe fog jönni, annál is inkább, mert ez neki csak gyerekségnek látszott, mely már nem is illik felnőtt emberekhez. És ugyan miért is nem békülnének meg, hisz ezek gyerekek, igazi gyerekek . . . Ezért az öreg inkább határozott, mintsem aggódó volt.

— Nemsokára itt lesz. Hadd lássuk. Nem lehetne-e már is itt? Ugyan mikor is érkezik a vonat? — fordult az «anyuska» menyéhez . . .

A kocsmárosné észrevette őket, eljött, asztalt terített, kínálta kávéval, vajjal, tejfölös túróval, csirkével, sőt még erpenjsicai rákkal is, Mária hallgatott, az öreg sorba visszatüsitotta. Tudja maga mit és az anyuska élesen reá nézett: — édesem, nem tom kisasszony vagy asszony-e? Nohát asszonyom . . . hozzon maga nekünk bort.

Neked elkel fordult aztán a fiatal özvegyhez neked elkel egy pohár bor, hogy megjöjjon a színed . . . te elbágyadtál, és a bor leggyorsabban erősít.

Bratics Mária ugyan épenséggel nem érzett elgyengülést, de tegnap óta arcban tényleg összeesett. Az öreg biztatására alig hogy ajkához emelte a poharat. Hiszen maga tudja anyuska, hogy én nem is iszom — mentegetődzött, de az öreg halványságát emlegetve, egyre csak biztatta. Eközben kocsi-zörgés is hallatszott, messze, onnan alul a Rózsa-udvar felől és kis vártatva kocsi kocsi után ereszkedett le a lejtőn a fürdő felé. Először is gyorsan elrobogott egy pár hintó, fénymázuk csak úgy ragyogott a napban. Azután még két, napernyőkkel egészen elborított kocsi jött s akkor két szürke mutatkozott a fordulónál . . .

Te jobban látsz. Nem ezek azok? Kérdé az anyus. Gondolod, ezek. — Az öreg föltápáskodott. Hadd szóljak a kocsmárosnének, hogy megállítsa, megkérje, hogy jöjjon ide. Vagy nem, nem, magam ugrom oda. Te nemjössz, mi? Maradj. És az öreg fölemelkedett. Igaz, hogy nem ugrott oda, mert az neki nagyon is neheze esett volna, de fölkapaszkodott és kidöcögött a kertből az országútra. A kocsi-zörgés elcsendesült a tepliczai szakadéokban, de pár percz mulva ismét fölhangzott és pedig egészen közelben és Petrovics szürkéinek feje kilátszott már, a mint fölkapaszkodtak a dombra. Ime, itt van Petrovics Pál is, kocsijában ül . . . A fiatal nőt izgatottság fogta el. Előbb is tudta, hogy szereti, de szerelme nem töltötte el egészen . . . A társaság, a csevegés, nevetés, tréfa . . . nagyon mulattatták . . . és sok helyet foglaltak el szívében . . . De most, mikor elérte a kiábrándulás, akkor mutatkozott szerelme egész nagyságában . . . Petrovics Pál, ki eddig neki túlságosan tartózkodónak és a társaságban igen kevésbé mulatságosnak látszott, mily nagy volt ő most az ő szemeiben, mily különböző azoktól a férfiktól, kikre még mosolyogni sem szabad. De ő, kinek a szerelem már némi jogokat is adott vele szem-

ben, soha sem érintette becsületét. A mai eset után Petrovics tartózkodása a fiatal nőnek új és ígésző színben tűnt föl és lelkében soha nem izlelt kéjt ébresztett. Csak most tudná őt igazán megölelni, megcsókolni. Szeretett volna fölkelni és eléje menni, de mégis ülve maradt. Szerette volna a sértett nőt játszani, pedig erre nem is gondolt s nem is érezte magát megsértve . . . Tegnap még mindez egészen másképp végződött volna. Lehet, hogy még zajos jelenetre is került volna a sor s ő talán arczába vágta volna e szokat: «semmirekellő, jellemtelen» s megvető, büszke tekintettel kísérte volna, hogy kissé későbbben esetleg fölzokogjon. Azonban ma Pál szemei előtt nagy, ő maga pedig a közelmúlt fölfedezés után le van sújtva, megsemmisülve. Azért nem is volt képes eléje menni. Valahonnan hozzá huzódott nyávogva egy kis macska, ezt megsimogatta, mire ez hozzádörgölődött és lecsendesedett.

XXXI.

— Itt van, Mária, hozom őt neked — szólt az anyuska Petrovicscsal közeledve. A fiatal nő Petrovics Pált halk fejbólintással üdvözölte, aztán lesütötte szemét . . . és ismét simogatta a kis cziczát.

— És te, te meg nézz reá. Nézd, hogy néz ki. Van szived? Mit állsz? Nem akarsz leülni . . . És az öreg távolabb kimerülten leült egy székre. A szék csak úgy csikorgott alatta. Szótlanul ültek, Petrovics Pál Máriával szemben. Látszott rajta, hogy nehezére esik, zavarban van. Nem is igen mert Máriára reánézni, és noha nem nézett reá, mégis érezte, mily bánatos a fiatal nő. Ez megindította. De itt nem lehetett semmit tenni. És az egyáltalán hiábavaló dolog is volt, hogy leszállt a kocsiról. A mint az öreggel a nyárfához közeledett, eszébe jutott neki az ő «drága leánykája» és önmagában azt susogta: «Oh mily együgyűen cselekedtem! Mit is keresek én itt?» Bratics Mária ellen nem érzett semmi ellenségeset, de az egyáltalán kellemetlen volt — a mint érthető is — oly szoros közeledés után, hogy ő maga így szakított vele . . .

— Hát mért nem beszélsz, mért nem beszéltek most! — szakította meg először az öreg a csendet. — Mondjátok meg

egymásnak, a mi mondani valótok van. És aztán békesség legyen.

— Én a magamét már elmondtam a levélben. Ugy-e megkapta Mária? — Szólt Petrovics bizonytalan hangon.

— Igen, megkaptam — erősíté a fiatal hölgy és gyorsabban kezdte simogatni a cziczát. Erre a Bellevuen újra megszólalt a zene.

— A levélben megmondtad. És mit mondtál benne — intett az öreg fejével — azt mondtad, hogy valami olyas történt vagy történik, hogy adott szavadat meg nem tarthatod. Te őt, úgy mondad, nem tehetnéd boldoggá. Így valahogy volt. Nemde Mária? Ámde én téged, édesem, nem értelek. Ezt más-kép kell kimondani.

— De anyuska, ha Petrovics úr nem szeret . . . kérem, engedje csak, hogy én szóljak. — És ő nyíltan szeme közé nézve a fiatal embernek, észrevette Petrovics Pál tekintetét, mely a messze távolba révedezve oly kifejezőleg beszélt, hogy mindent kitalált . . . és hideg határozottság szállta meg. — Ha ön nem szeret engem (itt kissé megállt), természetes hogy mi, hogy én, nem erőszakolhatjuk . . . Azután megragadta napernyőjét, izgatottságát leküzdve fölkelt. — Mi anyuskám vissza is térhetnénk — szólt reszkető hangon az öreg felé fordulva.

Petrovics Pál is fölkelt. — Bocsánatot kérek, bocsánat, hogy megszorítottam — könyörgött a fiatal ember. És önmagát kezdte előtte vádolni; biztosította, hogy szándéka tiszta volt, becsületes volt, de olyas valami történt, a mi erejét fölülmúlja, a mi előtt meg kell hajolnia . . . E perczben egészen megfélekezett azon egyenetlenségről, mely köztük fölmerült és csak is önmagát okozta. Bratics Mária nem hallgathatta végig. Otthagyta, eltakarta magát kinyitott napernyőjével és elment a közelben virágzó georginákhoz.

Az öreg asszony, ki már előbb kísérletet tett, hogy közbe-vágon beszédjöknek, most szóhoz jutott. Petrovics Pál alázatosan hallgatta. Nem neheztelt meg szavaiért, pedig egészen csak őt korholta. «Hol gondoltam volna, én szegény, ezt rólad», «ezt érdemeltük», «ezért dicsértelek annyira» majd meg. «Nézd milyen» szólt csipősen. És a mikor kérésre fogta a dolgot: «Pali! ezt te nem fogod tenni, úgy-e nem? Igérd meg!» Akkor Petrovics ajánlotta magát.

— Hát így, így váljunk el! Állj meg! Várj! — kiáltozott

utána az öreg. Még akkor is, mikor fölült kocsijára, hallotta hangját, a mint hívja: «Pali! Pali.» Megfordult. Most Bratics Mária is utána nézett, és az anyuska integetett kezével, hogy álljon meg, de ő csak kalapot emelt, köszöntötte őket és a lovak megindultak a kapaszkodónak.

XXXII.

Ez a válás mélyen hatott az ifjura. Sokáig nem is tudott másra gondolni. Fájt neki, hogy ártatlan létökre ily keserű pillanatokot szerzett nekik, mert kétségtelen: mélyen megsértette őket. És milyen volt Mária! Csodálkozott, honnét van benne annyi érzelem, mélység, nemesség, vagy talán ő Ludmilla jellemének hatása alatt helytelenül ítelt volna fölötte! De az ifjú kezdette önmagát meggyőzni arról, hogy ennek mind meg kellett volna történnie még akkor is, ha Borkovics leányát soha nem is látta volna. Mert végre is ők elveikben, életnézeteikben nagyon is különböztek. Mindenesetre ennek meg kellett volna történnie . . . és hála Isten, ime: vége van. Ő most szabad volt s egész lélekkel Ludmillának szentelhetette magát. És vele a szerelem egészen új világa nyílt meg számára. Csak a parkban való éjjeli találkozás is mily nyomot hagyott lelkében . . . Ezt az egész találkozást át-meg átszötte a szüziesség legkellemesebb költészete. Nagykendővel vállain zavartan megjelent a leányka az ajtócskában, mely a kertbe vezetett s itt szép kezét behúzta a nagykendő alá, megfogta szegélyét és szorosan magához vonta. S így behuzódzkodva kendőjébe haladt vele a nagy kert tekervényes útain. Az ifjú megértette szüziesség lelkének remegését. Ebben a megértésben oly nagy kéj volt, a minőt ő még sohasem érzett. A mint reá-nézett és látta mellette mily tiszta, mily kedves, csak azt suttogta lelkében: «kedvesszűz, angyal, mily kéj, mily öröm» . . . Az ifjút ez annyira elragadta, hogy úgy tűnt föl neki, hogy megsértené őt, meg ezt az érzelmet is, hacsak megérintené is. És megrezzentek, ha véletlenül ruhájok szövete egymáshoz ért s így sétáltak a csendes holdfényben az árnyas utakon a vadgesztenyék, hársfák és akáczok alatt; sétáltak az orgona, jázmin, fekete fenyűk bokrai közt; lementek a völgybe a tóhoz s megint fölfelé haladtak a dombra belehelve az akácz-

virág, jaszmin, fiatal fenyűk és virágzó bodzák illatát, s mindenfelül körülözlönlötte őket a lágy, nyájas szellőcske, melyen átszűrődött a hulló harmat nedvessége. És semmi sem zavarta éjjeli sétájokban. Csak onnan alulról a tó felől fölhangzott szüntelen a kis vizes csörgése s valahol a távolból néha-néha ebugatás hallatszott. Beszélgetés, suttogva kiejtett szók között múlt az idő. Néha le-leültek a padra, de csak kis időre, hogy pihenjenek, s akkor rendszerint először a leányka kelt föl, beburkolózott kendőjébe s ők ismét megindultak bolyongani a parkban. És midőn végre is már nem tudott magán uralkodni és elkezdte kezeit csókolni . . . a szűziesség mily nagy bája rejlett könyörgő hangjában: «Menjünk most, Pál menjünk most, kérlek, menjünk haza. Már késő van.» Petrovics Pál ezekre visszaemlékezve érezte miként fogja el, miként tölté el egészen ez az édes költészet. És ő elfelejtette Máriától való elválását, elfelejtette zágrábi balsikerét, gondolatai egyedül a szeretett leánynyal foglalkoztak. Nem tudta, hogy ekkor már e szerelmének sorsa eldőlt. Hazaérkezvén azonnal látta, hogy valami történt.

— Talán ismét czivakodtatok? — kérde anyját. Ez elmondta neki, hogy majdnem egész délelőtt tartott a czivakodás, háboruság miatta. Apja dühös, ott van a szobájában. Ámde Petrovics Pál nem sokat gondolt ezzel. Azt gondolta, majd megbékül az öreg, s elkezdte olvasni a levelet, mely reá várt. A levélke Ludmillától volt. Azt írta, hogy mindenesetre jöjjön még ma. Ez a szó «mindenesetre» alá volt húzva. A kézíráson nagy izgatottság nyoma látszott. Valami történt, történt, ezt mondta Petrovicsnak mindenik betű. De végre is mi történhetett volna? kérde magától útban Dobrováczt felé. Mi történt volna? Dobrovácztban végre is minden be van végezve? . . . Vagy talán apja megtudta éjjeli találkozásukat? Ez a gondolat csak kellemesen hatott reá. Nem gyanította, mily nehéz napot éltek azok át Dobrovácztban.

XXXIII.

Annak a napnak reggelén Borkovics gondolatokba merülve kelt föl. Nem tudott lelkesedni leánya szerelmén, miatta aggódott. Petrovics személye ellen valójában semmi kifogása sem

volt. Igaz, nem nagyvilági gavallér, de jó ifjú s kétségtelen hogy becsületes is. De az ő paraszti otthona! Hogy fog abba az ő leánya beleilleni . . . Az teljes lehetetlenség! De nem volt bátorsága hogy ellenezze, hogy megsemmisítse azt a boldogságot, melyben leánykája most élt . . . De el volt határozva, hogy halogatni fogja, a meddig csak lehet, magát az eljegyzést is. Titkon azt remélte: idővel talán ez meg is változhatik. A leány tapasztalatlansága, a falusi magány, az hogy nem igen ismert eddig más férfiakat, azt a reményt keltette benne, hogy leánya még el is felejtheti ezt a szerelmét. És Isten tudja mi történhetik még: a leánya szép is, jó családból való, nemes-ségek százas. Megemlékezve erről a nemességről, újból reagondolt erre a szerelemre. A Petrovicsok ezelőtt dobrováczi jobbágyok voltak. Átkutatva a családi irattárt, reatalált arra az okmányra, a melyen tüzetesen elő volt sorolva, mire voltak kötelezve mint jobbágyok a dobrováczi földesurasággal szemben. És most ez történjék! . . . Ez a körülmény elég anyagot szolgáltatott Borkovicsnak, hogy nehéz gondolatokba merüljön, hogy szomorú érzelmeknek engedje át magát. Ekkor lépett be hozzá leánya, avval a kéréssel, hogy látogassák meg Petrovics szülőit.

— Mi holnap távozunk — úgymond — és én szeretném előbb átlépni háza küszöbét. Szeretném látni szülőit. Atyám, kérlek, engedd meg — hajolt feléje. (Apja épen a Petrovicsékat illető nyitott okmányok előtt ült.)

Fél óra múlva az apa és leánya útban voltak Petrovicsék háza felé. Ez az út egész kellemetlenül végződött. A nap már elég magasán állott, a harmat nedvessége már elpárolgott, csak a reggeli hűvösség érzett még a levegőben. Gyönyörű és kedves volt, minden mozdulatában igazi főuri hölgy, fehér mousselin ruhájában, kalap nélkül, hajában csak egy rózsabimbóval közeledett Petrovicsék háza felé, napernyőjét erőltetés nélküli választékossággal tartotta. Arcán mosoly, telve benső boldogságtól. Őt szerelme egészen eltöltötte és még egészen elbájolva, fölhevülve az éjjeli találkozás szépségétől úgy érezte, mintha szerelme szétáradna mind e zöld dombokon, falusi házakon, völgyeken. Ugyanazon gyöngédséggel szemlélte a kis füvecskét és a magas nyárfát, a jelentéktelen férgecskét és a czifra madarakat, és egészen kedveseknek találta a parasztembereket és asszonyokat és szutykos gyermekeiket. És a mint

maga előtt látta napfényben úszva Petrovics otthonát és elgondolta, hogy ott fogja találni Pál szülőit és beszélni is fog velök, akkor kellemes izgatottság fogta el . . . Azonban apjában, minél inkább közeledtek Petrovicsékhez, mind erősebben fölébredt az aristocrata. Százszor meg százszor elment ő már e ház mellett, de ablakai még sohasem tündek föl neki oly apróknak s maga az épület oly izléstelennek. «Igazi tákolmánya a paraszt szellemnek» suttogott magában . . . És a gazdasági épületek oly ügyetlenül vannak elhelyezve, az udvar is mily parasztos! Benne disznók, baromfi és sovány kutyák. «Oh, hisz ezek a népek nem is adnak enni kutyáiknak». Borkovics valahogy a magasból nézett le minderre . . .

En — ugymond, megigazitva szemüvegét — szívtart fogok elővenni . . . És neked pedig nem kell túlságosan nyájásnak lenned.

De minderre nem is került a sor. Nem is találkoztak Petrovics szülőivel.

A mint a ház elé értek, belülről czivakodást hallottak. Durva, faragatlan hangok veszekedtek. Az első perczen Borkovics és Ludmilla nem is tudták, ki az és minek e veszekedés, és egyideig határozatlanul egy helyben maradtak. De csakhamar minden világos lett előttök. Petrovics szülői czivakodtak és a veszekedést Pálnak Ludmilla iránti szerelme idézte elő. Hogy ezt megértsék, az apának és leányának egy pár lesújtólag ellenséges szót kelle meghallaniok . . . (Pál apja valahol a boltoskában kiáltozott: — Ez, ez aztán az ember. Otthagyt a jegyesét. Becsületes dolog ez? És kinek a kedvéért? Annak a frájlának, annak a koldusnak a kedvéért. Megbabonázta, azt gondolja, hogy majd itt élősködik, miután a magokét elverték. Bukott uraság! El akarnák prédálni még az én keserves szerzeményemet is! Abból nem lesz semmi! Azt én mondom neked! Tudod, csak te hallgass! . . . Petrovicsné meg szavába vágott: — Szép ember vagy, szép! hogy így kiáltozol reám! . . . Petrovics meg: — Te vele egy követ fújsz . . . Tönkre fogtok engem tenni . . . És még ezek a bukott nemesek . . .)

— Oh, ma chère, c'est terrible . . . Menjünk, menjünk. — És az apa elhurczolta magával egészen elhalaványodott gyermekét, ki egy szót sem volt képes szólni, csak tágra nyitotta gyönyörű szemeit.

— Oh, quel peuple, gyermeke! C'est horrible!

XXXIV.

Borkovics el volt határozva, gyermeke pedig elcsüggedett. A szegényke semmiben sem ellenkezett. Mindenre ráállott, a mit apja csak akart. Nem is fognak Zágrábba menni, és hazájokat is elhagyják. A leány lemondott Petrovics Pálról . . . De ez túlságosan nagy áldozat volt. Volt még egy reménye, egyetlenegy reménye : ő is talán hajlandó lesz otthonát elhagyni . . . És a leány kieszközölte apjától, hogy még egyszer találkozhassék Petrovicscsal. Az apja ellenezte, de végre engedett.

XXXV.

Mikor Petrovics Pál Dobrovácshoz közeledett, már sötét volt. Néhány csillag reszketett az égen. Nyomasztó csönd feküdt a kastélyon, csak a tücskök czinczogása zavarta meg. Valami kellemetlen volt e csendben. A folyosón valahol az ablakpárkányon pislogott egy mécses, csak gyöngén világítva be a hosszú, sötét területet. Petrovics Pál belépett. Ebben a csendességben saját léptei is kellemetlenül hatottak reá s halkabban lépdelt. Az első szobában Borkovicsot találta.

— Tessék csak erre az ajtóra — szólalt meg a földesúr igen komoly arcczal — leányom önnel beszélni kíván . . .

— Mi ez ? Mi ez ? — Kérdé magában az ifjú. Ez a viselkedés talányos volt előtte. Csak meghajtva magát Borkovicsnak, belépett a mellette levő szobába, betette maga után az ajtót s körülnézte magát . . . A lámpa nem égett egész világában, a szobában nem volt elég világosság. Nem is vette mindjárt észre Ludmillát. A zugban ült karosszékeiben. Még a reggeli fehér mousselin ruhájában volt, nem ért reá, hogy átöltözzék, nem volt ideje, hogy ily csekélységekre gondoljon. A váratlan szerencsétlenség egészen lesujtotta. Mi rövid ideig tartó volt boldogsága. Nem is tartott két egész napig. Úgy látszott hogy csak azért mutatkozott, hogy fölemelje őt, azután ismét megsemmisítse. Lebukva a magasból, megsebesülten hullott le a kemény földre, átérezte a meztelen valót, mint soha azelőtt. Szerelmétől ittasan egész eddig igazán nem is vette fontolóra

azon különbségeket, melyek az ő és Petrovicsék otthona között voltak. Nem fürkészett, hanem csak szeretett, szerette még azokat a parasztokat is s nem gondolt a tényleges életre és a mennyiben mégis ez gondolataival érintkezett, akkor csak falusias idylli képekben tűnt az föl neki . . . Most napfényre került az igazi különbség, a nagy különbség, melyet teremtett a nevelés és műveltség és e különbség oly gyászosan jelentkezett . . . Sértés, kegyetlen sértés volt az. Lesújtotta az, hogy mily alacsony indokokat tesznek föl az ő szerelméről. Éhség és étel . . . mily cynismus . . . És ő szegényke oly magasra emelte azt. Ama szavak élessége mélyen megsértette szívét és a sértés annál súlyosabb volt, mert onnét érte, honnét jóságot, szeretetet várt.

— És te azt gondolod, hogy valamely napon ugyanezt nem mondanak arczodba is . . . szólt apja eltelve keserőséggel. — Ők téged nem értenek és nem is foghatják föl lelked világát. Ők kezdetleges neveltetésök folytán a természet szolgái. Más-kép nézik a világot, mint az oly ember, ki kísérletet tett, hogy e természetet legyőzze és urává legyen. Itt nem lehet elérni kölcsönös megértést. Oh, gyermekem, le kell győznöd magadat, le kell mondanod, hogy elkerüljed a kiábrándulást, a sértéseket, melyek elkeserítenék éltedet, marnák szivedet.

— Oh, mily nehéz, mily fájdalmas ez! . . . kesergett a leányka székébe ereszkedve (mert hazaértek) . . .

— Ez durvaság, durvaság, melybe te, ma chère, sehogyan bele nem illesz. Alávalóság! . . . és mély sértődés rajzolódott arczán. A leányka nem talált egyetlenegy mentő szóra, egyetlenegy megnyugtató betűcskére. De nem is keresett. Itt mit sem lehetett tenni. Ő maga is meg volt sértve, de nem volt képes haragudni. Harag helyett szégyenkezés érzete ébredt föl benne, hogy azok olyan népek, ámde ez érzés jelentéktelen volt az erős és fájdalmas kiábrándulás érzetével szemben. Ez érzelem hatása alatt elhalványult a leány lelkében Pál képe is.

— Vezess el, atyám, vezess el . . . messze innét, messze . . . jajdult föl fájdalmasan a leányka. Igazán boldogtalan volt . . . A nap elmúlt az elutazásra való készülődés között. Borkovics sürgőnyt küldött Zágrábba, hogy a holmit azonnal indítsák útnak valami lajtántúli vasuti állomásra. Éjfélután három órára rendelte a kocsit. A macskákat és kutyákat agyonlővette. Lovát sem kimélte. Reá semmi, de semmi se emlékeztesse

ezt a népséget. Az öreg komornyik könyörgött, hogy ezt ne tegye a méltóságos úr, és hogy legalább Hectort hagyja meg neki. De Borkovics izgatott hangon parancsolta: Csak agyon kell löni . . . Az öreg elment Ludmillához is, könyörgött, hogy vegye pártfogásába ezeket az állatokat. «Oh, a méltóságos ur ma oly különös. Soha sem láttam ilyennek . . . Oh, és a kisasszony is, kisasszony is. Mi lelhetre őket?» . . . Ekkor a leány még boldogtalanabb volt. Petrovics Pál alakja, mely a kiábrándulás első rohamában majdnem egészen elhomályosodott, ismét megjelent előtte, megjelent egész fényében. Petrovics Pál iránti érzelme fölemelkedett, hogy a maga jogát követelje. Az tulontúl sok volt szegénykének, ki három éven át rejtegette szerelmét és most, midőn megízlelte a boldogságot mely e két szóban rejlik: «engem szeretnek», akkor erről le kell mondanania, örökre lemondani. Ez fölülmulta erejét. Ő igazában nem is értette a komornyikot . . . őt nem hathatta meg a macskák és kutyák sorsa . . . csak kérte az öreget, hogy hagyja magára. «Oh, jó öregem, maga csak menjen, menjen. Majd később látjuk még egymást. Most nem vagyok képes . . .» A leány nagy lelki szorongatásban volt. Az a gondolat, hogy Petrovics Pál talán hajlandó lesz lemondani otthonáról, kezdetben fölbátorította. Hisz ő kész volt vele elviselni az élet minden baját: ő vele neki ment volna széles e világnak. Ez a lelkesedés egy ideig fölemelte. De akkor kétely ébredt benne, hogy kész lesz-e ő elszakadni otthonától a nélkül, hogy megmondja neki miért? Oh, azt aligha fogja megtenni, s ő nem érzett magában erőt arra, hogy az igazat megmondja. És ő már most is ájuldozott attól; ha nem akarja, mi lesz akkor? És félelem és hideg borzogatta minden tagját. E közben közelgett az este. A nyitott ablak mellett, karosszékeben ülve, várta be a sötétséget. A szomszédos hegyekről már rég letűntek a nap utolsó sugarai. Már mély árnyék vonult át a völgyön, csak a láthatáron, hol néhány felhő huzódott össze, csillámlott vissza még egy kis vissz sugár az esti pírból. Paraszt-ének hallatszott valahonnan messziről, messziről . . . leányhangokat lehetett megkülönböztetni, úgy tetszett, hogy erre felé közelednek. Ludmilla az ablakpárkányra támaszkodott. Hányszor hallgatta már ezt az éneket, hányszor gyönyörködött benne . . . és most bucsuzásképp hangzott föl, utoljára. Valami bánatos húzódott be lelkébe ez énekkel. Sorba végig nézett e dombokon, melyek már eltűnedezték a homályban.

Megkivánta, hogy még egyszer lássa őket, hogy még egyszer lássa ligeteit, szántóit, szilvásait, házacskaít . . . de szemébe csak üres, sötét árnyék ötlött . . . minden homályos, csak itt-ott fehérlik kiegy kissé a fák sűrű tömegéből egy-egy házacska . . . Erre az ének is kezdett elhangzani valahol a domb mögött. A szellő még néhány halk akkordot hozott és azután az is elnémult a sötétségben. Azután valahol egészen közelben fölhangzott az éjjeli madár kellemetlen kuvikolása . . . A leány betette az ablakot, meggyújtotta lámpáját és ismét karosszékébe dőlt. És a szegényt elborította a szomorúság, bánat és a hideg-borzogató.

Közben belépett hozzá apja, hogy útbaigazítsa, mikép viselkedjék Petrovics Pállal szemben, de nem volt szíve, hogy valamit szóljon neki. E helyett emlékeztette, hogy reggel óta egy falatot sem evett és hogy egészen el fog gyöngülni . . . Leánya csak mosolygott (milyen mosoly volt az!) és megkérdezte tőle, mit gondol, vajon visszajött-e már Petrovics Zág-rábból.

— Ha eljő — szólt apjához — akkor kérlek, hagyj egyedül vele.

Borkovics, látva milyen, nem volt képes ezt neki meg nem engedni. Ily állapotban találta őt Petrovics Pál.

XXXVI.

A mint Ludmilla észrevette Petrovics Pált hogy belépett hozzá, nagy izgatottság fogta el és könnyei megeredtek.

— Oh, te megjöttél, drágám . . . szólt reszketeg hangon, fölemelkedett, eléje ment, megölelkeztek és a leány fejét Pál keblére hajtva suttogta: «Köszönöm Pál, köszönöm» . . . És Petrovics Pál gyöngéd testét keblén érezve, érezvén miként remeg az izgatottságtól e fiatal test, magához ölelte, arczát odaszorította fejéhez és csókolgatni kezdé puha, illatos haját; csókjaival behintette sima nyakát, csókolgatta homlokát, megcsókolta szemeit s midőn ajkaival itt forró könnyekre akadt, egészen megrendülve fölkereste csókjával ajkait. És ő nem ellenkezett, átengedte magát az ölelésnek, szeretésnek, csóknak.

— Hisz én eljöttem volna, ha nem is irsz. Hogy ne jöt-

tem volna . . . Vagy te kedvesem oly gyengén hiszesz bennem . . . szolt az ifjú félbeszakitva csókjait.

— Oh, nem, nem, én hiszek benned édesem . . . szolt a leánya suttogva, szorosan simulva Petrovics Pálhoz és erősen fonva karjait nyaka körül. — Én hiszek benned. — Erős ölelése, puha haja, égő ajkai, fiatal teste egészen elkábitotta az ifjút, de ő egyidejűleg azt kérde magától: «Mi lelte ezt a kedves leánykát. Egészen más» és visszaemlékezett az éjjeli találkozás félénk leánykájára. «Honnét van benne egyszerre ennyi elszántság». Ez nyugtalanította.

— Talán az apa megtudott valamit éjjeli találkozásunkról? — kérde tőle.

— Nem . . . Ez nem volna oly fontos . . . A leány elhallgatott, Petrovicsot kezénél fogva elvezette az asztalhoz, megragadta a lámpa regulatorát, megforgatta és a lámpa nagy fénynyel fölragyogott. A fiatalok egymásra néztek . . . A leánya az ifjú szeméből, arczáról ezt a gondolatot olvasta: «Oh, mily bájos vagy, mily boldoggá teszesz» . . . Ő nem tudja, nem fogja föl . . . villant meg a gondolat a leány fejében. Nem sejtí, mi történik. Oly ártatlanul áll előtte, nagy, sötét szemei oly gyanútlanul oly elragadtatva nézik, és férfias arczán oly gondtalan, oly szerelmes mosoly játszadozik.

— Oh, tehát apja nem tudja, no de ha tudná is, hisz mi már egymáséi vagyunk . . . mi választhatna el egymástól? — szolt az ifjú. A leány arczán lelki küzdelem nyoma látszott.

— Oh, Pálom, Pálom, te nem is tudod . . .

— Mit? Szólj! mit akarsz mondani? . . .

— Oh, én szeretlek, szeretlek, kedvesem . . .

— De te más valamit akartál mondani . . .

Mást, oh mást. Igen, igen . . . Szeretsz-e engem . . . De mit is kérdem, tudom, hogy szeretsz. De látod, én ide soha többé vissza nem térhetek, nem vagyok képes . . .

— Oh, igen, értelek. Ez érthető is. De az idő mindent helyrehoz.

— Én nem vagyok képes (szolt élénkebben a leánya) én szeretnék veled élni valahol messze, messze innen . . . Tedd meg Pál, tedd, hagyjuk el ezt a vidéket. Te majd találsz valami szolgálatot.

A másik szobából léptek hangzottak. Borkovics föl-alá járt. Világos dolog volt, Petrovics Pál nem értette meg a leány-

kát, se nem tudott a szerencsétlenségről. Gondolta, házuk bukása hatott reá ennyire . . . no de ez az érzélem majd elcsendesedik, mért kellene ezért hivatalt vállalnia. Ő nem volt képes hivatalt vállalni. Véleménye szerint mind e közszolgálatok egy nagy lánczba fonódnak össze, mely hazája szabadságának is gátul szolgál. És ő is egyik szeme legyen e láncznak! Ezt nem viselhetné el. Petrovics mély meggyőződéssel beszélt és szavai elég meggyőzően hangzottak. De a leányka nem tudott örülni e szóknak. Sőt úgy hangzottak neki, mint valami halotti ének. Minél többet beszélt Petrovics Pál, annál inkább elcsüggedett a leányka. Lelke elszorult, összeszorult. Még pár perczök van, hogy megmentsek jövőjüket s ő mind erősebben távozik tőle. Ő nem lát. Még egy kevés és mindennek vége. Mily szerencsétlenség! A leányt kinozni kezdte a rémület, a kétségbeesés. Mit, hogyan mentsen meg? . . . Oh, ő nem képes, nincs ereje, hogy arczába mondja . . . Oh, gyere, menjünk a világba! — szólt fojtott, gyorsan szakgatott hangon, összekulcsolta kezét — menjünk! Én kész vagyok veled megosztani minden bajt, a balsorsot is, a szegénységet is. És végre is nem vagyunk mi egészen koldusok. Igérd meg, akarod? Kérlek! . . .

Ez a hang, ezek a szavak, rémülete, aggodalommal eltöltötték Petrovics Pált és gyanakodni kezdett. Izgatottság fogta el, de ugyanakkor ez a hideg gondolata támadt: «De hiszen mindez valamiképen zavaros, homályos, regényes, hova is ragadtatta el magát a szegényke». És kezdte csendesíteni . . . Holnap, holnap kibeszéljük erről magunkat végig. Hisz holnap úgyis veled megyek, elkísérlek Zágrábba . . .

— Holnap! holnap! — jajdult föl egész kétségbeesetten a leányka. Oh istenem, tehát kénytelen vagyok neked mindent elmondani! Te nem tudod, hogy mi tört . . . E szónál a leányka egyszerre elhallgatott, tekintete elhomályosult s ő összeesett. Petrovics föntartotta estében.

XXXVII.

Pár perczig eltartott míg a leány eszméletre tért. Izgatottság, sopánkodás, lőtás-futás keletkezett, a mint ily esetekben rendszeren történni szokott. Petrovics segélykiáltásaira

berohant Borkovics. Legnagyobb baj volt, hogy semmi sem volt kéznél. Petrovics maga szaladt vizért. Midőn a leány magához kezdett térni és őket elhagyta az aggodalom és rémület, csak akkor vették igazán észre, hogy ruháját föloldották és derekát szétkapcsolták. Az apa zavarban volt.

Hagyjon el, Petrovics úr, hagyjon el. Neki pihenőre van szüksége.

De Petrovics nem volt képes mozdulni. Az izgatottság nem hagyta el és valami végzetes sejtelem szállta meg. Valami történt, valami súlyos dolog történt. Ez most egészen tisztán állott előtte. De mi történt? A rejtélyes titokszerűség rémületbe ejtette. Bizonyosan valami végzetes dolog készül . . . Ilyen volt egész magaviselete.

Oh, hogyan menjek el! Nem vagyok képes. Nekem fölvilágosítás kell . . . szólt izgatottan.

De kérem önt, leányom egészsége miatt. Nem szabad tovább fölizzatnia magát.

Petrovics nem mozdult.

Hisz holnap látjuk egymást. Most hagyjon magunkra. Már magához tért. Jó éjt — fordult Petrovics felé.

A leány fölegyenesedett, fölfohász kodott, zavartan körülnézett s keblét eltakarta. Elgyengült, látszott rajta, a mint ott ült gyöngéd fehér ruhájában, arczban is összeesett. Fekete haja még föltünőbbé tette halványságát, vízzel megnedvesített hajgyűrűi, melyek halántékaira hullottak, egész elcsigázott kinézést kölcsönöztek neki. És igazi mártir is volt. Még érezte homlokán a jéghideg verejtéket és fejében oly zavaros és üres volt, szívében oly tompa. Szemei oly kifejezéstelenül tapadtak az üres falakra s oly különös volt neki ez a szoba, ez a világosság. A mint megpillantotta apját és Petrovicsot, fölsóhajtott s gépiesen kezdte összekapcsolni derekát. Apja egyre törölgette verejtékes homlokát. Petrovics Pál már az ajtónál volt. Az ifjunak nehéz volt távozni. Sejtelmek, végzetes sejtelmek fogták el lelkét. A mint az ajtóhoz ért, egyszerre oly szomorúság fogta el, mintha örökre elhagyná . . . Megállt és visszafordult . . . E perczen Ludmilla hívta: — Pálom! Pálom! tehát elhagysz engem? — Petrovics egész testében remegett. Oly megrendítő volt e hang. Visszament hozzá.

— Édes atya kívánta — szólt hozzáhajolva halk hangon.

— Igen, én kértem erre Petrovics urat. Te gyöngö vagy

és nyugalomra van szükséged. Petrovics úr holnap is eljöhet . . . Holnap reggel (Borkovics kissé zavarba jött, leánya figyelmesen nézett reá) vagy délután. Van még idő . . .

— Holnap, holnap, atyám? — szólt leánya erősen reátekintve.

— Igen, igen, te nagyon gyöngé vagy az útra — felelt az elfordítva tekintetét.

— Oh! — fájdalmas, rövid fohász kelt a leányka ajkán, azután rövid szünet után Petrovicshez fordult: «Pálom nyujtsa, nyujtsa kezét istenhozzádul».

Petrovics Pál lehajolt és megcsókolta kezét. A leány erősen megszorította Petrovics jobbát s azt egyre tartva hirtelen fölemelkedett, mintha meg akarná ölelni, de akkor újra visszahanyatlott a divánra s kezei lehullottak . . . Csak e szókat ejtette ki: Isten veled Pálom, Isten veled . . .»

— A viszontlátásra! — bólintott Borkovics.

Az ifju kiment és a leányka kezeivel betakarta arczát — —

XXXVIII.

Ismét az a hosszú üres folyosó gyöngé méccsel megvilágítva. Ismét a lépéseknek az a kellemetlen visszhangja. Ismét éjjeli csönd s kellemetlen czinczogása a tücsköknek, röpködése a bogaraknak . . . És ez mind csudásan, tompán ötlük szemébe, üti meg fülét Petrovics Pálnak. Szeme előtt lebeg a leány alakja, a szegény bánatos leányé. Fülében cseng szavainak hangja, különös hangja. Fejében kétségbeesett gondolatok támadnak. Ismeretlen rémület, baljóslatú sejtelmek vettek rajta erőt. «Oh, miért is mentem el, miért is hagytam el» . . . Kétszer is visszament a dobrováczi ablakok alá . . . Hívni akarta őt, de valami balga melléktekintetek visszatartották. Azután czéltalanul bolyongott az éjben, maga sem tudta merre, és kimerülve, összetörve csak úgy éjfél után ért haza. Az éj hátralevő részét félálomban töltötte. Agyában, mintha forrolázban volna, a legkülönbözőbb phantastikus képek forogtak . . . Egyidejűleg aludt is és azt is érezte, hogy ágyában fekszik, érezte az éjjeli csöndet is . . . Egyszerre félálmában hallotta, hogy háza mellett hintó robog el, úgy rémlett előtte, mintha női hangot is hallana, mely őt hívja: «Pálom! . . .

Isten veled!» . . . Nem volt képes fölébredni, érezte, hogy kiveri a verejték és hallotta saját nyögését . . . Reggel első dolga volt, hogy Dobrovácza siessen. A fasorban a komornyikkal találkozott . . .

— Elmentek! elmentek az éjjel . . . kiálta feléje reszkető hangon a távolból.

— Hogyan, elmentek? — kiáltott föl rémülten Petrovics.

— Hogyan mentek el? Egyszerűen . . . kocsin . . . És a mi még a legesodálatosabb, eltitkolták, hogy hová . . . De ön számára van levélkém. — Petrovics reszketve megragadta. Borkovics kéri, hogy felejtse el leányát. Nem adhatja férjhez hozzá. Az okokat nem szükséges elősorolnia, idővel maga is reá fog jönni. «Ne fáradjon azzal, hogy minket keressen, Ludmilla is ráállt erre», végzé Borkovics. A levélen rajta volt Ludmilla aláírása is. Reszkető kézzel csak ezt írta oda: «Isten veled!»

XXXIX.

Két egész éven át Petrovics Pál semmi biztosat sem hallott Borkovicsról és leányáról . . . Csak a harmadik évben tudta meg véletlenül, hol vannak és hogyan élnek . . . Két év nem hosszú idő, de azért ez alatt Petrovics Pál eléggé megváltozott. Lelkesedése oda volt. Ifju ábrándjaira a «hivatásról», «üdvös működésről», «fontos szerepről» csak szánakozó mosollyal tekintett. Ez igazán szomorú volt. Szerelmének szerencsétlen befejezése után az volt a szándéka, hogy valamit a közjóért tegyen. Természetesen leginkább foglalkoztatta hazájának sorsa. S kezdett eljánni azon emberek közé, kik politikával foglalkoztak. De nemsokára kiábrándulva otthagyták őket. Ezek az urak fejökbe vettek programokat és az egész harc e programok körül forog; háborút viselnek a multért, mintha azt megváltoztatni lehetne; gyilkolják egymást azért, mit még a jövő hord méhében, mintha egytől-egyig jósok volnának és látnák ezt a jövőt és a jelent, a jelent, mely új magva a jövőnek, bevetik gyűlölséggel, gyanakvással, megvetéssel, összeférhetlenséggel, egyenetlenséggel, czivódással. Petrovics Pál a komoly korban szeretetet, bizalmat, türelmet, egyetértést, igazi lelkesedést, tetteket és áldozatokat keresett, és nem

találván őket, elkeseredve e zürzavartól, visszavonult és otthon maradt. És otthonában különösre fordult az élet. Pál némi-nemű resignatióval megadta magát neki. Szülõi azok maradtak, a kik voltak, csakhogy Petrovicsné többet osztogatott mint azelőtt és az öreg Petrovics többet mérgelődött. Örökös harez volt köztök. Kezdetben Petrovics Pál félrehuzódott és azon volt, hogy kibékítse, de utóbb ő is belevegyült. Észrevevén, hogy gazdaságuk rohamosan fogy, apja pártjára állott. Igaz, hogy a jótékonyság erkölcsi értékét becsülte, elismerte nagy fontosságát, de az általános inség közepett végre az sem segíthetett. A házban még nagyobb vizsály támadt. Anyja nem jött többé az asztalhoz, apja ismét visszatért a régi patriarchalis szokáshoz és a cselédséggel egy asztalhoz ült s velök evett, Pálnak pedig a szolgáló szobájába hozta föl az egyszerű, keresetlen paraszti ételeket . . . Petrovics Pál ellentmondás nélkül megadta magát ez élősködésnek. Úgy látszott, hogy eltompult az élet örömei iránt. De nem is volt öröm a házban. Apja még nem felejtette el az oly bolondul eldobott százezer forintot és közöttök sem volt valami különös szíveség. Csak ha a komornyik jött, az tudta őket maga köré összegyűjteni. De most ritkábban jött.

Petrovics Pál az elszegényedett nép között élvén, mégsem lehetett egészen érzéketlen iránta. A szegénység hatott reá és elgondolkozott rajta, érdekelte őt a szociális kérdés megoldása. No de ő sem ismerte ki magát benne, a mi egészen érthető is.

A szociál-demokrata izgatás, mely szülőföldjén keletkezett, lecsendesült. Azok az elméletek, melyeket tapasztalatlan fiatal emberek magokkal hoztak a városból, nem értek semmit a falun. Ezt végre magok az izgatók is belátták s megbarátkoztak a régi renddel. Az első vezérok, kivel Petrovics nagybátyjánál megismerkedett, egészen fölhagyott az általános munka elméletével, sőt még a földműveléssel is fölhagyott, kis boltocskát nyitott s abban ült reggeltől estéig . . . A parasztok dolgoznak mint annakelőtte, csakhogy most még több dacz, sőt merészség van bennök és az urakba még kevésbé biznak. Azonban mégis egy remény vigasztalja őket. Lesz megint bor. Mindenfelé rigoliroznak. Azt gondolják, hogy a bor megmenti őket . . . Ámde Petrovics nem hiszi . . . Ez mind csak ideiglenes és az inség mégis a küszöbön marad. Ő általában mindent

sötét színben lát. Kétségtelen, hogy ezt nagyban boldogtalansága idézte elő. Ludmillát nem felejtheti. Igen gyakran gondolt reá. Kedvesen, gyönyörűen jelen meg alakja előtte s ő mint valami keleti ember átengedi magát boldogságának, melyet a mult földidézése kelt benne. Ludmilla arczképének hátulsó részére ezt írta: «Az ember példátlan koldus volna, ha nem volna multjának könyvében legalább egy lapocska teleírva boldogsággal». Valamivel lejjebb a következő szók voltak följegyezve: «Oh, hol vagy, hol vagy most?» A fiatal ember izgatott perczeiben készült, hogy fölkeresi, hallotta, hogy valahol Stajerországban vannak. De erre nem került a sor. Csakhamar ismét közönyösség vett rajta erőt. Visszaemlékezett arra a levélre . . . Most már tisztában volt, mért ellenezte Borkovics e szerelmet. Most értette Ludmilla magaviseletét azon a végzetes estén, de azt a sértést nem tudta meg . . . Ő azért nem neheztelt reájok. Ellenkezőleg, gyakran, gyakran gondolta: igazuk volt. De nyomban reá elfogta a kimondhatlan szomorúság és a vágy utána és boldogsága után. Ily pillanatokban megszállta a vágy, hogy elhagyja otthonát és valahol messze fészket rakjon boldogságának. Egykor ily fölindulásában beadta kérvényét állami szolgálat iránt, de a főnök figyelmeztette, hogy mint ellenzéki szerepelt s azért . . . nem ajánlhatja . . . Petrovics kijózanodik, megbánja s így megtörve visszatér mindennapi életéhez, melyben számára oly kevés öröm volt.

Petrovics Pál eszébe jött Bratics Mária is az öreg anyuskával. Nagy tisztelettel emlékezett reájok és megbánta, hogy kénytelen volt őket annyira megsérteni. Valahol Károlyváros körül éltek és úgy látszott megbocsátottak neki. Az anyuska írt is neki, bizonyára Mária tudta nélkül. Valami elemi iskolás fiuval irathatta. Az öreg jelentette neki, hogy ott valami kis birtokot vettek s ott ők ketten magokban élnek. Hogy Mária egészen megváltozott, sehová sem jár és legjobban szeret otthon lenni. És a jóra való asszony, mond az öreg, mindig is talál magának elég dolgot a ház körül . . . A faluból koldusok járnak ki hozzájuk . . . Itt az öreg megszakította levelét és az íródíakocskájának elősorolni kezdette, mivel is foglalatoskodnak ők ketten a napon át . . . Jól, jól élnek, semmiben szükségét nem szenvednek, hála Isten, megvan nekik mindenök, de mindenök, a mit csak kívánhatnak, de tudod fiókám, hogy én, ki már egyik lábammal a sírban vagyok, mind ennek már nem

igen örülök. Olvasómat morzsolgatom, gondolok a jó Istenre és elhunytaimra, kik engem odafönt várnak s így mulnak napjaim. Sőt Mária is sokszor azt mondja nekem: Anyuska, az még a legkisebb boldogság, ha az embernek mindene van és nem szenved szükségét . . . A végén jelenti neki az öreg, hogy a szomszédjukban egy ház leégett, hogy egy iszákos ember fölakasztotta magát és hogy egy paraszt tehene öt lábu borjat ellett. Érintette esetöket is és csak azt jegyezte meg, hogy «talán így is volt rendelve». Én már nem neheztelek reád, azért irok is neked s te is írj valamit.

Körülbelül ugyanakkor, midőn e levelet kapta, értesült Pál Borkovicsról és Ludmilláról is. Krapinában a vendéglőben történetesen ugyanegy asztalhoz került azzal az úrral, a kit egykoron látott a kruseváczy földesurral, Mladdetichessel (ez már eladta Kruseváczot és ismét Zágrábban sétál) Dobrováczban. Ez az úr már nem volt oly nagyralátó, hanem maga a megtestesült előzékenység. Petrovics Pált az első pillantásra megismerte s vele beszédbe ereszkedett. Petrovics így megtudta, hogy ez az úr végre munkához látott (mit tegyünk, élni csak kell!) és most egy biztosító társaság főügyelője és épen Stajersországból tér haza. Az inspector úr elmondotta, hogy ott nagy csodálkozására találkozott (gondolja csak Petrovics úr, ugyan kivel?) Borkovicscsal. Házában is volt. Ez egy csinos földszintes épület Cilli közelében, egészen körülveve virággal, zölddel, mögötte gyönyörű kert és gyümölcsös. Egészen el volt ragadtatva a szépségtől, mely e ház körül elterült, elbájolva a Száva völgyének szokatlan szépségétől . . . Nagyobb birtokuk nincs. De minek is nekik? Ott olcsó az élet és sok nem is kell nekik. Borkovics még mindig vegetáriánus. Nyáron nagy szalmaalapban halat fog a Száván, néhanapján bemegy Cillibe egy játszma sakkra, foglalkozik gyümölcsészettel és gondolja csak, még politikával is. A szlovenek pártján van. — És Ludmilla, Ludmilla? — kérde Petrovics — férjhez ment-e? . . . Nem ment férjhez. Kár a leányért. Örömét leli, mint mondá, virágaiban, rózsáiban, vezeti a háztartást és a kert is sok gondot okoz neki. E munkában találja boldogságát. Néha eljár apjával halászni, elkiséri Cillibe: a kávéház előtt elválnak, ő templomba megy s azután ismét együtt hazatérnek.

Petrovics Pált e hírek egészen fölizgatták és kimondhatlanul jól esett neki, midőn hallá, hogy Ludmilla a férfiakkal

való megismerkedést kerüli . . . Ezt az inspector urat kimondhatlanul megszerette. Sokáig együtt maradtak, összebarátkoztak, ő fizette mindkettőjük számláját és háladatosságból biztosította is magát nála, noha belátta, hogy ennek reánézve semmi értelme sincs. Petrovics Pál egészen komolyan kezdett útra készülni, de nemcsak útra készülni, hanem azt is elhatározta, hogy elhagyja otthonát. E célra külön tervet eszelt ki. Apját majd rábeszéli, hogy birtokának egy részét telekkönyvileg írja át az ő nevére és azt majd ő azután darabonkint eladja és másutt fogja megalapítani boldogsága fészket. Azonban apja ellenkezett. Nem szeretné, ugymond, a gazdaságot kezéből kiadni. Nehezen fáradozott érte, míg megszerezte . . . Vagy talán attól fél, kérdé fiát, hogy belőle valamit el fog pazarolni . . . Ha nem is fog szerezni, de bizonyosan nem fog pazarolni. Úgy sem visz magával semmit a sirba. Mind reá fog maradni. Kire is maradna másra! — Igen, holtom után mindenem a tied — végzé apja . . . Petrovics Pál nem ment el Cillibe.

LESKOVÁR JÁNKÓ után, horvátból

MARGALITS EDE.

ANYÁM CSÓKJA.

Szegény édes apám réges-rég megmondta,
Még gyerek koromba',
Hogy a pénz értékét mivel én nem látom :
Sohse lesz belőlem semmi a világon !

Mert valahogy megvolt akkor is már nekem
Az a természetem :
Akármim od'adtam egy gyöngébb gyereknek,
Valami nálam is koldús-szegényebbnek.

Ki is kaptam érte nem egyszer, de százszor,
Az édes apámtól.
Hanem édes anyám biztatón, titokba' :
Minden kis könyemet százszor lecsókolta !

És hogy úgy halok meg semmiül, szegényen,
Ma már én is érzem . . .
De ha koldúst látok, ki tud arról tenni,
Hogy az anyám csókját nem tudom feledni?!

SZABOLCSKA MIHÁLY.

AZ UTOLSÓ ILLUSIO.

Midőn az ember a csúcstól nincs messze már,
Hol élte, zord egek, bús árnyatokba vész!
Letűnt gyermekora megint előtte áll,
A mint a megmászott oromról visszanez.

A míg a partokon folyvást sűrűbb az éj,
Túl, túl, a láthatár köd-ülte távolán,
A vágys és álmok serege újra kél,
Rózsaszínű fényben, mint boldog hajnalán.

Gyászos világ, hová senki a meredek
Ösvényen nem kíván leszállani megint,
Meddő napok, kik rég hamvvá enyésztek
S ti vérző szívünkbe hullt néma könnyeink!

Ki az örök-álmot már-már megizleli,
A melyet féltve zár feltörhetlen pecsét,
Az elszálló lélek s leomló test teli
Látmányokkal, melyek bölcsőjét környezék.

A multból feltűnik minden, szeme előtt,
Az ismert honi hegy, a vén nagy tamarind,
A drága holtak is. Szerették egykor őt,
S most a fővénybe' lenn, álmát aluszsza mind.

Az óriás orgonán hogy zsong a méheraj,
Amott a zöld halom, a csendes enyhe lak,
A letcsisz s mangófa, piros virágival,
S a szőke tengerin kék tollu madarak.

Csúcsos hegy hajlatán a karsu nád között,
Melynek ambrás héja a nedvtől felhasad,
Czipelve hangosan, ott rajzik, ott nyüzsög
A fénytől ittasult rózsaszín szöcskehad.

A ködlő vizesés, a szirt tetőiről
Legyezőként öntve gyémántporos vizét,
A balzsamos szél, a czukornádak körül,
S a munkában nyüzsgő száz hindu szerteszét.

Száraz szerükön a sok kávé-garmada,
Nehéz mozsarakban hangos mozsárütők,
A bambusz-árnyban a víg gyermekek hada
És a kunyhók elé kiült öreg-szülők.

Hegyek körrajza, mely csipkézi az eget,
Míg bíborod, oh est, leszáll a táj fölé,
S a munkások sora, édes-bús éneket
Dalolva fenn, a mint ballag haza felé.

A láva-szirt között im itt a tiszta tó,
S Tamatuva ökre a mint akólba gyűl,
A dallamos légben, a messze elható
Hullámmoraj közé barombögés vegyül.

Saint-Gilles szikláinak alján, a part iránt,
Hol a csodás korall épít a víz alatt,
Könnyű vajt csolnakok madár-sereg gyanánt
Ezüst habba mártják hegyes, gyors szárnyokat.

Azután elpihen minden; a föld, az ég.
Fönn lebeg a hold a csillagos ég ölen,
A tenger sóhajt, a csöndet növelve még
S világok visszfényét ringatva tükörén.

Ezer lágy illatot lehel a buja lomb,
Hol az aranyos légy csillogva száll, donog,
S a vadászok tüze, betöltve a vadont,
Az éj kék fényében magasra fellobog.

Te is feltűnsz szelíd álmokép újlag,
Ki szívét először dobogtatád vigan,
Te, hervadás előtt letört virág, ki csak
Egy nap illatoztál az erdők árnyiban.

Te kedves látomány, ki messze part felett
Örök-álmot alszol, magános sír ölén,
A hajnal mélabús, édes fényét veted
Egy teljesen sötét s megdermedt szív fölé.

Hallhatatlan bájad győz a rontó időn,
Megőrzi szépséged a boldog sirhalom :
Olyannak lát most is, olyannak, mint midőn
Reá mosolyogtál a bűvös hajnalon !

De ha elnyeli őt a néma rejtelem,
A mely mindent, mi élt, végre magába zár,
Ki tudja, hogy lelked virágzott idelenn,
Te a felejtésnek szánt édes rózsaszál ?

Titeket is, vidám ifjúi szép napok,
Tündöklő végtelen éjek, titeket is,
Sugárt kik fénybe vont tengerre szórtatok,
A lélek magával a semmiségbe visz.

Ah ! minden, ifjuság, öröm, és szerelem,
Erdő- és habzúgás, szél, mely epedve nyög,
A balgatag reményt táplálva szüntelen,
Vajon mit ér mindez, mit ér, ha nem örök ?

Legyen ! A földi por öröme-, bánata-,
Minden küzdelmei- s képzelt isteninél,
S az egész oktalan mindenségnél is, a
Holtak érzéketlen nyugalma többet ér.

LECONTE DE LISLE után *franciából*

VARGHA GYULA.

BÁNK BÁN EGY ISMERETLEN FRANCZIA FÖLDOLGOZÁSA.

Némely történeti esemény, talán a benne rejlő költőiségnél fogva, gyakran századokon át kedves tárgya marad az íróknak és költőknek. Földolgozzák drámának, elbeszélésnek vagy balladának, a szerint, a mint egyéni ízlések magával hozza, vagy a mint nagyobb hatást gondolnak vele elérni. S ha azután a földolgozók között akad egy igazi költő, a ki legyőzi azokat a nehézségeket, a melyekkel elődei nem tudtak megbirkózni s remekművet teremt, akkor érdeklődni kezdünk a korábbi földolgozók és földolgozások iránt is. Vizsgáljuk és mérlegeljük ezek hibáit és fogyatkozásait, megfigyeljük a mese kialakulásának egyes mozzanatait és mindez a remekmű igaz megértésére és becsülésére vezet.

Így vagyunk *Bánk bán* históriájával is. Bonfinitől kezdve napjainkig, mert hiszen az ő elbeszélése sem más, mint a krónikák száraz adatainak költői kiszínezése, tizenegy költő foglalkozott ugyanazon esemény költői földolgozásával, mely végre Katona József *Bánk bán*jával a legjobb magyar szomorújátéknak lett tárgyává.

A latin, német, magyar és angol földolgozásokhoz, melyekkel Gyulai Pál és Heinrich Gusztáv bőven foglalkoztak, legújabbán még egy francia is járult, Dussieux Lajosé, mely bennünket annál közelebbről érdekel, mert ha nem is közvetlenül, Katona tragédiájával van némi kapcsolatban.

Katona *Bánk bán*jának első kiadásához csatolt jegyzésében így ír: « . . . történetíróink nem egyeznek meg, hogy Bánk szerencsétlenségét Gertrudisnak melyik öccse okozta. Ezek négyen voltak: Eckbert, bambergi püspök, Ottó, burgundiai Pfalzgróf, Henrik istriai Márkgróf és Berchtold, kalocsai érsek, egy tudatlan fiú . . . Csery Ur, vagyis inkább Müller (a kitől fordította) egy történetké-

ben Ottót veszi és Bánk bán által Konstantinápolynál megöleti . . . » Katona szavait nem lehet félreérteni. Csery regénye nem eredeti, hanem fordítás; a baj csak az, hogy az eredeti német regényt mindez ideig nem sikerült megkeríteni. «Katona József fent idézett nyilatkozatai, írja Heinrich Gusztáv *Bánk bán a német költészetben* című tanulmányában, eloszlatnak e tekintetben minden kétséget, mert azokban Csery regényét határozottan egy Müller-féle mű fordításának nevezi. Vajon melyik Müller műve? és a német regény hol és mikor jelent meg? és mi az eredeti munkának a címe? . . . E kérdésekre a legszorgalmasabb utánjárás, a legbuzgóbb kérdezősködés és kutatás után sem tudok határozottan és biztosan válaszolni.»

És íme, a hol a célzatos kutatás nem segített, segítségül jött a véletlen. Egy mult századbeli francia dekameront forgatva, nem kis meglepetéssel láttam, hogy az első kötet harmadik novellája az a keresett forrás, a melyből Csery regénye származik.

A munka címe: *Le décaméron français*.*) *Par M. d'Ussieux. Tome premier. A Maestricht. Chez Jean Edme-Dufour et Philippe Roux, Imprimeurs et Libraires associés. MDCCLXXV.*

Az íróról, d'Ussieux Lajosról nem sokat tudunk. Ersch szűkszavú lexicona**) csak annyit mond róla, hogy «író Párizsban» («homme des lettres à Paris»). De hisz élete körülményei úgy sem érdekelnek. Egyike azon ötöd, hatodrangú íróknak, kik minden termékenységek mellett sem hagynak nyomot az irodalomban, legalább egy olyan nagy és gazdag irodalomban nem, mint a francia. Pedig d'Ussieux termékeny író volt, talán túlságosan is termékeny. Ersch tanúsága szerint rövid tíz év alatt 1770—80. tizenkét munkát bocsátott közre, melyek csaknem mindegyike több kötetes. Egy drámát és egy irodalomtörténeti munkát kivéve, valamennyi elbeszélés-gyűjtemény a nagyközönség számára írva, annak ízléséhez alkalmazkodva. Ez magyarázza meg, hogy elbeszélései, csekély költői értékük mellett is, úgy látszik, elég kapások voltak. Több közülök megjelent fordításban, németül, hollandúl, sőt az 1796-diki *Tratanimti dello Spirito* (Nápoly) is közöl tőle több elbeszélést.

A minket érdeklő novella-gyűjtemény Ersch lexicona szerint

---

*) Eddig ismeretes egyetlen példánya a B.-Eötvös-József Collé-gium könyvtárában van. (Fr. Ir. 142. I—II.)

**) *La France littéraire contenant les auteurs français de 1771 jusqu'à 1796*. Par J. Ersch. Hambourg 1798.

1772—84. jelent meg, öt kötetben *Décaméron Français ou Anecdotes histor. et amusantes* címmel. A mi példányunk megjelenési éve 1775, címe csak *Décaméron français* s így nem lehetetlen, hogy már második kiadással vagy utánnyomással van dolgunk.

D'Ussieux úgy látszik, történeti elbeszéléseket akart írni, legalább a bevezetésben, melyben a franczia novella történetét foglalja röviden össze, ilyenformán nyilatkozik: «Quand on s'est permis de varier ou de multiplier les situations des personnages, dont les noms sont consacrés dans les fastes historiques, on a observé de ne point altérer leur caractère, non plus que celui de la nation, qui leur a servi de théâtre». (XV.) Hogy különösen ez az utóbbi csak szép szándék maradt, azt nem szükség bizonyítanunk. Elég néhány lapot elolvasnunk e színtelen és gyakran az émelygősségig érzélgős történetekből, hogy meggyőződjunk arról, hogy D'Ussieuxnak nemcsak hogy történeti érzéke nincsen, hanem egyáltalában jellemezni vagy egyéníteni képtelen.

Novellái tárgyát a legkülönbözőbb népek történetéből meríti. A meglévő tíz elbeszélés között van magyar, franczia, angol, skót, spanyol, török, örmény, sőt mexicói tárgyú is. Így azután nincsen mit csodálkoznunk azon sem, hogy az első kötet harmadik novellájának tárgya a magyar *Bánk bán* históriája.

Címe: *Berthold, prince de Moravie*. D'Ussieux forrása Bonfini krónikája volt, még pedig annak eredeti latin kiadása; ezt bizonyítja a Bancbanus név latinos alakja, mely a német fordításban Bancbánnal van fölcserélve. Elég híven követi forrását, csak némely részletekben tér el. Íme a novella rövid tartalma:

Berthold, Éléonore királyné öcsce, néhány elégedetlen főúr tanácsának engedve, összeesküvést sző sógora, II. András ellen. A terv kitudódik, a hűtlen urak halállal lakolnak, Berthold pedig egy a fővárostól húsz mérföldnyire eső vár börtönébe kerül. Már három éven át sinylődik Berthold fogságban, midőn a pápa új keresztes hadjáratot hirdet. A császáriakból, francziákból, belgákból, norvégekből és svédekből álló sereg vezérévé Andrást teszik, «ki bírt a nagy vezérek minden tulajdonságával s egyike volt százada legnagyobb hőseinek. A távozó András Bánkra bízta az ország kormányzását és korlátlan hatalommal ruházta föl. Bánk azzal kezdi meg kormányzását, hogy kegyelmet kér a szerencsétlen Berthold számára, ki már százszor megbánta bűneit. Megjelenik a királyné is Melinda kíséretében s könyörgését egyesíti a bánéval. András meglágyul, enged s a bánt bízta meg a kegyelemhír meg-

vitelével. A hadsereg elindul s Bánk bán még jókor érkezik a börtönbe, hogy Bertholdot, ki éppen méregpoharat készül fölhajtani, öngyilkosságában megakadályozza.

A hazatérő herczeg tiszteletére Éléonore lakomát rendez. Itt látja meg Berthold először Melindát. Az első pillanattól fogva rabja a gyönyörű nőnek. Hiába lázad föl jobb érzése az ellen, hogy legnagyobb jóttévőjének nejét szereti, szenvedélyén nem tud uralkodni. Végre Melinda, hogy egy már veszélyessé váló udvarló zaklatásaitól meneküljön, elhagyja az udvart. Bertholdot ki nem elégített szenvedélye beteggá teszi. A gyenge királyné, megtudva a betegség okát, kész Melindát visszahívatni, csak hogy öcsését, kit mindennél jobban szeret, megmentse. Berthold azt hiszi, hogy legyőzte szenvedélyét, csak bocsánatot akar kérni Melindától, lábaihoz borulva, s azután örökre elhagyni az udvart. Melinda jön. Berthold, ki egy mellékszobában várja nénje hívó szavát, érzi, hogy szenvedélye jobban lángol, mint valaha. A királyné a megbeszélés szerint visszavonul, Berthold Melinda láttára elveszti önuralmát s «egy új Tarquinius újítja meg Lucretia szerencsétlenségét».

Berthold menekül, Melinda pedig bevallja férjének gyaláztatát, megmutatva a királyné visszahívó levelét is, mely annak bűnöségét bizonyítja. Bánk az udvar színe előtt leszúrja a királynét s azután utána megy Endrének Konstantinápolyba, hogy tettét bevallja.

Berthold, ki lelkiismeretétől üzetve, egy közeli erdőben bolyong, véletlenül abba a templomba téved, hová nénjét temették. Megtudja, hogy esztelenségével nénje halálát okozta. Kétségbeesésében Bánk után indul, álruhában párbajra szólítja s csak színleg védve magát halálosan megsebesül.

Bánk a király elé siet, megvallja tettét s büszkén kéri büntetését, mikor az örök egy haldokló vitézt hoznak, kiben borzadva ismer mindenki a szerencsétlen herczegre. Berthold véglehelletében tanuságot tesz a királyné ártatlanságáról. Endrében, kiben az igazságérzet és harag küzd egymással, végre az előbbi győz, visszaküldi Bánkot Magyarországba, hogy kormányozza azt tovább is és legyen mindenki iránt olyan igazságos, mint volt önmaga iránt. Belátom, sajnos már későn, ezzel végzi szavait, hogy egy király távolléte mindig gyászos az országra.

Látni való, hogy d'Ussieux elég híven követi Bonfininak a humanisták modorában írt elbeszélését. A mi új a történetben, a herczeg fogsága és kiszabadulása, az álruhás lovag párbaja, a hosz-

szú és szónokias beszédek, a miket a szereplő személyek egymáshoz tartanak, a jellemek (ha ugyan lehet jellemekről beszélnünk) hajlása a lovagiassághoz és sentimentalismushoz, mind ismert motívumok a «roman chevaleresque» és a «roman héroïque» olvasói előtt.

A mi a szereplő személyek nevét illeti, Éléonere és Melinda (mely tehát itt fordul elő először) d'Ussieuxtól költött nevek. Nehézséget csak a herczeg neve okoz. Vajon itt is költött vagy történeti névvel van-e dolgunk? Tudjuk, hogy Gertrudnak atyját is, meg egyik öcsését is Bertholdnak hívták. Vajon a czímben lévő «prince de Moravie» nem prince de Meranie vagy Moranie helyett van-e, a mint ez a hiba már Kézainál is előfordul. De ez másrészt föltételezné, hogy d'Ussieuxnek Bonfinin kívül más forrása is volt, a mi megint nem valószínű.

A francia novella már hét év múlva, 1782-ben megjelent német fordításban. *) Mert nem lehet kételkednünk a felől, hogy az a Müller-féle regény, melynek czímét és rövid ismertetését Heinrich Gusztáv egy kritikai folyóiratban **) meglelte, a d'Ussieux-féle novella fordítása. A regény czíme: *Leithold, ein Fragment aus der Geschichte fürstlicher Leidenschaften*. Wien. 1782. 6 Gr. A kritikai folyóirat elég pontos ismertetése igazolja fentebbi állításunkat: Leithold, Magyarország egyik királynőjének testvére, lázadás miatt több év óta börtönben van. Nővére, a királyné és a miniszter és ennek neje kieszközlik szabadon bocsáttatását. Hálából Leithold belészeretett a miniszter nejébe és meggyalázza azt. A miniszter azt hiszi, hogy a királyné közbenjáró volt és meggyilkolja őt. Leitholdot párban öli meg s azután maga szolgáltatja ki magát a bíró kezeibe. Semmi sem hiányzik e nagy statushistóriában, a mi borzadalmat kelthet és az még sem kelt érdeket. ***)

A fölhozottakból kétségtelen, hogy e regény d'Ussieux novellájának fordítása és hogy a czímbeli Leithold tényleg Berchtold helyett van, a mint azt Heinrich sejtette. Vajon félreértés vagy szándékos változtatás, nem lehet tudni.

*) Tud e fordításról Ersch is: *Cette Collection a paru en Nos détachées, dont plusieurs sont traduits en Allem et Holl.*

**) *Allgemeines Verzeichniss neuer Bücher mit kurzen Anmerkungen. Nebst einem Gelehrten Anzeiger*. Leipzig, bei Siegfried Lebrecht Cursius. 1782. VII. 513.

***) Heinrich Gusztáv fordítása.

A német regény azóta megkerült: Sauer Ágost prágai egyetemi tanár ismertette a Haupt-féle *Zeitschrift Anzeiger* XXI. 133. lapján. A szerző itt sincs megnevezve, de azért nem lehet kételkednünk azon, hogy avval a Müller-féle regénynyel van dolgunk, a melyet Katona Csery forrásául megjelel. A német fordító, több-kevesebb elferdítést nem számítva, megtartotta d'Ussieux elnevezéseit. A királyné itt is Éléonore, a bán felesége Melinde (d'Ussieuxnél Melinda), a herczegé itt is Leithold s végre a báné érthetetlen sajtóhibával Zancenabus. Nem lehetetlen — jegyzi meg Sauer — hogy ez a regény keltette föl Grillparzerben a gondolatot, hogy Bánk bán történetét drámai alakban földolgozza.

De Bánk bán históriájának ez a romantikus földolgozása Németországban sem nyugodott meg; tovább vándorolt s visszajutott hozzánk, hazájába, a honnan kiindult s Csery Péterben talált új fordítóra. Csery Péter, «több mulattató könyvek jószándékú fordítója», mint az 1830-diki *Tudományos Gyűjtemény* necrologja megjegyzi, a szóban forgó novella fordítását 1812-ben adta ki először.*)

A kötet tíz év mulva megjelent második kiadásban vagy jobban mondva új címlappal, de változatlan szöveggel. Katona az első kiadást használta.

A Müller-féle regény elég híven követhette a francia eredetit, legalább Csery szövege pontosan egyezik Dussieux-ével. A fordítás nem mindenütt szerencsés; persze nem lehet tudni, vajon nem a német fordító értette-e félre a francia szöveget.

Csery úgy látszik ismerte a történelmet, vagy talán maga is foglalkozott a történelmi források föl kutatásával. Legalább, a hol csak teheti, kimutatja ebbeli jártasságát. Elveti Dussieux költött neveit, Éléonoret, Bertholdot (?) s helyette Gertrudot, Ottót teszen. Dussieux nem nevezi meg a templomot, hova a meggyilkolt királynét temetik. Csery pótolja a hiányt s egy jegyzetben megemlíti, hogy «maga IV. Béla király bizonyítja egy adomány Levelében, hogy a szerencsétlenül meggyilkoltatott Annya a Cisterciták Pilisi Klastromában temettetett el». (88.)

---

*) Címe: *Ottó vagy a' zabolátlan Indulatok' áldozatja*; Egy szomorú történet Jerusalemi András Magyar Király idejéből. Magyarul kiadta Csery Péter. Pesten. N. Kiss István Nemzeti Könyv-Árusnál találhatik 1812. (a kötetben ezenkívül még két elbeszélés van). Egyetlen példánya a soproni lyceumi Magyar Társaság könyvtárában. (C. .(46

Bánk bán históriájának összes földolgozásai közül a Dussieux-Müller-Csery-félének van legkevesebb értéke. Ez használja föl legkevésbé azokat az előnyöket, a melyeket a költői földolgozásra mindenesetre alkalmas tárgy nyújt. Aesthetikai értéke csekély, irodalomtörténeti érdeke is csak inkább annyiban van, mert Katona belőle vette Melinda nevét s talán a királyné jellemének néhány vonását.

GOMBOCZ ZOLTÁN.

ÉRTESITŐ.

Az elfáradás és a testgyakorlás. Írta Tissot Ph. a bordeaux-i egyetem liczeumi és kollegiumi testi gyakorlatainak főügyelője. Francziáról (!) fordította Csapodi István. Az eredetivel összehasonlította Klug Nándor. Huszonkét ábrával. Budapest. Kiadja a k. m. természettudományi társulat. 1898.

E könyv a sportúzés élettanával, kórtanával és lélektanával foglalkozik. Eleven, változatos, — kissé talán nagyon is eleven és nagyon is változatos módon. A mivel azt akarjuk kifejezni, hogy valamivel kevesebb szóval, szűkebb területen, s folytonosabb haladással is meg lehetett volna ezt a földadatot oldani.

Hat fejezetre oszlik: A testgyakorlás, A hathatós testgyakorlás, A gyöngye idegüek vagy «fáradtak» elfáradása, A torna módszerei, A testi nevelés, Az átöröklés.

Alapgondolata józan, elismerést, továbbfejlesztést érdemlő: a test gyakorlása mindenkire nézve szükséges, de módszere is, mértéke is egyénenként állapítandó meg, mindössze talán három közös szabályt tartva szem előtt: 1. a testgyakorlás soha sem eredményezzen fáradságot, 2. nem annyira a felső testet s hajlító izmokat, mint inkább fordítva a lábat, s általában a feszítő izmokat kell képezni, 3. a gyakorlás (nevelés szempontjából) lehetőleg mindig közösen történjék másokkal, s ne az egyén, hanem a csapat érvényesüljön.

Meglehetősen részletesen kidolgozott tervet is mutat be egy ilyen célszerűen összeállított tanmenetre nézve, psycho-dinamikai módszer czímen. Legnagyobb részben a svéd, aztán az angol, s egy kevésbé a francia módszer fölhasználásával.

«Végső eredményül» — úgymond, — «szívesen foglalom a

testi nevelést ebbe a tételbe: *Az ember az izmaival jár, a tüdejével szalad, a szívével vágat, a gyomrával bírja a futást, az agyvelejével ér célhoz*. (28. l.)

Igen érdekesen foglalkozik a testgyakorlással, illetőleg sportúzással járó pszichikai tünetekkel, s a velők való visszaélésből eredő kóros állapotokkal. Kár hogy éppen ezek a részek azok, a hol leginkább szembeötlik a terjedelem és az eredmények közötti dissonantia.

Végül beszél az átöröklésről, s ebben az ép test szerepéről. A mai nemzedéket már születéstől fáradtnak tartja. Természetesen legelső sorban francziákra gondol, a kikről azt véli, hogy még mindig a *rettenetes év* boszorkánynyomása alatt állanak, de nem veszi ki teljesen a többi nemzeteket sem. A villamos század idegromboló hatása egyetemes. Nemzeti érdek minden népre, hogy ezen segítsen. «Harcolni az elfáradást okozó hatások ellen, tehát az elmei és a testi elcsigázás ellen, az izgató szerek, s köztök a legveszedelmesebb, a szesz ellen; társadalmi kötelesség teljesítése ez, mely alól senkinek sincs joga kivonni magát.»

A munka elolvasása mindenestre ajánlatos mindenkinek, a kit a test épsége érdekel, de különösen nem lehet azt eléggé ajánlani nevelőknek és tornatanítóknak. Sőt, ha már van ilyen könyvünk, valószínűen nem volna felesleges *kötelező olvasmányul tűzni ki ezt azok számára, a kik tornatanításból akarnak vizsgálatot tenni*. Mert, — a mennyire legalább én ismerem torna és sportirodalmunkat, — azokat, a miket Tissie a testgyakorlásnak a csontrendszerrel, izom és idegrendszerrel való viszonyáról elmond, a magyar irodalomban bajosan találják meg másutt.

... A mi pedig a fordítást nézi: az gondos munka. Talán gondosabb is a kelletinél, egy kevéssé tudniillik itt-ott — mesterkél. Mert pl. hogy ezt a phrasist: *battre le record du monde* (meghaladja a világrekordot, vagy világ rekordját,) miért kell így fordítani: «lebírja a világ útrovását,» az nem mindjárt világos az olvasó előtt.

A könyvet a fordító bevezetése nyitja meg, mely tulajdonkép arra szolgál, hogy az ő nyelvészeti önbizalmának vagy önérzetének fölöslegét lecsapolja. Tudjuk, hogy Csapodi nagy orthologus, általában a természettudósok a mily vad neologusok voltak hajdan, most éppen oly vad orthologusok. Ez részben üdvös visszahatás Bugat és társai ellen, de kár azt átvinni az egész nyelvújításra. Hiú a küzdelem oly új szók ellen, melyeket a szokás szentesített, a legjobb írók elfogadtak s melyeket bajos vagy éppen lehetetlen másokkal pó-

tolni. De következtelenség is van e küzdelemben. Lám Csapodi *professor*-t ír *tanár* helyett, de az *élettan*-t és *lélektan*-t megtűri. *Központosító* helyett *középpontosítót* ír, de azért széltniben használja a következő szókat, melyeket nyelvészetünk pápája Szarvas Gábor kiátkozott: *előörs*, *jellem*, *eszme*, *szónok*, *titkár*, *anyag*, *viszony*, *szerv* stb. Azonban Csapodi nem áll meg a szóknál, elítéli az *ik*-es ragozást, mert az élő nyelv ellenére az irodalom sem erőszakolhatja sokáig a külön *ik*-es ragozást. De vajon az új irodalom erőszakolta-e nyelvünkre az *ik*-es ragozást? A legrégibb irodalom az *ik*-es ragozás mellett bizonyít, az új irodalom csak a hagyományt követte, azt pedig hogy az élő nyelv egészen felhagyott volna az *ik*-es ragozással, még senki sem bizonyította be. Annyi igaz, hogy némely tájshólás nagyon vét ellene, az is igaz, hogy némely esetben, mintegy kivételkép, a nép és a költők eltérnek a szabályosságtól, de hogy a magyar nép többsége úgy beszéljen, mint a hogy Csapodi ír: *mindjárt leeseek*, *az ember csak akkor emelkedhet embertársai fölé*, *emlékszek* sat. az bajosan hihető.

Csapodinak orthologussága ellenére nem csak ez az újító viszketege van. A személynevek írásmódjára nézve egészen új módot ajánl s használ egyszersmind. Eddig a természettudományi társulat az idegen írók keresztnevét nem fordította le, s a vezeték-név elé írta. Ez elég helytelen volt, mert a magyar mindig hátra teszi a kereszt-nevet, még pedig lefordítva, kivéve néhány olasz nevet, melyeket kivételkép le nem fordítva vett át a nyelvshókás, mint *Michel Angelo Buonarotti*, *Giulio Romano*, vagy olyakat, melyek le nem fordíthatók, mint *Herbert* vagy *Milán*. Csapodi most új írásmódot ajánl, melyet, úgy látszik a természettudományi társulat is helyesel. Szerinte hátul kell tenni a kereszt-nevet, de le nem fordítva, tehát *Tissié Philippe*, nem *Philippe Tissié*, de *Tissié Fülöp* sem. Bizony ezt az írásmódot se a hagyomány, se a nyelvshókás, se a logika nem támogatja. Egészen önkényes szabály.

Jó volna, ha Csapodi kevesebbet nyelvshókálnék, de ehhez nem igen lehet reményünk, mert ő, úgy látszik, többre becsüli nyelvshókadását, mint természettudományi munkásságát.

Albert Soubies: Histoire de la musique; Hongrie. (Paris, Librairie des bibliophiles.) Ára 2 franc.

Tizenkilencz éves koromban minden zeneelméleti és -történeti tanulmány híjával vettem kezembe az épen akkor megjelent *Magyar zenészeti lexikon*-t, és csakhamar fölfedeztem, hogy nemzeti zenénknek nem egy nagysága hiányzik belőle. Nem csoda: út-törő munka volt. Csalódásom, azaz fölényem ép oly nagy önérzetet keltett bennem — nem csoda: serdülő ifju voltam, — s ez egyik rúgója lett annak, hogy a zenei tanulmányoknak komolyan neki-láttam. Azóta ismét tizenkilencz évet töltöttem el, nem egészen tétlenül; s most ismét nagy csalódás ért, de a régivel épen ellenkező irányban: egy kicsiny, kivonatjellegű könyvben még nagy neveket is találtam, a melyek előttem ismeretlenek voltak. Tisztelettel adózom érte a szerzőnek, Soubies Albertnek, és irigylem őt hazájáért, a hol a zenei íráság: pálya, a hol a zenei író kiadót talál munkái számára még akkor is, ha a német, magyar, spanyol, orosz és portugál zene történetével foglalkozik. Ilyen sokoldalú t. i. Soubies működése, nem is szólván a francia zenét illető könyveiről; s a minket érdeklő kis mű keletkezését sem bírom máskép elképzelni, mint, hogy ő százféle tanulmányai között folyton jegyezgetve, a véletlenül útjába akadt adatoknak olyan tömegét nyerte, a melyben hazai zenészköreink előtt ismeretlen nevek is akadnak — annál inkább, mert a mi szakembereink, sajnos, nem érnek rá a mindennekfelett hálátlan zenei bűvárkodásra.

Az anyaggyűjtésnek oly rhapsodikus módjára vall a tizenhatodrétkben mindössze 58 lapra terjedő könyvnek beosztása is, a melynek ki nem elégtő voltát maga a szerző is érzi, hiszen előszavában (qui s'excuse s'accuse) könyvét «egymástól független fejezetek» elnevezéssel illeti. Valóban, legnagyobb hibájának a «történeti fonal» hiányát találom. Rendszertelen, tehát az áttekinthetőség hiányzik belőle. Sőt a maga elé rajzolt tervtől is el-eltér: a fejezetekben néha mást ad, mint a mit ígér.

Néhány példa:

Az I. fejezet címe: «A magyar elem a német zenében. — A magyar művészet eredetei. — Klingsohr és Tinódi. — Hangszerzene: Bacfarf. — Gallitz és Kusser. — Elméleti tanulmányok.» Tartalma pedig: értesítés a felől, hogy a jelen mű csak a valóban

magyar zenei elemekkel alkotott szerzeményeket veszi tekintetbe, míg Hummeltől Joachimig és Hellertől Goldmarkig, sőt Lisztig a szerzőnek «német zenetörténete» tárgyalja mindazokat, a kik magyar születésű létökre nem-magyar jellegű zenét írtak. Azután elmondja a fejezet, hogy «a középkorban Klingsohrtól Tinódiig» nem egy troubadour magyar születésű, a XVI. században pedig jeles lantvirtuózaink vannak, ilyen Bacfark; «és említsük meg egy szigorúbb műfajban Sztárait és Beythe Istvánt, a kik magyar zsolnárokat komponáltak;» de említi Kájoni miséit sat. is, holott énekműveket a címbe nem ígért, míg a zene kezdeteivel adós maradt, holott átvehetett volna valamit nem egy Bartalus-féle fejezetből, a kinek az *Oszták-magyar monarchia* című nevezetes vállalatban megjelent tanulmányára Soubies egy ízben hivatkozik is. — A II. fejezet a XVIII. századra ugrik; a III. a cigányokat illető elmefuttatással kezdődik s logikai kapocs nélkül átjön a XIX. századra. Itt aztán, a szerző idézett kijelentése ellenére, Hummel, Heller, Liszt, és Goldmark, valamint a szintén külföldön élő Singer és Joachim kerülnek tárgyalásra, holott ezeket egymástól kor és szakma tekintetében jókora távolságok választják el. — A IV. fejezet az operának van szánva; de azért Zichy Géza gr. és Orczy Bódog b. mint dalműszerzők egy későbbi szakaszban szerepelnek. — Az V. fejezet fő címe: ének- és hangszerművészek. És mégis azzal a furcsa megkülönböztetéssel él Soubies a VI. fejezet felíratában: *A színházon kívüli zene*.

De nem folytatom: legfőbb ideje, rámutatnom, hogy a nemzeti zenére a legritkább esetben terjeszkedik ki. Sehol egy szó a magyar zenének a nem-magyarral szemben felötlő sajátosságairól! A «népdal» kifejezést egyetlen egyszer használja, futólag; folyton a külföldre került, tehát nem a magyar stílt mivelő ének- és hangszerművészekről beszél, de Joachim kivételesen magyar hegedűhangversenyművét, Orczy Bódog és Erkel egy-egy magyar jellegű dalművét, Ábrányi zeneszerzői működését és a magyar zenéről sat. írt könyveit, vagy Erkel Eleket, a jeles magyar operette-szerzőt; meg sem említi. És így tovább.

A részletekben is, bármilyen szűkterjedelmű a könyv, igazán sok a mulasztás és tévedés. Az olvasót többnyire homályban hagyja, mert keresztnév, évszám úgyszólván sehol sem fordul elő, még Erkel Ferencznél sem! A hazánkban csak ideiglenesen letelepült német Doppler testvérekről szólóban mégis mindenütt ad évszámot, s a kosmopolita stílú *Vadon fia* operáról megjegyzi, hogy

igen élénk volt a sikere — holott csak kétszer került színre ; ellenben Erkel magyar zenéjű *Dózsa György*-ét, noha többször adták, meg sem említi. Egy csomó megnevezett nagyság mellett számos egyenrangú egészen elmaradt : így zeneszerzőink közül Bella János, Bräuer Ferencz, Seiler Károly ; hangszerművészeink közül Aggházy Károly, Bakody Lajos, Czinka Panna, Szuk Lipót, Thern Lajos és Vilmos, Seidl Antal karnagy ; énekeseink közül Bignio, Hajós, Gerster Berta és Etelka, Vidmár Erzsébet és Nádayné, Mátyás Ernő és Voggenhuber Vilma ; zenei íróink közül Mátyás (Róthkrepf) Gábor és a 19 kötetet írt Hofecker Imre — hogy mindegyik szakból csak néhány kimagasló alakot említsünk. A nagy Bach Sebestyén családjának Magyarországból kivándorolt voltát is milyen szívesen olvastuk volna !

Másrészt azonban lekötelezi a magyart Soubies látható jóindulata ; erre pedig, valljuk meg, ma is nagy a szükségünk.

Meggyőződésemet egyébiránt az, hogy a magyar zenének ez a francia nyelvű története, az elősorolt új adatoknál fogva, némi szolgálatot tehet egy terjedelmes, rendszeres és tűzetes magyar szakmunkának — a milyent már régóta nem volna szabad nélkülöznünk.

Kereszty István.

Lope de Vega und seine Komödien von Wolfgang von Wurzbach. Mit Portrait. Leipzig 1899. — 8-rét. IV és 264 lap. Ára 4 márka.

Lope de Vegát, — noha ő Wurzbach és mások véleménye szerint is Shakespeare után a világ legnagyobb drámaírója — nagy híre daczára Németországban csak névleg ismerik. Tömegesen (több mint ötfélszáz) színműve közül csak alig egynehányat fordítottak le eddig német nyelvre és eredetiben is aránylag csak kevesen foglalkoztak vele, a minek oka valószínűleg az, hogy a spanyol nyelvet nem művelik Németországon oly előszeretettel, mint a némethez sokkal közelebb álló és vele közel rokon angol nyelvet.

Magyarra tudtommal csak egyetlen színművét fordították le eddig *) és ezt sem úgy látszik az eredetiből, hanem csak egy

---

*) A Kisfaludy-Társaság részéről annak idején megindított *Spanyol Színműtár*ban Vega nincs képviselve. E vállalat tudtommal Moretótól közölt két, Calderon de la Barca-tól három darabot és azután szépen megszűnt.

német átdolgozásból. Az illető mű az, — ha nem csalódom, — a melyet eredetijében *El villano en su rincón* (A paraszt a saját rögén) czimen ismerünk, s melyet Halm Frigyes (Eligius Franz Josef Freiherr v. Münch-Bellinghausen írói neve) németbe ültetett át 1841-ben *König und Bauer* czimen; legalább a magyar czím (Király és pór) erre enged következtetni. Különben király és pór Vega több színművében szerepel együtt, melyeknek egyike *El mejor alcalde el rey* (Legjobb bíró a király) kétségen kívül az író legsikerültebb szerzeményei közé tartozik; és honfitársunk, Klein, a dráma történetírójának véleménye szerint fölér az író kétezer(?) színműve közül mintegy ezerrel.

A költő teljes nevét illetőleg, tudniillik Lope Felix de Vega Carpio, azt kell magyarázatúl megjegyeznünk, hogy megvan keresztlevelének hiteles másolata, ámbár az eredeti elveszett, mely szerint szülei Felix de Vega, és ennek neje Francisca voltak. Életrőja, dr. Juan Perez de Montalvan szerint pedig, ki személyesen ismerte a drámaírót, egy 1562. év nov. 25-én Farkas, veronai püspök, (Lupus, Lope) napján — nem tudom miféle kalendárium szerint — született Madridban. Atyja hidalgo de ejecutoria (törvényszéki végrehajtó) vala, anyja Fernandez Francisca, nemes nő s azért költőnknek a Spanyolországban divó szokás szerint egyszerűen a Lope de Vega y Fernandes neveket kellett volna viselnie. De midőn Isten fölvitte utóbb a dolgát és híres ember lett belőle, ősi elődök után kezdett vágyódni és sovár szemei egy félig történelmi, félig mythologiai alakon akadtak meg, névszerint a II. Alfonz király (791—842) idejében állítólag élt és Bernardo del Carpio néven ismeretes vitéz emberén és ezét bigyesztette oda a maga neve mellé, «czimerét» pedig (a VIII. századból!?) kiadott költeményeinek címlapjára ily mottóval *De Bernardo es el blazon — las desdichas mías son* (Bernardé a czímer — a sors csapásai az enyéim). Lope de Vegának, mint látjuk, nem volt joga sem a Carpio névhez, sem a tizenkilencz tornyos czímerhez; különben nem is volt szüksége ez idegen, kölcsönzött tollakra.

A költő pályájának történetét már sokszor megírták, de valamennyi életrajznak a már említett Montalvan munkája. (*Fama posthuma a la vida y muerte del doctor Frey Lope Felix de Vega Carpio, y elogios panegiricos a la immortalidad de su nombre*) szolgált alapul, mely mint már czíme is mutatja, nem más mint hosszú lére eresztett dicsőítő rajz, de nem történelem. Madridban jelent meg 1636-ban. Ezt követték eddig többé-kevésbé vakon

életirói, köztük a nemrég (1890-ben) megjelent vaskos *Nueva biografia* szerzője is, mely a költő összegyűjtött munkáinak első kötetét képezi a spanyol királyi akadémia csinos és monumentális kiadásában. Ebből eddig hét negyedréte kötet jelent meg. Montalvan mesebeszédeit visszhangozták például nálunk a Pallas-Társulat nagy lexiconában is. Tudtommal Wurzbach az első, ki a modern kritikai módszer szellemében rostálta meg az eddig szentírásnak tartott adatokat. Így például kimutatta azt, hogy ámbár azt tanították eddig, hogy Vega állítólag Alcalában tanult, nevét hiába keressük ama híres egyetem anyakönyvében az 1572—1584. évekre eső időközben. A költő maga azt beszéli továbbá, hogy tizenöt éves korában (en tres lustros de mi edad primera) tehát 1577-ben kivont karddal harczolt a portugallok ellen az azóri szigeteken (en la Tercera), de ha egyáltalában csakugyan részt vett ama háborúban, úgy az csakis 1582. július havában történhetett meg. Harczolt állítólag a hollandiak ellen is később, de erről a háborúról sem tud a világtörténelem semmit. Résztvett, úgy beszéli ő maga, még ama nagy garral készült, de csúf kudarczczal végződött expeditióban, a melynek czélja volt a protestáns Anglia hatalmát megtörni, tudniillik a híres armada invencibilis (lucus a non lucendo) hajóin, de szerzőnk ezt sem hiszi el neki. Ha ő csakugyan jelen volt ott, úgy a fegyverek ropogása és az ágyúk bömbölése közepett az ő műzsája nem igen hallgatott el, és akadt ideje egy hosszú költeményt (*La hermosura de Angelica*) megírni. Szerzőnk véleménye szerint Vega talán jelen sem volt, de irigyelte kortársainak Camoens és Cervantesnek a harcz mezején tényleg aratott babérait s oly módon szerezte meg magának a hadi dicsőséget mint — Carpio nevét és czímerét. Wurzbach figyelmeztetése szerint ugyanis soha sem szabad szem elől téveszteniünk Vegának saját életrajzára vonatkozó állításainak mérlegelésénél azt, hogy ő — nagy költő volt és képzelő tehetsége fölötté gazdag és termékeny. Így vagyunk valószínűleg számos szerelmi kalandjaival is, melyekkel előszeretettel foglalkozik műveiben. Tudtunkkal volt két felesége, az első Isabel de Ampuero-Urbina y Corzinas (anyai ágon Cervantes édes anyjának, Magdalena Corzinasnak rokona) és ennek halála után Juana de Guardo, egy madridi gazdag disznó-kereskedő leánya, kivel dús hozományt kapott, mely miatt ellenségei kigúnyolták őt azzal a szójátékkal, mely szerint ő a tizenkilencz tornyot (torres) a Carpio czímerén ugyanannyi szalonna bőrre (torréznos) változtatta át. Két feleségének életében volt még kívülök számos kedvese, és.

szerelmi kalandjaival még akkor sem hagyott föl, midőn második nejeének halála után, 1614-ben, a ferencz-rendű barátok szerzetébe lépett. Számtalan törvényes és törvénytelen gyermekkel ajándékozták őt meg hölgyei, de csak kevesen érték meg közülök a serdültebb életkort. Lope de Vega maga 1635 aug. 27-én halt meg. Halálát kortársai több mint harmadfél száz költeményben siratták meg s ezekből mintegy másfél százat összegyűjtött és a következő évben kiadott szerzetes társa és tanítványa, a hű Montalvan a már idézett *Fatama posthumában*. Legtöbbjük spanyol nyelven van írva, de van köztök több latin, olasz, portugál és egy francia nyelvű is, ez utóbbi egy úri asszony, Madame Argénis tollából. Óriási néptömeg jelenlétében temették őt el a madridi Szent-Sebestyén templomban, mely alkalommal koporsója fölött korának legkitünőbb szónokai tartottak gyászbeszédeket. De transit gloria! A múlt század végén, vagy a jelennek elején valami «tatarozás» vagy «tisztoztatás» alkalmával, a mi abban az időben gyakorta végbement (las famosas mondas ó extracciones de cadáveres que se verificaban periódicamente) fölásták csontjait és ezek azóta elkallódtak. Senki sem tudja már most, hova lettek a hires Lope de Vega földi maradványai és szószerint igaz sirjára vonatkozólag Rodrigo de Herrera költeményéből a bekezdő passus «No Yaze muerto aqui . . . Lope-telix».

Ugyanazon évben (1636-ban) Velenczében is jelent meg egy költemény-füzér (összesen 103 költeményből áll) olasz nyelven *Essequie poetiche* stb. címen Fabio Franchi Perugino szerkesztésében.

Mint láttuk Klein Lope de Vega színműveinek számát két ezerre becsülte, de ennyit senki más nem tulajdonít neki. Wurzbach 449, szövegére nézve mai nap is ismert színmű czímeinek lajstromát közli, de ezek némelyikéről is kétséges vajon Vegának volt-e része megírásukban. Maga a drámaíró több helyen kérkedik, hogy hány darabot írt összesen életében, de ezekben a számokban sem lehet megbízni. Így például 1604-ben azt beszéli, hogy addig 230-at írt, de csak 219-nek adja lajstromát. 1609-ben 482-re teszi számukat, 1618-ban ellenben csak 462-re, tehát huszszal kevesebbre, ámbár persze folyvást írt újakat időközben. Később, 1631-ben, pláne kerekszámban 1500-ra becsüli számukat, ennyit emlitenek barátai is Pellicer (1630-ban) és Montalvan (1632-ben). Miután pedig egy 1625-ből származó becslése szerint számuk akkoron állítólag 1070-re nőtt volt meg, öt vagy hat év alatt 430 szín-

művét kellett írnia, tehát négy usque hat nap alatt átlag egyet. Ezzel teljes egyetértésben áll az az adoma, melyet Montalvan beszél el róla, hogy tudniillik egy ízben a nagybőjt idején egy madridi színigazgatónak nagy hirtelen szüksége volt egy vallásos tárgyú drámára. Ennek megírását Lope de Vega és Montalvan vállalták magokra és Vega megírta az első fölvonást, barátja pedig a másodikat egy nap alatt. A harmadik fölvonást együtt írták meg, mindegyikök felét és a következő napon délelőtti 11 órakor készen állt a darab. Míg azonban Montalvan éjjeli két órakor fogott a munkájához, Vega csak öt órakor ült az íróasztalhoz és már tíz órakor befejezte föladatát, azonkívül még megírt egy hosszú levelet, megvillásreggelizett és még megöntözte a kertjét is. Ezt is persze cum grano salis kell elhinnünk. Az életíró és collaborator szerint e darabnak czíme *La tercera orden de San Francisco* volt, mely a modern kiadók véleménye szerint nem lehet más, mint a jól ismert *Los terceros de San Francisco* című darab, melyben Árpádházi szent Erzsébetünk is szerepel, kinek erényességét a két jámbor fráter égisz magasztalja ugyan, de kit e dicséretekkel össze nem egyeztethetőleg öt évvel törvényes férjétől való elbucuzása után — megbabáztatják a színdarabban.

Különben hazánkkal és hazai történetünkkel többször foglalkozik Vega. Igy például egy darabjának, *La ley ejecutada* (A végrehajtott törvény) egy magyar törvény (la ley de Hungria) teszi alapját, mely nem tudom megvan-e a Corpus Jurisban. Ennek értelmében, ha több egyén követ el főbenjáró bűnt, a főczinkos egyedül lakol fejével a többi csak számkivettetéssel bűnhődik.*) A szereplők közt van a magyar király és lengyel királyné és több jelenet a magyar királyi udvarnál, a diszteremben játszódik le. Hartzenbusch szerint a darabot írálya után ítélve két vagy három dolgozótárs művének kell tartanunk. Különben e darab egy régibb mesén alapul, melyet már Juan de Floresnál (1521) megtalálunk *Aurelio Y Isabela*

---

*) Manda que si algun delito
Entre dos se prueba y sabe
Siendo de materia grave
Y que conste por lo eserito
Que el uno y otro es culpodo
Muera el que la causa dió
Y despues quien le apudó
Solo salga desterrado.

Acto I. escena II.

hija del rey de Hungria (Aurél és Erzsébet, a magyar király leánya) cím alatt.

Egy más darabban, *La obediencia laureada* (A megkoszorúzott engedelmesség) az egyik főszereplőbe «Carlos primero de Hungria»-ba, egy «caballero»-ba, vitézsége miatt beleszeret Mária magyar királyné és nőül megy hozzá. Az utasítás szerint a darab Nápolyban játszódik le és Csehországban «Philibert király» országában, a második fölvonás eleje pedig egy magyar városban. Történelmi hűség után nagyon szigorúan ne kutassunk spanyol földön, mert például egy modern zarzuelában is, ha jól emlékszem Mária Terézia és Kossuth Lajos duettot énekelnek együtt. Ennek címe *Los Magyares*, de szerzőjének nevére nem emlékszem.

Egy másik darabnak címe *El animal de Hungria* (A magyar állat), melyben a főszereplők Primislao magyar király, neje Theodosia és sógornéja Faustina. De nemcsak Magyarország, hanem Dalmácia, Irorság, Csehország, Lengyelország és több más európai és Európán kívüli ország Vegánál a különféle darabokban a cselekvény színhelyei «die alle dem Publikum spanische Dörfer sein mochten» — mint találóan jegyezi meg Wurzbach.

Érdekes volna ismerni a *Corona de Hungria* tartalmát (1633-ban íratott), melynek eredeti kéziratát a spanyol Biblioteca Nacionalban őrizik Madridban. Eddig még nem adták ki szövegét egy izben sem.

Az *El valiente Céspedes* csak azért érdekel bennünket, mert hőse Céspedes, «a spanyol Herkules», ki a schmalkaldi háborúban Mühlbergnél lovával átúsztta az Elbát és saját kezével elfogta a szász kurfirstot, tehát nem Luka József a magyar huszár, mint azt Tinódi és Istvánfi nyomán nálunk tanítják. Céspedes nővére is valóságos marczona alak, ki poflevessel öli meg szerencsétlen udvarlóját.

A magyar történelem köréből(?) van véve, továbbá, *El rey sine reyno* (Az ország nélküli király), ki nem más mint a mi V. László királyunk. Egy csodálatos jelenet fordul elő e darabban; midőn tudniillik Ulászló királyt meg akarják koronázni Székesfehérvárott, és e célra a szent korona távollétében a Szent-István szobrán ékeskedő koronát akarják fölhasználni, a «fölingerült» szent szobor fejdíszének védelmére — kardot ránt! A szereplők közt van persze Hunyadi János is, ki különben egy más darabban is játszsza a főszerepek egyikét névszerint a *Dios hace justicia á todos* (Isten igazságot szolgáltat mindenkinek) címűben. Ebben Amuráth szultán keresztyénnek öltözve Budavára alatt a királyi

táborba lopózik, hova őt a gyönyörű Rosaura, egy keresztyén leány bájai csábítják. A hadjárat sorsát utóbb egy párbaj dönti el, melyben a szultán megöli Kázmér királyt, ki ekkép megérdemelt módon bűnhődik meg esküszegéseért, melylyel a törökkel kötött fegyverszünetet önkényesen megbontotta. A drámairó mint látjuk, hallott valamit harangozni — a várnai vesztett csatáról 1444-ben és Budavára elestéről majdnem egy teljes évszázaddal később. Különben e darab némely kommentátorok véleménye szerint nem is Lope de Vega, hanem Francisco de Villegas tollából való. Nápolyi Johanna és András királyfi történetét is dramatizálta Vega. Történelmi hűség természetesen ebben sincs, mint Lope más magyar tárgyú színműveiben.

Még sok érdekes dolgot kellene elmondanom, de ismertetésem már így is hosszúra nyult. Célom különben is csak az volt, mint Wurzbachnak előttünk fekvő könyvéé, tudniillik az olvasó figyelmét a már-már feledésbe eső Lope de Vega munkáira fölhívni.

Kropf Lajos.

Új magyar könyvek.

Apáczai Cseri János. pædagogiai munkái. Összegyűjtötte, a latin beszédek fordította, jegyzetekkel ellátta Hegedűs István. Buda-Pest, 1899. Franklin t. (8-r. 161 l.) 1 frt.

Bagossy Bertalan. Boldog családi élet. Gyula, 1899. Dobay J. (8-r. 346 l.) 1 frt 50 kr.

Czimmermann János. Nyelvújítók és nyelvművelők Barczafalvi Szabó Dávid fellépéseig. Tata, 1899. Engländer és Tsa. (8-r. 20 l.) 50 kr.

Frecskay János. Mesterségek szótára. A m. t. akadémiának megbízásából. Buda-Pest, 1899. Hornyánszky V. (8-r.) Egy füzet 10 kr. 6. füz. Könyvnyomtatás (30 l.) 7. füz. Bőrgyártás. (29 l.) 8. füz. Bádigos mesterség. (13 l.) 9. füz. Csizmadia-, cipész és vargames-terség, (19 l.) 10. füz. Aranyozó és aranyverőmesterség. (10 l.)

Frederik Jenő dr. Létünk legnevezetesebb kérdései és a művelt embernek kiválóbb társadalmi létfeltételei. Buda-Pest, 1899. Nagel O. (8-r. 67 l.) 80 kr.

Havas Andor. Levelek a tulvilágról. Buda-Pest, 1899. Dobrowsky és Franke (8-r. 112 l.) 50 kr.

Herczeg Ferencz. Gyurka és Sándor. Újabb adatok a Gyurkovics-fiúk történetéhez. Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (8-r. 197 l.) 1 frt 50 kr.

Herman Ottó. A magyar ösfoglalkozások köréből. Szerző népszerű előadása a természettudományi Társulat estélyén 1898. decz. 10.-én és 17.-én. Buda-Pest, 1899. Lampel R. (8-r. 96 l.) 50 kr.

Hosszú Antal. A bosszú. Szomorújáték 5 felv. Buda-Pest, 1899. Kilián Fr. (8-r. 100 l.) 50 kr.

Köszegi Sándor. Nemes családok Pestmegyében. Buda-Pest, 1899. Kilián Fr. (8-r. 447 l.) 6 frt.

Kovács Gyula. Árva és gyámügyi szolgálat a községekben. Buda-Pest, 1899. Lampel R. (8-r. 159 l.) 1 frt 20 kr.

Litschauer Lajos. Közettan és őslénytán különös tekintettel Magyarország bányászati viszonyaira. Selmeczbánya, 1899. Iverges. (8-r. VII, 172 l.) 1 frt 50 kr.

Litschauer Lajos. Telepismeret, különös tekintettel Magyarország bányászati viszonyaira. Selmeczbánya 1899. (8-r. VI, 176 l.) 1 frt 50 kr.

Méry Károly. Tolongásban. Buda-Pest, 1899. Bud. Hirl. ujságvállalat. (8-r. XIV, 167 l.) 1 frt.

Olcso könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. Buda-Pest, 1899. Franklin t. (16-r.)

1119—1121. sz. *Richter Jenő.* A socialismus diadala útján. A 225. kiadás után németből ford. Zigány Árpád. (158 l.) 30 kr.

1122. sz. *Onida.* Egy flandriai kutya. Elbeszélés. Angolból ford. Orlai Antal. (64 l.) 10 kr.

1123—1125. sz. *Daudet Alfonz.* Levelek egy elhagyott malmából. Ford. S. E. (146 l.) 30 kr.

Platon Euthyphronja. Sokrates védő beszéde, Kritonja és Phaidonja. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Simon József Sándor Buda-Pest, 1899. Franklin t. (8-r. VII, 212 l.) 1 frt 20 kr.

— Ugyanaz. Görögül és magyarul. Buda-Pest, 1899. U. o. (8-r. VII, 390 l.) 2 frt.

Prónai Antal dr. A piarista iskolák kezdete. Buda-Pest 1899. Dobrowsky és Frankl. (8-r. 125 l.) 1 frt 50 kr.

Rameau Jean. Több mint szerelem. Regény I. II. kötet. (Legjobb könyvek III. évf. (1. 2. köt.) Buda-Pest 1899. Légrády testv. (8-r. 171, 148. l.) 50 kr. kötetje.

Régi magyar könyvtár. Szerkeszti Heinrich Gusztáv. Buda-Pest, 1899. Franklin t. (8-r.)

15. sz. *Ferenczi Zoltán.* Vásárhelyi daloskönyv. XVI—XVII. századi szerelmi és tréfás énekek. (247 l.) 1 frt.

16. sz. *Bessenyei György.* Iais vagy az erkölcsi makacs. Vigj. 5 felv. A kéziratból első ízben kiadta Lázár Béla dr. (100 l.) 50 kr.

Révai Lajos dr. Bűnügyi statisztikánk. 1895—1898. évben. Buda-Pest, 1899. Révai Leo. (8-r. 47 l.) 50 kr.

Rupp Kornél dr. Arany Toldijának fejtegetése. Buda-Pest, 1899. Franklin t. (16-r. 99 l.) 30 kr.

Szabóné Nogáll Janka. Bűnök. Tizennyolcz elbeszélés. Buda-Pest, 1899. Franklin t. (8-r. 247 l.) 1 frt 20 kr.

Száhlender Gyula. Gazdasági építész. III—IV. rész. Buda-Pest, 1899. Eggenberger. (8-r. 227 l.) 2 frt 60 kr.

Szana Tamás. Egy amateur naplójából. Buda-Pest, 1899. Athenæum, (8-r. 183 lap.) 2 frt 50 kr.

Téglás Gábor. Herodotos Dáciára vonatkozó földrajzi adatainak kritikai méltatása. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XVIII. köt. 1. sz.) Buda-Pest, 1899. Akademia. (8-r. 64 l.) 1 frt.

Térfi Gyula dr. A királyi ítélő táblák felülvizsgálati tanácsainak elvi jelentőségű határozata: II. kötet. 1895—1898. Buda-Pest, 1899. Franklin t. (8-r. XXVI, 988 l.) 8 frt.

Tolsztoi Leo gr. Mi a művészet? Fordította Hegedűs Pál. Szeged, 1899. Gönczi J. József. (8-r. 216 l.) 1 frt 50 kr.

Tóth Béla. A magyar anekdota-kincs. I. kötet. Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (8-r. 399 l.) 3 frt 20 kr.

Varsányi Gyula. Vallomások. Ujabb versek. 1894—1898. Buda-Pest, 1899. Lampel R. (8-r. 113 l.) 1 frt.

Veress Endre dr. Erdély fejedelmi interregnuma. (Izabella királyné diplomáciai működése), 1551—56. (Értekezések a történeti tudományok köréből, XVIII. köt. 2. sz.) Buda-Pest, 1899. Akademia. (8-r. 128 l.) 1 frt.

Verne Gyula. A jég-sphinx. Regény. Fordította Gaal Mózes. Egyedül jogosított magyar kiadás. Buda-Pest, 1899. Franklin t. (8-r. 314 l.) 2 frt.

Vidor Mór. Pillanat. Költemények. 1897—1899. Ungvár, 1899. Lévai M. (8-r. 154 l.) 1 frt.

Werner Gyula. Olga, Regény I. köt. (Egyetemes regénytár XIV. évf. 12. kötet.) Buda-Pest, 1899. Singer és Wolfner. (8-r. 158 l.) 50 kr.

Zolnai Gyula. Az új nagy szótár föladatáról. Buda-Pest, 1899. Dobrowsky és Franke. (8-r. 30 l.) 30 kr.

